

A konszolidációról

Elméleti és történeti elemzések

Szerzők:

Gombár Csaba

Hankiss Elemér

Kende Péter

Lengyel László

Nova Eszter

Standeisky Éva

Szilágyi Ákos

Szerkesztők: Gombár Csaba és Nova Eszter

A kötet a Pénzügykutató Alapítvány támogatásával készült

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001026346

X172795

Copyright © Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Kende Péter,
Lengyel László, Nova Eszter, Standeisky Éva, Szilágyi Ákos, 2012
ISBN 978-80-8101-591-5

Tartalom

Előszó	7
Hankiss Elemér – A késlekedő társadalmi szerződés	9
Bevezetés	9
Politikai rendszerünk	10
Gazdaság	11
Társadalom	11
A társadalmi szerződés fogalma	12
Diktátum – Kompromisszum – Paktum	15
Társadalmi szerződés és demokrácia	16
Társadalmi szerződés és a nemzet	18
Társadalmi szerződés és az alkotmány	18
Társadalmi szerződés: elit megállapodás vagy emergenciac?	19
Társadalmi megállapodások/szerződések: Nyugaton	21
Mi történt nálunk	25
1989 után	26
A kiegyezés akadályai	28
A szereplők	28
Érdekelletétek	35
Plurális szerződés	36
Független szakértők	36
Társadalmi tudat	37
Miről kellene megállapodnunk?	39
Esélyek és teendők	40
Hivatkozások	42
Standeisky Éva – Kudarcos demokratizálódás	45
A köz	50
A régi és az új hatása a közre	53
A közvetlen demokrácia	59
A pártok	64
Értelmiségi illúziók	69
Konklúzió	71

Lengyel László – Kesorú konszolidációk.....	74
A Bethlen-konszolidációról	75
A kádári konszolidáció	121
Kende Péter – Félreértések és csalódások	
<i>Miért nem sikerült a politikai rendszer konszolidációja 1989 után?....</i>	184
Nova Eszter – A demokratikus konszolidáció fogalmai	
és dilemmái	223
Mit konszolidálunk?.....	223
Az átmenet ideális sorrendje.....	233
Demokratikus konszolidáció	240
Bibliográfia	261
Szilágyi Ákos – A demokrácia konszolidálhatatlansága	264
A politikai konszolidáció fogalma.....	265
A „demokrácia konszolidálása”	268
Illiberális demokrácia vagy versengő autoritarizmus	276
A demokrácia konszolidációjának elmaradása	
Magyarországon 1989 és 2011 között	282
Autokratikus konszolidáció versus konszolidálhatatlan	
zsarnokság	291
Visszarendeződés vagy új rendszer	298
Gombár Csaba – Mi tartja egyben a magyar társadalmat?.....	306
A konszolidáció kérdéséhez	306
Társadalom és politika	307
Nemzet és állam	310
A szociológia és a Kalasnyikov	312
Állam és társadalom.....	313
Állam és világtársadalom (?).....	316
Állam és magyar társadalom. Vagy inkább magyarországi	
társadalom?	318
Magyar állam, magyar nemzet, magyar nyelv.....	319
Helyére kerül a kizökönt idő?	322
Államokosság	326
Utóirat	329
Névmutató.....	331

Előszó

„Hogy reméltünk! S mint csalódánk!
És *magunkban* mekkorát! ...
Hisz. Csak egy pontot kerestünk:
Megtalálva onnan estünk;
Így bukásunk lelki vád.

Mennyi seprő a pezsgésben,
S mily kevés bor! ... Volt elég,
Kit nagy honszerelme vonzott,
Megragadni minden koncot,
Nehogy más elkapja még

Mennyi szájhős! Mennyi láрма!
S egyre sülyed a naszád;
Nem elég csak emlegetni:
Tudni is kell jól szeretni,
Tudni bölcsen a hazát.”

(Arany János: A régi panasz; 1877. részlet)

Arany János sorai után talán egy szót sem kéne szólni. – Annyit azért mégis, hogy a kötetben közölt hét írás a konszolidáció értelméről, feltételeiről, megvalósult példáiról és kudarcairól folytatott hosszú viták nyomán készült. A hazai közbeszédben a konszolidáció elé ragasztott olyan személynév, mint amilyen Bethlen Istváné, vagy Kádár Jánosé történetileg meghatározó jelentőségű, és a társadalom egészére vonatkozóan utal bizonyos megszilárduló rendezettségre. Ettől eltérő a konszolidáció azon felfogása, amikor ez közvetlenül csak a demokráciára, mint egy politikai szisztéma konszolidációjára vonatkozik, miként ez 1989-et követően vált közkeletűvé. Ez utóbbi csak közvetve jelentheti a társadalom egészének kiegyezéssel

egyensúlyozottságát. Formális társadalmi szerződéssel, vagy anélkül, a társadalmat összetartó kötőelemek épp oly fontosak, mint a készség és képesség a rugalmas változásra. A haza üdve végett – persze. A kötet írásai ezeket a kérdéseket mérlegelik, s hasonlóan a Korridor kutatócsoport eddig megjelent munkáihoz, az egymással is vitatkozó szerzők nem a láрма növelését, hanem a jobb megértést szeretnék szolgálni.

Budapest, 2012. január 31.

G. Cs

Hankiss Elemér – A késlekedő társadalmi szerződés

„Mennyi munka maradt végezetlen!”
Babits Mihály

Bevezetés

Nem vagyok felhevült anarchista. És még csak nem is azért örülök a világra és ránk szakadt válságnak, mert most végre méltán szidhatom a Wall Street urait és a magunk kis országának vezetőit, akik az elmúlt nyolc-tíz évben ránk hozták ezt a tengenyi bajt.

Azért örülök, mert a válság nemcsak rombol, hanem megnyithatja az újrakezdés, az új megoldások keresésének lehetőségét is. Rádöbentheti a világot, az országokat és az embereket, hogy a dolgok nem mehetnek tovább úgy, ahogy eddig mentek. Hadd idézem ezzel kapcsolatban korunk egyik legnagyobb és legjózanabb történészét, Eric Hobsbawm-ot, (1998 [1994]), aki a huszadik századról szóló könyvét ezekkel a mondatokkal fejezte be:

„Történeti méretű válság küszöbére érkeztünk.... Nem tudjuk, merre megyünk... Ha a múltra vagy a jelenre építjük a harmadik évezredet, akkor kudarcot vallunk majd. És a bukás ára, vagyis társadalmunk megváltoztatásának az alternatívája: a sötétség.”

Szüksége van a világnak, s különösen szükségünk van nekiünk, itt a Duna-Tisza partján, erre a fejbekólintásra. „El ne mulassz egy jó kis válságot!” – valahogy így szól egy közismert amerikai mondás. Mi pedig hajlamosak vagyunk erre az elmulasztásra. Kapkodunk, pánikba esünk, egymást vádoljuk, marakodunk, ahelyett, hogy a megoldásokat keresnénk. Vagy ami még rosszabb és veszélyesebb:

átalusszuk a válságot, a felágaskodó kérdéseket valamiféle lomtárba visszatuszkoljuk, megoldásukat a végtelenségig halogatjuk.

Pedig végre itt az alkalom. A világot s minket ért sokk hatására felébredhetnénk. Felébredhetnénk arra, hogy mi történt velünk az elmúlt évtizedekben, mire jutottunk, mit rontottunk, mulasztottunk el, hol a helyünk és mik a lehetőségeinek egy átalakuló világban.

Kellett a fejbekölintés, mert az elmúlt húsz évet javarészt elfecséreltük.

Voltak, vannak ugyan eredményeink, de a dolgok dandárját végezetlenül hagytuk. Csak néhány ilyen emlékek kudarcaink közül.

Politikai rendszerünk

Most ébredünk rá arra döbbenetes és elkésztő tényre, hogy húsz év alatt nem sikerült igazi, hiteles, jól működő európai demokráciává cseperednünk.

Történelmi lehetőséget mulasztottunk el. Az elkerülhetetlen „tanulási folyamat” felemásra sikerült. Politikusaink jelentős hányada nem is nagyon akart tanulni. A remek indulás után politikai rendszerünk már-már pusztán „választási demokráciává” üresedett ki, oligarchizálódott, a politikai hatalom és a társadalom közötti igazi párbeszéd nem jött létre. A végrehajtó hatalmat ellensúlyozni hivatott autonóm intézmények másfél évtized óta – hol lassabban, hol gyorsabban, de – folyamatosan gyengülnek.

Döntéshozatali mechanizmusunk hol anarchizálódott, hol autoriterre keményedett. Politikusaink hol döntésképtelenné bénultak, hol meggondolatlanul ugrottak bele veszélyes és gyakran rossz döntésekbe. Igaz, egy valamiben jeleskedtek: abban, hogy érdekeiket, tévedéseiket, cinizmusukat hogyan kell fellengzős retorikába rejteni.

Persze nem csak a politikusokról van szó, hanem a közélet minden szereplőjéről és minden magyar állampolgáráról. Mert még mindig fenyeget az a Bibó István által gyakran emlegetett veszély, hogy az ország benne rekedhet a „demokraták nélküli demokrácia” verében.

Vajon elég erősen fejbe kólint-e most minket, mindnyájunkat a válság? Hogy tükörbe nézzünk, és elborzadjunk azon, hogy egy nem-európai arc tekint vissza ránk? És hogy húsz év után ott folytassuk, immár következetesebben és a sunyi pártérdekektől és tömeges közönytől megszabadulva, ahol 1989-ben elkezdttük?

Gazdaság

Hitegethetjük magunkat ezzel-azzal, de érdekesebb volna bevallani, hogy az elmúlt két évtized gazdaságpolitikája még csak nem is félsiker. Hagytuk tönkremenni mezőgazdaságunkat, és nem mentettük meg iparunknak még azokat a szereplőit sem, amelyeknek esélyük lett volna arra, hogy a nemzetközi térben is versenylépésekké váljanak. Igaz, hála a külföldről jövő beruházásoknak, gazdaságunk egy része ma nemzetközileg versenyképesebb, mint volt a nyolcvanas években. Igaz, vannak kiváló üzletembereink, és felnőtt egy új, a piacon már otthonosan mozgó vállalkozói nemzedék. De összességében még nem sikerült közelebb kerülnünk a nyugat-európai országokhoz, és nem sikerült megtalálnunk a helyünket s szerepünket az európai és a világ gazdaságban. Többé-kevésbé a fejlettebb gazdaságok beszállítóivá, bér munkásaivá süllyedtünk le.

Vajon felráz-e végre minket úgy istenigazában a válság? És elkezdünk-e komolyan dolgozni azon, hogy egy-két területen a globális gazdaság jelentékeny, kezdeményező szereplőjévé, a „kiválóság szigetévé” váljunk?

Méltatlan politikai civakodások és magánérdekek mohó hajszolása helyett (vagy mellett), húsz éve kellett volna hozzálátnunk ehhez a munkához.

Társadalom

Teljesítményünk talán ezen a téren a legsilányabb.

1989 kegyelmi pillanat volt. Évszázados késéssel megköthettük volna a magunk társadalmi szerződését. Nem tettük. Meg se kísérel-

tük. Elmulasztottuk a történelmi lehetőséget. És most itt állunk egy szétzilált, mindenben s mindenkiben bizalmát veszített, sértett embertömeggel, Európa egyik legigazságtalanabb s legéletképtelenebb társadalmi rendjével, társadalmi rendetlenségével.

Jó volna, ha a jelenlegi válság arra készítetne, kényszerítene minket, hogy megteremtünk egy ilyen szerződés kialakulásának, megkötésének előfeltételeit. Az alábbiakban e folyamat kibontakozását szeretném elősegíteni azzal, hogy néhány kérdésre választ keresek. Mi is értendő pontosan azon, hogy „társadalmi szerződés”? Mi a szerepe, miért van rá szükség? Kik kötnek, köthetnek meg egy ilyen szerződést. Miről kell megállapodniuk? A történelem folyamán milyen társadalmi szerződések kötöttek meg? Nálunk történtek-e kísérletek egy ilyen szerződés megkötésére? Ma mik az akadályai és mik a lehetőségei egy ilyen szerződés megkötésének? Mik volnának az első, legfontosabb lépések ezen a téren?

A társadalmi szerződés fogalma

Az európai történelem során a társadalmi szerződés fogalmát sokféleképpen határozták meg. Manapság egy olyan írott és/vagy íratlan megállapodásnak szokás tekinteni, amelyet egy adott társadalom meghatározó szereplői kötnek egymással arról, hogy mik legyenek

- a társadalmi együttélés fő játékszabályai;
- a szerződő felek kölcsönös érdekeinek és biztonságának garanciái, különös tekintettel az államhatalom és az állampolgárok viszonyára;
- a társadalom különböző csoportjainak és állampolgárainak jogai és kötelességei;
- a javak társadalmi elosztásának a szerződő felek számára (többé-kevésbé) elfogadható elvei.

Ez azonban így még nagyon tág és laza meghatározás. Sok kérdést megválaszolatlanul hagy. Nem tisztázza azt, hogy

- hogyan, milyen folyamat során alakul, alakulhat ki egy társadalmi szerződés;
- kik kötik, köthetik meg a szerződést;

- egyáltalában megkülönböztethető-e egy par excellence „társadalmi szerződés” más, a társadalmi együttélést szabályozó „diktátumoktól”, megállapodásoktól” (paktumoktól).

Hogy a problémáknak legalább egy részét megvilágítsam, a történetileg legismertebb három társadalmi szerződés elméletéhez (Hobbes (1651 [1970, 2010]), Locke (1689 [1986, 1999]) és Rousseau (1762 [2001, 2003]) fűzök néhány megjegyzést.

Hobbes. Az angol polgári forradalom és a polgárháború okozta zűrzavarban és arra reagálva írta híres könyvét (Leviatán, avagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma), amelynek első kiadása 1651-ben jelent meg. Ebben Hobbes kifejti, hogy minden ember szabadnak született, de ez az egymásnak feszülő sok egyéni szabadság a „mindenkinnek harca mindenki ellen”, veszélyes és pusztító anarchiájához vezet. Ezt belátva az emberek lemondanak saját, korlátlan szabadságukról, és egy uralkodóra (Hobbes-nál a monarchára, királyra) bízzák az ország irányítását, a társadalmi együttélést, jogokat és kötelességeket meghatározó törvények megalkotását és érvényesítését. Ezen a renden belül az emberek biztonságban, sőt, megszabadulva az anarchia rabságából, szabadabban élhetnek (annál is inkább, mert minden olyan dologban ők dönthetnek, amelyet a törvények nem szabályoznak).

Valójában ilyen szerződés sohasem jött, és sohasem jöhetett létre. Mert egy többmillió ember tömeg nem tud megállapodni „ön-magával”, s nem tud megállapodni egy külső féllel, mondjuk egy uralkodóval sem. A társadalomnak előbb – különböző érdekek, meggyőződések, törekvések mentén – tagolódnia kell, és minden csoportnak ki kell fornia a maga vezető rétegét, vezetőit, akik előbb egymással, majd később a külső féllel tárgyalni s megállapodni tudnak.

Hobbes Angliájában sem a „társadalom” és az uralkodó állapodott meg egymással. A Dicsőséges Forradalmat követő évben, 1689-ben elfogadott „Bill of Rights”-ban a társadalom néhány domináns, „elit” szereplője, a király, illetve vele szemben az arisztokrácia, a köznemesség és a polgárság vezetői állapodtak meg egymás jogaival/kötelességeivel.

Rousseau elképzelésében a társadalmi szerződés megkötésének első lépése az, hogy a szabad és minden szempontból egyenlő polgárok megállapodnak egymással abban, hogy mi mindnyájuk közös érdeke, vagyis a „közjó”. – Második lépés: Az állampolgárok feltétel nélkül alávetik magukat a közjónak, mintegy lemondva eredeti, természet adta szabadságukról, és a közösség tagjaiként „erkölcsi szabadságra” tesznek szert. A közjót egy legfelső közhatalmi testület testesíti meg, véd, érvényesíti, amelynek az is a joga a kötelessége, hogy az állampolgárokat a közösség biztosította, az eredendő természeti szabadságnál teljesebb, közösségi-erkölcsi „szabadságra” kényszerítse.

Az, hogy emberek tagolatlan sokasága meg tud állapodni abban, hogy mi a közjó ugyanolyan képtelenség itt, mint ahogy volt – láttuk – Hobbes esetében. Arról nem is szólva, hogy legjobb tudomásunk szerint sohasem létezett olyan néhány vagy néhány tucat főnél népesebb embercsoport, amelyben „minden szempontból egyenlő” emberek éltek. Az pedig, hogy az emberek „feltétel nélkül alávetik magukat a közjónak”, illetve a közjót érvényesítő, teljhatalmú elitnek, még a legfejlettebb modern demokráciákkal kapcsolatban sem állítható.

Locke (időben korábbi) szerződés-elméletének is hasonló – bár társadalomfilozófiailag más – a kiindulópontja. Úgy véli, hogy – a természetjog szellemében – eredendően minden ember teljesen szabad. S így, első lépésként, önként köt szerződést polgártársaival önmaga s minden polgártársa szabadságának, jogainak, tulajdonának és biztonságának védelmére. – Második lépés: Együttesen szerződést kötnek a kialakuló államhatalommal, amelynek feladata pusztán az, hogy a fentiek jegyében a társadalmi együttélést és az ország hatékony működését biztosítsa. Amennyiben az államhatalom erre nem képes, vagy veszélyezteti a polgárok jogait és szabadságát, a polgárok felmondhatják az államhatalommal kötött szerződést.

A maga idejében óriási gondolati és politikai tett volt annak hangsúlyozása, hogy természeténél fogva minden ember szabad, és szabadon állapodhat meg polgártársaival az együttélés szabályaiban. De valójában, az emberek jogai/ lehetőségei között olyan óriási különbségek voltak, még évszázadokon át, a legpolgárosultabb társadalmakban is, hogy a polgároknak csak töredéke vehetett részt, szaba-

don, a játékszabályok meghatározásában. Mint majd látjuk. Az ilyen „elitmegállapodások” csak a demokratikus intézmények, készségek, és a demokratikus gyakorlat fokozatos elterjedése során dúsulhatnak fel „társadalmi szerződéssé”.

Mielőtt tovább közelítenénk a tényleges társadalmi szerződésekhez, néhány szempontot még fel kell vetnünk az elitmegállapodásokkal, paktumokkal kapcsolatban.

Diktátum – Kompromisszum – Paktum

Diktátumok. – A játékszabályokat az ismert történelem évezredeiben az uralkodók, zsarnokok, abszolút monarchák, a szűk körű patrícius demokráciák vagy újkori diktátorok alakították ki és kényszerítették rá társadalmukra. Ezek a játékszabályok is működtek, mert az „alattvalóknak” kénytelen-kelletlen engedelmeskedniük kellett a szabályoknak.

Kompromisszum. – Vannak olyan történelmi helyzetek, amelyekben, a különböző társadalmi csoportok kompromisszumra kényszerülnek. Például olyankor, amikor a konfliktusok, érdekellentétek már annyira kiéleződtek, hogy a veszélyeztették a társadalom működőképességét, és veszélyeztették már az uralkodó osztályok érdekeit is. Vagyis itt egy másik típusú kényszer érvényesült, de úgy, hogy a kompromisszumot megkötő főszereplők mindegyike valamit nyert a megállapodással. Gondoljunk csak a Bismarck által kikényszerített kompromisszumra a junkerek (nagy földbirtokosok), a birtokos parasztság, az erősödő kereskedő és iparos polgárság, az ugyancsak erősödő munkásság és az államhatalom között. Ez a kompromisszum volt az első lépés a német jóléti állam kiépülése felé.

Elitmegállapodás, paktum. – Ez sem mentes a kényszer és a kompromisszum mozzanatától, de a döntő tényező itt az, hogy a szerződő felek önként, szabad akaratukból vesznek részt a szerződés kidolgozásában, elfogadásában és érvényre juttatásában. Több más mellett klasszikus példa erre a svédek Saltjöbadeni megállapodás 1838-ban, amikor is a kormány, a munkáltatók és a szakszervezetek között köt-

tetett meg Európa egyik első, már formálisan is társadalmi szerződésnek nevezhető megállapodása.

Sokat vitatott kérdés itt az, hogy a megállapodáshoz egyenrangú felek szükségese-e vagy sem. Az üzleti világ példáit alapul véve a válasz valószínűleg az, hogy nem. A felek abban egyenlők, hogy partnerük nem kényszeríti őket a megállapodás aláírására, de lehetnek olyan helyzetben, hogy többé-kevésbé rákényszerülnek erre az erősebb fél által részben diktált feltételek elfogadására. Itt a dolguk és lehetőségük az, hogy minél kedvezőbb feltételeket érjenek el, s jobban járjanak annál, mintha a szerződést nem kötnék meg.

És most próbáljuk meg tisztázni azt, hogy a hobbes-i, rousseau-i és részben locke-i lebegő elképzelésekkel, illetve a diktátumokkal, elitkompromisszumokkal és paktumokkal szemben hogyan határozhatnánk meg azt a valamit, amit valóban „társadalmi szerződésnek” nevezhetnénk.

Társadalmi szerződés és demokrácia

Miden társadalmi szerződés részleges. Nincs olyan szerződés, amely a társadalom valamennyi szereplőjének jogait, kötelességeit, lehetőségeit méltányosan rendezni tudná.

A késő-18., 19. századi patricius-típusú megállapodásokat például a fogalom általunk javasolt értelmében nem tekinthetjük társadalmi szerződéseknek, mert a társadalom töredékének, kisebbségének érdekei és eszméi alakították ki az együttélés játékszabályait, s e szabályokat a társadalom többi csoportja, többsége csak kényszerből, majd később, a feltételek javultával, csak jobb híján fogadta el. A demokratikus intézményrendszer és gyakorlat fokozatos kiszélesedésére, volt s van szükség ahhoz, hogy egy elitmegállapodás egyre szélesebb körben váljon igazi, a társadalmi együttélést szabályozó erővé.

Jó példa erre az angol „Reform Act”-ek sorozata (1832–1928), amelyek száz éven át fokozatosan engedték be a választójoggal rendelkezők körébe a polgárság majd a munkásság különböző csoportjait, (és végül a nőket), és építették ki az állampolgárokat védő szociá-

lis hálót. Az így kialakuló társadalmi rendet és szabályrendszert az angol társadalom egyre szélesebb rétegei fogadták többé-kevésbé el. – A harmincas években, majd a második világháború után, a birodalom felbomlása nyomán kibontakozó gazdasági válság és a thatcheri diktátumok alaposan szétzilálták a társadalmi együttélés kialakult szabályrendszerét. Az elmúlt két évtizedben azonban a társadalom főszereplői által kötött kompromisszumok sorozatának eredményeképpen újra kialakult a társadalmi együttélésnek egy olyan rendje, amelyet a társadalom többsége többé-kevésbé és hallgatólagosan elfogadott, s amely már íratlan társadalmi szerződésnek tekinthető. – Ezt fenyegeti most a kibontakozóban lévő globális gazdasági és politikai válság, és az egyelőre még szervezetlen, de egyre erősödő társadalmi proteszt-mozgalmak megjelenése.

Hasonló történet játszódott le a nyugati világ számos más országában is. A demokrácia fokozatos kialakulásával és térhódításával a 19–20. századi Nyugat-Európában is többszereplős megállapodások kötöttek meg. Eleinte – mint láttuk – az államhatalom, az arisztokrácia, a köznemesség és a kereskedő/iparos polgárság (mai szóhasználatban az „üzleti világ”) között jöttek létre ezek a gyakran újrafogalmazott paktumok. Később, a 19. század második felében bekapcsolódott a munkásság és a parasztság is. A 20. század második felében azután tovább folyt a pluralizálódás, és a szerződések kialakítását és megkötését megelőző küzdelmekbe, tárgyalásokba egyre több társadalmi, gazdasági, világnézeti érdekcsoport kapcsolódott be.

E folyamat során a szereplők súlya is megváltozott. A birtokos arisztokrácia fokozatosan veszített súlyából. Hasonlóképpen az államhatalmat az erős nyugati demokráciák fokozatosan korlátozták. A gazdasági szereplők befolyása viszont fokozatosan erősödött. Később, az elmúlt néhány évtizedben az úgynevezett civil társadalom súlya is növekedni kezdett.

Az 1968-as mozgalmak után világszerte fellángolt, majd az elmúlt egy-két évben újra felparázslott egy alapvetően új társadalmi szerződés megkötésének az igénye. Egy olyan szerződésé, amelyben a civil társadalom már az államhatalommal és az üzleti világgal szemben követeli a világ gazdasági, politikai és társadalmi rendjének újragondolását, átalakítását.

Társadalmi szerződés és a nemzet

Fontos tisztáznunk e két fogalom viszonyát. Mert egyfelől részben átfedik egymást, s másfelől összekeverésük komoly zavarokat okozhat.

A nemzet és a nemzettudat nélkülözhetetlen kerete és kohéziós ereje a társadalmi együttlésnek. Közös nyelv, múlt, emlékek, értékek, szokások, szimbólumok, mítoszok, közösségtudat: a vallások mellett ez ma még a legfontosabb integráló erő. – De a nemzet valóban csak az integrálásra képes. Lényege az, hogy homogén közösséggént éli meg magát, és így nem lehet alkalmas arra, hogy kezelje, egyeztesse a társadalmi érdekeket, ellentéteteket, konfliktusokat, kialakítsa és érvényesítse a játékszabályokat, szabályozza a különböző társadalmi rétegek, csoportok együttlését.

Erre a társadalom hivatott. Erre alakultak ki a társadalmi intézmények, az érdekvédelmi és konfliktus-kezelő mechanizmusok, szociális ellátórendszerek, a jogrendszer, a társadalom tagjainak s különböző csoportjainak jogait és szabadságát védő intézmények.

Mindez témánk szempontjából azt jelenti, hogy a nemzet, mint homogén közösség legfeljebb „önmagával szerződhetne”, ami természetesen képtelenség. A nemzetnek és a nemzettudatnak, az összetartozás tudatának abban viszont fontos szerepe lehet, hogy a szerződés a társadalom különböző csoportjai között létrejöjjön és tartósan, hatékonyan szabályozza a társadalmi együttlést.

Társadalmi szerződés és az alkotmány

Az alkotmányok többsége elitmegállapodásként született; az uralkodó csoportok állapodtak meg az adott ország minden lakosára vonatkozó játékszabályokban. S következésképpen az alkotmányok csak akkor s annyiban tekinthető társadalmi szerződésnek, vagy a szerződés egyik fontos elemének, amennyiben a társadalom jelentős hányada, lehetőleg többsége elfogadja ezeket a játékszabályokat. Elfogadja őket, mert

a) neki is viszonylag kedvező életfeltételeket biztosítanak;

- b) magánérdekei viszonylag nagy mértékben egybecsengenek a (egyéb-ként nagyon nehezen meghatározható) közérdekkel;
- c) lehetővé teszik az ő számára is fontos, lehetőségeket és biztonságot kínáló társadalmi-közösségi együttlést;
- d) az adott körülmények között nincs reális lehetőség e szabályrendszernél kedvezőbb szerződés, társadalmi szerződés megkötésére.

Éppen elit-megállapodás jellegük miatt többnyire bizonytalan az új alkotmányok legitimációs státusa. Ezért kötik elfogadásukat gyakran kétharmados vagy négyötödös parlamenti többséghez illetve népszavazáshoz.

Új alkotmány megfogalmazásának szüksége gyakran akkor merül fel, amikor egy adott ország igyekszik – új intézményrendszerrel, új játékszabályokkal – kilábolni egy súlyos válságból. „Békeidőben” viszont többnyire akkor kerül sor jelentős alkotmánymódosításra, vagy akár új alkotmány megfogalmazására, amikor a társadalmi viszonyok meglehetősen kiegyensúlyozottak, a konszenzusra való hajlandóság erős, az új alkotmány előnyei a társadalom többsége számára kézenfekvők. Lásd például Finnország új alkotmányát (2000) vagy Ausztriában az új alkotmánytervezetet (2011). Ezeknek az alkotmányoknak a társadalmi elfogadottsága már olyan magas, hogy méltán tekinthetők társadalmi szerződések formális, írott keretének.

Társadalmi szerződés: elitmegállapodás vagy emergencia?

S mindezzel még mindig nem tisztáztuk kellőképpen a társadalmi szerződés fogalmát. S kiváltképpen nem tisztáztuk a társadalmi szerződés létrejöttének „irányát”, vagyis azt – bármennyire furcsa is ez a megfogalmazás – hogy a társadalmi térben felülről lefelé vagy alulról felfelé jön-e létre. Hayek, Popper és mások ezzel kapcsolatban a) „megkonstruált”, illetve b) „kibontakozó” vagy „emergens”, rendről beszél.¹ Vagyis:

A társadalom domináns szereplőinek „elitmegállapodása” jön létre előbb – formális szerződés, paktum vagy akár alkotmány formá-

¹ Hayek 1982, Popper 2001. Lásd még Krugman 1996.

jában –, s csak ha a társadalom többsége fokozatosan elfogadja, interiorizálja, a magáénak tekinti a kodifikált szabályrendszert, akkor következik be, hosszabb-rövidebb folyamat során a metamorfózis: a szabályrendszer átalakulása társadalmi szerződéssé.

A közösségi-társadalmi együttélés szabályrendszere a mindennapi gyakorlatban fokozatosan formálódik, csiszolódik, bontakozik ki, és – ha viszonylag békés szakaszában jár a gazdasági/társadalmi fejlődés, akkor egy idő után sor kerülhet arra, hogy a társadalom domináns szereplői kodifikálják, „paktumba”, törvényekbe vagy akár alkotmányba rögzítik.

Mint azt Sólyom László többször – legutóbb a HVG hasábjain² – kifejtette, az alkotmány ugyan a társadalmi együttélés szabályrendszerének legmagasabb szintű, formális kerete, de önmagában „lég-üres térben” lebegő „puszta szöveg”, amely csak akkor válik eleven erővé, ha „lassú, szerves fejlődés alakította, ha szálai mélyen gyökereznek „a társadalom szövetében”, a hazai és nemzetközi „alkotmányos kultúrában”, az adott társadalom „értelmi és érzelmi kultúrájában”, egy „intellektuális és politikai közösség” eszméiben és magatartáskultúrájában.

Az így létrejövő alkotmánynak ez a történetileg kibontakozó társadalmi, kulturális, eszmei mélyrétege alkotja a társadalmi együttélésnek azt az informális szabályrendszerét, amelyet a társadalmi szerződés informális tartományának nevezhetünk, s amelyet az alkotmány (vagy a szokásjog) fog formális keretbe.³

Társadalmi megállapodások/szerződések: Nyugaton

A nyugaton viszonylag hosszú története van a társadalmi megállapodások létrejöttének.⁴ Íme néhány példa.⁵

Anglia. Kíméletlen és kegyetlen társadalmi küzdelmek után Anglia 1832-ben tette meg a társadalmi kiegyezés első lépését az úgynevezett reform törvénnyel (Reform Act); majd jöttek az újabb és újabb reformtörvények, amelyek a szavazati jogot fokozatosan kiterjesztették a társadalom egyre szélesebb rétegeire (1867, 1871, 1884, 1885, 1918 és 1928). Legalább ilyen fontos volt a jóléttel és szociális biztonsággal kapcsolatos törvénykezés. Lloyd George már 1911-ben javasolta az országos egészségügyi biztosítás és a munkanélküli segély bevezetését. 1948-ban, Sir William Beveridge korábbi javaslata alapján létrejött a széles körű társadalombiztosítási rendszer, amely már a társadalom minden tagja számára biztosította az egészségügyi ellátást, nyugdíjat, munkanélküli segélyt és más szolgáltatásokat.

Svédország. Súlyos társadalmi válsággal küszködve a svéd parlament 1847-ben és 1853-ban szavazta meg az első szegényeket támogató törvényeket. 1898-ban megalakult a máig hatalmas befolyással rendelkező svéd Szakszervezeti szövetség (Landsorganisationen i Sverige). 1913-ban nem a Szociáldemokrata Párt, hanem a Liberális Párt szavazta meg az Országos Nyugdíjtörvényt. 1938 december 20-án, az úgynevezett Saltsjöbadeni Egyezségben megállapodott egymással a Svéd Munkaadók Társulása és a Svéd Szakszervezeti

² Sólyom László 2012. „Az alkotmányosság esélyei.” HVG 2012 január 1, Első szám, 20–25. o.

³ Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a társadalmi szerződés nem mindig rögzítődik írásban. Vannak esetek, amikor a szerződés nemcsak hogy írásban, de még szóban sincs formálisan rögzítve. Lehet, hogy nem más, mint a gyakorlatban kialakult, kialakuló alapvető játékszabályok hallgatólagos elfogadása. Annak elfogadása, hogy kinek mi jár, kinek mik a jogai és kötelességei egymással és a közösséggel szemben, mit lehet és mit nem lehet, illetve mit illendő s mit nem illendő tenni. Ez a hallgatólagos elfogadás egyébként nélkülözhetetlen eleme a formális, írott társadalmi szerződéseknek is. Nélküle a legjobban megfogalmazott, írott társadalmi szerződés is csak csikorogva, vagy egyáltalában nem működik.

⁴ A társadalmi szerződések történetének hatalmas irodalma van a jogtudományban, történelemtudományban, politikatudományban. Csak néhány fontosabb címet sorolok itt fel, lehetőleg minél több területet és megközelítési módot emelve ki. Binmore 1994–1998; Birnbaum et al. 1978; Boucher and Kelly 1994; Gough 1978; Ilyas 1994; Kittrie 1995; Kolm 1985; Ludassy 1999; Macneil 1980; McCormick 1987; Penner et al. 2000; Replegle 1989; Riley 1882; Rogge 1987; Vicente 1990. – John Rawls (1997, 1999 [1971]) igazságelméleti monográfiájában rengeteg fontos szempont merül fel. – Magyar nyelven fontos tanulmányok találhatók a *Nemzeti Érték*, 2008, 2. éf. 7. számában.

⁵ Az alábbiakban átveszek néhány bekezdést *Csapdák és egerek. Magyarország 2009-ben* című könyvemből.

Konföderáció, hogy együttműködnek, vitáikat tárgyalásos úton rendezik; a kormány pedig komoly adókedvezményt adott minden olyan vállalkozásnak, amely méltányos béreket és széles körű szociális biztonságot nyújtott alkalmazottainak. Az ötvenes-hatvanas években még tovább erősödtek a jóléti társadalom intézményei. Svédországban (vagy Norvégiában, Finnországban) adva van egy társadalmi szerződés informális mélystruktúrája, kultúrája és adva van formális, kodifikált kerete is.

Németország. Éles társadalmi konfliktusok után s közepette, 1869-ben alakult meg a Német Szociáldemokrata Munkáspárt; 1875-ben fogadták el a „Gothai programot”, amely egy évszázadra meghatározta az európai szociáldemokrácia szellemiségét, arculatát. Az államhatalom oldaláról, Bismarck kezdeményezésére az 1870-es években indult meg a szociális biztonságot garantáló törvények kidolgozása és elfogadása, amely azután – a huszadik század második felében – Adenauer, Brandt, Schmidt idejében a ma ismert német jóléti társadalom kialakulásához vezetett, amely egyaránt épül a közösségi együttélés kulturális mélystruktúrájára és kodifikált, formális szabályrendszerére.

Amerika. Az 1930-as évek elején az Amerikai Egyesült Államok mély gazdasági és társadalmi válságba süllyedt, tízmilliók mentek tönkre, szegényedtek el, egymást követték a hatalmas sztrájkok, éhségmenetek, összeütközések. A kiegyezés lehetősége 1933. március 4-én nyílt meg, amikor Roosevelt benyújtotta a Kongresszusnak radikális gazdasági-társadalmi reformprogramjának, a New Dealnek első törvényeit. A nagy viták és harcok árán, de végül is megszavazott törvények leértékelték a dollárt, szabályozták és átalakították a bankrendszert, elengedték a túlélésért küzdő farmerek adósságait, országos szinten megszervezték a közmunkát, bevezették a munkanélküli-segélyt, szabályozták a munkaidőt, meghatározták a minimálbért, nagy közmunkaprogramokat indítottak, több millió munkahelyet teremtettek, kezdték kiépíteni a társadalombiztosítási rendszert. – A következő nagy horderejű lépéssorozatra a hatvanas-hetvenes években került sor, a polgárjogi mozgalmakkal és az afro-amerikai közösség integrálásával. – Obama egészségügyi reformja egy újabb nagy lépés az amerikai társadalmi szerződés fokozatos kialakulásának a folyamatában.

Austriát is józan, pragmatikus megállapodás mentette ki egy súlyos válságból és a társadalom kettéhasadásának mély szakadékból. 1934-ben Dollfuss, az akkori kancellár, még ágyúval lövette szét Bécs utcáin a munkásfelkelést. De 1945-ben, kijöve az internálótáborokból, a nagy ellenfelek, a két nagy párt, a konzervatív Néppárt és a baloldali Szociáldemokrata párt vezetői megállapodtak abban, hogy a jövőben együtt kormányozzák majd az országot. Az 1955-ös új alkotmány szellemében a fontosabb politikai-közéleti-gazdaságpolitikai posztokat egyenlő arányban osztották el egymás között. Nagykoalíció alakult, amely egészen 1966-ig fennállt. Közben kialakult a máig működő osztrák korporatista rendszer. Ennek lényege az, hogy a politikai döntések előtt a társadalom három legfőbb érdekcsoportjának (a munkaadók, az ipari-kereskedelmi dolgozók és a földművelők „kamaráinak”) vezetői megállapodnak egymással, majd a politika többnyire ezeket a megállapodásokat szentesíti. És a polgárok többsége egy írott/íratlan társadalmi szerződés elemeinek tekinti őket.

Spanyolországban a polgárháború, a Franco-rezsim évtizedei és e rezsim megdöntése után robbanásig feszültek az ellentétek. De az ország vezetőinek egymással szembenálló csoportjai ennek ellenére képesek voltak a kiegyezésre. 1977. október 25-én aláírták az úgynevezett Moncloa Paktumot, amelyben a francoista és velük szemben a demokratikus, jobb- és baloldali politikai pártok, gazdasági érdekképviseltek, szakszervezetek megegyeztek a politikai, gazdasági, társadalmi együttműködés legfőbb szabályaiban. Lezártak tekinteték a múlt véres küzdelmeit, biztosították az ellenzék politikai jogait, a sajtószabadságot, kidolgozták a gazdasági fejlődés felgyorsításának stratégiáját, lépésről lépésre bevezették az általános egészségbiztosítást, nyugdíjat, munkanélküli segélyt – vagyis válságos és veszélyes évtizedek, évek után közös akarattal lerakták egy új spanyol társadalomnak és a társadalmi együttélés új szabályrendszerének az alapjait. Ez a társadalmi szerződés az elmúlt egy-két év gazdasági válságában kezdett, kezd felbomlani.

„*Globális társadalom*”. Az elmúlt évtizedekben már egyre több nemzetközi szervezet (WHO, UNICEF, FAO, UNCTAD, Világbank), nemzetközi szerződés, alapítvány, mozgalom dolgozik egy kibontakozóban lévő globális társadalom játékszabályainak kiala-

kításán. De minden bizonnyal hosszú évtizedekre van még szükség ahhoz, hogy – ha egyáltalán eljön ez az idő – a szó szorosabb értelmében globális társadalomról és globális társadalmi szerződésről beszélhessünk.

Új fejlemények. Az elmúlt néhány évben kibontakozó gazdasági válság és a globális erőviszonyok gyors átalakulása egyre inkább megkérdőjelezte, megkérdőjelezi a gazdaság, a politika, a társadalom nemzeti és nemzetközi intézményeinek hatékonyságát, a javak nemzeti és globális elosztásának méltányosságát, az adott társadalmi rendet és világtrendet. A most kibontakozó protestmozgalmak pedig már mintha gyökeresen új és átfogó társadalmi szerződések megkötését követelnék, immár nemcsak a nemzetállamok, hanem a ma még épp hogy csak kibontakozóban lévő globális társadalom szintjén. Igaz, követeléseik ma még artikulátlanul burjánzanak. Egy esetleg majdan kibontakozó globális társadalmi szerződésnek ma még a körvonalai sem bontakoztak ki.

Legalább ilyen fontos új jelenség az, hogy a nemzetközi közgazdász társadalom is mintha most kezdene ráébredni arra – Keynes és Polányi óta újra – hogy a gazdaság szerves része egy sokkal bonyolultabb, átfogó rendszernek, amelyet társadalomnak nevezünk. Kiáltó példája ennek az ideai davosi Világ gazdasági Fórumra készült dokumentum (Global Risks, 2012), amely a globális gazdasági válság egyik legfőbb okaként – ellentétben a tavalyi jelentéssel már nem a környezeti problémákat, hanem – az országok, és az országokon belül a gazdagok és szegények közötti egyenlőtlenség drámai növekedését, a szociális háló teljes hiányát vagy szakadozását, a társadalmi szerződés hiányát vagy szétzilálódását jelöli meg. Szokatlan, hogy egy ilyen nagy horderejű nemzetközi gazdasági jelentés rövid összefoglalójában („executive summary”) a „társadalmi szerződés” kifejezés nem kevesebb, mint ötször fordul elő. És ugyanilyen szokatlan, hogy az elmúlt hónapokban a legjelentősebb amerikai külpolitikai folyóiratban, a Foreign Affairs-ben is három tanulmányban merül fel, fontos mozzanatként a társadalmi konszenzus, illetve szerződés kérdése (Packer 2011, Parent and MacDonald 2011, Fukuyama 2012).

Itt az ideje azonban, hogy megkérdézzük, hogyan illeszkedik bele ebbe a képbe Magyarország.

A történet nálunk később kezdődött és máig sem vezetett igazi eredményre.

Mi történt nálunk

Alkotmányokra, az uralkodó osztályok által kötött elit-megállapodásokra, kompromisszumokra, kiegyezésekre – illetve a nemzeti összetartozás érzésének felvillanásaira számos példát említhetnénk (Szent István „alkotmánya”, királyválasztások, Aranybulla, Verbőczy Hármaskönyve, 1867, 1920, 1949, 1989, – illetve (1848, 1956, 1989). De egyik ilyen dokumentum vagy esemény sem tekinthető valamilyen társadalmi szerződés megkötésének.

Hogy 1867-tel és az 1914-ig kodifikált, nagyobb horderejű törvényekkel kezdjük, mindezek tipikus elit-megállapodások voltak, és csak nagyon lassan tettek kisebb engedményeket a társadalom szélesebb köreinek a javára. S bár a gazdasági fellendülés bizonyos fókig oldotta a feszültségeket, a társadalom többsége (gondoljunk csak a több millió mélyszegénységben élő családra és a nemzetiségekre) legfeljebb kényszerből (és mindenféle más lehetőség és perspektíva hiányában) fogadta el az adott rendet.

Az Első Világháború után – társadalmi szerződés megkötése helyett – már-már polgárháború tört ki, majd a hagyományos uralkodó osztályok gyors kompromisszuma és a Bethlen-Peyer féle paktum megkötése után társadalmi szerződés megkötésére 1945-ig nem volt készség és nem nyílt lehetőség.

1945 után a földreformot, a Horthy-korszak uralkodó osztályának háttérbe szorítását, a nagyvállalatok államosítását viszonylag széles társadalmi rétegek tekintették történeti igazságtételnek, – és ez megnyithatta volna az utat egy társadalmi szerződés fokozatos kialakulása előtt. A kommunista hatalomátvétellel azonban ez a lehetőség semmivé vált. A demokratikus pártok likvidálása, a növekvő terror, a kisiparosokat és kiskereskedőket érintő, erőszakos államosítások, majd a tétesítés mindenféle társadalmi megegyezést lehetetlenné

tett. A kommunisták által az országra kényszerített játékszabályok ellen a társadalom 1956-ban fellázadt.

A hetvenes-nyolcvanas évek viszonylagos társadalmi békéje azt a látszatot kelthette, hogy létrejött valamiféle társadalmi szerződés az országban. Szerződésről azonban szó sem volt, mert a hatalom – az „értetek, de nélkületek” jozefinista elvét követve – nem tekintette a társadalmat tárgyaló félnek. Hatalmának konszolidálása és a társadalmi béke megőrzésének érdekében komoly engedményeket tett, anélkül, hogy az alapvető emberi és állampolgári jogokat biztosította volna. Az így kialakuló, részben informális játékszabályokat, mint-hogy jólétét, lehetőségeit és személyes szabadságát ezek az engedmények érezhetően növelték, a társadalom hallgatólagosan elfogadta.

A rendszerváltással azonban a helyzet gyökeresen megváltozott, a késő-kádárizmus játékszabályainak rendszere felbomlott, érvényét veszítette.

1989 után

Mint már korábban szoltunk erről, 1989–1990 kegyelmi állapotban volt az ország (bármennyire is nehéz, válságos évek voltak ezek).

Eljött a pillanat, amikor lehetőség nyílt volna egy „rawls”-i kísérletre, vagyis arra, hogy az új játékszabályokban úgy és akkor állapodjanak meg a társadalom különböző szereplői, amikor még nem tudhatták, hogy ők a jövőben hol lesznek a hatalmi rendben és a társadalmi munkamegosztásban: felül vagy alul. Ebben a helyzetben – Rawls (1999 [1971], 1997) hipotézise szerint – viszonylag igazságos, optimális elosztásrend alakulhat ki. Mert a még ismeretlen jövőben senki sem akarna túl rosszul járni. És ezért az emberek többsége a társadalmi együttélésnek egy olyan szabályrendszerére szavazna, amely egyaránt védené a győztesek és vesztesek jogait, és többé-kevésbé biztosítaná a gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális javak s lehetőségek méltányos társadalmi elosztását.

Erre a kísérletre azonban nem került sor. A botcsinálta új politikai vezetőréteg gyors elitmegállapodásban rögzítette az immár demok-

ratikus politikai élet alapvető játékszabályait, de nem volt se ideje, se energiája (s talán hajlandósága sem) arra, hogy az ország gazdasági és társadalmi életének új szabályrendszerét is kidolgozza, a társadalom fő szereplőinek bevonásával, és ennek alapján valamiféle társadalmi szerződés megkötését szorgalmazza.

Ami a gazdaságot illeti, igaz, nagyon nehéz helyzetben (és erős külső nyomásra), elfogadta a neokonzervatív-neoliberális ideológia téziseit. A lovak közé dobva a gyeplőt szinte teljesen a piacra bízta a javak s lehetőségek elosztásrendjének kialakítását. Ezzel egyúttal kiszolgáltatta a társadalmat a piac erőinek, egy olyan társadalomra, amelynek a történelem folyamán nem épültek ki azok a védekező mechanizmusai és intézményei, amelyek nyugati társaikat többé-kevésbé oltalmazták s oltalmazzák a piac szélsőséges hatásaival szemben.⁶

A társadalmi szerződés Magyarországon azóta sem kötött meg. Nem alakult ki a javaknak és esélyeknek, jogoknak és köteleességeknek egy a társadalom többsége által elfogadott, többé-kevésbé igazságosnak tartott elosztásrendje.

Társadalmi szerződés nélkül azonban – jelenlegi szétzilált állapotában, sérelmektől és igazságtalanságoktól szaggatva – nincs esélye az országnak arra, hogy sikeres szereplő váljon Európában és a világban.

Figyelmeztető jel, hogy a legsikeresebb európai országok (Svédország, Norvégia, Finnország, Dánia, Németország, Hollandia) már rég megkötötték a maguk társadalmi szerződését, és – bár a jelenlegi válság e szerződéseket is megtépázta, megtépázza – a társadalmi együttélést a szolidaritás, a közös érdekek, a játékszabályok magas szintje jellemzi.

Felmerül a kérdés: nálunk ma adva vannak-e a feltételei annak, hogy elinduljon egy társadalmi szerződés megkötésének a folyamata? A válasz egyértelműen az, hogy: nincsenek adva.

De azért az első lépést, lépéseket megtehetjük. Számba vehetjük azokat az akadályokat, amelyeket el kellene hárítani ahhoz, hogy ez a folyamat előbb-utóbb kibontakozzék.

⁶ Az államszocializmus évtizedeiben kiépült szociális intézményrendszer nem, vagy csak részben tudott s tud válaszolni az új kihívásokra.

A kiegyezés akadályai

Hosszan sorolhatnánk őket. Csak néhányat említek.

- 1989 egy szétzilált társadalmat örökölt;
 - a társadalmi szolidaritásnak és az együttélés kultúrájának amúgy is gyenge hagyományait felperzselte volt az államszocializmus negyven éve;
 - az úgynevezett „átmenet” gyorsan szétroncsolta az államszocializmus gazdasági, politikai, társadalmi struktúráit, az új struktúrák kiépülése viszont – a lehetségesnél lassabban haladt;
 - ebben a zűrzavaros, anarchikus átmeneti korszakban megindult a mindenki harca mindenki ellen;
 - a hirtelen megnyíló szabad (és veszélyes) világban – érthető módon – türelmetlenül és mohón kereste mindenki a maga, csak a maga érvényesülésének lehetőségét;
 - hiányoztak azok az autonóm és felelősségteljes szereplők, akik alkalmasak lettek volna arra, hogy megkössék a társadalmi együttélés új rendjét biztosító szerződést.
- Nézzük meg közelebbről ezeket a szereplőket.⁷

A szereplők

A politikai osztály

Nem vagyok történész, s amit mondandó vagyok, az minden bizonnyal elnagyolt és anakronisztikus. De úgy vélem, hogy a magyar „uralkodó osztály” teljesítményének történeti mérlege – európai összehasonlításban – kifejezetten negatív.

Úgy vélem például, hogy az 1849-es a Függetlenségi Nyilatkozat nem szolgálta az ország érdekeit; Széchenyinek, Kemény Zsigmondnak, Deáknak volt igaza. Lehet, hogy 1867-ben nem volt más lehe-

tőség, de a következő évtizedek történéseinek ismeretében szerencsétlen döntés volt kizárni a megállapodásból a cseheket és részben még a horvátokat is. Megbocsájthatatlan hiba volt 1914-ben belépni a háborúba, ami végül is Trianonhoz és az ország széthullásához vezetett. Kevés ország élt volna túl ép tudattal egy ehhez hasonló traumát, de ennek ellenére súlyos hiba volt az, hogy a két háború közt az akkori uralkodó osztály nacionalista ideológiával és propagandával próbálta stabilizálni az országot. Ha arra tettek volna kísérletet, hogy lebontják a késő-feudális hatalmi rendszert és birtokrendszert, és felgyorsítják az ország polgárosodását, talán elkerülhettük volna a németekkel való szövetséget, jobbak lettek volna az esélyeink 1945-ben, s ma is előbbre tartanánk.

Nem volt jobb a politikai osztály teljesítménye az utóbbi két évtizedben sem. Ami nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy egy új, kiforratlan, zavaros, súlyosan megosztott politikai osztályról van itt szó. Egyfelől, a kádári oligarchia, a vörös és zöld bárók oligarchiája felbomlott, illetve átmentette magát részben az új politikai osztályba, részben az újbурzsoáziába. Másfelől szinte a semmiből toborzódott, verődött össze a politikai osztály másik fele, amely szinte minden politikusi tapasztalat nélkül vágott bele az ország kormányzásába.

Az a csoda, hogy néhány kiváló szakembernek, Antall Józsefnek, Sólyom Lászlónak, Tölgyessy Péternek, Hack Péternek hála sikerült egy európai típusú demokrácia intézményrendszerének alapjait lerakni. Ez igazi, történelmi teljesítmény volt.

A kimagaslóan jó indulás után azonban hamar megindult a romlás. Politikusaink szünni nem akaró hatalmi harcokba keveredtek; a pártérdekek mindent felülírtak; ciklusról ciklusra más irányba rángatták az országot; hol döntésképtelenné bénultak, hol elhamarkodott, átgondolatlan, eleve bukásra ítélt programokba bonyolódtak; a közigazgatást szétzilálták; kaput nyitottak a korrupció áradatának; ők maguk saját gazdasági klienseik foglyaivá váltak.

Elragadta őket az eredeti tőkefelhalmozás láza. A nagy tülekedésben mindenki mindenki ellen fordult, mindenki ellenséggé vált; a győzni vagy legyőzetni izgalmában és rémületében éltek s élnek; ha én-nem-semmisítem-meg-őt, ő-semmisít-meg-engem paranoiája és zéró-összegű játszámja képtelenné tette őket mindenféle együtt-

⁷ *Csapdák és egerek* (2009, 207–262. o.) című könyvemben ennél részletesebben elemeztem az utóbbi két évtized magyar társadalmának fő szereplőit.

működésre, józan kompromisszumra, az ország boldogulását szolgáló hivatott közös munkára.⁸ Boszorkányüldöző hevületükben egymást fasisztáknak, illetve hazaárulóknak bélyegezték. Ezek után hogyan is állhattak volna szóba egymással?

Időnek előtte, márt a kilencvenes évek elején kialakult a bizonytalan, szorongó, igazi megoldásokat nem találó emberekre jellemző „closed mind” is, vagyis zárt gondolkodás; az hogy vakon és görcsösen ragaszkodnak a maguk vélt „egyedül igaz” igazságához, ideológiájához, félnek elengedni az egyszer már megtalált fogódzkodókat, veszélyes ellenségnek tekintenek mindenkit, aki másképp gondolkodik a világról, mint ők. Legbelül bizonytalanok, ezért kifelé mindenáron „erőt mutatnak”. Képtelenek a párbeszédre.

Részben ennek a számlájára írható az, hogy húsz év alatt nem tudtak kidolgozni egy olyan gazdasági, politikai, társadalmi stratégiát, amely az országot versenyképessé tette volna az európai és a globális térben. És végül: súlyos gazdasági, politikai, társadalmi válságba futtatták be az országot.

Arról nem is szólva, hogy az országot túlpolitizálták, nem hagytak egyetlen semleges területet sem; a társadalmat kizárták a döntések világából. Gyorsan oligarchizálódtak, zárt politikai érdekcsoporttá, kasztá merevedtek, s így nem voltak sem képesek, sem hajlandók az ország sorsát a társadalommal való folytonos és komoly párbeszédben alakítani. Társadalmi szerződés előkészítésére, megkötésére így teljesen alkalmatlanná váltak.

Az üzleti világ

Összességében teljesítménye jobb volt, mint a politikai osztályé. A rendszerváltás körüli zűrzavart, majd a politikai osztály tehetetlenkedését (minden különösebb erkölcsi aggály nélkül) ügyesen kihasználva gyorsan letudta az eredeti tőkefelhalmozás korszakát.

⁸ A Horn-kormány kísérlete 1995-ben valamiféle gazdasági-társadalmi dialógus elindítására, illetve a Gyurcsány által kapkodva összehívott, de komolyan nem vett gazdasági-társadalmi tanácsadó testületek munkája hamar kudarcba fulladt.

Nem az üzletemberek hibája, hogy az ország ipara és mezőgazdasága az elkerülhetetlennél sokkal súlyosabb veszteségeket szenvedett. És nem az ő hibájuk az sem, hogy megfelelő gazdasági stratégia hiányában az ország a bémunkás gazdaságok sorába süllyedt le.

Az azonban már kétséges, hogy mennyiben felelősek ők, s mennyiben felelős a rossz hazai szabályozórendszer azért, hogy jelentős hányaduk igyekszik kibújni a közterhek viselése alól, vagyonát elbújtatja, luxus-életmódra pazarolja, külföldön fekteti be. Vannak nagyszerű kivételek, akik sokat tesznek a hazai problémák megoldásáért, de a jelek szerint többségük nem érzi felelősnek magát az ország sorsáért, nem szolidáris a társadalom más csoportjaival, rétegeivel. Még nem igazán ismerték fel azt, hogy nemcsak az alul lévőknek és az országnak, hanem nekik is hasznuk származhatna egy méltányos társadalmi szerződés megkötéséből, egy igazságosabb és versenyképesebb társadalom kibontakozásából.

Ha valóban ez a helyzet, akkor ma még ez a szereplő is hiányzik ahhoz, hogy egy társadalmi szerződés előkészítése elinduljon.

A polgárság⁹

Tudom, szigorúan tilos „mi lett volna, ha” kérdésekbe bonyolódnia az embernek. De az tény, hogy aligha van Európában még egy olyan ország, ahol a polgárosodás folyamata olyan gyakran és olyan brutálisan szakadt volna meg, mint Magyarországon. A Reformkor remek köznemesi/lateiner polgárosodása, a Kölcseyk, Berzsenyik, Kossuthok polgárosodása 1849-ben megszakadt. – 1867 után ez a köznemeség nem tudott lépést tartani a kapitalizálódó fejlődéssel, bemenekült az állami hivatalokba, ami polgári függetlenségének részleges feladásával járt. – Kibontakozóban volt egy nyugat-európai típusú burzsoázia, és elindult a majdani középosztály, a tanárok, orvosok, mérnökök osztályának kialakulása: őket a trianoni területvesztés tizedelte, a gazdasági válság nyomorította meg, majd évtizedek múltán a kommunista hata-

⁹ Természetesen az imént említett „üzletemberek” is a polgársághoz tartoznak, de különösen nagy gazdasági és politikai súlyuk indokolta, hogy kiemelten is foglalkozunk velük.

lomátvétele örölte fel. – Folyt, a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve, a művelt, autóm gondolkodású „parasztpolgárság” kialakulása is; őket fél évszázaddal később, a kulákküldözések verték szét. – Az évszázados múltú kisiparos majd szakmunkás polgárságot és „kisfixes” polgárságot az államszocializmus negyven éve nyomorította meg. – A Kádár rendszer alatt növekvő második gazdaságos, „Trabantos” kispolgárság és elsőgenerációs értelmiség jelentős hányada 1989 után került válságba. – Az utóbbi két évtizedben felemelkedő vállalkozó polgárság, nagypolgárság, új-burzsoázia, illetve már a globális térben mozgó fiatal szakértelmiség még keresi a helyét, szerepét.

Súlyosbította a helyzetet az, hogy Trianonnal elveszítettük az ország legpolgárosodottabb nagyvárosait a Felvidéken és Erdélyben. – A második világháború idején, a haláltáborokban, a magyar társadalom egyik legpolgárosultabb rétege semmisült meg. – A német nemzetiségűek kitelepítés egy másik fontos polgári rétegtől fosztotta meg az országot. – 1956-ban az országból elmenekülők jelentős hányada a képzett polgárság soraiból került ki. Ennyi vérvesztéség hogyan lassította volna le az ország polgárosodását, és általában az ország fejlődését.

És ami talán mindennél nagyobb baj és szűgyen: a lehetségesnél az elmúlt két évtizedben lassabb volt a polgárosodás folyamata (sőt, mint láttuk, megindult sok százezer család újraproletarizálódása). A sok hibás döntés inkább roncsolta, mintsem építette a polgári lét alapjait. Arról nem is szólva, hogy a polgárosodás motorjaiként nem használtuk ki az oktatásban, a médiumokban, a tisztas közéletben rejlő óriási lehetőségeket.

És közben – félálunkban – már-már azt hittük, hogy autonóm és felelősségteljes európai polgárok országa vagyunk. Tévedtünk. Itt az ideje, hogy felébredjünk. Mert autonóm, felelősségteljes polgárság nélkül hiányzik a társadalmi szerződés megkötésének egyik legfontosabb, nélkülözhetetlen szereplője.

A „vesztesek”

Ez az a két-hárommillió ember, aki olyan nehéz anyagi körülmények között él, és olyannyira ki van szolgáltatva a piacnak, hogy szinte

semmi autonómiával, politikai/gazdasági súllyal nem rendelkezik. Társadalmilag szervezetlen, a politikában, világban tájékozatlan, legfeljebb itt-ott fellángoló, rövidéletű tiltakozó tüntetésekre képes.

A következő évek nagy kérdése, hogy sikerül-e öntudatos társadalmi erővé szerveződnie, amely egy esetleg kibontakozó társadalmi szerződés előkészítésében és megkötésében felelősségteljes szereplőként vehet részt, vagy továbbra is tehetetlen, passzív tömeg marad, illetve – szélsőséges politikai csoportok hatására – kezelhetetlen tömeggé vadul.

Kormányok és pártok

Már a Társadalmi Kerekasztal tárgyalásainak utolsó szakaszában (de részben már 1987-ben, a Lakitelki Találkozón) kirajzolódtak azok a hatalmi, ideológiai, érzelmi ellentétek, amelyek később olyan szakadékká mélyültek, amely lehetetlenné tette, hogy bármelyik kormány kezdeményezze (üres PR-gesztusokon túl) egy társadalmi megállapodást előkészítő tárgyalások megkezdését. Jelenleg sincs semmi jele ilyen szándéknak.

A pártok (a helyét most kereső, még bizonytalankodó LMP kivételével) foglyai ennek az elvadult, egymástól elhatárolódó, egymást megsemmisíteni akaró zéró-összegű játszmának, és így egyelőre alkalmatlanok arra, hogy akárcsak gondolkozni kezdjenek egy társadalmi szerződés megkötésének lehetőségéről.

És ami még ennél is nagyobb baj, egyikükről sem lehet tudni, hogy milyen eszméket és érdekeket képvisel, milyen országstratégiában gondolkodik, hogyan s miképpen akarja az országot versenyképes, sikeres és példamutató demokráciává alakítani az európai és a globális térben.

Az MSZP két évtized alatt nem tudta tétova, óvatos baloldali eszméit összeegyeztetni a maga pártpolitikai érdekeivel és zavaros, ellentmondásos neokonzervatív, neoliberális gazdaságpolitikájával, az országot ide-odarángató, átgondolatlan reformkísérleteivel. – Az SZDSZ a maga pártpolitikai, hatalmi és koalíciós kényszerei miatt képtelen volt következetesen képviselni egy európai típusú liberalizmus eszméit, szégyenteljes megalkuvásokba keveredett, és

emiatt végül elvesztette társadalmi támogatottságát és szerepét. – A FIDESZnek túl jól és gyorsan sikerült a liberalizmus szférájából átvonulni a konzervativizmus tartományába, máig csúszkál az angol liberalizmus és a német kereszténydemokrácia, a nemzet fontosságát hangsúlyzó érzelmek s retorika és a globális kapitalizmus neoliberais, megszorító gazdaságpolitikája között. A JOBBIK – populista, antiglobalista és rendpárti retorikája s szenvedélyei mellett – még nem fogalmazta meg azt, hogy milyen politikai, gazdasági, társadalmi modellben gondolkodik a jövő Magyarországot illetően.

Amíg nem alakul ki, nem forrja ki magát egy hiteles szociáldemokrata, hiteles liberális, illetve hiteles konzervatív párt Magyarországon, addig politikai pártjaink fokozzák az általános zűrzavart, és alkalmatlanok arra, hogy egy társadalmi szerződés megkötésében pozitív szerepet játszanak.

Autonóm és félautonóm országos intézmények

Politikai, gazdasági, társadalmi súlyuk, szakértelmük és a demokrácia súlyok-ellensúlyok mechanizmusában játszott szerepük nélkülözhetetlenné tehetné őket a társadalmi szerződés előkészítésében. Közülük a legfontosabbak:

Az Alkotmánybíróság

A bíróságok

A Nemzeti Bank

Az Állami Számvevőszék

A Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete

Az ombudsman(ok)

Az önkormányzatok

Az elmúlt években azonban autonómiájukat az egymást követő kormányok egyre inkább próbálták beszűkíteni. És talán nem méltánytalan a kritika, ha azt mondom, hogy nemcsak kívülről szorongatták őket, de – tisztelet a remek kivételeknek – sokukban belülről sem volt meg a szükséges civil kurázsiz. Mindez végül is azt jelenti, hogy jelenlegi állapotukban egy társadalmi szerződés előkészítésében a szükségesnél csak kisebb szerepet tudnának játszani.

Érdeellentétek

Nemcsak a főszereplők hiánya vagy gyengesége, felkészületlensége, hanem a társadalmat megosztó mástípusú ellentétek is megnehezítik egy társadalmi szerződés előkészítését, illetve megkötését.

Történelmünk során mindig voltak ilyen szakadások. Néhányat említék meg közülük.

1848–49 Kurucok – labancok

1867 Kiegyezés pártiak – Függetlenség pártiak

1867 – Államhoz kötődők (honorációról dzsentrí + középosztály + kisfixes) – Piacról élők: kereskedő és iparos nagypolgárság + kisiparosság + szakmunkásság.

1919–1920 „Forradamások” – „ellenforradalmások”

1920–1945 Jobboldaliak és baloldalak

Rendezett anyagi körülmények között élők – Hárommillió koldus

1940–1945 Üldözöttek – üldözők – közömbösek

1948–1965 A diktatúra gárdája – a társadalom többsége

1965–1989 A kádárrendszer haszonélvezői – vesztesei, sértettei

1989 óta A kádárrendszer volt haszonélvezői – volt vesztesei, sértettjei

A mindenkori kormánypolitika haszonélvezői – vesztesei

Hatalomkonvertáló szocialista vezetőrétég –

Az új feltörekvők

Újburzsoázia – proletarizálódó közép- és kispolgárság

Jómódúak – szegények – mélyszegénységben élők

Alkalmazottak – munkanélküliek

Kozmopoliták – nemzet tudatukban sértődöttek

Politikai osztály – társadalom

A bal- illetve jobboldali kormányok gazdasági holdudvara

Ezek a gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai, életformabeli különbségek, ellentétek igen nehezen kezelhetők. De kezelésük, fo-

kozatos feloldásuk kikerülhetetlen előfeltétele egy majdani társadalmi szerződés megkötésének.

Plurális szerződés

Szemben a 18–19. századi „elit-típusú” megállapodásokkal, ma már nemcsak az említett „főszereplők”, hanem számos más szereplő részvétele szükséges egy társadalmi szerződés megkötéséhez. Az elmúlt néhány évtizedben a plurális demokráciák kibontakozásával, egyre fontosabbá váltak ezek a szereplők. Súlyuk a jelenlegi gazdaság/politikai/társadalmi válságban még tovább nő. A teljesség igénye nélkül felsorolok közülük néhányat:

Munkaadói szövetségek, kamarák – Nagy- közép- és kisvállalkozók érdekvédelmi társulásai – Szakszervezetek és a munkavállalók érdekvédelmi társulásai – Kis- és középbirtokosok érdekvédelmi társulásai – Szakmai szervezetek, kamarák, szövetségek – Jövedelmi csoportok – A magas, közepes és alacsony iskolai végzettségűek érdekvédelmi szervezetei – A civil társadalom legfontosabb szervezetei, alapítványai – Egyházak, kulturális közösségek képviselői – Tanyavilág, Falu, Város, Budapest, Régiók érdekvédelmi társulásai – Nők érdekvédelmi társulásai – A jövőendő nemzedékek védelmét képviselő szervezetek – Életkori csoportok érdekvédelmi társulásai – Keresők, Nyugdíjasok, Tartósan munkanélküliek, Szociális segíten élőek érdekvédelmi szervezetei – Betegek, csökkent munkaképességűek érdekvédelmi társulásai – A szegénységben, mélyszegénységben élőek érdekvédelmi társulásai – A kisebbségek, etnikai közösségek érdekvédelmi társulásai – A környezet és a természeti erőforrások megvédésén dolgozó szervezetek.

Független szakértők

A mai összetett társadalmakban a társadalmi szerződés előkészítése és megkötése igen bonyolult feladat. Komoly szakértői gárda munkájára van, lenne szükség többek között a következő területeken.

Alkotmányozás – Politikai, gazdasági, társadalmi modell és stratégia – Külgazdasági és külpolitikai stratégia – Társadalmi, gazdasági innováció – Humán erőforrások – Emberi jogok – Egészségügy – Oktatás – Kultúra – Tudomány – Igazságügy – Közigazgatás – Közbiztonság – Vidékfejlesztés – Környezetvédelem – Konfliktuskezelés – Társadalmi méltányosság, szociális háló, szolidaritás, társadalmi mobilitás – Társadalmi együttélés, kisebbségek, szegregáció – Társadalmi tudat – Mindennapi emberi-társadalmi magatartáskultúra.

Ez a szakértőgárda, szerencsére, rendelkezésre áll, bár az elmúlt két évtized pártokráciája itt is erős kontraszelektiót működtetett, és kliensrendszerével erős belső konfliktusokat generált. Meg kell erősíteni itt is a szakértői integritást és az együttműködés szellemét.

Társadalmi tudat

Nincs esély a sikerre, ha mindezeket túl az emberek tudatában, mentalitásában, magatartásában nem következik be gyökeres változás.

Ha nem erősödik meg bennük a polgári jog- és felelősségtudat; a társadalmi szolidaritás és a közérdek tudata; a kölcsönös bizalom; az a tudat, hogy nem veszélyes és elvadult ellenségei, hanem partnerei egymásnak; hogy együtt kell dogozniuk az ország újjáépítésén; hogy nem egymást maró horda vagy közönyösen legelésző nyáj, hanem megbecsült és felelősségteljes polgárai egy országnak. Ha nem érzik úgy, hogy: „We are the people”. Mi vagyunk az ország”. Együtt.

Persze, könnyű ezt mondani, de csak következetes, új megoldásokat kereső, kitartó munkával lehet megvalósítani. Sok és sokféle a teendő. Mert jelenleg:

Önképünk zavaros, bizonytalan. Büszkék próbálunk lenni – méltán világra szólónak tekintett – bátor tetteinkre, 1848-ra vagy 1956-ra, és közben szenvedünk jelentéktelenségünk tudatától. Hol felragyognak előttünk szellemiségünk – a Széchenyik, Arany Jánosok, Bartókok, Babitsok, Gábor Dénesek – csillagai, hol ránk borul nyomorúságba süppedt falvaink, sivár külvárosaink, elroncsolódott hajdani gyáraink nyomasztó rémképe.

Múltképük ugyanolyan zavarodott, mint volt húsz évvel ezelőtt. Néhány kiváló történészünk sokat tett azért, hogy tisztábban s tárgyilagosabban lássuk múltunkat, történelmünk nagy fordulóit, 1948–49-et, 1967-et, Trianont, a harmincas éveket, 1944-et, 1956-ot, helyünket a Kárpát-medence tényleges történetében, de a hitek és tévhitek, mítoszok és ellenmítoszok még itt keringenek többségünk fejében. Ezen a téren is javarészt elfecséreltük a tanulás lehetőségének húsz esztendejét.

Jövőképünk 1989-ben tiszta volt és világos: be fogunk kerülni az Európai Unióba és élvezzük majd az európai lét minden előnyét. Ma: nem tudjuk, mi lesz az Unióval; nem tudjuk, hogy mi lesz velünk, hogy tartósan a perifériájára szorulunk-e vagy sikerül majd beljebb kerülnünk; nem tudjuk, hogy mit nyertünk és veszítettünk az elmúlt húsz évben; nem tudjuk, hogy hogyan tovább.

Helyzetképünk veszélyesen torz. Benne ragadtunk a 19., kora-20. században. Abban a tudatban élünk, éltünk, hogy önálló, autonóm nemzetállam vagyunk, szabadon döntünk sorsunkról. Nagy és veszélyes kiséssel most kezdünk ráébredni arra a tényre, hogy szorosan bele vagyunk fűződve, épülve egy világrendszerbe, amely fogva tart ugyan, de lehetőségek sokaságát nyitja, nyithatja meg előttünk. Csak akkor van esélyünk, ha ennek az országnak minden politikusa, üzletembere, mérnöke, tanára, állampolgára – miközben megőrzi nemzet tudatát, nemzeti méltóságát – megtanulja ennek a rendszernek a játékszabályait, és szert tesz azokra a képességekre, amelyek nélkül e tágabb rendszeren belül nincs esély a sikerre. – Ha a jelenlegi válság vészjelzését sem halljuk meg, és továbbra is abban a farkasvakságban szenvedünk, hogy „extra Hungariam non est vita...”, akkor reménytelenül lemaradunk.

Biztonságtudatunk. A késő Kádár rendszer két évtizedében ketrecben, de viszonylag biztonságos ketrecben éltünk. A világban végbemenő gazdasági, politikai, társadalmi változások hullámai megtörttek a rozsdásodó vasfüggönyön. 1989 után pedig a Pax Americana fényében sütkéreztünk. Aztán jöttek a sokkok, Irak, Afganisztán, szeptember 11, gazdasági világválság, – de mi egy darabig, mint Marci Hevesen, még tovább sütkéreztünk. 2010–2011-ben szakadt ránk a válság tudata, ekkor kezdett beszivárogni háztartásainkba

s tudatunkba a már-már reménytelen eladósodás réme, a forint vésszes gyengülése, milliók elszegényedésének riasztó látványa, az ország ijesztő lemaradása a nemzetközi versenyben.

Ilyen zavaros tudattal, ebben a lázas állapotban esélye sincs egy józan, jól átgondolt társadalmi szerződés kidolgozásának és megkötésének.

Miről kellene megállapodnunk?

Elosztásrend

Mindenekelőtt az anyagi, társadalmi, politikai, kulturális javak méltányos elosztásának rendjében kellene megállapodni. Többek között:

Az anyagi javak, jövedelmek elosztásában, a jövedelemkülönbségek társadalmilag elfogadható mértékében – A közterhek méltányos elosztásában – A közszolgáltatásokhoz való hozzáférés lehetőségének elosztásában (tanulás, egészségügy, kulturálódás, a polgári életmód feltételei) – Az információkhoz való hozzáférés feltételeinek elosztásában – Az állampolgári jogok és kötelességek arányos elosztásában – A törvény előtti egyenlőség garanciáiban – A szabadságjogok és lehetőségek elosztásában – Az esélyek (tanulás, vállalkozás, mobilitás) méltányos elosztásában – Az önértékek és a közérdek egyensúlyának biztosításában – A személyes biztonság garanciáinak elosztásában – Az egészséges élet és a jó életminőség feltételeinek elosztásában.

Ország modell

A szerződő feleknek meg kellene állapodniuk egy megvalósítandó ország modellben, a társadalmi együttélés játékszabályaiban, a politikai jogok, kötelességek, garanciák, fékek és egyensúlyok működés-rendjében, ki kellene alakítaniuk egy reális és a társadalom számára vonzó jövőképet.

Meg kellene állapodniuk abban, hogy a milyen országban akarnak élni; milyen ország modell, milyen politikai és társadalmi rend

megvalósításán akarnak dolgozni; mit tekintenek az ország legfőbb gazdasági, politikai, társadalmi érdekeinek, legfőbb fejlesztési terveinek. Meg kell határozniuk azt, hogy milyen eszközökkel akarják alakítani az ország külpolitikáját és külgazdasági stratégiáját; hogyan akarják meghatározni az ország jövőbeli helyét és szerepét Európában és a világban.

Sajnos nem készültünk fel arra, hogy a világszerte most kibontakozó „bizonytalanság korában” megálljuk a helyünket. Ebből a szempontból jól jött az egyébként veszélyes és pusztító válság. Jól jött, de csak akkor, ha valóban jól fejbe kólint minket, felébreszt és figyelmeztet arra – két jelentős mértékben elfecsérelt évtized után –, hogy a józan ész jegyében s minden erőnket összeszedve kell dolgoznunk azon, hogy felvilágosodott polgári nemzetként és versenyképes országgént megtaláljuk a helyünket a világban.

Ennek egyik előfeltétele a társadalmi szerződés megkötése. Egy ilyen szerződés lehetővé tenné a békés és termékeny társadalmi együttélését, dinamizálhatná az embereket, embercsoportokat, mozgósíthatná a társadalom erőforrásait, megerősíthatná a demokratikus intézményrendszert és magatartásformákat, versenyképessé tehetné az országot.

A társadalmi együttélés kultúrája

A szerződő feleknek mindent el kellene követniük annak érdekében, hogy a társadalmat jelenleg megosztó érdekellentétek, előítéletek és ellenérzések fokozatosan elenyésszenek, a polgárosodás folyamat felgyorsuljon, a mindennapi, civilizált társadalmi együttélés kultúrája erősödjék, az ország és polgárainak gondolkodása kinyíljon a világra. A lehetőség adva van: a közoktatás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a média jövőbeli reformjainak erre kellene összpontosítaniuk.

Esélyek és teendők

Be kell azonban látnunk, hogy elhanyagolható az esélye annak, hogy a közeljövőben a társadalmi szereplők között a tárgyalások a közel-

jövőben meginduljanak, és az említett pozitív folyamatok kibontakozzanak.

A kormány – meg-megrezdülve ugyan – de bízik programja sikerében, nem érzi a párbeszéd kényszerének szorítását. – Az ellenzék vérszagot fogott, megbukhat a kormány, miért kellene egyezkednie vele. – A munkaadók többsége egyelőre még inkább a veszélyeit, mintsem az előnyeit látja egy társadalmi szerződés esetleges megkötésének. – A munkavállalók féltik munkahelyüket, bár érdekeik védelmében egy-egy csoportjuk már megmozdult. – A „vesztesek” a hó végi számlák rettenetében élnek – A potenciálisan független és felelősségteljes polgárság még bizonytalan, óvatoskodik. Az autonóm vagy félautonóm – de kissé megrokkant – országos intézmények többnyire új vezetői lojális tagjai az „establishmentnek”. – A politikai pártok még csak izegnek-mozognak, nem találták meg a maguk érvényes üzenetét, programját. – A kuruc és labanc indulatok fennen lángolnak, a sérelmek, sebek még gyulladtak. – Az egyházak védik meglévő, vagy keresik elvesztett jogaikat. – A civil szervezetek a túlélésért küzdenek, igaz, az új civil mozgalmak már gyűjtik az erőt küzdelemre vagy tárgyalásokra. A társadalmi tudat, az önkép, a helyzetkép, jövőkép kusza, zavarodott. Ilyen kótyagos fejjel nehéz lenne leülni egy komoly tárgyalóasztalhoz. Egy jövőbeli társadalmi szerződés szövetei még mintha nem szövödnének.

De ha mindez így van, akkor miről beszélünk egyáltalában? Reménytelen a dolog? Mi hozhat változást?

És itt most, a helyzet elemzéséből átváltok, – megengedhetetlenül – az esélyek és remények nem egészen komoly latolgatására.

Isten ne adja, de elmélyülhet a válság; a társadalom többsége rádöbbenhet arra, hogy így nem mehet tovább. – A főszereplők előbb-utóbb ráébredhetnek arra, hogy a jelenlegi helyzet, a rendezetlen, kusza társadalmi viszonyok nemcsak az országnak, hanem már mindnyájunknak külön-külön nagy kárt okoz. – A kormány maga is elbizonytalanodhat, óatosan kezdeményezheti a párbeszédet. – Az önkormányzatok ma még félénk ellenállása a centralizáló törekvésekkel szemben felerősödhet. – A civil mozgalmak megfogalmazhatják, az eddiginél határozottabban, nagyobb nyomattal és egy mással egyeztetve a maguk céljait, terveit. Előbb-utóbb a gazdasági

növekedés elindulhat, s a keletkező felesleg elosztása lehetőséget nyit valamiféle társadalmi egyezkedésre.

És még az sem teljesen kizárt, hogy az EU vezetői, néppártiak, szocialisták, liberálisok összedugják a fejüket, és az európai konszolidáció érdekében együttesen készítetik majd a hazai civakodó feleket – selymes ostorral és édes répával – valamiféle megállapodásra.

S ha még ez sem megy, valamiben még mindig reménykedhetünk. A Damaszkuszi útban. Ahogy annak idején Saulus leesett a lóról és Paulusként kelt fel, hátha egy szép napon ennek az országnak a polgárai és vezetői is a fejükre esnek, és: értelmes európai polgárokként állnak talpra.

*

Hivatkozások

- Ahmad, Ilyas 1944. *The Social Contract and the Islamic State*. Al-lahabad: Urdu Publishing House.
- Binmore, Ken 1994–1998. *Game Theory and the Social Contract*. Vols. 1–2. Cambridge, Mass. MIT Press.
- Birnbaum, Pierre, Lively, Jack, and Parry, Geraint (eds.) 1978. *Democracy, Consensus and Social Contract*. London: Sage.
- Boucher, David and Kelly, Paul (eds.) 1994. *The Social Contract from Hobbes to Rawls*. London: Routledge.
- Fukuyama, Francis, 2012. „The Future of History. Can Liberal Democracy Survive the Decline of the Middle Class?” *Foreign Affairs*. January/February 2012.
- Global Risks 2012. Seventh Edition. An Initiative of the Risk Response Network. <http://reports.weforum.org/global-risks-2012/>
- Gough, J. W. 1978. *The Social Contract: A Critical Study of Its Development*. 2nd ed. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Hankiss Elemér 2009. *Csapdák és egerek. Magyarország 2009-ben és tovább*. Budapest: Manager Kiadó – Médiavilág.
- Hayek, Friedrich A. 1982. *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*. Vols. 1–3. London: Routledge and Kegan Paul.

- Hobbes, Thomas 1970. *Leviatán, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Vámosi Pál (ford.). Heller Ágnes (előszó). Budapest: Magyar Helikon.
- Hobbes, Thomas 2010. *Leviathan, or, The Matter, Forme, and Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill*. Shapiro, Ian (ed.). New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Hobsbawm Eric J. 1994. *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*. New York: Pantheon Books.
- Hobsbawm, Eric 1998. *A szélsőségek kora: a rövid 20. század története, 1914–1991*. Baráth Katalin (ford.). Budapest: Pannonica.
- Kittrie, Nicholas N. 1995. *The War Against Authority: From the Crisis of Legitimacy to a New Social Contract*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Kolm, Serge-Christophe 1985. *Le contrat social libéral: Philosophie et pratique du libéralisme*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Krugman, Paul (1996), *The Self-organizing Economy*, Oxford: Blackwell.
- Locke, John 1986. *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Endreffy Zoltán (ford.). Budapest: Gondolat.
- Locke, John 1999 [1689]. *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Nagy Levente (ford.) Kolozsvár: Polis.
- Ludassy, Mária 1999. *Elhiszem, mert ésszerű: tanulmányok az angol és a francia felvilágosodás koráról*. Budapest: Osiris.
- Macneil, Ian R. 1980. *The New Social Contract: An Inquiry into Modern Contractual Relations*. New Haven: Yale University Press.
- McCormick, Peter J. 1987. *Social Contract and Political Obligation: A Critique and Reappraisal*. New York: Garland.
- Medina, Vicente 1990. *Social Contract Theories: Political Obligation or Anarchy*. Savage, Md.: Rowman and Littlefield.
- Nemzeti Érdek, 2008, 2. éf. 7. szám. [Ebben G. Fodor Gábor, Kern Tamás, Héjj Dávid, Kitta Gergely, Bara Zoltán, Somogyvári Mihály és Majláth Roland, tanulmányai.]
- Nussbaum, Martha c.2002. *The Tanner Lectures on Human Values*. Delivered at Australian National University, Canberra November

- 12 and 13, 2002 and at Clare Hall, University of Cambridge March 5 and 6, 2003.
- Packer, George 2011. „The Broken Contract. Inequality and American Decline.” Foreign Affairs. November/December 2011
- Parent, Joseph M. and MacDonald, Paul K. 2011. „The Wisdom of Retrenchment. America Must Cut Back to Move Forward. Foreign Affairs. November/December 2011.
- Penner, Rudolph G., Sawhill, Isabel V., and Taylor, Timothy. 2000. Updating America's Social Contract: Economic Growth and Opportunity in the New Century. New York: Norton.
- Popper, Karl R. 2001. A nyitott társadalom és ellenségei. Szári Péter (ford.). Budapest: Balassi.
- Rawls, John 1997. Az igazságosság elmélete. Krokavay Zsolt (ford.). Budapest: Osiris.
- Rawls, John 1999 [1971]. A Theory of Justice. Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- Replogle, Ron 1989. Recovering the Social Contract. Totowa, N.J.: Rowman and Littlefield.
- Riley, Patrick 1982. Will and Political Legitimacy: A Critical Exposition of Social Contract Theory in Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, and Hegel, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Rogge, Jan-Gerd 1987. Die neueren Vertragstheorien und ihre wirtschaftspolitische Relevanz: Dargestellt am Beispiel der Bundesrepublik Deutschland. Göttingen: Oberdieck.
- Rousseau, Jean-Jacques 2001. A társadalmi szerződés. Mikó Imre (ford.). Kolozsvár: Kriterion.
- Rousseau, Jean-Jacques 2003 [1762]. Contrat social. Paris: Michalon.

Standeisky Éva –

Kudarcos demokratizálódás

Magyarország a második világháború utáni években

„[N]em fogja befolyásolni a fejlődést, hogy jobban, vagy rosszabbul fogunk-e élni. [...] ha a homokóra lefutóban van, és azt újra fel kell tölteni, a változás pillanatában mindez lényegtelené válik. A változásnak pedig egyik előjele, hogy nincsenek többé érvek és ellenérvek, melyeket nem ismernénk, és hogy, szó, beszéd, írás végképp kimerül, üressé válik. Egyszer minden írás végére pont kerül.” Szekfü Gyula: Valahol utat veszítettünk VII. *Magyar Nemzet*, 1944. február 27.

„[...] 1946 nyarán terjedt el az országban az »auschwitz-i kelte-tőgépről« szóló tréfa, megtoldva azzal az elmésséggel, hogy: többen jöttek vissza, mint ahányat elvittek; és persze, bármennyire megvetjük is azokat az emberi lényeket, akiknek ilyen tréfák jutnak eszükbe, mégis inkább azon álmélkodunk, hogy viszonylag csekély szellemi képességekkel milyen könnyen lehet egy-két szóba annyi történelmi tapasztalatot sűríteni, amennyiről az ókori cinikusok nem is álmodhattak volna. Álmélkodunk, mennyire jelentéktelen emberek milyen könnyen megrendíthetik az igazságba vetett bizalmat, úgyhogy emberöltők óta már egyéb sem zajlik, mint az igazságba vetett bizalom folytonos megrendülése; álmélkodunk, hogy még mindig van rajta mit megrendíteni. Márton László: *Arnyas fűtca*. Jelenkor, Pécs, 1999. 84–85.

„[É]n a nép csálhatatlanságában sem hiszek, tehát az alapvető szabadságjogok korlátozására a legdirektebb és legrészeváltelbb népuralmat sem hatalmaznám fel.” Ludassy Mária: Donáth Ferenc emlékezete, *Élet és Irodalom*, 2001. július 13. 10.

Írásom korábbi címe „A demokratikus konszolidáció kudarca” volt. A Korridor kutatóműhelyben lefolytatott kéziratvita azonban elgondolkodtatott: beszélhetünk-e egyáltalán konszolidációról a második világháború utáni években? Mert mi is a konszolidáció? Egyensúlyteremtés a megőrzendő és a változtatandó között. Szanálás és res-

taurálás. A régi és az új összeegyeztetése. A gazdaság, a politika és a társadalom közötti összhang létrehozása. Kiegyezés.

Magyarország az 1944 év végétől az 1947 közepéig terjedő időszakban nem konszolidálódott. Ebben a bő két évben – valamint a rákövetkező, immár más sajátosságokkal rendelkező háromban is – minden mozgásban, változásban volt.

A párizsi békeszerződés megkötéséig sokan hitték, hogy a szovjet megszállás megszűnése megnyitja majd az utat a szuverén, a többségi akarathoz igazodó döntésekhez. Mi lehetett a többség vágya? Tekintélyelvű államot kívánt-e a nép, vagy az egyéni és közösségi felelősségvállalásra épülő demokráciát? Az előbbinek voltak hagyományai, az utóbbinak nemigen, ráadásul a demokrácia több egyéni belátást és áldozatvállalást követelt, mint a paternalista állam.

A második világháború és magyarországi következményei alapjaiban forgatták fel a korábbi viszonyokat: az országosan ismert és elfogadott hatalom hiánya, az erőszakszervek hitelvesztése és felbomlása, a spontán jelentkező önbíráskodási késztetések, a követendő célok kidolgozatlansága, az általános bizonytalanság összevisszaságot, kiszámíthatatlanságot – válságokat – eredményezett. A régi hitelt vesztette,¹⁰ az újnak még a körvonalai is alig látszottak. A spontán és szándékosan generált válságok a sok konfliktussal járó gyökeres változás természetes velejárói lettek.

A háborúvég óhatatlanul káosszal, rendtelenséggel jár együtt. Különösen az idegen megszállás alá kerülő vesztesek szenvednek a háború következményeitől. Magyarország 1945 után (is) közéjük tartozott.

A rendteremtés, a viszonylag stabil állapot létrehozása végül is a hatalmi harcokból abszolút győztesként kikerülő kommunista párthoz köthető. 1947 és 1950 között erőszakos és erőltetett, az ország hagyományaitól idegen rendszerváltozás következett be. A korlátozott piacgazdaságot és a kelet-európaiság jegyeit magán

¹⁰ A Horthy-rendszer folytatásának igénye felmerült ugyan – Mindszenty József 1944. március 19-re, a német megszállásra datálta a jogfolytonosság megszakadását –, de az új era politikusai nem álltak ki a széthullott és diszkreditálódott hatalmi rend mellett.

viselő demokráciát az ötvenes évek elejére egypárti diktatúra és tervgazdálkodás váltotta fel. A létrejövő Rákosi-rezsimre nem vonatkoztathatók a bevezetőben felsorolt konszolidációs kritériumok. A rendszert csak a Kádár-érában sikerült konszolidálni.

*

A hatalmat gyakorló politikai erők, a koalícióba törmörült egykori illegális, illetve ellenzéki pártok a második világháború befejezését követően kormányzó pártokként kényszerültek egymással hatalmi-ideológiai harcot folytatni. Magyarország soha nem volt tartósan kormányzóképes politikai ellenzék. Nem volt hagyománya a parlamenti váltogazdálkodásnak, s hiányzott az államhatalom társadalmi ellensúlya. Nem voltak magukat irányítani és szervezni képes állampolgári közösségek.

Szabó Zoltán az 1944 végétől 1945 végéig terjedő év jellemzőjének a dezintegrálódást és a kreatív anarchiát tartotta. Találó kifejezés mindkettő:¹¹ belefér az országos és a helyi politika éppen úgy, mint a gazdaság és a társadalom, sőt valamelyest az irodalom, a művészetek is.

Az anarchikus viszonyok ellenére a háborút követő egy-két évben mégis mintha megteremtődtek volna a demokratikus konszolidáció alapjai: lezajlott a földosztás, megszerveződött a pluralizmuson alapuló országos és a helyi irányítás, csaknem nyomtalanul eltűnt a régi

¹¹ „A kreatív anarchiának ez az átmenet-periódusa 1945 novemberében ért véget a Tildy-kormány megalakulásával. Ez az időszak a dezintegrálódás ellentétpárja volt. A kettőnek fordított előjellel van közös nevezője. A dezintegrálódás területén és esztendejében az államiság megsemmisülése a társadalmat bomlasztó erő volt. A kreatív anarchia területén és esztendejében a társadalom látens erőinek jelentkezése és integrálódása új államiság kiépítésének lehetőségét teremtette meg. Más szóval: a korábbi állam bomlása felbomlasztotta a társadalmat. A társadalom rekonponálódása azelőtt, hogy a maga formáit megtalálta volna, új államiság kiépítését szolgálta.” Szabó Zoltán: Korszakváltás. In Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum–Osiris, Budapest, 2004, (15–23.) 22.

politikai elit. A szovjet megszállás miatt eleve nem alakulhatott ki polgárháború, az ellentétek pedig áthidalhatónak tűntek. A gazdaság és a társadalom részben, a politika pedig gyökeresen megváltozott: valamiféle demokrácia volt születőben.

A történelem sűrű periódusaiban, rendszerváltó időkben kisebb időszakos beható vizsgálata is indokolt, különösen olyan esetekben, amikor ezek valamilyen szempont alapján markánsan elkülöníthetők egymástól. Az 1944 vége és az 1947 eleje közötti periódusban 1945 késő ősze az ilyen belső korszakhatár, de csak akkor, ha a történelemet a kommunista párt szemszögéből vizsgáljuk: a Magyar Kommunista Párt volt a második világháború után az a legdinamikusabb, infrastruktúrával leginkább rendelkező politikai párt, amely – nem melleleg – élvezte a megszállók és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság támogatását.¹² A Szovjetunióknak elegendő volt, hogy az Egyesült Államok és Nagy Britannia hallgatólagosan garantálta: nem avatkoznak be a szovjetek megszállta országok belügyeibe.¹³ A szovjet pártvezetés számára Magyarország nem volt fontos. Az érintettek bánatára nem instruálta a magyar kommunista vezetők, s kéréseik, panaszai sem jutottak el Sztálinig.

1947 őszéig a társadalom jelentős része – a szavazóknak az a 83 százaléka, akik az 1945-ös novemberi parlamenti választásokon nem a kommunista pártra adták le voksukat – bizonytalan volt az új uralmi formák és az államapparátus megítélésében: várakozó álláspont-ra helyezkedett. A választási eredmények, a jobbközép 57 százalékos

¹² A Szövetséges Ellenőrző Bizottság nem szovjet tagjai – az angolok és az amerikaiak –, akkor sem álltak nyíltan azok mellé a kommunistákat bíráló magyar politikuskok mellé, ha egyetértettek velük. A második világháború után kialakuló nemzetközi status quo fenntartásának szándéka ezt számukra sem tette lehetővé.

¹³ „Sztálin a saját nézőpontjából moszkvai mércével jóhiszeműnek nevezhető módon járt el. Ő és kollégái feltételezték, hogy a nyugati szövetségesek megértették: a szovjetek »saját« európai térfelük megszállását és ellenőrzését tervezik, a nyugati tiltakozásokat pedig, amelyek az ő zónájukban mutatott szovjet viselkedést illették, hajlamosak merő formáságként, a demokratikus szenvelgés pillanatnyi változatosságaként kezelni.” Tony Judt: *A háború után. Európa története 1945 óta*. Európa, Budapest, 2007. 175.

győzelme inkább optimizmusukat erősítette: a demokratikus konzervativizmus nem gátja, hanem elősegítője lesz az ideológiailag természetszerűen megosztott országban az ellentétes érdekű csoportok közötti megbékélésnek.

A választások eredménye megrendítette a kommunista párt vezetését: korábbi optimizmusuk – a magyar társadalom jelentős hányada a kommunista elképzeléseket fogja támogatni – szertefoszlott. 1945 végéig úgy gondolták, hogy a magyarok többsége előbb-utóbb önszántából elfogadja majd a kommunisták által elképzelt új demokrácia felsőbbrendűségét, a választási kudarc azonban kijózanította őket. Kiábrándultak a „népből”, amelyről korábban azt képzelték, hogy a múltbeli elnyomó rezsimekben csalódva majd megváltóként fogadja a szélsőséges vagyoni különbségek felszámolását ígérő, az anyagi és szellemi felemelkedésükkel kecsegtető kommunista pártot. A nem várt választási eredmény nem visszahúzódsra, hanem még nagyobb aktivitásra sarkallta őket. Mivel a szovjet minta másolásáról Sztálin ekkori ellenzése miatt szó sem lehetett, a hatalom megszerzése érdekében másfajta módszerekhez folyamodtak. Továbbra is a demokratikus szocializmus fokozatos bevezetésével nyugtatgatták a lakosságot, miközben gőzerővel láttak hozzá az olyan parlamenten belüli és kívüli eszközök alkalmazásához, amelyekkel hatalomátvételüket készítették elő. A várható következményekről azonban hallgattak, amit azért nem lehet igazán a szemükre vetni, mert 1947 őszéig maguk sem tudhatták, hogyan alakul a nemzetközi helyzet, s ennek következményeképp Magyarország sorsa. Kettős politikai játékot űztek: a külvilág felé – politikai ellenfeleiket leszámítva – megértőnek, humanusnak és igazságosnak: demokratának igyekeztek látszani, a nem nyilvános hatalmi fórumokon azonban semmilyen nemtelen eszköz és módszer alkalmazásától sem riadtak vissza.

Paradox módon a gazdasági nehézségek, a rettenetes infláció is áttételesen a kommunisták malmára hajtotta a vizet. A negyvenötös gazdasági törekvések nem ütköztek társadalmi ellenállásba. A korábban nagy feszültséget okozó egyenlőtlenséget, a földterületek aránytalan megoszlását felszámolta az évtizedek óta várt földreform. A kormányzati intézkedések következtében a gazda-

gok, a korábbi kiváltságosok – köztük az egyházak – nem voltak irigylésre méltó helyzetben. Az ellátási gondok megoldásában nagy szerepet vállaló kommunista párt rendőri szerv létrehozását kezdeményezte. A gazdasági rendőrség a feketézők, az áruerejtegetők, a spekulánsok elleni fellépésével közérdeket szolgált, miközben részérdekeket sértett; prolongálta a háború alatti kötött gazdálkodást, s megkönnyítette a kommunista párt számára a gazdasági hatalomátvételt.¹⁴

Az infláció megfékezése közös társadalmi érdek volt. A kommunisták vezérelte folyamatot a lakosság támogatta, a kommunista párt pedig a stabilizációból politikai hasznot is tudott húzni. Bár a pénzügyi stabilizáció előkészítésében valamennyi párt részt vett, a kommunistáknak sikerült a forint bevezetését saját érdemükként elfogadtatniuk. A gazdaság 1946 közepére teljesen szovjet befolyás alá került. Ennek a jövőre kiható következményét akkor még kevesen látták, vagy a béketárgyalások számunkra kedvező kimenetelében bízva nem akartak tudomást venni róla.

Ugyancsak a kommunista pártot segítették az 1946 elején megteremtett jogállami formák, pontosabban azok a jogszabályok, amelyeket a létrehozott keretek megvédése érdekében hoztak. Ezek – éppen a kommunisták sikeres beavatkozása folytán – olyan tág jogértelmezést tettek lehetővé, amelyek az igazságszolgáltatást és az erőszak-szerveket ellenőrzésük alatt tartó kormányerőknek kedveztek.

A köz

1944 vége és 1947 eleje között a társadalom olyan spontán és a hatalom által generált új jelenségeket produkált, amelyek magára az államra is visszahatottak. Ezeket összefoglalóan közmegnyilvánulásoknak nevezem.

A köz értelmezésemben a közszereplők tevékenységét, e tevékenység formáit és mikéntjét egyaránt jelentő fogalom. Nem azo-

nos az állammal, de nem is a társadalom szinonimája. Bár köze van mindkettőhöz, alapvetően a benne cselekvők érdekérvényesítési lehetőségeit, magatartás- és viselkedésmódját jelenti. A köz szorosan kötődik az államhoz: formálója és alávetettje egyszerre. A köz a társadalom aktív szereplőinek összessége. Amikor a különböző állami és társadalmi formációk – hatóságok, intézmények, hivatalok, pártok és egyesületek stb. – lépnek fel a köz nevében, a köz leginkább a propagandisztikus célból használt nép jelentéstartalmát veszi fel, sajátítja ki.

A közhöz tartozók nehezen számszerűsíthetők: számuk, összetételük a társadalom adott állapotától, helyzetétől függ. Válság idején, rendszerváltó időkben többen sorolhatók a közhöz, mint a viszonylag nyugalmas időszakokban. A köztevékenységet ösztönzi a jogbizonytalanság, a jogfolytonosságban bekövetkező törés, a régi és az új szokásmódok ütközése: az állam gyengesége, a legitim hatalom iránti bizalmatlanság. Köznek nevezem tehát a közéletben szerepet vállaló emberek összességét, akik a második világháború utáni években megkísérelték, hogy vélt és valós érdekeiknek spontán módon vagy szervezeten érvényt szerezzenek.¹⁵ A köz fogalmába a tömeg, a csoport és a közéleti szerepet vállaló egyén – így a pártpolitika,

¹⁵ A köz nem csupán a közszereplők megszemélyesítése, az elvonatkoztatás stilisztikai eszköze, ahogy Nagy Ágnes értelmezi, hanem több annál: egy nehezen verbalizálható történelmi jelenség megnevezésére szolgáló fogalom. A köz újszerű fogalmát Nagy Ágnes használja tanulmányaiban (Lakóközösség kontra háztulajdonos, házmegbízott kontra házfelügyelő: Osztályharc a bérházban. A Budapesti házfelügyelők igazolása 1945-ben. *Budapesti Negyed*, 63 (2009. tavasz), 163–188.; A pártállam megmérettetése a lakáshivatalban. Politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés a koalíciós időszakban. *Múltunk*, 2010, 4, 4–45.) és 1910-ben megvédett doktori disszertációjában: *Állampolgár a lakáshivatalban. Politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés. 1945–1953. (Budapesti lakáskiutalási ügyek és társbérleti viszályok)*. A disszertáció egyik opponense, Bódy Zsombor a fogalom bizonytalansága, további pontosításának szükségessége mellett érvelt. Szerinte Nagy Ágnes dolgozatában a köz egyaránt jelenti az egyes cselekvők érvelésben való létezését (konkrét szint), és általában magát a megszemélyesített szereplőt (elvont szint).

¹⁴ Molnár János: Razziák a fővárosban. A gazdasági rendőrség tevékenysége 1945 és 1948 között. *Múltunk*, 2010. 4. sz. 46–64.

a köztevékenység is – beletartozik.¹⁶ Az ideológia,¹⁷ a szervezet – állam, párt, szakszervezet, spontán alakult helyi öngazgató szerv stb. – a köz szempontjából az egyéni, a csoport- és a tömegcélok megvalósításának terepe és eszköze csupán.

A köz igényeinek, energiáinak, érdekeinek megjelenési formái befolyásolták – gyengíthették, erősíthették vagy stagnálásra kényszeríthették – a második világháború utáni rendszerváltó folyamatot. Az eltérő politikai-ideológiai hatás alatt álló tömegeknek ekkoriban leginkább politikai nyomásgyakorló szerep jutott: többnyire a két legerősebb párt mozgósította őket. Nem ritkán veszélyes, már-már polgárháborús helyzet jött létre.¹⁸ A „népítéletek”, pogromok, lincselések spontán törtek ki, vagy a pártpolitikai kezdeményezések vadhajtasai voltak: sérelmek, pusztító indulatok csoportos levezetését szolgálták.

A csoportos közmagatartás, köztevékenység példái a vizsgált időszakban számosak. Ide sorolhatók a pártalakítási, pártújjászervezési kísérletek, a változatos elnevezésű települési hatalmi és rendfenntartó szervek, a munkahelyi közszervek (az üzemi bizottságok), egy meghatározott feladat vagy feladatcsoport megoldására szerveződő,

¹⁶ Egy 1945 nyarán keletkezett, kommunista csoportérdeket tükröző iratban a következő kontextusban fordul elő a köz szó: „Most jutottunk el odáig, hogy az ilyen [reakciós] elemeket a köz éléről eltávolítsuk.” Idézi Nagy Ágnes: *Lakóközösség...* i. m. 178.

¹⁷ Megvizsgálandó, ahogy Nagy Ágnes opponenseinek adott válaszában írja (l. a 15. lábjegyzetet), hogy az ideologikus társadalomkép mennyire volt a kor viszonyaiból eredő sajátosság, valamint az is, hogy az ideológiá(ka)t leginkább közvetítő saját formálta-e a közt, vagy éppen fordítva: a köz új igényei hatottak vissza a médiumokon keresztül a pártideológiákra. Nyilvánvalóan mindkét tendencia érvényesült, ha nem is mindig egyformán és arányosan.

¹⁸ „Én láttam a felvonuló tömeget 45 őszén Budapesten, az első municipális választások előtt, egy irtózatosságot tömeget, mely azt skandálta, hogy »nem lesz vörös Budapest«, »nem lesz vörös Budapest«, ez akkor még lehetséges volt. A skandalásnak és a manipulációnak irtózatossága hatalmas volt...” Rudas Klára felszólalása. In Csapody Tamás (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt? (Az ELTE Jagszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája)* T–Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., Budapest, 1991, 40.)

a megalakulásukkor még többnyire jogi szabályozás nélkül működő testületek (földosztó bizottságok vidéken, ház- és tömbmegbízotti intézmény Budapesten), a különféle egyesületek (ezek skálája a baráti társaságtól a kulturális öntevékenység vagy a művészi ismeretterjesztés formáinak sokaságáig terjedhetett). Zömük spontán alakult, vagyis a köz maga teremtetett új magatartás- és viselkedésformákat, amelyek ugyanakkor hatalmi elképzelésekkel is érintkezettek.

Az azonos funkciójú közszervek a bennük tevékenykedők világnézetétől, beállítottságától függően eltérőek lehettek. Egészen más érdekérvényesítési stratégiával éltek például a budai kerületek házmegbízottai, mint a pesti munkáskerületek azonos funkcióban lévő választott lakóhelyi képviselői. Mással a kisgazdapárti dominanciájú nemzeti bizottságok, mint a kommunista párti fölényükkel élni tudó helyi önkormányzati szervek. S megint mással a spontán igazgatótételt magukra vállaló, önkinevező rendőri szervek, mint a szovjet megszállók által hivatalba állított rendőrkapitányságok.

A régi és az új hatása a közre

Szabó Ervin írja az 1848–1849-es nagy átalakulás kapcsán: „Teljes borzalmas nagyságában mered elénk a lelki közegellenállás nagy, ősi valósága. Megjelenik előttünk az egész magyar társadalom, melyet ellentétes érdekek százfelé tagolnak, de minden széthúzó érdeknél, minden haragnál, minden gyűlöletnél, minden lenézésnél és minden szolgál fenekedésnél százszor erősebben kapcsol össze egy nagy közös érzés: a meglevőhöz, a megszokotthoz, a bármilyen, de megállapodott rosszhoz való ragaszkodás; az ösztönös és öntudatlan ragaszkodás ahhoz, amibe beleszülettek, belerögztek, és az ösztönös félelem az újtól, a mástól, a szokatlantól.”¹⁹

Névrokona, Szabó Zoltán az 1945-ös állapotokról vélekedik hasonlóan: „Ne áltassuk magunkat: a régi ember a megrázkódtatások

¹⁹ Szabó Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban*. In Litván György (vál., bev.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Budapest, Gondolat, 1979, 377., 378.

után régi tulajdonságaiban jelentkeznek. S az új még csak készülődik valahol, műhelyek mélyén, falvak peremén. Egy volt embertípus még nem tűnt el, és új még nem érkezett meg. Egy új világ nem születik meg, sőt egy régi világ sem teremődik újjá néhány nap, vagy néhány hónap alatt [...] közlélek az országban ma is alig van.”²⁰

A fentieknek ellentmondani látszik Péter László megállapítása: „A népi demokráciák nem az égből pottyantak az Elba vidékére, nem idegen szuronyok kényszerítették őket abba az ellenálló lakosságot, hanem kivétel nélkül mindenütt a helyi lakosság tíz- sőt százazreinek aktív (de mennyire aktív) közreműködésével jöttek létre.”²¹

A második világháború utáni években új közösségi ethosz született, amely elsősorban a fiatalok egy részét ragadta magával. A „fényes szelek” kezdetben nem csupán a politikai manipulátorok zászlait lobogtatták, hanem valamiféle plebejus demokrácia megteremtettségében reménykedőknek is hátszelet biztosítottak. „A kommunista gondolkodás- és cselekvésmód olyan egyéni értelmezései és használatai váltak láthatóvá, amelyek a Kommunista Párt politikai lépéseitől, stratégiáitól függetlenül működtek.”²²

A korabeli visszhangból arra lehet következtetni, hogy a földosztás (1945 tavasza) és a köztársasági államformáról szóló törvény, a „kis alkotmány” (1946. február) társadalmi igényt elégített ki, közmegelegedésre szolgált, miközben a mindennapok emberének életét sérelmek sokasága keserítette. Az egymás iránti tolerancia kevésbé érvényesülhetett ott, ahol az elemi létfeltételek biztosítása is nem rit-

kán megoldhatatlannak tűnt. Időrendi sorrendben és csupán néhány elemet kiragadva emlétek néhány dekonszolidáló tényezőt: személyi és vagyoni veszteségek, értékek megsemmisülése és megsemmisítése, a megszállók atrocitásai, élelemhiány, a mindent behálózó pártpolitika.

1945-ben az igazolási eljárások okoztak az érintetteknek izgalmat, majd a közalkalmazotti szféra tömeges, politikai szempontú leépítése vezetett sokak egzisztenciális ellehetetlenüléséhez. A kívánatos egyensúlyteremtést nehezítették a szőnyeg alá söpört problémák, az álságos elhallgatások. Bár a zsidótörvényeket már az Ideiglenes Nemzetgyűlés eltörölte, a kifosztottak, megkárosítottak vagyoni kárpótlására nem került sor. Az antiszemitizmus viszont egyes politikus értelmiségiectől sem volt idegen.²³ Meglepőnek tűnhet, hogy a kommunisták a magyar zsidósággal történelekről nem beszéltek, legfeljebb áttételesen, az átideologizált – mert nemigen létező – antifasiszta küzdelmek kapcsán ejtettek szót róla. A vészkorszakot túlélő zsidók jelentős hányada a kommunista pártban látta legfőbb védelmezőjét, bár sokan reménykedtek a szociáldemokrata pártban is, a kisgazdapárthoz azonban jóval kevesebben csatlakoztak. A két kis liberális párt, a Polgári Demokrata Párt és a Magyar Radikális Párt elsősorban a zsidó származású értelmiségiek és tőkészek számára lehetett vonzó – csak becslést adhatunk lehetnek.

Elmaradt a nyilas érát elvakultan kiszolgálók számonkérése. A háború után is hivatalban hagyott/átvett közhivatalnokok a régi rezsim helyett immár a régittől számos vonatkozásban gyökeresen eltérő új rezsimet szolgálták: ki meggyőződésből, ki kényszeredetten.²⁴

Az úrellenesség, a gazdagok iránti gyűlölet a radikális – szélsőjobb és szélsőbalos – mozgalmakban egyaránt átítatódott faji

²⁰ Szabó Zoltán: Korszakváltás. In Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. I. m. 21. A Szabó Zoltán-idézetre épül a „Közlélek az országban ma is alig van” című írásom. *Élet és Irodalom*, 2010. február 5. 13.

²¹ Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? (A népi demokratikus rendszer társadalmi gyökerei) In *Önarcképünk sorsunk tükrében 1945–1949. Sine ira et studio. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjainak előadásai*. Bleyerheide, 1980. szeptember. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, hely nélkül, 1984. 21. (Újabb kiadása: uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris, Budapest, 1998. 17–36.)

²² Nagy Ágnes: *Lakóközösség...* i. m. 187.

²³ Lásd Darvas József cikkét a *Szabad Nép* 1945. március 25-isműében, valamint Veres Péter kijelentését: „A parasztpártban csak magyarok vannak, nekünk nincs szükségünk idegenekre, sem svábokra, sem zsidókra.” Idézi Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, Osiris, Budapest, 2001. 585.

²⁴ Peter Kenez: *Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. Cambridge University Press, 2006. 143–144.

előítéletességgel: zsidó- és németellenességgel.²⁵ Ezeket a pusztító készítéseket a magasajátos prioritásaival kordában tartotta a mindenkorai államhatalom. 1944 végén azonban Magyarországon megszűnt a fegyelmező állami kontroll: a régi állam erőszakszerveivel együtt szétesett, az új államiság megteremtése pedig éppen csak megkezdődött. A felsőbbtség nélkül maradt, eltérő érdekű helyiek egyénileg vagy csoportokba szerveződve kísérelték meg vágyaik kiteljesítését, amibe a nem egyszer elvakultan osztályszempontú ítélkezés és önbíráskodás is beletartozott. A front átvonulását követően egyes településeken a huszonöt évvel korábban a kommunista tanácsuralomban szerepet vállaló, s ezért a Horthy-érában hátrányokat szenvedő legszegényebbek alakítottak helyi hatalmi szervet. Elfogadottságuk a települések hatalmi tagoltsága miatt korlátozott volt: intézkedéseik ellenérzést keltettek. Azonban akik a helyi társadalmi életben más lépcsőfokán álltak, s vagyontukát, magukat vagyontukát veszélyben érezték, erre a legismertebb példa a Viharsarokban Dévaványa, de a főváros közeli Gyömrőn és Maglódon is hasonló történések zajlottak.²⁶

A régi és az új keveredése sajátos viszonyokat teremtett. A zavaros helyzetben az érvényüket veszített és a születő jogszabályok dzsungele az ügyeskedőknek – a felelősséget elkerülni szándékozók, a korrumpáltak, a feketézőknek – kedvezett, a bizonytalanság a kölcsönös bizalmis szolgáltatások számát gyarapította: „te igazolsz engem, én segítek neked lakáshoz, élelemhez, orvossághoz, álláshoz stb. jutni”. A jó és a rossz összegubancolódott: zsidómentő lehetett nyilas, keresztény iparos pedig nagylelkű védelemnyújtó és ugyanakkor álnok stróman is. Kommunisták jelenthettek fel osztályharcos alapon zsidó háztulaj-

donost is, a váddal, hogy 1945-ben „nyilas házmesterét nem adta a hatóság kezére”.²⁷ Az osztályharcos demagógia beszüremkedése a mindennapi életbe sem kedvezett a megegyezéssel konszolidációnak. A gazdasági nehézségek az egyenlősítő eszméket, a tökéletes, polgárellelmes kommunista, nacionalista és szocialista nézeteket erősítették.

A háború utáni évek változásait átélők ugyanakkor még nem tudhatják, hogy mi lesz a társadalmi átalakulás, a hatalmi versengés végkiérettete. Azokban a vegyes összetételű csoportokban (lakóközösségekben, helyi önkormányzati szervezetekben, szakszervezetekben, kulturális testületekben, egyesületekben), ahol többségben voltak a nyugati típusú demokrácia hívei, érvényesítették akarataikat, ahol pedig a polgári demokrácia ellenzői tették ki a politikai-társadalmi szerv zömét, felsőbb utasítás nélkül is egyre inkább eluralkodtak a diktatórikus módszerek. Az előbbieket a jogra, a szakszerűsége hivatkoztak,²⁸ az utóbbiak számára csak a felülkerekedés, a „reakció” fölötti győzelem volt a fontos. Az egyik minél kisebb területre szerette volna szorítani a (párt)politikát, a másik pedig mindent átpolitizált. Meggyőződésükhöz idomuló nyelven beszéltek: a problémákkal terhes demokrácia, illetve a csupa jó megoldással kecsegtető diktatúra nyelven. A két fél elbeszélte egymás mellett, pontosabban az egyik ideologikus szócséplésnek tartotta, amit a másik mondott, s ez fordítva is így volt.

A régi gondolkodás- és magatartásmód továbbélése, valamint az új kialakulása leginkább az antiszemitizmus korabeli megnyilvánulási formáival szemléltethető. A zsidóellenesség 1945-ben visszaszorulni látszott. 1946 tavaszától azonban, amikor a hatalmi harc kiélesedett, romlottak a létfeltételek, elszabadult az infláció, felerősödött az antiszemitizmus. A csupán egy éve levitézlett hazai szélsőjobb – a nyilasok – antikapitalizmusát, szociális demagógiáját nehezen le-

²⁵ Nem lehet ugyanakkor egyenlőséget tenni a fasizmus és a bolsevizmus közé. Hogy csak a legszembetűnőbb különbségeket említsen: a bolsevizmus nem a fajelméleten alapult, s a nácik terveiben pedig nem szerepelt a piacgazdaság felszámolása.

²⁶ Az előzőre lásd Tolnay Gábor: A dévaványai köztársaság. *Századok*, 136. évf. 2002. 5. sz. 1161–1209. Az utóbbira: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3. 1. 9. V. 128, Hortobágyi János dossziéja, valamint Palasik Mária: *Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Napvilág, Budapest, 2010.

²⁷ Nagy Ágnes: Lakóközösség... i. m. 179.

²⁸ A közélet demokratikus ellenőrzése abszurdum, fakadt ki a *Magyar Nemzet* újságírója a házmegbízottak tervezett feladatokról olvasva: „a demokratikus ellenőrzés a kormányzat, a közigazgatás, a rendőrség feladata, amelyben valamennyiünknek bízunk kell, és elsősorban azoknak, akik hisszük és akarjuk a demokráciát.” 1945. augusztus 25. Idézi Nagy Ágnes: *Lakóközösség... i. m. 183.*

előítéletességgel: zsidó- és németellenességgel.²⁵ Ezeket a pusztító készleteket a maga sajátos prioritásaival kordában tartotta a mindenkorai államhatalom. 1944 végén azonban Magyarországon megszűnt a fegyelmező állami kontroll: a régi állam erőszakszerveivel együtt szétesett, az új államiség megteremtése pedig éppen csak megkezdődött. A többség nélkül maradt, eltérő érdekű helyiek egyénileg vagy csoportokba szerveződve kísérelték meg vágyaik kiteljesítését, amibe a nem egyszer elvakultan osztályszempontú ítélkezés és önbíráskodás is beletartozott. A front átvonulását követően egyes településeken a huszonöt évvel korábban a kommunista tanácsuralomban szerepet vállaló, s ezért a Horthy-érában hátrányokat szenvedő legszegényebbek alakítottak helyi hatalmi szervet. Elfogadottságuk a települések társadalmi tagoltsága miatt korlátozott volt: intézkedéseik ellenérzést keltettek azokban, akik a helyi társadalmi hierarchia más lépcsőfokán álltak, s vagyonukat, magántulajdonukat veszélyben érezték. (Erre a legismertebb példa a Viharsarokban Dévaványa, de a főváros közeli Gyömrőn és Maglódon is hasonló történetek zajlottak.²⁶)

A régi és az új keveredése sajátos viszonyokat teremtett. A zavaros helyzet, az érvényüket veszített és a születő jogszabályok dzsungele az ügyeskedőknek – a felelősséget elkerülni szándékozóknek, a korrumpálóknek, a feketézőknek – kedvezett, a bizonytalanság a kölcsönös hamis szolgáltatások számát gyarapította: „te igazolsz engem, én segítek neked lakáshoz, élelemhez, orvossághoz, álláshoz stb. jutni”. A jó és a rossz összegubancolódt: zsidómentő lehetett nyilas, keresztény iparos pedig nagylelkű védelemnyújtó és ugyanakkor álnok stróman is. Kommunisták jelenthettek fel osztályharcos alapon zsidó háztulaj-

donost azzal a váddal, hogy 1945-ben „nyilas házmesterét nem adta a hatóság kezére”²⁷ Az osztályharcos demagógia beszüremkedése a mindennapi életbe sem kedvezett a megegyezéssel konszolidációnak. A gazdasági nehézségek az egyenlősítő eszméket, a tőkés-, polgárelles kommunista, nacionalista és szocialista nézeteket erősítették.

A háború utáni évek változásait átélők ugyanakkor még nem tudhatták, hogy mi lesz a társadalmi átalakulás, a hatalmi versengés végkimenetele. Azokban a vegyes összetételű csoportokban (lakóközösségekben, helyi önkormányzati szervezetekben, szakszervezetekben, kulturális testületekben, egyesületekben), ahol többségben voltak a nyugati típusú demokrácia hívei, érvényesítették akarataikat, ahol pedig a polgári demokrácia ellenzői tették ki a politikai-társadalmi szerv zömét, felsőbb utasítás nélkül is egyre inkább eluralkodtak a diktatórikus módszerek. Az előbbieket a jogra, a szakszerűségekre hivatkoztak,²⁸ az utóbbiak számára csak a felülkerekedés, a „reakció” fölötti győzelem volt a fontos. Az egyik minél kisebb területre szerette volna szorítani a (párt)politikát, a másik pedig mindent átpolitizált. Meggyőződésükhöz idomuló nyelven beszéltek: a problémákkal terhes demokrácia, illetve a csupa jó megoldással kecsegtető diktatúra nyelvén. A két fél elbeszélte egymás mellett, pontosabban az egyik ideologikus szócséplésnek tartotta, amit a másik mondott, s ez fordítva is így volt.

A régi gondolkodás- és magatartásmód továbbélése, valamint az új kialakulása leginkább az antiszemitizmus korabeli megnyilvánulási formáival szemléltethető. A zsidóellenesség 1945-ben visszaszorult látszott. 1946 tavaszától azonban, amikor a hatalmi harc kiélesedett, romlottak a létfeltételek, elszabadult az infláció, felerősödött az antiszemitizmus. A csupán egy éve levitézlett hazai szélsőjobb – a nyilasok – antikapitalizmusát, szociális demagógiáját nehezen le-

²⁵ Nem lehet ugyanakkor egyenlőségjelet tenni a fasizmus és a bolsevizmus közé. Hogy csak a legszembevetőbb különbségeket említsem: a bolsevizmus nem a fajelméleten alapult, s a náci tervei pedig nem szerepelt a piacgazdaság felszámolása.

²⁶ Az előzőre lásd Tolnay Gábor: A dévaványai köztársaság. *Századok*, 136. évf. 2002. 5. sz. 1161–1209. Az utóbbira: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3. 1. 9. V. 128, Hortobágyi János dossziéja, valamint Palasik Mária: *Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Napvilág, Budapest, 2010.

²⁷ Nagy Ágnes: Lakóközösség... i. m. 179.

²⁸ A közélet demokratikus ellenőrzése abszurdum, fakadt ki a *Magyar Nemzet* újságírója a házmesterek tervezett feladatokról olvasva: „a demokratikus ellenőrzés a kormányzat, a közigazgatás, a rendőrség feladata, amelyben valamennyiünknek bízunk kell, és elsősorban azoknak, akik hisszük és akarjuk a demokráciát.” 1945. augusztus 25. Idézi Nagy Ágnes: *Lakóközösség... i. m. 183.*

hetett megkülönböztetni a kommunisták populista demagógiájától. A kommunista párt politikai haszonlesésből rájátszott az elégedetlenség zsidóellenes érzelmeire, amikor azt sugallta, hogy a gazdagok, a feketézők többnyire zsidók. A Polgári Demokrata Párt diszkreditálásából és az antikapitalista karikatúrákból vonható le leginkább ez a következtetés. A kommunisták miskolci forintvédő akciójukon odáig is elmentek, hogy zsidó származású „népnyúzó” internáltakat szolgáltatottak ki a felajzott ózdi munkástömegnek. A kommunista párt vezetői csak akkor mondtak le a tömegmegmozdulások politikai célú felhasználásáról, amikor rájöttek arra, hogy nem képesek az utcára vitt munkásokat ellenőrzésük alatt tartani.

A kommunistákat marxista osztályszemléletük motiválta, az elégedetlen szélsőjobbosokat pedig a szegénységükből, a kiszolgáltatottságukból eredő zsigeri antikapitalista érzelmeik készítették közszereplésre (sok kisnyilas belépett például a kommunista pártba). A kommunista párt hajlandó volt elmismásolni a zsidóellenes atrocitásokat olyan esetekben, ha azok résztvevői kommunisták vagy politikailag kihasználható esetek voltak.

1946 első felének legnagyobb hazai és nemzetközi visszhangot kiváltó eseménye a kunmadarasi pogrom volt, amelyben a lumpen szegények gazdagellenes lázadása és vérvadás előítéletessége egybeesett a kiéleződő helyi hatalmi csatározásokkal: a két szál olyannyira egymásba fonódott, hogy szétválasztásukon évtizedek óta fáradoznak a történészek.²⁹

Eltüloznám az antiszemitizmus háború utáni jelenlétét? Legújabb kutatásaim engem látszanak igazolni. Szinte alig találkozom olyan korabeli, a helyi közviszonyokra vonatkozó dokumentum-együttes-sel, amelyben a zsidóellenesség valamilyen formában elő ne fordulna. A gyömrői kommunista pártnak az 1946. áprilisi tevékenységéről szóló jelentésében például ezt olvasom: „A hangulat meglehetősen nyomott. A mind súlyosabb ellátási nehézségek bélyege van minden

megnyilatkozáson. Helyileg súlyosabb antiszemita jelenségek nincsenek, azonban az általános hangulat többé-kevésbé antiszemita. Különösen vonaton lehet hallani mind gyakrabban súlyos kifakadásokat azzal, hogy »a deportáltaknak, amikor hazajöttek, semmijük sem volt, ma pedig mindenben dúskálnak«, vagy »a hazai zsidóságnak elenyészően kis része dolgozik, a többi aranyat, dollárt vesz és elad, üzérkedik, miért nem kötelezik őket országépítő munkára?« Ehhez hasonló argumentumokkal találkozunk lépten-nyomon, melyeket leszerelni képtelenek vagyunk, nem tudván bizonyítékot nyújtani az ellenkezőjére. Talán ezeknél súlyosabb eset az, ami pl. a CA.5449 sz. vasúti kocsi bejáratánál a WC ajtajára szinte eltávolíthatatlanul volt kiírva: »A zsidó Rákosi orosz ügynök«, »Ki a mindent ellopó és kirabló oroszokkal«, »Keresztény magyar sajtót!«, »Le a magyar munkást kizsákmányoló zsidó szakszervezetekkel!«³⁰

A társadalom lelki higiéniájával a háború utáni években komoly bajok voltak. A háború nem tisztította meg a lelkeket.³¹ Eltérően Nyugat-Európától, a felelősségre vonás a fasiszmus kiszolgálásáért Magyarországon nem történt meg, bár néhány prominens politikust és katonai vezetőt politikai érdekektől is vezérelve perbe fogtak és kivégeztek. Ugyanakkor az elszenvedett sérelmek – a megszállók kegyetlenkedései, a hadifoglyok és a határokon túl rekedt magyarok sorsa, a politikai rendőrség önkényeskedései is kibeszéltelenek maradtak. Önsajnálat uralta a lelkeket, ami elfojtotta az esetleges önvizsgálati késztetést.

A közvetlen demokrácia

A forradalmi helyzet – a gyökeres változást kikényszerítő állapot – sajátos szüleményei, a „népi” helyi hatalmi formák – a spontán és

²⁹ Köztük én is, lásd *Antiszemitizmusok* című kötetemet (Argumentum, Budapest, 2007). A Kunmadarassal foglalkozó történeti feldolgozásokról lásd Pető Andrea tanulmányának bevezetőjét: Népbírótság és vérvád az 1945 utáni Budapest. *Múltunk*, 2006. 1. sz. 41–71.

³⁰ A szöveg durva helyesírási hibáit javítottam. Gyömrő, Helytörténeti Gyűjtemény. A dokumentum másolatának rendelkezésemre bocsátásáért Palasik Máriának tartozom köszönettel.

³¹ „Megtisztultunk az ostromban, Mihály” – írta 1945 elején Babits halotti maszkjához intézve szavait Cs. Szabó László. *Képes Világ*, 1945. május. 25. 31.

szervezett nemzeti, földosztó és üzemi bizottságok,³² a házbizalmi-rendszer stb. a közvetlen demokrácia kiteljesítői lettek, s ugyanakkor nehezítették a képviseleti demokrácia megteremtését.

Az 1944 ősztől az 1945 tavaszáig terjedő időszak fő jellemzője országos szinten a dezintegráció, a szétesettség, helyi szinten pedig a spontán önszerveződés és a kényszerű újjászervezés volt. A régi hatalom felbomlott, a Debrecenben szerveződő új államhatalom hevenyészett és kis hatósugarú volt.

A szovjet csapatok átvonulásával járó katonai közigazgatás a településeken lehetőséget adott a vezetői ambíciók kiélésére, amivel nem csupán egyes helyiek élhettek, hanem a szovjetekkel hazatérő munkaszolgálatos férfiak is, akik családjuk és lakásuk helyett szörnyű veszteségeikkel és közvetlen környezetük közömbösségével, esetleg ellenségeségével szembesültek. A helyi szovjet katonai parancsnok olykor óhatatlanul egymással szembenálló csoportokat, személyeket támogatott. Saját jól felfogott érdeke volt, hogy az átvonuló csapatok ellátását biztosítsa (élelmezés), teremtsen meg a harcok feltételeit (árokásás, csapatszállítás), teljesítse a felsőbb utasításokat (fogolyszedés). Így arra törekedett, hogy a helyi közigazgatás működésképes legyen. Helyismeret hiányában azt állította a település élére, aki éppen adódott. Szinte mindenhol akadtak jelentkezők, többnyire a nyilas kiűritési parancs ellenére településükön maradó alacsonyabb beosztású közalkalmazottak: előjárósági hivatalnokok, helyi rendőrségi vezetőnek ajánlkozó alacsonyabb rangú katonai vagy rendőrtisztek. A szovjet katonai közigazgatás képviselőinek nem sok fogalmuk lehetett az általuk kinevezettek múltjáról, de nem is igen érdekelték őket.

³² „Az üzemi bizottságok a munkaerő védelmében így tulajdonképpen – nyíltan nem kimondva – a kormányzat gazdaságpolitikájával fordultak szembe.” Bódy Zsombor: Két totalitarizmus között? Az 1945–48-as évek értelmezéséről. *Kommentár*, 2008. 3. sz. 66. Az üzemi bizottságok közéleti-politikai szerepéről Csehszlovákiában lásd Jon Bloomfield: *Passive Revolution. Politics and the Czechoslovak Working Class 1945–1948*. Allison and Busby, London, 1979. Magyarországon a hatvanas évek közepén jelent meg dokumentumkiadvány a hazai üzemi bizottságokról (Jenei Károly–Rácz Béla–Strassenreiter Erzsébet (szerk.): *Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért, 1944–1948*. MSZMP Párttörténeti Intézete–MOL, Budapest, 1966.

Döntésük azonban nem egyszer megosztotta a helyieket. Ők ugyanis tudták, hogy a település élére kerültek milyen politikai beállítottságúak, s azzal is tisztában voltak, hogy új vezetőik emberileg milyenek, ami egyeseknek tetszett, másokból azonban elkeseredettséget, dühöt váltott ki. Előállott az a furcsa helyzet, hogy a szovjet katonai igazgatás segített felszámolni azokat a spontán létrejövő, egyenlősítő ideológiájú, a szociális problémák megoldására összpontosító helyi hatalmi szerveket, amelyekről a tanácsköztársaság idején alkalmazott diktatórikus módszerek sem voltak idegenek. A mélyszegénységben élők, a korábbi rezsimekben magukat kisemmizetteknek érző helyiek hirtelen megszerveződő hatalmát a magántulajdonukat, korábbi egzisztenciájukat féltők – a helyi tisztségviselők és értelmiségiek, parasztok, iparosok és kereskedők – a csöcselék rémuralmaként élték meg. Rettegtek a munkaszolgálatból visszatért zsidó férfiaktól is, akik nem csupán családjuk elhurcolásában játszott felelősségüket firtathatták, hanem vagyontárgyaik hivatalos, félhivatalos úton történő eltulajdonítását is számon kérhették rajtuk. Lelki önvédelemből saját sérelmeiket hangoztatták, így próbálták elkerülni, hogy a történelemért felelősség, bűntudat terhelje őket. Minden rosszat a megszállókra és vélt vagy valós kiszolgálóikra hárítottak (a munkaszolgálatosok közül többen a szovjet csapatokkal egy időben tértek haza, ami azt a látszatot keltette, hogy az ő tanácsadók: a fogolyszedésekért – alaptalanul – őket tették felelőssé, arra azonban nem gondoltak, hogy a munkaszolgálatosok közül is ezrek kerültek szovjet hadifogságba, s háborús veszteségük meghaladta a nem munkaszolgálatosokét³³). Az eltérő érdekű, szembenálló helyiek egyaránt számíthattak a szovjet katonai közigazgatásra és belüleges egységeikre: többnyire a véletlen és a megszállók katonai érdekein múlt, hogy melyik fél nye-

³³ Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939–1955*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1995. Lásd mindenekelőtt a *Magyar zsidók szovjet fogságban* című fejezetet. 33–40. Az 1956-os hajdúnánási pogrom kiváltó oka az volt, hogy a helyiek a zsidókat vádolták azért, hogy 1945 elején a településről jelentős számban szedtek hadifoglyokat, akiknek többsége soha nem tért vissza. Völgyesi Zoltán: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*. Osiris, Budapest, 2001.

ri meg magának a szovjeteket, de a kocka fordulhatott is. Ilyenkor a támogatottakból váratlanul üldözöttek lettek.³⁴

A helyi feszültségeket a közigazgatás állami újjászervezése oldhatta volna, ami azonban az új központi irányítás tapasztalatlansága és az ország szétesettsége miatt csak vontatottan haladt.

Ugyanakkor az ország keleti felén többnyire spontán alakult új helyi önzagatási szervek az állam teljes felbomlása idején nélkülözhetetlenek voltak: pótolták a szétesett helyi irányítást, átvették az elmenekült köztisztviselők feladatát.

A köz aktorai kísérletezőkedvűek voltak. Miután létrehozták saját formális és informális hatalmi szerveiket, intézményeiket, kíváncsian várták, hogyan reagál lépésükre a stabilizálódó államhatalom. Tesztelték, hogy meddig terjed a még bizonytalan legitimitású állam-szervek tűrőképességének határa. A gyakorlatban próbálták ki, hogy melyek azok az ideológiai és morális érvek, amelyekkel a hatalom (a helyi hivatal, a politikai párt stb.) befolyásolható.

A szerveződő ideiglenes államhatalom – élén a kommunistákkal – saját helyi szerveivé szerette volna tenni a helyi önkormányzati szerveket. Az elvileg többpárti – a legtöbb településen nem működtek pártok, mesterségesen kellett őket létrehozni – nemzeti bizottságok az új kormány tervei szerint egyszerre láttak volna el politikai és közigazgatási feladatokat: pótolták volna a felbomlott, megszűnt régi közigazgatást, s közvetítették volna a felsőbb politikai intenciókat.³⁵ A konstrukció életképtelensége hamarosan nyilvánvalóvá vált.

³⁴ Lásd például a Gyömrői történeteket. ÁBTL, 3. 1. 9. V. 128, Hortobágyi János dossziéja.

³⁵ Az 1945-ös nemzeti bizottságokról kevés használható információnk van: a Kádár-korabeli feldolgozások idealizálták a nemzeti bizottságokat, s csak azokkal foglalkoztak, amelyekben egyértelmű volt a kommunisták kezdeményező szerepe. Donáth Ferenc a hatvanas és a hetvenes években megkísérelte megtisztítani a nemzeti bizottságokat a pártállami sallangoktól; az ő tisztánlátását az nehezítette, hogy szenvedélyesen hitt a nép önzagatató képességében: úgy vélte, e hatalommegosztó népi szerveknek konszolidált időszakokban is létjogosultságuk van. Donáth Ferenc: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975 között*. Akadémiai, Budapest, 1977.

Szekfű Gyula némileg elfogult kortársi értékelése szerint a nemzeti bizottságok intézménye „talán a legelső politikai összefogás kísérlete volt, még a debreceni kormányt megelőzőleg, a németektől folszabaddított területeken. Az első nemzeti bizottságok a falvakban és városokban olyan egyénekből állottak elő, akiket a közönség [Szekfűnek ez a szava ez a közre – S. É.] egyelőre elfogadott vezetőknek. Utóbb, de még igen korán a nemzeti bizottságok összeállítását az időközben magalakult négy vagy öt párt vette kezébe, illetőleg a bizottságok tagjai e pártok tagjai voltak és ezek utasítását követték. Első formájukban a bizottságok összehasonlíthatók voltak az ösgyűlésekből kifejlődő vezetőségekkel, melyekből út nyílhatott a »szabad község« felé; azóta azonban, hogy a pártokból tevődtek össze, kétségtelenül vesztek jelentőségükből, s egyszerűen a pártok helyi végrehajtó szerveivé váltak, de mint ilyeneknek is megvolt az a szerepük, hogy a pártok helyi torzalkodásait megszüntessék, a békét fenntartsák és a politikát a koalíció, tehát az új demokrácia szellemében mutassák be a falu népének. Gyöngéjük volt, hogy a parlamentarizmus felújításával és a szótöbbség általános érvényesítésével kitűnt, hogy nagyobb részüknek nincs formális mandátumuk, csak a község konszenzusa tartja őket, mely azonban idővel megváltozhat és sokhelyütt a pártélet hullámmászásával meg is változott. De éppen ezen régi konstrukciójuk és a létükhöz fűződő pártérdek akadályozza választási alapon megújulásukat.”³⁶

A régi közigazgatás újjászervezése egyaránt érdeke volt a megszálóknak és az ideiglenes kormánynak. Az új hatalmi szervek akadályozták a bejáratott ügymenet érvényesülését és a politikai csatározások színterévé tették a hivatalt. Már 1945. január 4-én megszűnt hivatalosan az „őállapot”: a legtöbb helyen egységes – az ideiglenes helyi köztestületből és a nemzeti bizottságból álló – hatalmi szerveket szétválasztották a régi közigazgatási apparátusra és az új népi szervre. Egymás mellé rendelték őket, s mindkettőt kormányellenőrzés alá vonták.³⁷ Az új rendeleti szabályozás megbontotta a sokféle

³⁶ Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Cserépfalvi, Budapest, 1947. 106–107.

³⁷ Miközben az ideiglenes kormány a Budapesti Nemzeti Bizottság intézményi hatáskörét a fővárosba való átköltözése után korlátozta, politikai befolyását továbbra is meg kívánta tartani.

helyi igényt megjelenítő, rendkívül változatos igazgatási formákat, s kiszolgáltatta azokat a „nagypolitikának”.³⁸ A nemzeti bizottságok a legtöbb településen a kommunisták hatalmi eszközévé váltak. Ezzel nem csupán a régen kívánatos helyi demokráciagyakorlás feltételei szűkültek, hanem a helyiek újra kiszolgáltatottá váltak, döntési lehetőségeik megcsappantak.

A pártok

A háborút követő évek uralmi formái a gyökeres átalakulásból következtek, annak adekvát megjelenései voltak. Megszületésük, módosulásaik, esetleges eltűnésük a korabeli változások tükré.

„A forradalom, mely elkezdődött Magyarországon, valószínűleg nem az utcán zajlik le, torlaszokkal és kézitusákkal; intézményes lesz, aktákkal, rendeletekkel. Többfogásos menü ez, melyet most föltálnak; a forradalom sorjában fölfalja a nyilasokat, a Horthy-rezsim embereit, aztán felelősségre hívja a Bethlen-rendszer embereit, s végül felfalják egymást a maradék pártok” – állapította meg kesernyiesen Márai Sándor 1945-ben.³⁹ Látnoknak bizonyult, bár a folyamat jóval bonyolultabb és összetettebb volt, mint ahogy ő feltételezte.

1945 elején az intézményi szerveződés kínjaival bajlódó koalíciós kormányzatnak önállóan politizáló, konfrontációra hajlamos helyi testületek helyett fegyelmezetten működő végrehajtó szervekre volt szüksége: olyan tapasztalt közhivatalnokokra, akik az országot meg szálló szovjet haderő ellátását megszervezik, akik fenntartják a rendet, és felügyelik a háborús jóvátételi kötelezettségek teljesítését.

³⁸ A kommunisták el akarták kerülni a kettős hatalom veszélyét, ugyanakkor ki akarták használni a nemzeti bizottságokban rejlő propagandalehetőségeket. A helyi képviselőtestületekben csak akkor csökkent volna a kommunista pártnak a többi pártra is kiterjedő befolyása, ha az önkormányzati választásokon megváltozott volna a képviselőtestületek összetétele. Az Magyar Kommunista Párt alapvetően amiatti félelmében szabotálta az elkövetkező években a helyhatósági választásokat.

³⁹ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt, 1945–1946*. Vörösváry, Toronto, 1992. 42.

A második világháború végén kezdődő mélyreható fordulat nem volt előzmény nélküli, de az elkövetkező években kialakuló új rendszer beágyazatlan volt, nem voltak erős hagyományai. A két világháború között a parlament két gyenge ellenzéki pártja, a szociáldemokrata és a kisgazda párt jogfolytonosságát megőrizve váratlanul került irányítói pozícióba.⁴⁰ Nem volt kormányzóképes politikusi tapasztalatuk, s infrastruktúrájuk sem felelt meg az új idők követelményeinek. A fő hatalmi pozícióban lévő politikai erők a Horthy-korban és 1945 után is e két párt felmorzsolásán, kivéreztetésén buzgolkodtak. A második világháborút követően ez a dicstelen szerep a korabeli legenergiusabb politikai tömörülésének, a demokratikus, nemzeti mezben tetszelgő kommunista pártnak jutott, amely a kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt ellehetetlenítésekor éppúgy a politikai egység szükségességének megteremtésére hivatkozott, mint az 1919 után hatalomra kerülő keresztény, nemzeti jobboldal.

A háború utáni koalíciós kormány sorsát megpecsételte, hogy eltérő politikai nézeteket valló pártok mesterséges konglomerátuma volt. (1945 novemberétől a két fentebbi párton kívül a kommunista párt és a parasztpárt vett részt a kormányzásban).

A háborút követően hatalomra kerülő pártok – a koalíció tagjai – szisztematikusan mérgezték a közéletet: álságosságra, korrupcióra készítették az embereket.

Szekfű Gyula 1943-ban a „két nagy áramlat”, a „diktatúra és az alkotmányosság” küzdelméről beszélt.⁴¹ A háború befejezése után másfajta kétosztatúság jött létre, s a szereplők is nagyrészt kicserélődtek, bár a látszat elfedte a törésvonalakat: minden párt a képviselői demokrácia, a jogállamiság, a köztársaság hívének mutatkozott.

Az aktív politikai szereplők egyik csoportjába sorolhatók a kisgazdapártiak, a másikba a koalíció többi pártjának elkötelezettek, akik

⁴⁰ Mindkét párt az utolsó demokratikus próbálkozás idején, 1918 őszén a legtmogatottabb politikai csoportosulás volt, 1943-ban pedig politikai szövetséget kötött egymással.

⁴¹ Szekfű Gyula: *Ma és száz év előtt. Magyar Szemle*, 1943. szeptember. Idézi Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon*. Kossuth, Budapest, 1983. 308.

1946. március elején blokkba tömörülve kényszerítették politikájuk fokozatos feladására az 1945-ös választásokból abszolút győztesként kikerülő kiskgazdapártot. Megakadályozták az önkormányzati választásokat. A gyűjtőpárttá kényszerített,⁴² belsőleg megosztott kiskgazdapárt ellenfelei könnyű prédájának bizonyult.⁴³

A kommunista párt ügyesen használta a számára nem szokatlan parlamenten kívüli eszközöket. Vezetői paritásos részvételen alapuló pártközi értekezleteken készítették elképzeléseik feladására riválisaikat, nyomásgyakorlásra használták fel a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot és a politikai rendőrséget. Populista jelszavakkal utcára vitték a tömegeket.

A lakossági érdekek és érzelmek szempontjából a háború utáni években a kommunista párt mellett a katolikus egyház, s mindenek-

előtt Mindszenty József hercegprímás szerepe tűnik a legjelentősebbnek. A következetesen antikommunista és szovjetellenes egyházfő számára nem csupán a kiskgazdapárt volt elfogadhatatlanul radikális (hagyományellenes), hanem a pártalakítással 1947-ig sikertelenül próbálkozó kereszténydemokraták Barankovics István féle szárnya is. Úgy is mondhatnánk, hogy a magát apolitikusnak hirdető, ugyanakkor emberiség⁴⁴ és politikai jellegű megnyilvánulásai révén rendkívül népszerű és nagy társadalmi befolyással bíró hercegprímás (s általa a katolikus egyház) szemben állt a kormánykoalíció által ellentmondásosan képviselt új típusú demokratikus átalakulással. Mindszenty a német megszállás előtti, demokratizált – szociálisan igazságosabb –, a magyarság egységére és a nemzet erkölcsi kohéziójára építő keresztény-nemzeti Magyarország folytathatóságában reménykedett.⁴⁵

A mindszenyizmussal szembenálló, a demokratikus megújulás új útját választó másik Magyarország legbefolyásosabb tényezője az internacionalizmusát nacionalizmussal elfedő Magyar Kommunista Párt lett. Az illegitimitásból hatalmi pozícióba kerülő kommunista párt eredményesebbnek bizonyult a korábban is legális párttársainál annak ellenére – vagy talán éppen azért –, mert politikájuk nem a demokrácia nyugati formáján, hanem annak állítólagos keleti változatán, a demokratizált bolsevizmuson alapult. A leghatékonyabb politikai

⁴² A kiskgazdapárt negyvenötben gyűjtőpárt lett részben külső nyomásra, részben a viszonyok sajátos alakulása folytán. Az 1945-ös országos választásokon elért 57% annak is volt köszönhető, hogy a Horthy-érában a mindenkori kormánypártra, ellenzéki polgári pártokra vagy esetleg szélsőjobboldali pártokra szavazók negyvenötben párt nélkül maradtak, s így csak jobb híján szavaztak a kiskgazdákra. A szavazótábor nem fedte automatikusan a politikai vezetők elveit és programját. Erős túlzásnak vélem Szabó Miklós 1991-es kijelentését, aki szerint ennek az 57%-nak csak két százaléka adta voksát a „Tildy és Nagy Ferenc pártjára”, s a többi „horthysta szavazat volt”. Az 1939-re való utalás azért is megkérdőjelezhető, mert akkor jóval kevesebben szavaztak, mint negyvenötben. Szabó Miklós: 1945–1947 és 1989–1991: két átmenet. In Csapody Tamás (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* (Az ELTE Jagszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája) I. m. 18. Vajda Mihály joggal jegyzi meg: „Persze az egész horthysta választó tömeg odaáramlott, de azért létezett egy olyan polgári része is ennek a társadalomnak, amely marxista pártokra szavazni nem óhajtott, de nem volt horthysta; annak se volt máshova menni, mint a Kiskgazda Pártba, és tulajdonképpen a Kiskgazda Párt ezt szerette volna saját bázisaként.” Vajda Mihály felszólalása a konferencia vitáján. Uo. 48.

⁴³ A kiskgazdapártban nemigen találunk jövővízióval rendelkező politikust, s az a kevés is jobb híján lett „kiskgazda”. Sulyok Dezsőt például 1946-ban az MKP és szövetségesei nyomására zárták ki a kiskgazdapártból, de talán megkockáztatható, hogy maguk a kiskgazdapárti vezetők sem bánták igazán a markáns politikusegyniség távozását.

⁴⁴ Lásd mindenekelőtt Balogh Margit: Hadifoglyok, internáltak, kitelepítettek. Mindszenty József bíboros-érsek és az emberi jogok védelme. (1945–1948). *Századok*, 2011. 1. szám. 39–74.

⁴⁵ Szekfű Gyula 1945 tavaszán levélben sürgette az egyházi vezetést, hogy határolódjék el kompromittálódott képviselőitől, s a nemzetközi és a hazai realitások figyelembe vételével vesse latba közéleti befolyását. Javaslatát süket fülekre talált. Szekfű Gyula levele Grósz József kalocsai érseknek. 1945. április 10. In Szokolczai György–Szabó Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP, 1945–1949. Bibó és a DNP, 1956.* Gondolat, Budapest, 2011. 194–197. Szekfű a második világháborút követő „végig szemben állt a Mindszenty hercegprímás által képviselt hivatalos állásponttal, bár lépéseinek elsődleges motivációja mindvégig katolicizmusa maradt. Hatos Pál: *Az öreg Szekfű.* Kézirat, 2011. Lásd még uő.: Szekfű katolicizmusa. *Múltunk*, 2010. 1. sz. 232–259.

erőként a párt maga sem tudta pontosan, hogy mire van lehetősége, s mire nem. A kommunisták doktrínáiktól idegen szerep eljátszására kényszerültek, ami könnyebb feladatnak bizonyult, mint az átvedlés demokratává.

1945–1946-ban a dinamikus és kreatív kommunista politikusok kerekedtek felül tapasztalatlan és erőtlen más pártbeli társaikon. Ezt nem tehették volna meg, ha nem élveztek volna széles körű társadalmi támogatottságot. Sikerüket alapvetően gazdasági intézkedéseiknek köszönhették, s mire kiderült az egyre önkényesebb és erőszakosabb gazdaságpolitikájuk embertelensége és improduktivitása, nem volt mód az erős erőszakszervekkel és szovjet nagyhatalmi támogatottsággal bíró rendszer megváltoztatására.

„Magyarországon a háború elvesztésével – írja Ravasz László református püspök – az egész politikai rendszer szélső jobboldalról olyan erővel vágódott át a szélső baloldalra, hogy ezt az átcsapódást méltán nevezhetjük az egyik legnagyobb magyar forradalomnak. [...] sokszor az a benyomásunk, mintha a jobboldali fasizmust baloldali fasizmus váltotta volna fel, s szívszorongva figyeljük, hogy az ellenkező végletekbe szédületesen kilengő inga mikor tér nyugalmi állapotba.”⁴⁶ Az értékelés túlzónak tűnik annak ellenére, hogy 1945 végére a vajúdó demokrácia egyre inkább eltorzult. Az inga hol nagyobb, hol kisebb amplitúdóval kitért hol – egyre ritkábban – jobbra, hol – egyre gyakrabban – balra, amíg még viszonylag szabad volt a sajtó. A korlátozott demokrácia nem mindig érzékelhetően és láthatóan csúszott át diktatúrába. 1947–1949-ben a kommunisták nem demokratikus rendszert döntöttek meg, hanem megakadályozták annak éppen kezdődő kibontakozását.

Talán nem elhamarkodott az a kijelentés, hogy a politikai konszolidáció egyik akadályozója a kommunista párt, a másik pedig a katolikus egyházvezetés volt. Ez kiegészíthető azzal, hogy a politikai konszolidáció sikertelenségében a demokráciaformák összeférhetlensége, kiegyezés-, megegyezés-képtelensége is szerepet játszott.

⁴⁶ Ravasz László 1945. november 21-i püspöki jelentése. Idézi Ladányi Sándor: *A magyar református egyház 1956 tükrében*. Egyháztörténeti tanulmányok. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2006. 211.

Értelmiségi illúziók

A társadalom demokratikus átalakításának gondolata a második világháború éveiben benne volt a levegőben. A világháborút előidéző okokat kereső értelmiségiek Nyugaton és Keleten egyaránt azonos következtetésre jutottak: csak a gazdasági szélsőségeket mérséklő, a társadalmi egyenlőtlenségeket enyhítő hatalmi politikával lehet elejét venni a diktatúrának. A „liberálkapitalizmus” és a bolsevik típusú diktatúra között valamiféle demokratikus harmadik utat kerestek. Nem vették azonban kellően figyelembe a két nagy európai régió közötti történelmi-politikai – gazdasági, társadalmi, hatalmi – különbségeket, és nem tisztázták azt sem, hogy mit jelent Magyarország számára a régióközöttiség. A háború végén a hagyományok hiánya tűnt a demokrácia létrejöttét leginkább akadályozó tényezőnek. Pótlására egyesek a nevelést javasolták – lásd mindenekelőtt Márai Sándor röpiratát⁴⁷ – mások a magyar múltból kerestek követendő mintákat.⁴⁸

Moór Gyula, a kor jeles tudósa és ismert közéleti személyisége így vélekedett: „Igazi demokráciát szeretnénk, tisztultabb demokráciát, amelyben az emberi és politikai szabadság fokozottabban érvényesüljön, amelyben az egyoldalú egyéni és pártérdekekkel szemben az egyetemes nemzeti érdek és az igazságosság szempontja uralkodik, amelyben kevesebb a machiavellizmus és a demagógia, több a szakértelem és az erkölcsi tartalom. Mindnyáján kívánjuk a polgári életforma érvényesülését, a közjót nem szolgáló további kollektivizálások megszüntetését, a magántulajdon tiszteletét, az

⁴⁷ Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Révai, Budapest, 1942. Újabb kiadása: Kalligram, Pozsony, 2001.

⁴⁸ Például Szekfű Gyula 1943-as cikksorozatában, amely *Valahol utat vesztettünk* címmel jelent meg, és a centralisták társadalomképét elevenítette fel: a demokratikus intézményeket és a szabad községeket tekintette az új társadalom legfőbb alkotóelemeinek. Először újraközölve: Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Cserépfalvi, Budapest, 1947. Németh László a két világháború közötti időszakban felnövő baloldali, paraszti, értelmiségi származású fiatalokban, az új reformnemzedékben reménykedett. Lásd erről bővebben az *Élet és Irodalomban* megjelent „Neveljünk demokratákat!” című frásomat (2010. szeptember 24. 8.)

egyéni kezdeményezés és felelősség elismerését, a jogrend csorbítatlan uralmát, a köztársaság törvényeinek mindenkitől való feltétlen respektálását.⁴⁹

A bizonytalan, közéleti szereplésben járatlan, önvádas demokratikus elit akaratlanul az egyre tudatosabb és gátlástalanul ügyes kommunista párt kezére játszott.

Nem csupán Bibó gondolta 1945 végén úgy, hogy a feltételek kedvezőek egy korszerű – szociálisan érzékeny – demokrácia megteremtéséhez, hanem a szellemi elit zöme is. Vajon a társadalom egészét is hasonló illúziók uralták?

1944–1945 látszólagos demokratikus egysége folyamatosan bomlott, s 1946 végére, 1947 elejére a sokszínű demokratikus tábor végletesen kettészakadt. Mindkét félnek nagy volt a tömegtámogatottsága – ez volt a politikai demokrácia valódi válsága.⁵⁰ A győztes nagyhatalmak szembekerülése és Magyarország szovjet blokkbeli helyzete miatt a konszolidációs folyamat immár csak antidemokratikus lehetett. Csak a helyzettel adekvát politikai erő – a kommunista párt – kizárólagos hatalma számolhatta fel a szétesettséget, szüntethette meg az általa is teremtett hatalmi formák káoszát. 1946 végére a polarizálódott világban nem maradt választási lehetőség, ami az értelmiség mozgásterét is végtelenen behatárolta.

Felelőssé tehető-e az értelmiség a demokratikus konszolidáció kudarcáért? Semmiképpen. Az értelmiségi elit zöme – ki lelkesen, illúziókat táplálva, ki kénytelen-kelletlen – elfogadta az új helyzetet, amelynek későbbi elfajulásairól nem lehetett elképzelése. A közszereplő értelmiségiek vitáztak, mérlegeltek, elutasítottak, alkalmazkodtak, mint korábban és a későbbiekben mindig. Amíg létezett

⁴⁹ Moór Gyula felszólalása az országgyűlés 1947. október 8-i ülésén. Szájer József–Tóth Ádám (szerk.): *Moór Gyula, 1888–1988*. ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium, Budapest, 1988. 37. Moór az Ideiglenes Nemzetgyűlésben a PDP képviselője volt, 1947-ben pedig a Magyar Függetlenségi Párté.

⁵⁰ Bibó István 1947-ben nagyobb veszélyt látott a kiscgazdáknak, mint a kommunistáknak. Az általa remélt demokratikus szocializmus lényegét tekintve közelebb állt volna a szovjetunióbeli diktatúrához, mint a nyugati típusú polgári demokráciához, amelynek avított, csökevényes változatát nálunk a közpolitizálásban gyakorlatlan és gúzsba kötött 1947-es ellenzéki pártok képviselték.

a (viszonylagos) véleménynyilvánítási szabadság, teljesítették hivatásukat. A gazdaság, a politika, a társadalom lényegi befolyásolására mint más időkben, ekkor sem volt lehetőségük.

Konklúzió

A második világháború utáni átmenet idején a konszolidációs kényszer és a konszolidációt veszélyeztető megnyilvánulások egyidejűleg erősítették és bomlasztották az államot, a társadalmat. A próbálkozások végül is fiaszkóval végződtek.

Mivel magyarázhatók a háború utáni kudarcok? Mindenekelőtt a kedvezőtlen nemzetközi háttérrel. Magyarország, eltérően a Szovjetunió befolyási övezetébe került országok zömétől, lehetőséget kapott egy új hatalmi és társadalmi rend megteremtésére. Ez a reményteljes folyamat megtört, amikor helyreállt a fasiszmus által megbontott világrend: a diktatórikus szocializmus (a szovjet típusú rendszer) és a demokratikus kapitalizmus antagonisztikus kettőssége. A rövid életű magyarországi szociális – egyenlősítő, a társadalmi igazságosság megteremthetőségében bízó – demokrácia-vízió ideológiai alapja a kapitalizmus és a szocializmus összeegyeztethetőségébe vetett hit volt, amelyet számos közszereplő – a konzervatív, a szocialista, kommunista és a liberális nézetrendszerhez vonzódók, a vallásosak és a vallástalanok, a nacionalisták és a nem nacionalisták egyaránt – vallott, de többnyire eltérően értelmezett.⁵¹

A bethleni és a kádári konszolidációtól eltérően a második világháborút követő években a külpolitikai feltételek mellett hiányoztak a kívánatos egyensúlyteremtés gazdasági,⁵² politikai-ideológiai és társadalmi feltételei is. Nem igazán volt mit helyretenni, megújítva megőrizni, s akik elsősorban konszolidálhattak volna (a politikai

⁵¹ Ez a viszonylag rövid időszak olyan mély nyomokat hagyott a társadalomban, hogy hatása az ötvenhatos forradalomban és a rendszerváltozás kezdeti szakaszában is kimutatható.

⁵² Szovjet nyomásra az amerikai Marshall-segélyt Magyarország nem vehette igénybe.

elit tagjai), az összhangteremtés helyett a széthúzásban, ellenfeleik megsemmisítésében voltak érdekelték. A politikai gyakorlatlanság, s szakértelem hiánya is akadálya volt a kívánatos konszolidációnak.

A háború után kevesen – mindenekelőtt liberális értelmiségiek, polgári demokrata és radikális párti politikusok és közszereplők – emlékeztek az első világháború utáni rövid demokratikus időszak félbemaradt próbálkozásaira, szociális és kulturális vívmányaira. Annál többen gondoltak elborzadva az 1918-as háborúvesztés negatív következményeire, hiszen ez volt az a periódus, amely a demokrácia megerősödése helyett bolsevik típusú (vörös) diktatúrába, majd ellenhatásaként ellenkező előjelű (fehér) ellenforradalmi terrorba torkollott, s lezárásaként pedig Trianont hozta.

A második világháborút követően a negatív előjelű hivatkozási alap a Horthy-kor lett, amelynek bethleni időszaka konszolidációs példa lehetett volna, ha a politikusok és a közszereplők nem az egész éra eltorzításán (mindenekelőtt a kommunisták) és politikai-ideológiai célú kihasználásán (mindenekelőtt a katolikus egyház feje) munkálkodtak volna.

A mindennapi élet a második világháborút követő néhány évben sajátos – a demokráciák és a diktatúrák „békeidejétől” eltérő – módon itatódott át politikummal, érintkezett a pártpolitikával. A gyors változások bizonytalansággal terhes folyamatában a hatalomnélküliség átmeneti állapota a kapcsolattartás új formáinak létrehozására készítette az embereket: szokatlan, véletlennek tűnő kapcsolódások jöttek létre a civil szféra és a hatalom – például a megszállók, az ideiglenes országos politikai szervek – között. A második világháború utáni néhány év a XX. századi magyar történelemben olyan időszak volt, amelyet az újszerű csoportos szerepvállalások különítenek el a megelőzőtől és a rákövetkezőtől.

A hatalmi káosz, az érdekkonfliktusok, a jogbizonytalanságból eredő kiskapuk egyaránt okai voltak a háború utáni években a köz új formációkba rendeződésének, amiből az is következik, hogy az új közhatalmi intézmények ideiglenes képződmények voltak, s a hatalmi keretek megszilárdulásáig volt csupán létjogosultságuk. Mivel 1944 vége és 1947 között maguk a hatalmi keretek is folyton változtak, eltolódott a köz új formái átalakulásának, elhalásának és megszün-

tetésének ideje is. Felszámolásuk helyett a hatalom „domesztikálta” a közvetlen demokrácia szerveit – a köz intézményesüléseit – átideologizálva, „kiherélve” beolvasztotta őket saját intézményrendszerébe.

A társadalom 1945–1947-ben sem kapott lehetőséget arra, hogy kikísérletezze azokat a formákat, amelyek hagyományörző és megújulási igényeinek egyaránt megfelelnek. A XX. század első felének gyökeres változásokat hozó fordulatai nem a közmorál, a felelős – a másért is felelősséget érző – állampolgári magatartás és viselkedésmód kialakulásának kedveztek. A háború utáni sokféleségből, a hamvába holt számos közmegnyilvánulásból nem lett demokrácia. Beigazolódtak azok balsejtelme, akik – különböző okok miatt – kételkedtek a demokratikus átalakulás sikerében. A kommunisták prolongálták a hatalmi káoszt, a válságokért azonban politikai ellenfeleiket tették felelőssé.⁵³

Az 1945-ös parlamenti választás után másfél évvel a politikai-világnezetű szempontok alapján megrostált választóknak újra az urnák elé kellett járulniuk. A kommunista párt tanult az 1945-ös választás kudarcából, amikor csak a leadott szavazatok 17 százalékot kapta meg. 1947-ben minden eszközt felhasznált annak érdekében, hogy a versengő tíz párt közül ő legyen az első. Révai József 1947 nyarán a lakosság konszolidációvágyára épített.⁵⁴ A konszolidáció bő egy évtized múltán valóban bekövetkezett: a hivatalosan „népi demokráciának” nevezett szovjet típusú diktatúra konszolidálódott.⁵⁵

⁵³ „A nép el van keseredve – írta a *Szabad Nép* 1946. június 12-i számában Révai József, az egyik legbefolyásosabb kommunista politikus – nemcsak a fizikai nyomor miatt, a nép kiábrándult és megzavarodott, nemcsak a másfél éves demokratikus nevelés elégtelensége miatt, hanem azért is, mert a szociális igazságtalanság felháborító tényeit látja szerte az országban, amelyekkel szemben a demokrácia részéről tunyaságot és erélytelenséget tapasztal, ígéretek, szavakat, tettek helyett. Révai József: Pogrom és népmozgalom. In uő: *Élni tudtunk a szabadsággal*. Szikra, Budapest, 1949. 57.

⁵⁴ A magyar értelmiség útja. Beszéd a Zeneakadémián. 1947. augusztus 12. I. m. 559–589.

⁵⁵ Mark Pittaway XX. századi szintézisében a konszolidáció fogalmát a kommunista berendezkedés kiépülésének bemutatására használja: a *Building socialism* című fejezetet a *Consolidating socialism* követi. (*Eastern Europe 1939–2000*. Arnold, London, 2004.).

Lengyel László – Kesorú konszolidációk

A magyar történet leírható a forradalmak/szabadságharcok, a reformok, az evolúció, a konszolidációk történeteiként. A forradalmak/szabadságharcok Rákóczi felkelésétől 1848–49-en át 1918–19-en keresztül 1956-ig, majd az 1989-es „refolúcióig” jól elbeszélhető történetet jelentenek, amelyet egyes történetírói és politikusi hagyományok, közbeszéd, a magyar társadalom egyenes útjának, a torzítatlan magyar alkat kialakulásának tekintenek. A reformok a jozefinus XVII. század végi felvilágosult abszolutista kísérlettől, az 1825–48 közti reformkoron át az 1953–56-os, majd 1968-as és 1980-as évek reformjain át a rendszerváltás utáni reformokig ugyancsak belefoglalhatóak egy történeti-politikai tradícióba. Az evolúciós tényorténet az elmúlt kétszáz évben a magyar társadalom, gazdaság folyamatos – inkább sikertelen, mint sikeres – felzárkózási, modernizálódási folyamatát írja le, ahol forradalmak és reformok kizárólag, mint előrehaladás vagy visszaesés tényezőiként szerepelnek. „Normális” történelemben nincsenek ilyen tényezők.

A magyar társadalom „hosszú története”, állításom szerint konszolidációs történet. Kiegyezések, megállapodások, konszolidációk döntései határoznak meg korszakokat és konszolidációs intézmények között élte le a magyar társadalom a leghosszabb időt. Ennek megfelelően, a társadalmi viselkedések, nevelődések, magatartások, döntően konszolidációs jellegűek. A Rákóczi szabadságharc utáni hosszú korszak, a maga kiterjedt és elmélyült tereziánus rendszerével, majd a jozefinusi reformokra válaszul, a reichenbach-i béke utáni, I. Ferenc konszolidációs korszaka. Az 1867 és 1918, majd az 1920–44 közötti és végül az 1957–1989 közötti konszolidációs időszakok mind-mind évtizedekre terjedtek ki. Ha meg akarjuk érteni a jelen szakasz problémáit, akkor föl kell vetnünk, hogy vajon nem

a rendszerváltás utáni ma már hosszúnak tekinthető időszak konszolidátlansága tekinthető-e az egyik fontos, ha nem legfontosabb problémának.

A magyar konszolidációk egyike se volt demokratikus konszolidáció, igazi társadalmi kiegyezés. Külső és belső kényszerek, elbukott forradalmak és szabadságharcok, elvetelt reformok vezettek a kesorú konszolidációkhoz. Ám, ha nem akarjuk az egész magyar történelmet valamiféle történelmi zsákutcának tekinteni, akkor tudomásul kell vennünk, hogy ezek a konszolidációk nemcsak a nemzeti túlélést, de sajátos fejlődést is lehetővé tettek.

Végül, egy személyes megjegyzés. Ifjú koromban szenvedélyesen, forradalmár hevülettel gyűlöltem a kádári konszolidációt, a konszolidációs berendezkedést. A későbbiekben radikális reformeri magatartással mindent megtettem a kádári konszolidációs rendszer átalakításáért, akarva-akaratlan a rendszerváltásért. Álláspontom a rendszerváltás húsz évének horizontján annyiban változott, hogy a demokratikus konszolidációt minden szükséges reform előfeltételének tartom, illetve meggyőződésemmé vált, hogy reformokkal kell eljutnunk demokratikus társadalmi szerződésekhez.

A Bethlen-konszolidációról

A hatvanéves Romsics Ignácnak ajánlom

*„(kicsi marad, aki ma hajlik!
Csöndnél a tűnt hang nyoma némább!):
Azok beszélnek, kik ma némák!
Van némaság, mely messze hallik...”
Babits Mihály: Háborús anthológiák*

Kedves Ignác!

Valamikor a hetvenes évek közepén sokat sétáltunk a Pasaréten tanárommal és barátommal, Lackó Mihállyal, aki ekkortájt írta Széchenyi és Kossuth vitájáról szóló, életemet és írásaimat erősen meghatározó könyvét. A Júlia utcában lakott, és beszélgetés közben gyakran néztünk föl egy-egy házra, itt lakott Németh László, amott Ottlik Géza. A Torockó utcában bandukolva, rákérdezett egy neobarokk

villára: Tudod-e, ki lakott itt? Nem tudtam. Bethlen István, a miniszterelnök. Vállat vontam. Bethlen nem jelentett nekem semmit. A te könyved kellett hozzá, kedves Ignác, hogy Bethlent értékeljem, világomban elhelyezzem. Amit ezután írok, egy szerény tanítvány levele, ha nem is Dalmáciából, de a Pasarétről.

Az ember vállaira szállt elbírhatatlan vasmadár

Bethlen és kora a mi családjunkban igen alacsony megbecsültségnek örvendett. Erdélyben, a Székelyföldön gyökerező családjunk általában rossz véleménnyel volt az erdélyi mágnásokról, az egyetlen Weselényit kivéve. „Gerófok” – idézte apám nagyapját, Benedek Eleket, utánózhatalan kiejtéssel és megvetéssel.⁵⁶ Őnző, cinikus gazemberek voltak Benedek Elek szemében, akik hagyták népüket pusztulni, úgy is, mint birtokosok, úgy is, mint politikusok. Gggazzzemberek – recsegte Benedek Elek, bbbbitangok – ordította fia, Benedek Marcell. Indulatosak voltak, hajlamosak a dramatizálásra. Semmi hajlandóságot nem mutattak arra, hogy Bethlen veszteségét – a háborúval, a két forradalommal és a békeszerződéssel földet s szűkebb hazát, mindent elveszített – magukévá tegyék.

⁵⁶ Ezen az sem segített, hogy Bethlen Miklós emlékirataiból tudjuk, erősen nem akaródzott ezt a címet elfogadni. „Én bizony, amint in anno 1690., úgy most sem vágytam reá, de megfogadám a Teleki Mihály holta után álmomban in anno 1690. októberben ugyan a kínáláskor adott tanácsát, mely ez vala. Én mondtam: Ihol mivel kínálnak. Ő felele: Vedd fel, mert kételenek lésttek véle, a németek, a pápisták és ama csiri csankó magyarországi nagyságos urakra nézve, mert nem becsülnek, sőt, hátravetnek benneteket.” A protestáns Bethlen Miklós végül csak elfogadta a grófi címet, nehogy majd gyermekeit a grófságért katolizálják. Az ugyancsak református Benedek Elek szemében az 1800-as évek végi, 1900-as évek eleji Bethlenek és Telekiek elfajult, őseikre szegényt hozó, Erdélyt és szűkebb hazáját, a Székelyföldet cserbenhagyó hitehagyott mágnások voltak. Benedek Elek a század első felében kilépett a politikából, de egyértelműen az erdélyi és ezen belül a székelyföldi birtokkérdésben a kisbirtok, a szegényparasztok érdekeit és érzéseit képviselte, Bethlen közép- és nagybirtokosi elképzeléseivel szemben. Inkább állt a demokrata Ugron és Apáthy oldalán, mint a konzervatív Bethlenén, s a fő vesélyt nem a román térfoglalásban, hanem a fojtogató nagybirtokban látta.

Minden családi emlékezés a rémület, a düh és a gyász kifejezésével írta le az 1916 utáni korszakot, a „nagy futást”, ahogy Benedek Elek nevezte. Igen, a kétségbeesett menekülés a román hadak elől, a háború és saját világuk fizikai elvesztése, 1918. októberi forradalma, a kommün, az ellenforradalom, mind-mind az összeomlást jelentette. Dédapám megvetette és kalandornak tartotta Károlyit. Az 1920-ban megjelent *Édes anyaföldemben* kegyetlen, hozzá nem illő portrét fest róla: „Az 1908. esztendő tavaszán vagy húsz politikus, tudós, író gyűlt egybe egy ifjú gróf palotájában. Az ifjú gróf – Károlyi Mihály. Ő hívta értekezletre az urakat. Itt láttam először ezt az embert, akinek nevével kapcsolódik össze majd, tíz év múltán, a nagy összeomlás. Rokonszenves arcú fiatalember. Karcsú, magas növés, kissé előrehajolva jár, de úgy látszik, ez is az előkelőséghez tartozik. Állat szép fekete szakáll köríti, szeme csillogó, tekintete meleg, de ebben nem vagyok egészen bizonyos. Csak ne szólalt volna meg! De ő az értekezlet elnöke, ő nyitja meg kínosan dunnyogó hangján.

Kérdi otthon Mária: – Nos, hogy folyt le az értekezlet? Elmondom aprajára, kellőképpen méltatván az elnöki megnyitót, s nevetve dunnyogván el: »Él magyar, áll Buda még!« – azzal fejezem be referádamat: *Na, ez az ember sem fog forradalmat csinálni!*»⁵⁷

Mondjam-e, mennyire visszatetsző egy ember testi hibájából gúnyt úzni! De Benedek Eleket őszinte gyűlölet vezette: haláláig hitte, hogy a Károlyi-féle urak veszejtették el az országot, a szülőföldjét.

De vajon megírta volna ezt a jellemzést, ha Marcell fia Károlyi államtitkárává lesz, amire majdnem sor került, csak Benedek Marcell „túl radikális” volt a kormány szemében Jászi szerint. Ebből is látszik, hogy apa és fia nem gondolkodtak azonosan 18 októberéről. Az apa 1919 Tanácsköztársaságát közönséges rablásnak látta: „Ha Dózsa Györgyöt Erdély nyilvánosságos rablójának bélyegezte meg a korabeli hivatalos átirat, a Proletárdiktatúra biztosaitól igazságtalanság volna megtagadnom a »Magyarország nyilvánosságos rablója« köriratú

⁵⁷ Benedek Elek: *Édes anyaföldem*. II. (Pantheon, Budapest, 1920, 224–225).

bélyeget: amit elődeink ezer esztendő során szereztek, azt ők négy hónapok alatt nyilvánosságosan elrabolták.”⁵⁸

Benedek Marcell azonban részt vett az októberi és a márciusi forrongásban, írt és beszélt, mint annyian a jobbak közül. Elkísérte barátját, Jászit Aradra. Egyetemi katedrát kapott a kommün alatt,

⁵⁸ Benedek Elek: i. m. 227. De később is megemlékezik a kommünről, amikor Stendhal Pármai kolostorát ajánlja az erdélyi olvasók figyelmébe. „A Pó jobb partján született embernek – mondja más helyen az író – nem volt szüksége külföldi útlevele, hogy Pármába mehessen, de volt annak, aki a bal partján látta meg a napvilágot. Aztán megjegyzi: »az olvasó kétségtelenül igen hosszúnak találja mindama lépések elbeszélését, melyeket az útlevel hiánya szükségessé tett: a gondnak ezt a fajtáját nem ismerik többé Franciaországban, de Itáliában és főképpen a Pó vidékén egyébről se beszél senki, csak az útleveleiről«. Helyben vagyunk. Hát Erdélyben beszél-e valaki egyébről? Csupa dalatos, amint e kérdéshez jutottam, olyasvalami villant meg emlékezetem tábláján, amire nem is gondoltam, amikor asztalhoz ültem. Egyszerre csak elém ágaskodtak e számjegyek: 1919. III. 21.

Ha nem csalódom, e nap reggelén csapott közénk Pesten a mennydörgős mennykő a – kommunizmus képében. E feledhetetlen napnak estéjén gyűlt össze utolsó ülésre a Parlament egyik szobájában a Székely Nemzeti Tanács. Még meg sem kezdődött a tanácskozás, egyszerre csak a szomszéd helyiségekben egy sereg borzas hajú ifjú verődött össze: az új világ hírnökei voltak ők. Egyetlenegy rendesen fésült ifjú volt köztük: székely munkás volt ez. Ő már bejött a mi szobánkba, bemutatkozott, széket tett a szoba közepére, leült, s bár nem kértük, készségesen ajánlkozott arra, hogy tájékoztat minket az új, vagyis: a vörös világról. A jelenvoltak közül talán elég lesz felemlítenem név szerint Ugron Gábort, a tanácskozás elnökét, Bethlen Istvánt, Magyarországnak ez idő szerint miniszterelnökét... Kívülök voltak még kúriai, táblai és törvényszéki bírák, tanárok, katonatisztek s minden rendű és rangú székelyek. A székely munkás ifjú nyugodtan és elég világosan továbbította nekünk a szocialista gyűléseken szerzett tudását, mi meg művelt emberekhez illően hallgattuk végig azt a sok jót, amit nekünk a vörös világ ígért, többek közt az egyéni szabadságnak ezt a netovábbját, amelyet már emelkedett hangon jelentett be a székely ifjú: Igenis, uraim, székely testvérek és elvtársak, a kommunizmus ledönti az országokat elválasztó falakat, szabad lesz az út a világ minden tájéka felé. Satöbbi, satöbbi. Ebben a satöbbiben volt benne az én néma megjegyzésem: még az Óperenciás-tengeren is egy sánta arasszal túl...

Nincs a világon nép, amely elé annyi fal meredne, mint amennyi a magyar előtt.” Benedek Elek: A pármai Certosa, avagy: Hol a’ passzus? (Brassói

Lukács György volt a legjobb barátja. Magát később Fabrizio del Dongóhoz, Stendhal hőiséhez hasonlítja, aki Waterloo után tűnődve kérdezi magától – csata volt ez? Forradalom volt ez? S hol voltam benne én?⁵⁹

Lengyel Miklós nagyapám mind apósát, mind sógorát politikai szempontból naivnak, fantasztának tartotta: ő volt a család depressziós realistája. Ha a „Benedek” minden politikai helyzetet meszerűen, drámaian fogtak föl, és a politikusokat ilyen vagy olyan képzeletbeli hősök negatív vagy pozitív tulajdonságaival ruházták fel, Lengyel Miklós, aki ekkor a Tavaszmező utcai Zrínyi Gimnázium igazgatója, mindent értékén és mértékén vett. Ha a Benedek lelkesedtek a háborún, vagy éppen hevesen elleneztek, gyűlöltek a forradalmakat, vagy elmerültek benne, Lengyel Miklós határozottan a megengedő és liberális realizmus, a „nézzük a tényeket” alapján állott.⁶⁰ Ő volt az, aki már 1914 nyarán megjósolta, hogy a háborút

Lapok, 1927, június 26, 12.). A történet szép – aligha március 21-én történt. Bethlen március 21-je igen elhíresítlen dokumentált, mivel ez a Vix-jegyzék és Károlyi lemondásának napja. Ezen a napon éppen Ugron Gábor visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Ugron közvetítette Károlyi üzenetét Bethlennek, támogatná-e egy szocialistákból álló kormány kinevezését és a Vix-jegyzék elutasítását, Károlyi elnöksége mellett. Ugron azzal hagyta ott Bethlent, hogy mindent megtesz a Vix-jegyzék visszavonására. Bethlen elrohant Vixhez s megpróbálta rávenni a jegyzék visszavonására, ellenkező esetben a „bolsevikokkal kötnek szövetséget”. Eredménytelenül járt. Károlyi lemondott. Azt nem tudjuk, hogy Bethlen mit csinált 22-én – talán ekkor történt a Benedek Elek leírta találkozó.

⁵⁹ Benedek Marcell: Naplómát olvasom (Szépirodalmi, Budapest, 1965, 295).

⁶⁰ Apám írja le emlékirataiban, hogy mi történt, amikor a világháborús sorozáson Galamb Sándor kollégájukról várták a hírt, elviszik-e vagy sem, és Benedek Marcell vette fel a kagylót: „Gratulálok, barátom, gratulálok! – kiáltotta Marci bátyám a telefonba. – Felmentették? – kérdezték erre a kollégák. – Ellenkezőleg: önként jelentkezett! – vágta rá büszkén Marci bácsi. Mindenkit leforrázott, csak Apus [Lengyel Miklós] jegyezte meg: – Ha ezt dicsőségnak tartod, vele mehetsz. ... Amikor híre járt, hogy Amerika is hadat üzent a központi hatalmaknak, Nagyapó [Benedek Elek] búsan sóhajtott fel az asztalnál: – Hej, gyerekek, de sokáig tart még ez a háború. Most már nemcsak az angolokat, a franciákat, az olaszokat, hanem még az amerikaiakat is le kell győznünk. Én szólni akartam, de Apus integetett: hagyj csak.” Lengyel Dénes: Emlékezések (Művelődés, Kolozsvár, 2007, 12).

elveszítettük, mert a brit világbirodalom legyőzhetetlen, s ő jegyezte meg Károlyi védelmében, hogy az elmúlt évtizedek vették el Erdélyt s a Felvidéket, s ő mondotta, hogy Jászinak igaza van a nemzetiségekkel, ahogy Kossuthnak is igazsága volt, csak hogy mind a ketten elkéstek. De ugyanő volt, amikor testvérnénje, Lengyel Laura, az írónő zokogva fölhevítve, hogy „Miklós, Tisza Istvánt megölték”, azt válaszolta a telefonba: „Laura, nem vagyunk hisztériás vénasszonyok!” S ezzel Tiszának arra a hideg kegyetlenségére utalt, amikor 1912 véres munkástüntetésére a felszólaló ellenzéki képviselőnek, hogy „lövök a népet az utcán”, ugyanezt válaszolta.⁶¹ És végül Lengyel Miklós volt az, akit a kommun gimnáziumi igazgatóként „szabadságot”, mert nem volt hajlandó hűségnyilatkozatot tenni. Így azután lehetett igazgató és menthetett másokat.

A bejövő Horthy-hadsereg és ellenforradalom hozhatott volna „megnyugvást”, konszolidációt. De 19. szeptemberében Benedek Marcellt az a hír fogadja Pesten, hogy tanártársai nem hajlandók többé együtt tanítani vele, s fegyelmi bizottság várja. János öccsét, Benedek Elek második fiát, aki a tüdőbaj végső stádiumában van,

⁶¹ A második világháború után született az a kemény ítélete, hogy a mi magyar urainknak sikerült 1914-ben is, 44-ben is saját nemzetük ellenében dönteniük és mindent elveszteniük, miközben az általuk megvetett román vezetők 14-ben és 44-ben is kockáztattak és helyesen döntöttek. Amikor Markó Béla keserű, Csoóri Sándorhoz szóló mondatait olvasom, rá emlékezem: „Miért nincsen szavunk arról a történelmi feladatának megfelelni nem tudó magyar politikai elitéről, amely minket – hiába kenjük-fenjük – magunkra hagyott, és azt a páratlan huszadik századi történelmi fegyvertényt tudja felmutatni, hogy nem egyszer, hanem kétszer veszítette el Erdélyt? Nem kellene-e erről is ejtenünk néhány szót? Nem lenne-e érdemes tényleg belegondolni, hogy miért volt rossz a magyar politika, és miért volt jó a román? De már megbocsáss, a román politikát mégsem az általad sugallt rezisztencia, a »szükségnek bizonyult parlamenti keretek közüli« kilépés, hanem éppenséggel a halálosan – így: halálosan! – pontos helyzetfelismerés jellemezte. Ismerték az érdekeiket, ismerték a lehetőségeket, és ki is tudták használni őket. A kellő helyen és a kellő időben. Ez a magyar politikáról sem az első világháború előtt, sem azután nem mondható el. Akkor pedig honnan az a magabiztosság, amivel éppen ismét ránk akarnak oktrojálni valakik valamit odaát?” Markó Béla: Kéi itt a tér? (Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2010, 112–113).

anyja egy alkalmi vonattal viszi haza Kisbaconba. Az utcán az Ébredő Magyarok egy csoportja, az ifjabbik Benedek Elek társaságában hazafelé igyekvő Benedek Eleket körbeveszik: zsidóknak vélik őket, az orvos Elek szemüvege miatt.

Benedek Marcell így írja le fegyelmi tárgyalását: „Az utolsó kérdés: miért írtam nyilatkozatomban, hogy a mostani időben nem akarok tanítani. Nyugodtan kezdek válaszolni, de amint felsorolom mindazt, amit a keresztény és nemzeti jelszavakat hangoztató reakció bűneiről már Szepezden és tegnap Pesten hallottam, felállok és hangosan kiáltom: – Ha az a magyarság, aminek nevében ma égetnek, gyilkolnak és ártatlan embereket kenyerüktől fosztanak meg, akkor én nem vagyok magyar! Ha az a kereszténység, aminek nevében ma a szabad gondolatot elnémítják és egy emberfajtát üldözőbe vesznek: én, aki egész életemben Krisztus tanítványának éreztem magamat, nem vagyok többé keresztény!”⁶² Kidobták.

Benedek Marcell 1919. szeptember 22-én volt 31 éves, Benedek Elek szeptember 29-én 60. Életüknek mélypontján voltak. Ekkoriban írta Benedek Elek: „Levél nincs, újság van. Belenézek az egyikbe. Világos, hogy a szemem azon a cikken akad meg, amely osztályozza a magyarokat. Vannak egész- és félvérű magyarok. Hová sülyedtünk, hová, hová! Ha most írnám a Testamentumot, nemcsak ezt írnám: ...és ne szégyelld szeretni a hazát!«. Megtoldanám ezzel: ...és ne szégyelld szeretni az édesanyádat, mert sem kereszténynek, sem keresztyénnek nem született. Én mondom ezt néked, a székelly huszárok sarjadéka, a te édesanyádnál tisztább, nemesebb, magyarabb lelkű nővel kerek ez országban nem találkozol!«. Ha még egyszer Testamentumot írnék... Vajon ezt írnám-e ma is: »Nehogy azt mondd majd szűkkeblűen: nekem nem fáj, engem nem éget, s közbönsen nézd embertársaidnak küzdelmeit!... Azt írnám, azt. De

⁶² Benedek Marcell: i. m. 326. A fegyelmi bizottság tagjai magukban bizonyosan azt gondolták: anyád és feleséged zsidó származásúak, gyerekeid félig zsidók, és te magad szolgálatot vállaltál a zsidó és vörös Kun Béla alatt, aligha lehetsz jó keresztény! De Marczinkó igazgató úr, a fegyelmi bizottság tagja, Lengyel Miklós jó barátja, egy szivar mellett ezt mondta ki egyszerűen: – Tudod, Marci a vörös lóra tett, elbukott, én a fehérre, az befutott.

én már nem írok több Testamentumot. Megírtam az utolsót: Szüleim mellé temessetek.”⁶³

Lehet-e még mesének, Tündérszép Ilonának, Többsincs királyfi-nak, Kis Bűbájosnak helye és ideje? A Halál angyala szállott itt alá.⁶⁴ Ekkor döntött, hogy innen el kell menni: haza, haza, haza. Inkább a romániai Kisbacon, mint a magyarországi Budapest.

„Te nem ismered, ti nem ismeritek / e fellegeket, / melyek az ember vállaira szállnak / elbírhatatlan vasmadárnak: / törpék vagyunk / s egeket hordozunk” – írta Babits Mihály *Levél Tomiból* című versében.⁶⁵

⁶³ Benedek Elek: Édes anyaföldem... 270–271.

⁶⁴ „A gonosz problémája volt Európában a háború utáni értelmiségi élet alapvető kérdése, ahogy a halálé vált döntő kérdéssé az előző háború után” – írta Hannah Arendt 1945-ben. (In Tony Judt: Reappraisals, William Heinemann, London, 2008, 88).

⁶⁵ A fogarasi száműzetésből, az ismeretlenül félelmetes, otthonatlanul otthonos erdélyi világból így folytatja Babits: „Te nem ismered e földeket; itt / a nyájas szőlő sohasem virít, / a bársony barack nem mosolyog: / itt élni s halni mindig egy dolog. / Egy nagy átok ül Fogarason, / mint úrnő ül a vár falakon, mint Tizifoné Orkuszt falain; / gyakran látom lobogni haját / (éppígy lobogott az árkokon át, / mikor Mayláthot a három oláh / árulva fogta a tornyok alá, / Apafi vörösen ivott-evett, / robogott Bánfiért szemfedős követ, / börtönben zsoltározott Beldi Pál / s apjáért könyörgött Cserei Mihály) / ó mennyi átok, ó, mennyi kín! / ki e szörnyű nő a vár falain? / Magyarul nevének semmi szó: / latin neve: Desolatio. / Ó böngész végig e földeken, / s hol sarcos sarlaja megjelen, / meg nem marad egy csenevész kalász: / halász elől halat kihalász / és hálójába vet köveket, / melyek kitépik a szövetet, / tífusszal mérgezi a kuktakat / és láthatatlan ösztökével / a rút, fekete, / fekete, sanda / bivalyokat ölni dűhíti.” Ezt a Babitsot értette meg mélyen Benedek Elek, ennek a Babitsnak állt pártjára 19 után, ennek a Babitsnak ajánlotta föl helyét a Kisfaludy Társaságban. „A megszemélyesített Desolatio gonoszteretie állandósult viharként vonulnak végig a tragikus tájon. Ez a táj ellenséges, ez a táj csupa veszély. Csenevész kalász, tépett háló, kő és tífusz: rohannak a halmozott képek, rímek a versszak csúcsáig: a fekete-sanda bivalyok gyilkos rohamáig. Ez a rész maga az erőszakos halálfenyegetés. S ugyanakkor a bivalykép a veszélyes táj antik-ba játszó általánosságát hirtelen közelivé rántja: a bivaly közvetlen látvány, a bivaly Erdély, a bivaly-roham tapasztalat (valóban az volt). A fenyegetés mintegy megtestesül a fekete bivalytestben, még hozzá mozgásában testesül meg: a versrészlet elképesztő, itt-és-most megvalósuló ritmikája egyenesen

Nemes Nagy Ágnes ezt a tájképet keretezi be Babits nemzedékéről szólva, aranyozatlan keretbe: „Éghajlatváltozás történt; arany alkonyok, a nagy magyar szecesszió édes szeszei után jött »a szörnyű másnap«. Kétségkívül nagyon összeszűkült az életük, világuk. A magyar irodalomnak, a második reformkornak, ez a nagyszerű serege csapdába került, mint a vízfogóba hajtott halak. Olyan nagy indulás, olyan széles remények – történelmie, irodalmiak után két háború közé úsztak be, az egyik a múltjuk volt, a másik a jövőjük. Azzal a nemzedékkel megtörtént a hihetetlen, mindenekelőtt a tömegháború, az öldöklés technikájának ugrása, és a többi, az ország kétharmadának elvesztése, két forradalom, ellenforradalom, politikai banditizmus. Akik mindezen átestek, nem voltak többé azonosak önmagukkal. Hajlamos vagyok ma már azt hinni, hogy még kevésbé voltak azonosak magukkal, mint azok, akik a második világháborún mentek keresztül. Mert gyanútlanabbak voltak, mert stabilitásérzésük csorbitatlan volt.

Sérüléseiket el sem tudjuk képzelni, csupa védtelen felület voltak, politikailag, nemzetileg, gondolkodás- és viselkedésmódjukban, promenádzenevel, azzal az ezeréves tudattal, hogy Magyarország Liptószentmiklóstól Brassóig terjed, a Kárpátoktól le az Adriáig, hogy a bankok szilárdak, hogy a népoktatás terjed. Pontos, tisztázott fogalmak közt éltek, tudták mi az a rumburgi vászon, az aratókoszorú, a sajkadal; mi az újságírói szabadjegy a Déli Vaspálya indóházától a velencei Szent Márkig, mi a gazdasági cseléd, a rakonca, az iparkamara, a havasigyopárkrém. Még ha netán utálták is, nyögték is, a konszolidáció volt a létélményük. Veszélyes és veszélyeztetett konszolidáció, gondolta a mi íróseregünk és elmondta róla a magáét. De ami utána jött... Szóval bekövetkezett a huszadik század.”⁶⁶

ránk dübörögteti a megvadult bivalycsordát.” Nemes Nagy Ágnes: A hegyi költő. In *uő* Az élők mértana. I. (Osiris, Budapest, 2004, 228–229). Hányszor és hányszor látta Benedek Elek a fekete bivalyrohamot lefelé folyni, dübörögni a Csíkkorra magaslatáról a kisbaconi házak s kertek felé, hányszor megírta, hogyan vonja fekete lepelbe a gonosz Boszorkány, a Vasorrú Bába meseország földjét!

⁶⁶ Nemes Nagy: i. m. 31–232. Írta ezt Nemes Nagy Ágnes, akinek apám nem titkolt csodálója, Mathilde de la Mole, mondta róla, nagybátyám, Lengyel

Konszolidáció, stabilizáció, szanálás

„Azt mondják, hogy ravasz erdélyi politikát folytatok. Azt mondják, hogy sohasem lehet tudni, ki a barátom, és ki az ellenségem. Még ezelőtt egy évvel azt mondták, hogy fajvédők vagyunk és antiszemita politikát csinálunk. Ma azt mondják, hogy zsidópolitikát folytatunk, a bankok szövetséges társaivá szegődtünk. A magam részéről eleitől fogva azt mondtam, hogy ezt az országot igenis lehet rekonstruálni, hogy vissza kell térni a nemzeti és keresztény alapra. Ezt az álláspontot képviselem ma is, és fogom képviselni máskor is. De mindig azt hirdettem, hogy ennek a politikának realpolitikának kell lennie, és nem érzelmi politikának, még kevésbé olyan politikának, amelyből egyesek előnyt akarnak szerezni.”

Bethlen István: Balassagyarmati beszéd, 1923. október 28.

Az ezredforduló után, a válságkezelés közepette különösen időszerűvé vált, hogy a gazdasági-pénzügyi stabilizációval egyidejűleg társadalmi-belpolitikai konszolidáció és külpolitikai stratégiái együttműködések jöjjenek létre. A huszadik században két magyar

Balázs férje s nagyapám, Lengyel Miklós 1944 áprilisában esküvői tanúja volt. Aki így emlékezett magára: „Ki ismerhetné egy úrilány indokait, aki elszakad belső magatartásban családjától, aki a másik oldalt választotta. Lány-mivoltom külön megnehezítette, abszurdá tette a helyzetemet (este 8-ra otthon lenni, 11 után olvasni tilos, a lánynak tudnia kell töltött káposztát csinálni stb. stb. És férjhez menni persze. A bálók, jogászbál, medikusbál, azokban mindig volt valami szörnyű is, valami végzetes félreértés, ahogy én ott táncolok hosszú, kék muszlin bálruhában...) Minek egy úrilánynak a politika? Minek annyit törődni a zsidókkal? Minek félni, amikor Észak-Erdély visszajött? És minek vérbajos írókat olvasnia? Gyötrelmesek voltak ezek a viták, hiszen főleg apámmal csaptam össze, akit szerettem, becsültem: hordozta osztályja szellemi előítéleteit és föltétlen személyes becsületességét. Csak sokkal-sokkal később voltam képes meglegelni magatartása (magatartásuk) történelmi indokait, alapozását s vált érthetővé, magamban megbocsáthatóvá – némileg – az, amin átmentem. (Trianon, erdélyi származás, a 18–19-es forradalmak súlyos hibái, háborús sokk, három év lövészárk az első világháborúban stb.)” Nemes Nagy Ágnes: Család. In uő i. m. 169.

konszolidációt ismerünk: Bethlen Istvánét a húszas évek közepén és Kádár Jánosét a hatvanas években. E konszolidációk válságokat igyekeztek megoldani, ugyanakkor gazdaságilag stabilizáltak, politikailag intézményesítettek egy működőképes irányítási mechanizmust, társadalmilag konszolidálták a nagy társadalmi csoportok, illetve a hatalom és a társadalom közötti viszonyokat. Egyik sem volt demokratikus konszolidáció, mindkettőt a tekintélyelvűség és a folyamatos korlátozások jellemezték.

Kérded, kedves Ignác, mit értek konszolidáció, stabilizáció és szanáció alatt, hogyan különböztetem meg őket egymástól? *Stabilizáció* a gazdasági, politikai és társadalmi egyensúly helyreállítása az egyensúly háború, forradalom, válság megbomlása után. A stabilizáció mindig teremt intézményt és legitimitációt – így a valutastabilizáció nemcsak megállítja az inflációt, de új pénzt és annak elfogadottságát hozza létre –, de nem alapít tartós gazdasági, társadalmi és politikai rendszert. A *szanálás*, a *szanáció* meghatározását Norman Daviestől idézem, aki a lengyel Pilsudski-puccs utáni, 1926–39-es szanációs rendszert elemzi: „Nevét a *sanacja*, szanáció szó után kapta, amely egyszerre jelent »visszatérést az egészséges politikai élethez«, rendbetételt, gyógyítást, de a rendszer katonai jellegét tekintve jelenthet tisztogatást is. Mindenesetre a rezsim egy igen határozott, de nagyon pontatlanul körvonalazott ideológiára épült, amely rokon vonásokat mutat az »erkölcsi újra-felfegyverkezés« eszméjével, és abból a kaszárnyákban elfogadott képzetből nőtt ki, hogy az ember lelkét leginkább úgy lehet megtisztítani a bűntől, ha ráköpnek és kifényesítik.”⁶⁷ Ennek a lélekfényesítésnek az újabb neve a nemzetépítés, a nemzetállam-építés, amely a szanáció révén mindent a nemzetállam céljainak rendel alá.

⁶⁷ Norman Davies: Lengyelország története (Osiris, Budapest, 2006, 750–751). „A rezsim csúcán az az államvezetési elmélet érvényesült, hogy Lengyelországot az állami irányítás és nem a politikai verseny útján kell megtisztítani, tisztogatni és modernizálni. Az országot inkább igazgatni kell, mint kormányozni. Egyedül az állam, nem pedig egy osztály vagy párt érdekének kell meghatároznia a kormány társadalom- és gazdaságpolitikáját.” Joseph Rotschild: East Central Europe Between the Two World Wars (University of Washington Press, Seattle, 1974, 60).

A konszolidáció több mint stabilizáció és kevesebb mint szanálás. A konszolidáció egy tartós berendezkedés, politikai, társadalmi és gazdasági rendszer létrehozása, amely eljárási, intézményi és tartalmi kritériumokat hordoz. Mind a tekintélyelvű, mind a demokratikus konszolidáció három szinten megy végbe: az elitek, a szervezetek és a tömegek szintjén.⁶⁸ A liberális hatalomfelfogás szerint a konszolidáció egyensúlyi helyzet. „Az egyensúlyhelyzetben gondolkodó számára a konszolidáció a normális állapot, durván szólva: ha semmit nem csinálnak vele, akkor a politikai élet »magától« egyensúlyban, konszolidált állapotban van. Amennyiben ez az egyensúly valamilyen felborul, elvileg – afféle »közlekedő edények« módjára – magától is visszaáll, mivel azonban ez hosszú és fájdalmas folyamat, a rend és az egyensúly gyors és megbízható visszaállítása érdekében szükség van a hatalmi erő segítő beavatkozására. Ez az »éjjeliőr-állam« feladata.” Az antiliberalis felfogás, így Carl Schmitt szerint „szuverén az, aki a rendkívüli állapot fölött rendelkezik. Nem a konszolidáción múlik tehát a hatalom – Schmitt szerint –, hanem ellenkezőleg, a konszolidálatlan helyzeten. Hatalma annak van, aki a konszolidálatlan helyzetben erővel rendelkezik arra, hogy konszolidáljon. A konszolidált helyzet is ezen a hatalmon nyugszik.”⁶⁹

A népszövetségi rendszer az első világháborús békékkel egy demokratikus konszolidáció ajánlásával próbálkozott. „Ellentétben a régi nagyhatalmi »koncert« minimalista megközelítési módjával és az annak idején szabott feltételek informális jellegével, az új hegemonok a békeszerződések formális kikötései révén már meghatározott normákat állítottak fel a kormányok belföldi magatartására vonatkozóan. Az újkori történelemben először fordult elő, hogy több európai államot határozottan felszólítottak az etnikai és vallási közösségei jogainak elismerésére. A győztes hatalmak, kevésbé formálisan ugyan,

de nem kisebb eréllyel (s még mindig a wilsoni elvek hatására) nyilvánították ki a népképviselői kormányzás iránti előszeretettüket, és javasolták mind a volt ellenségeknek, mind a szövetségeseknek, hogy terjesszék ki a választójogot országaikban és demokratizálják parlamentjeiket. Az volt a világosan megfogalmazott követelmény, amelyben a régióbeli demokratikus erők és a hegemonikus hatalmak mélyen egyetértettek, hogy ezek a reformok egyúttal a bürokratikus etatizmus végét is kell, hogy jelentsék. Ezekben a várakozásaikban azonban a nagyhatalmaknak hamarosan csalatkozniuk kellett.”⁷⁰

Demokratikus és liberális konszolidáció, majd rendszer jött létre gazdasági fejlettsége és kulturális érzelmi, értelmi kvalitásai alapján Csehszlovákiában, ám antidemokratikus, tekintélyelvű és bürokratikus konszolidáció zajlott le Magyarországon. Az előbbiben megerősödtek a demokratikus politikai alapintézmények (pártok és szövetségeik, szabad választások demokratikus választójog alapján, demokratikus politikai vezető réteg), működött a jogállamiság elve és gyakorlata. Csehszlovákiában létrejött a demokratikus legitimitáció, a demokrata mentalitás, a demokrácia iránti elkötelezettség megfelelő szintje. S végül a rendszer nemcsak demokrata, de liberális is volt, amennyiben tiszteletben tartotta az alapvető emberi és kisebbségi jogokat, megvalósult a civil társadalom és a gazdaság autonómiája.

„A hatalom struktúráját [Kelet-Közép-Európában] a gazdasági feltételek alakították: ez pedig a cseh tartományokban demokratikus, Magyarországon és Lengyelországban pedig bürokratikus volt.”⁷¹ Az utóbbiakban a kérdés nem a demokratikus konszolidáció volt, amelynek nem volt igazi esélye, hanem hogy sikerül-e a bürokratikus etatista rendszer felállítását, illetve helyreállítását. A lengyel és a magyar demokraták szükségképpen buktak el a kemény gazdasági

⁶⁸ Lásd Juan Linz-Alfred Stepan: Problems of Democratic Transition and Consolidation (Johns Hopkins, Baltimore, 1996); Larry Diamond: Developing Democracy Toward Consolidation (Johns Hopkins, Baltimore, 1999). Továbbá Nova Eszter tanulmányát a jelen kötetben.

⁶⁹ Szabó Miklós: A legitimitáció történelmi alakváltozásai (Medvetánc, 1988, 1, 140–141).

⁷⁰ Andrew C. Janos: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában (Helikon, Budapest, 2003, 109–110). Samuel Huntington a demokrácia, a demokratizálódás három nagy hullámáról – 1828–1926, 1943–1964, 1974– –, és két visszafordulásról – 1922–1942, 1961–1975 – beszél alapvető munkájában. Huntington: The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century (University of Oklahoma Press, Norman, 1991).

⁷¹ Janos: i. m. 128.

feltételekkel és mentalitásbeli hagyományokkal szemben.⁷² Ugyanakkor a kihívás az volt, hogy Lengyelország és Magyarország megtalálja-e azokat a politikusokat, akik képesek országaikat konszolidált tekintélyelvű és bürokratikus pályára lökni a káosz és a balkáni, illetve kelet-európai pretoriánus rendszerek helyett.⁷³

⁷² Az első világháború után, „még az akkori kedvezőtlen kelet-közép-európai környezetben sem nehéz számos »nyugatias« gondolkodású vezetőt találni, akik igazán demokraták voltak, és arra törekedtek, hogy országaikat Nagy-Britannia vagy Franciaország mintájára kormányozzák. Amikor a kormány élére kerültek, mindegyikük kivétel nélkül csalódottan szembesült azzal, hogy országának körülményei nagyon távol állnak a nyugati országokétól.” Janos példaként a szerb-jugoszláv Nikola Pašićot, a bolgár Alekszandr Sztambolijcskit, a román Iuliu Maniut, illetve a magyar Károlyi Mihályt, Jászi Oszkárt és Nagyatádi Szabó Istvánt s korábról Eötvös József, Virgil Madgearu, Wincenty Witos nevét hozza fel. „Minél többet vizsgáljuk ezeket a politikusi életutakat, annál inkább hajlunk arra, hogy Kelet-Közép-Európa történetét eklatáns példának tekintsük; ahol a struktúra győzedelmeskedik a szándék és a személyiség felett” – állítja Janos (i. m. 155). Károlyi ezt így látta: „Az emberek könnyen elfelejtik, hogy a történelemnek megvan a maga menete, és vannak időszakok, amikor minden emberi erőfeszítés haszontalan, és maguk az úgynevezett »vezetők« is kénytelenek a történelem parancsa szerint cselekedni. Bábok az istenek kezében, akár csak a görög tragédiák szereplői. Saját pályafutásom során is éreztem, akár a jobb-, akár a baloldalhoz tartozunk, a történelem törvényei ugyanolyan könyörtelenül uralkodnak felettünk, mint a természeti törvények...” Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül (Magvető, Budapest, 1977, 292).

⁷³ Nézhetjük politikai intézményesülés alapján az ellenforradalom és a konszolidáció viszonyát a fejlettebb világ felől is: „A nacionalizmus, az antiliberalizmus és az antiszemitizmus összefonódása Horthy ellenforradalmi rendszerének kezdeti időszakában mindenestre megengedi számunkra, hogy kezdeményezőiben az olasz fasizmus és a német náciizmus előfutárait lássuk. Az ideológia jelen volt a legyőzött Ausztriában és Németországban is, de ott a mérsékelt polgárság és a szociáldemokrácia eléggé erősek voltak ahhoz, hogy – legalábbis időlegesen – mindkét szélsőséget visszaszorítsák és elfojtsák. A liberális középosztály, valamint a megosztott szociáldemokrácia gyengesége magyarázza, hogy a legyőzött Magyarország »Weimar« vagy a »vörös Bécs« helyett miért állapodott meg a Horthy-rendszerrel, amelyben a viszonylag mérsékelt formákat öltő antinacionalizmus és antiliberalizmus válhatott uralkodó ideológiává.” Fejtő Ferenc: Magyarország, zsidóság (História, MTA TTI, Budapest, 2000, 196).

Magyarországon az 1867 óta működő magabiztos és bejáratott liberális államgépezet 1918-ban összeomlott, és a szerkezet nem állt helyre magától. Ekkor lesz a személyiségnek fontos, meghatározó szerepe: 1918 októbere óta se Károlyi Mihály, se Kun Béla, se Horthy Miklós, se Teleki Pál nem tudták végrehajtani a konszolidációt. A konszolidációnak le kellett zárnia a háborút, a két forradalmat, az ellenforradalmat és a gazdasági válság szélsőségesen kilengő szakaszát. Bethlen Istvánnak kellett eljőnnie, hogy a magyar államgépezetet a helyére állítsa és a gazdaságot stabilizálja, növekedési pályára lökje, illetve az új rendszer legitimációját elérje.

Bethlen – személyiség és szerkezet

Bethlen István egy helyi és korlátozott befolyású politikusból vált a húszas évek elején fokról fokra országos és európai horizontú nagy csoportok érdekei és értékei képviselőjévé. Az 1919-es ellenforradalmárok közvetlen tapasztalatain túl Bethlen politikai iskolázásához, majd liberalizálódásához hozzájárult a Teleki-kormány stabilizációs kísérletének és saját, önerőre támaszkodó stabilizációs próbálkozásának kudarca. 1921-ben érezte, hogy eljött az ideje – igaza volt.⁷⁴

⁷⁴ „Tisza, midőn miniszterelnöksége végén egy-két addig ellenzéki politikussal meg akarta erősíteni kormányát, tárcával kínálta. Később, ha jól emlékszem, Esterházy is. De ő nem vállalta. Ugyanígy tett, midőn Horthy előbb a Huszár Károly, majd a Simonyi-Semadám kormányok lemondásakor miniszterelnökséggel kínálta meg. Azt válaszolta: még nem jött el az ideje, hogy kormányra vállalkozhassék. Bethlen politikai karrierje hasonlított ahhoz az életpályához, ami a geológia tanítása szerint az ember fejlődésének útja. Előbb gyík, majd négy lábú emlőállat. De egyik állapotában sem tűnik föl, mint gyík nem próbál, ahogy a dinoszauruszok, óriásra nőni, hatalmas páncélt vagy meredő tövisorrt viselni, nem növeszti túl a hátsó lábait, ahogy a Brontosaurus, nem utánozza az Ichiosaurus dakszliszerű végtagjait; mint emlőállat nem épít magának fenyegető agancsot vagy szarvat, az orrát nem nyújtja meg ormánnyá, a lábujját nem egyszerűsíti csülökké, ahogy a gazellák, vagy lapátokká, ahogy az őslajhár, a fogait nem képezi át valami iszonyú agyarrá. Semmi irányba nem köti le a maga fejlődését. És amikor a harmadkor alkonyán végre bekövetkezik az ő ideje, az állatvilág urává tud lenni, éppen azért, mert a múltban nem kötötte le magát egyetlen különleges életforma mellett. Bethlen számára ez a nyilván jól választott időpont 1921 tavaszán köszöntött be.” Bánffy Miklós: Huszonöt év (1945) (Polis, Kolozsvár, 2001, 172–173).

Joggal föltételezhetjük, hogy Bethlen kezdetben semmivel se volt alkalmasabb a konszolidálásra, mint elődei. Azok közé a ritka kivételek közé tartozik, akik miniszterelnökként nem rontottak, hanem javítottak korábbi teljesítményükön, akiknek látóköre nem beszűkült a közvetlen hatalomfenntartásra, hanem szélesedett az országot érő kihívások láttán. A hazai és a nemzetközi feltételek fokozatos megismerése Bethlent tanuló-kísérletező magatartásra, korábbi ideológiai korlátainak meghaladására készítette.

Helyesen látod, kedves Ignác, Bethlen „liberalizálódásának” okait: „1. a nemzetiségeknek mint az állam egységét és a magyar szupremáciát veszélyeztető kisebbségeknek a leválása; 2. a forradalmak tanulságai, amelyek a hagyományos nagybirtokosi-nagypolgári osztályszövetség társadalmi és politikai alapjainak a kiszélesítése mellett szóltak; 3. a középrétegek egyes csoportjainak az antiparlamentáris neokonzervativizmus és jobboldali radikalizmus irányába tett 1919–20-as elmozdulása, amely Bethlen felfogásával stratégiaileg összeegyeztethetetlen volt; 4. s végül a győztes nyugat-európai országok liberális-demokratikus államberendezkedése, amelyhez egy velük szövetkezni, rájuk támaszkodni akaró kis országnak és politikusának valamennyire legalábbis hasonulnia kellett.”⁷⁵

Közelről láthatta Bethlen Teleki stabilizációs kísérletének bukását. Teleki szinte mindennel megpróbálkozott, amivel később Bethlen. Négy stabilizációs lépéséből három többé-kevésbé fönn is maradt. Az első, az 1920. évi XXV. törvénycikk, a „*numerus clausus*”, amely a zsidók számarányát szabályozta a felsőoktatásban. Teleki ezzel egyszerre akarta fékezni az utcai bosszúálló szennvedélyt és törvényesíte-

⁷⁵ Romsics Ignác: Bethlen István. In Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc – Romsics Ignác – Urbán Aladár: Magyar miniszterelnökök (Kossuth, Budapest, 2002, 96). Bethlen 1925 januárjában így foglalta össze: „Legboldogabb az az ország, amely a liberális programokat józan és becsületes konzervatív pártok útján valósítja meg. A haladást soha szem elől nem téveszti, de más oldalról viszont összeegyezteti a haladásnak a feltételeit a nemzet valódi érdekeivel.” Bethlen István: Beszéd a konzervativizmusról és a választójogról. In uő Válogatott politikai írások és beszédek (Osiris, Budapest, 2000, 340).

ni a kiszorítást, másrészt így államosította, jogiasította az ellenforradalom faji követeléseit.⁷⁶

Az 1920. évi XXXVI. törvénycikk, a Nagyatádi-féle birtokreform pedig nyitás volt egy szélesebb társadalmi és politikai szövetség felé, annak intézményesülése nélkül. Az 1921. évi III. törvénycikk, a rendtörvény, lehetővé tette a kormányhatalomnak, hogy könyörtelen büntetőeszközökkel lépjen föl a szélsőjobb és a szélsőbal ellen, megállítsa a fehérterror utcai megnyilatkozásait. E három kezdeményre Bethlen is épít majd.⁷⁷ De a negyedik, nevezetesen a korona stabilizációja francia segítséggel nem sikerült. És ami ennél is fontosabb, Teleki képtelennek bizonyult a politikai osztály újjászervezésére, az állami bürokrácia beindítására, a gazdaság konszolidációjára. A nemzetközi feltételek valószínűleg még nem is érlelték meg a konszolidációt. Bethlen akkor került hatalomra, amikor a francia szanálási kísérlet már megbukott és a brit még nem kezdődött meg.

⁷⁶ A törvény „a háború utáni Európa első antiszemita törvényének kétes dicsőségét viselhette. Akárhogy is, a törvény precedenst teremtett a zsidók hátrányos jogi megkülönböztetésére, s szakított a jogegyenlőség, a különféle foglalkozásokhoz való szabad hozzáférhetőség addig megkérdőjelezhetetlen elvével. A törvénytervezetet Haller István vallás- és közoktatási miniszter terjesztette 1920. július 22-én a nemzetgyűlés elé: »A liberalizmus szelleme a *numerus clausus*-ról szóló törvényjavaslattal megszűnik«. Haller elébe ment a várható nemzetközi tiltakozásoknak is: »Nekünk hiába mondják, hogy inhumánusok, reakcionáriusok vagyunk, nem vagyunk világpolgárok. Ezek a frázisok reánk nem hatnak többé. A világégés óriási tüzénél elhamvasztották a magyar nemzet legjobb értékeit.« Az immár törvényben is rögzített antiszemitizmus félhivatalos ideológiává lett, rányomta bélyegét a keresztény középosztály világméreteire, s megátolta a zsidók társadalmi integrációját. A közhivatali funkciók a gyakorlatban elérhetetlenné lettek számukra. Így maradt ez 1922 után is, amikor a nyugati liberális közvéleményre Telekinél sokkal több figyelmet fordító Bethlen István gróf ült a miniszterelnöki székbe, s ő végre határozottan gátat vetett a fajvédők izgatásának.» Fejtő: i. m. 200–201.

⁷⁷ Pritz Pál idézi fel Gratz Gusztáv sorait: „Amikor gróf Bethlen István 1921 április havában kormányát megalakította, Magyarország külpolitikai helyzete a lehető legszívárabb volt.” Pritz szerint ez korántsem igaz: „Túl vagyunk a Tanácsköztársaság bukása utáni berendezkedés nem kis nehézségein. Jól lehet az előző év június 4-én aláírt béke szörnyű volt, ám annak révén a még rosszabbat mégis sikerült elhárítani. Nevezetesen a szomszédok mohó

A Bethlen-kormány belső stabilizációját megelőzte a francia stabilizációs kísérlet és annak bukása a Teleki-kormány idején. „A francia hegemoniaigény politikailag és gazdaságilag egyaránt kiterjedt egész Délkelet-Európára. A francia külpolitika – ebben az időben [1920-ban] szinte egyformán szovjet és németellenes éllel – még kereste azokat a döntő láncszemeket, melyek egy ilyen hegemoniai rendszer kiépítésére a legalkalmasabb bázisul kínálkoznának. 1920-ban... kedvezően fogadta már az ellenforradalmi Magyarország felkínálkozását, és hajlandónak mutatkozott, hogy akár volt háborús szövetségesei rovására is engedményeket tegyen a magyar kormánynak, ha elvállalja a franciák első számú Duna-völgyi bázisának szerepét. A francia külpolitika talán felismerte, hogy teljes egységet a Duna völgyében a nemzeti és gazdasági konfliktusok miatt aligha valósíthat meg. Csehszlovákiában túlságosan erős az angol tőke túlsúlya. Kínálkozik tehát Magyarország – mely most már a forradalom elleni harc szilárd támaszának ígérkezett, mivel katonailag feltétlenül erősebb, s gazdaságilag is viszonylag fejlettebb, és földrajzi helyzete következtében is centrális helyet foglalt el a Duna-medence térségében, ahol az esetleges angol hegemonia ellen fellépve, egy új átrendeződés legfontosabb potenciális Duna-völgyi résztvevőjét vonhatja a francia táborba.

A francia koncepció világos volt: miután komoly pozíciókat szereztek Lengyelországban, Csehszlovákiában, majd Magyarországon, így megteremthetik az alapot, hogy a németek kizárásával átvegyék Délkelet-Európa gazdasági és politikai irányítását. Elképzelésük szerint valamiféle gazdasági szövetségnek kellett létrejönnie, melyben Budapest vitte volna a vezérszerepet.”⁷⁸

törekvéseit, azt, hogy hazánk alig maradjon több, mint egy Budapest-ország. Nagyon elszigetelt, ám mégis az új európai rendbe beillesztett állam Magyarország. Ráadásul a fehérterrort már megzabolázták, a piszkos munkát időközben mások elvégezték. Ezért vállalja el ekkor Bethlen István a kormányfői tisztséget, amit Horthy Miklós számára már többször felajánlott, ám azt ő addig mindig visszautasította.” Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század (Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2005, 197).

⁷⁸ Ránki György: Gazdaság és külpolitika (Magvető, Budapest, 1981, 25–27).

„Hamarosan azonban bebizonyosodott, hogy a gazdaságilag meggyengült, az Egyesült Államoknak súlyosan eladósodott Franciaország távolról sem rendelkezik azzal a pénzügyi erővel, mint a háború előtt. Nem is beszélve arról, hogy Berlin és Bécs hegemoniája a háború előtt a hitel és árupiac ügyes kombinációján alapult, melyre Franciaország egyáltalán nem volt képes. Hamar világossá vált, hogy Franciaország hegemoniaigénye inkább politikai és katonai, semmint gazdasági erejére támaszkodhat. Ha Franciaország nem biztosít területi revíziót, és gazdaságilag sem elég erős, úgy Magyarország számára aligha fontos Párizs felé orientálódni. A francia hegemoniai rendszer ellentmondása azonban nemcsak a gazdasági gyengeségben állott. Vagyis nem csupán abban, hogy a vezető ország csak politikailag irányított, de gazdaságilag nem, de abban is, hogy e rendszer a gazdasági megerősödés egy másik lehetséges faktorát is erősen aláásta, hiszen a Duna-völgyi politikai ellentéteken alapult. Nem gyengítette, hanem erősítette a politikai hasadást, ezáltal pedig ténylegesen megnehezítette a gazdasági kooperációt és stabilizációt, amelyben végső soron a francia szövetségi rendszerhez tartozó országok is érdekeltek lettek volna.”⁷⁹

A hatalomra kerülő Bethlen a francia kudarcból először azt vonta le, hogy az országnak saját erejéből kell kikászálódnia válságából. Az agrárkonzervatív Bethlenre ekkor még komoly hatással volt saját múltja mellett közvetlen választói környezete: hinni szeretett volna abban, hogy lehetséges egyetlen belső vágással átjutnia tevéjének a túfokán. Az egyik oldalon a vagyondézsmával, a másikon az agrártermékek védelmével és támogatott exportjával. Ez volt a kelet-európai új nemzetállamok próbálkozása is.

„Egy politikai konszolidáció minden esetben csak akkor és csak akkor lehet tartós, ha gazdasági konszolidációval párosul. A Bethlen-kormány egyik legfőbb törekvése ezért 1922-től az volt, hogy a háború, a forradalmak és a trianoni diktátumok következtében mély válságba került gazdaságot talpra állítsa és fellendülését elősegítse.

Az agrár- és merkantil érdekek kompromisszumát tükröző kereskedelempolitika kimunkálása mellett legfontosabb gazdaságpoliti-

⁷⁹ Ránki: i. m. 41–43.

kai feladatának Bethlen az infláció megállítását tartotta. A kormány ezzel kapcsolatos koncepcióját Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter dolgozta ki. Ennek lényege a belső erőforrásokra (adókra és az egyes vagyontípusok 5–20 százalékos vagyondézmájára) támaszkodó stabilizáció volt. Hegedűs felfogását kezdetben Bethlen is elfogadta és külföldi kölcsön felvételével miniszterelnökségének első hónapjaiban maga sem számolt. Magyarország – nyilatkozta ezzel kapcsolatban kormányalakítása után – »sorsa jobbrafordulását nem idegen segítségtől, hanem saját szorgalmától és önfeláldozó munkájától várja.«⁸⁰

Ám külső források nélkül a stabilizáció megvalósíthatatlan volt. Mindaddig, amíg nem jutottunk külső hitelekhez, nem lehetett megállítani az állam eladósodását, az inflációt, és ami a konszolidációhoz elengedhetetlen volt, nem lehetett elindítani a növekedést. »Az önerőre támaszkodó szanálási politika kudarcának alapvető oka az volt, hogy a költségvetési bevételek a megemelt adók és az egyszeri vagyondézsma ellenére sem fedezték a kormány számos rendkívüli költséggel terhelt kiadásait.«⁸¹ A vagyondézsma a pénzintézeteket abban tette érdekelté, hogy hiteleiket befagyasszák, a vállalatokat pedig abban, hogy fejlesztéseiket elhalasszák. Az agrártermékeknek hiányzott a piaca, így támogatás ellenére képtelenek voltak a mezőgazdasági termelők kitörési pontot találni. Bethlennek számolnia kellett azzal, hogy a gazdaság autonóm fejlődése, vagyis a nagy, mindenekelőtt zsidó tulajdonosokkal való kiegyezés nélkül nem lehetséges a növekedés.

Hegedűs bukását követően Kállay Tibor pénzügyministersége következett. Kállay 1922 nyarán egy »szerves adóreformmal«⁸² próbálkozott, amikor bevezette a kisjövedelműek 1 százalékos általános jövedelemadóját. Kállay nevéhez fűződik a híres B-lista: 209 ezerből 198 ezerre, 11 ezerrel csökkentette az állami alkalmazottak létszámát. Ám Kállay is a bankóprás alkalmazására kényszerült a költségvetés hiányának finanszírozására, így az infláció még magasabbra hágott.

⁸⁰ Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz (Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991, 151).

⁸¹ Romsics: Bethlen István. In Magyar miniszterelnökök... 98.

Bethlennek 1923 tavaszára be kellett látnia, hogy az önerőre támaszkodás nem lehet sikeres. A valuta stabilizációjára belső forrásból nem képes. A gazdaság rekonstrukciójához Magyarországnak nemzetközi segítségre van szüksége, és a sikeres nemzetközi tárgyalások előfeltétele, ahogy megfogalmazta, a »politikai vezetés kellő újjászervezése«. De megalapozott Romsicsnak az a feltevése, hogy Bethlen tartósabb hazai és nemzetközi folyamatok felismerőjének is bizonyult. Ekkor vált el útja nemcsak a »szegedi nacionalistáktól«, Gömböstől és csoportjától, hanem a lengyel, a román nemzeti utaktól. Bethlen csatlakozott az osztrák stabilizációs irányhoz. A forradalmak és ellenforradalmak korát le kell zárni, meg kell teremteni az új társadalmi és gazdasági rend, illetve az alkotmányos intézmények összhangját.⁸²

A nyugati típusú tekintélyelvű konszolidáció

Bethlen 1932-ből visszatekintve így foglalta össze politikai konszolidációjának történetét. Fő célja kormányzása e szakaszának a »nemzet lelki összhangjának helyreállítása«⁸³ és a »politikai vezetés kellő újjászervezése«⁸⁴ volt. »A jogrend helyreállítása az egész vonalon, a mérgező hatású antiszemitizmus leküzdése, az összefogás szükségének a hirdetése, a kalandos politikai vállalkozások kiküszöbölése, az ipari munkásosztály lecsendesítése igen sok gondot adott, különösen a feladatok lélektani megoldása szempontjából. Új guvernamentális pártot kellett alapítani a kisgazdatársadalom demokratikusabb rétegeinek bevonásával. Gondoskodni kellett a parlamenti viszonyok konszolidálásáról. A választói jognak, a házszabályoknak a reformja, a felsőháznak a reformja és az országgyűlés új életre keltése, a szo-

⁸² Mintája az 1820-as és 30-as évek francia liberalizmusa, Guizot, Mignet, Thierry, akik a sokaságot, a tömeget a korlátozott demokráciával tartották féken, akik 1830-ban lecserélték az uralkodóházat, a Bourbonokat az Orléansokra, akár az angolok 1688-ban a Stuartokat a Hannoveriekre, hogy véget vessenek az állandó átalakulási kényszernek. Bethlen és társai megkonstruálták a király nélküli királyságot, az osztott uralmat. Amit nem volt hajlandó megtenni, s ezzel tovább szította az évszázados forradalmi tüzet: nem engedte földhöz a parasztság széles rétegeit.

ciáldemokráciával való modus vivendi megteremtése, a keresztény katolikus párttal való kollaboráció megszervezése voltak az egyes etapjai ennek a munkának.⁸³

A tekintélyelvű konszolidáció lényege a mamut kormányzó párt megteremtése, a pluralizmus korlátozása a választójog, a pártrendszer alakítása révén. A „guvernamentális” hegemon párt, az *Egységes Párt* a dualizmus kori Szabadelvű Párt, illetve a Nemzeti Munkapárt mintájára jött létre.⁸⁴ Azzal, hogy a választójog korlátozásával jelentős társadalmi csoportokat kizárt, hogy cserébe a városi szervezkedésért nem engedte az MSZDP szervezését vidéken, hogy szívesen teremtett egy egységes és választási úton szinte leválthatatlan kormánypártot, világosan behatárolta a parlamentáris politika hatókörét. Ugyanakkor ez a tekintélyelvű rendszer nem fordult se a parlamenten kívüli korporatív olasz fasizmus, se a katonai és/vagy elnöki/uralkodói beavatkozásokat kiváltó balkáni pretoriánus rendszerek felé.

Bethlen egy civil bürokratikus és nem katonai bürokratikus rendszert, egy állami és nem egy pártállami, állampárti rendszert konszolidált.⁸⁵ „Ez a politikai rend, amelyet Andrew C. Janos egyenesen

»neokorporatív«-nak nevez, a kormányzati hatalom szervezeti rendszerébe olvasztja a politikai elitet, amely így mint *kormányzó réteg* jelenik meg.”⁸⁶

Bethlennek a konszolidációhoz ki kellett egyeznie a politikai elitén kívül a közigazgatási, a gazdasági, a szellemi és az újságírói elitekkel. Valamennyi szereplővel úgy kezdett alkuba, hogy elszigetelte az összes többitől. Gondosan ügyelt arra, hogy ne jöhessen létre az ellenséges erők koalíciója a kormány ellenében. Az elszigetelés nemcsak az adott politikai és/vagy jogi intézmény helyzetét határozta meg a későbbiekben, hanem az általa képviselt érdekcsoportét is. Az MSZDP, amely 1919–20-ban még egyértelműen kormányzati alternatíva volt, és amelynek befolyásos szerepéhez az európai nagyhatalmak ragaszkodtak, fokról fokra került a nagyvárosi, elszigetelt munkaspárt szerepkörébe. Az MSZDP nemcsak arra volt képtelen, hogy a Kiszgazda Párttal valamifajta együttműködést kialakítva egy városi-falusi, munkás-paraszt választói kapcsolatot teremtsen, de hagyta magát kiszorítani a nagy többséget érintő és érdeklő földkerítés megoldásából. Azzal, hogy Bethlen megszállta a Kiszgazda Pártot, lehetetlenné tett egy városi és falusi polgári szövetséget is.

⁸³ Bethlen István gróf beszédei és írásai. I–II. Előszó (Genius, Budapest, 1933, 14).

⁸⁴ „A miniszterelnök a politikai intézményrendszer egészének alakítása, így a kormánypárt vonatkozásában is a dualizmus kori helyzetet tekintette mintának, de felismerte és tudomásul vette a megváltozott körülményeket. A helyzet stabilitásának alapvető feltételét – a kezelhetetlen szélsőségek kiiktatása mellett – a legfontosabb politikai erőket integráló egységes, erős kormánypárt megteremtésében látta. Ezért tömörítette az Egységes Pártban egyrészt – az aktualitását veszített közjogi megosztottságot figyelmen kívül hagyva – a konzervatív, liberális vagy félliberális nagybirtokosok és nagytőkések, a hozzájuk közel álló államhivatalnokok, értelmiségiek csoportjait, pártjait (Nemzeti Középpárt, Magyar Rendpárt, KNEP egy része, a disszidensek, az egykori függetlenségek Hoitsy Pál vezette konzervatív szárnya stb.), másrészt a – politizáló parasztokat, középbirtokosokat és Gömbös fajvédő csoportját egyaránt magába foglaló – régi Kiszgazdapártot.” Vonyó József: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus (Pannónia könyvek, Pécs, 2001, 11).

⁸⁵ Gömbös megkísérelte a NEP-et modern tömegpárttá szervezni. Ám ennek Bethlen útját állta, nem engedte, hogy egy erős pártszervezet korlátozza a miniszterelnöki és a kormányzati hatalmat. „Nem kevésbé fontos, hogy

1922-ben – Gömbösnek, az akkori ügyvezető alelnöknek tulajdoníthatóan – szervezett tömegpárttá akarták formálni az új alakulatot: vármegyéenként főállású pártszervezőkkel, minden településen működő, a központtal rendszeres kapcsolatot tartó, folyamatos politikai aktivitást tanúsító helyi szervezetekkel, regisztrált, a lakosság jelentős hányadát tömörítő tagsággal. Mindez szervezetiileg elkülönülő adminisztratív pártközpont működtetését is nélkülözhetetlenné tette volna. Bethlen István miniszterelnök és pártvezér, illetve az általa képviselt-szervezett elit azonban megakadályozta e tendenciák érvényesülését, így a továbbiakban az Egységes Párt inkább a háború előtti kormánypártokra emlékeztetett. Ennek döntő okát abban látjuk, hogy Bethlen és környezete – csak a legszükségesebb mértékben módosított – régi hatalmi struktúra fenntartásában volt érdekelt. Abban, hogy a választók nagy tömegei biztos támaszt nyújtsanak – de csak a szavazataikkal. A társadalom alsóbb rétegeinek folyamatos politikai aktivitása több veszélyt jelenthetett volna számukra, mint hasznot. Még egy erősen centralizált pártban is, hisz ez pusztán a létével is az általuk fenntartani kívánt szisztéma alapjai megbontásának veszélyét idézte fel.” Vonyó: i. m. 12.

⁸⁶ Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete (Osiris, Budapest, 1998, 208).

A politikai konszolidációval Bethlen mintegy kijelölte az egyes pártok és érdekcsoportok befolyási területét, ahonnan nem vagy csak a kormány jóváhagyásával léphettek ki. De nem törekedett egyetlen jelentős csoport teljes „kiirtására”, végleges kiszorítására, hanem mindenkinek hagyott kiutat, lehetőséget arra, hogy a konszolidációs politikai téren belül tevékenykedjen. Bethlen nem törődött az elvekkel, és nem volt válogatós az eszközökben. Kész volt arra, hogy ne csak az eszközöket, de a célokat is váltogassa, így mindig azt tette magáévá, amelyik legbiztosabban és leggyorsabban ígért sikert. A cél elérhetősége mindig fontosabb volt számára, mint maga a cél.

Az új magyar nemzetállam nem állt se a ráció, se a náció egyeduralma alatt. (Amennyire Masaryk állama a rációval uralt náció, Pilsudskié a nációval legyűrt ráció állama volt, Bethlené sokkal inkább félúton maradt a Monarchia jogelvű és igazgató állama, illetve a feudális-patriarchális állam között.) Bethlen nem kezdeményezett egy felvilágosodott és modernizáló államgépezetet. A húszas évek magyar állama nem volt se szellemében, se működésében reformáló erő, még ha egy-egy területen – így a szociálpolitikában, a kultúrában és az oktatásban –, végre is hajtott reformkonzervatív intézkedéseket. A társadalomnak égetően szüksége lett volna reformokra, de az állam a stabilitás érdekében szembeszegült minden reformmal. Az államon kívül viszont nem volt semmilyen erő, amely képes lett volna reformokat kikényszeríteni.

De nem volt a román, a jugoszláv, a lengyel stb. államokhoz képest igazi nacionalista, állam- és nemzetépítő kormányzat sem. A trianoni államot Bethlen nem használta, nem is használhatta nemzeti szimbólumként, önazonosságot építő elemként. Sőt, ennek a kisállamnak már hiányoztak az elnyomható, nemzetiesíthető és államosítható nemzeti kisebbségei is. Így bár a húszas években bőségesen éltek a hatalomban a nacionalista jelszavakkal, mindennek távlata csak a revízió lehetett, amit azonban fel kellett adni, legalábbis átmenetileg.

Magyar különösség, ellentétben a térség többi országával, illetve Latin-Amerikával és Ázsiával, hogy *a konszolidációhoz nem kellett alapzatul szolgálnia a hadseregnek*. A kelet-közép-európai új kisállamokban a nemzeti hadsereg nemcsak a nemzeti önazonosság szimbóluma, de hatalmi kérdések eldöntője is volt. A szanációs

rendszerekben a végső szót mindig a hadsereg mondta ki, Pilsudski Lengyelországtól Kemál Törökországaig. A trianoni békeszerződés Magyarország számára lehetetlenné tette az erős hadsereg megszervezését, és „Csonka-Magyarországnak” semmilyen hadsereg se válhatott nemzeti jelképévé. A hadsereg belülről is rendkívül megosztott volt 1919-től 1945-ig.⁸⁷ *A hadsereg, mint hatalmi tényező hiánya tette lehetetlenné, hogy politikai hatalom a hadsereghez forduljon sorsdöntő pillanatokban*, mint az Lengyelországban történt nemcsak Pilsudski államcsínye, de 1981. december 13-án Jaruzelski szükségállapota idején is; illetve ezért volt képtelenség Magyarországon az *ifjú tisztek* mozgalma, ellentétben a török, a spanyol, a portugál, a görög stb. mozgalmakkal. A nemzeti hadseregek nemcsak a függetlenség, de a külső és belső szuverenitás hordozói is voltak – Magyarországon a 20. században nem.

Ezért nem tudott Magyarországon a két pólus – az államigazgatási bürokrácia és a parlament – mellé, a harmadik pólus, az önálló politikai végrehajtó hatalom felnőni, mert az utóbbinak nem volt hadserege hatalma kikényszerítésére. A hadsereg, az erőszakhatalom felnövekedését kívülről erősen korlátozták. Bethlen István, majd más körülmények között Kádár János a hadsereget, illetve a titkosszolgálatot kevéssé használták saját hatalmuk konszolidálására, illetve megerősítésére. Mindketten, sőt 1922–23-tól Horthy Miklós kormányzó is pontosan tudták, hogy a hadsereg és a titkosszolgálatok fenyegetésével nem tudják fenntartani a rendszert – a konszolidált rendszer kiegyezésszerű és kompenzációs jellegű.

⁸⁷ „...az új rend meghatározását a hadsereg, mint önálló testület kevéssé befolyásolta. Egyik oka ennek abban fedezhető fel, hogy a hadsereg korábbi keretei felbomlottak, újratervezése pedig a szó igazi értelmében hosszú évekig tartott. A másik problémát a hadsereg vezető csoportjainak divergáló politikai felfogása jelentette, ami lehetetlenné tette, hogy a hadsereg önálló politikai erővé váljon.” Ormos Mária: Nácizmus – fasizmus (Magvető, Budapest, 1987, 452). A hadsereg újjászervezésekor választóvonal húzódott a császári és a honvédtisztek, a Vörös Hadseregben, illetve a Nemzeti Hadseregben szolgálók között. A tisztikar megosztott és megbízhatatlan volt a királypuccsok idején, illetve az egyes tiszti különítmények megítélésével szemben.

A kérdés politikailag akkor dőlt el, amikor Horthy kormányzó Gömbössel szemben Bethlen oldalára állt. 1923 tavaszán „erős nyugtalanság mutatkozott a kormánypárt jobbszárnyán a zsidók gazdasági térnyerése miatt. Bethlen helyzete kritikussá vált. Súlyosbította azt, hogy a kormánypolitika megkívánta a fennálló status quo elismerését, és Bethlen szanálási terve a gazdaság külföldi ellenőrzését jelentette. Bethlen ekkor »európai« politikát csinált, míg Gömbös magyart követelt.”⁸⁸

Az „európai” politika azt jelentette, hogy Bethlennek és a mögé álló Horthynak el kellett fogadnia a népszövetségi kölcsönért és a gazdasági stabilizációért cserébe a trianoni békeszerződést, a népszövetségi biztos kiküldését a kölcsön felhasználásának ellenőrzésére, és ragaszkodnia kellett a parlamentáris rendszerhez. *A gazdaság beindítása kormányzóképeséget kívánt: Bethlen kormányzóképes kapacitás volt, Gömbös nem.*⁸⁹ Horthy belátta, hogy a gazdasági stabili-

⁸⁸ Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós I. (PolgArt, Budapest, 2000, 120–121). Shvoy Kálmán tábornok április 1-jén ezt jegyzi fel: „A politikában nagy harc kezdődik a kormánypártban. A Gömbös-Eckhardt, az ún. ébredő szárny a többi szélsőséges képviselők és frakciók, valamint pártok erős harcot indítanak Bethlennel szemben, akinek az az álláspontja, hogy előbb az ország gazdasági helyzetét kell megerősíteni, ami pedig nem megy úgy, ha a liberális gazdasági tényezők ellen, mindenre való tekintet nélkül megindítja a harcot.” Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata (Kossuth, Budapest, 1983, 87).

Itt ugyanaz a dilemma merül fel, mint Németországban, hogy az európai „teljesítési politikát” vagy bármiféle különutas, ellenálló politikát fogadjanak-e el, vagy Szovjet-Oroszországban, hogy a „szocializmus egy országban” várakozó, sztálini-buharini vagy a „permanens forradalom” forradalmasító, trockiji politikáját fogadják-e el. Status quo vagy rendszerváltó politika? Állóháború vagy mozgóháború? A Gömbös-féle magyar politika abban reménykedett, hogy vagy lehetséges egyedül szembefordulni a fennálló európai renddel, vagy rövid időn belül bekövetkezik a versailles-trianoni békeszerződések áldozatainak összefogása és együttműködése a status quo ellen lázadó fasiszta politikával. Bethlen ekkor már nem hitt se a magyar külön útban, se abban, hogy a szomszédokkal közvetlenül ki lehetne egyezni, így az alkalmazkodás, a beilleszkedés, a status quo-politikát választotta.

⁸⁹ Jól kimutatja mindezt Gyáni Gábor a politikai elitек szintjén. Szerinte az elitalakulás dinamikája a rendszer három korszakában – átmenet (1919–21), Bethlen-korszak (1921–31), „hosszú harmincas évek” – így alakult. „Kezdet-

zació, sőt, konszolidáció nélkül nincs semmilyen politikai mozgástér – Bethlent kellett választania. Ki tudja, mi történik, ha Gömbös mellett dönt.⁹⁰ S mi történt volna, ha Gömbös nem vár ki az utolsó pillanatig, ha nem Horthy és Bethlen felé gravitál 1920–22-ben, hanem az Ébredő Magyarok Egyesülete felé?⁹¹

ben értelmiségi túlsúly nyomta rá a bélyegét a szűkebb elit kiválogatódására... Merőben másként alakult a helyzet az ún. bethleni időszak során, mivel a 37 kormánytag közel a felének az előlétele kapcsolódott össze a köztisztviselői (kétharmadrészt a miniszteriális hivatalnoki) pályával. Az utolsó időszak, a »hosszú« harmincas évek 40 kormánytisztviselője megint másféle rétegződésről árulkodik, hiszen a katonatisztek (13 fő), a közhivatalnokok (12 fő) és az értelmiség (s a magántisztviselők) (10 fő) kölcsönöztek neki sajátos jelleget.” Gyáni–Kövé: i. m. 210. Gyáni meggyőzően bizonyítja, hogy a bethleni elit *multipozicionális* volt, vagyis a politikai, a gazdasági, az egyházi és a szellemi eliték összefonódtak, és az elitben elfoglalt helyek adták a kiválasztódás szempontját. Nem az állami funkció jelölte ki egyedül a hatalomban elfoglalt helyet, hanem a gazdasági, egyházi, akadémiai pozíciók, státuszok juttattak állami funkciókhoz és megfordítva – e multipozicionális elit gazdasági, politikai, vallási és szellemi csoportok, intézmények képviselője volt.

A „hosszú” harmincas években már nem „a multipozicionális jelentette az elitbe való bejutás elsődrendű feltételét”, hanem „egyértelműen a politikai-mozgalmi előélet lépett annak helyébe”. „Minden arra vall, hogy egy a társadalomtól egyre inkább függetlenedő, vele mindjobban szembe is helyezkedő politikai osztály kezdett kialakulni, amely mint elit határozta meg magát.” Gyáni–Kövé: i. m. 213. A „vén csáklósokat” kiszorították az „őrségváltók”.

⁹⁰ „Trianon vesztesei bizonyára a revindikáció mellett voltak, s az sem kétséges, hogy a társadalom széles körei érezték a békeszerződés következtében magukat megcsönkítva. Ez az erő nem volt lebecsülendő, könnyen mozgósítható volt minden tüntetésre, alkalmas volt a demokratikus erők – mint a történelmi Magyarországot, úgymond, bukásába taszító forradalmak örököseinek – megfélemlítésére, mozgósítható volt a szomszédos országok, a győztes hatalmak elleni kampányokra. Mivel a hivatalos kormánypolitika exponensei tisztában voltak azzal, hogy a távoli jövőbe vesző célt – az adott körülmények között – akkor lehet a leghatékonyabban szolgálni, ha a *konfliktuskeresés helyett a konfliktusmegoldás* útjára lépnek, ezért ezzel az erővel szemben 1919 ősze óta *ellentmondásos* volt a hivatalos kormánypolitika viszonya. Amolyan palackban tartandó szellem volt ez az erő: használják, ha szükség van rá, ám ha nem, akkor legyen csendes, »eldugaszolt«.” Pritz: i. m. 122–123.

⁹¹ „Az ÉME az 1920-as évek elején országos szervezetté vált. 1920 elején 84 helyi szervezete működött kb. 500 000 taggal, júniusban a belügyminiszter

Bethlen és korszaka a legkevésbé ideologikus, sokkal inkább mentalitás alapú. A tekintélyelvű konszolidációs rendszereket éppen az különbözteti meg a totalitárius és a demokratikus rendszerektől, hogy nem ideológiák, eszmék, hanem utópiákat, jövőképeket nélkülöző, a múltban rögzült és a jelenre összpontosító mentalitások határozzák meg.⁹² Ennek az úri magyar, neobarokk, kasztelvű mentalitásnak, amely valamiféle a háború, a forradalmak és ellenforradalom által megszakított folyamatosságnak a megtestesítője, ahol a nem-

szerint 1 millió tagot számlált, júliusban 93 helyi csoportja volt, szeptemberben pedig 198, s az ÉME vezetőségének nyilatkozatai szerint a tagok száma ekkor már 1,5 millióra emelkedett. Ha ez utóbbi adatot túlzottnak tekinthetjük is, s ha feltételezzük, hogy valamelyest a belügyminiszter is felfelé kerekítette az 1920. júniusi taglétszámot, bizonyosnak látszik, hogy az 1920 folyamán legalább ötszázezer és egymillió között mozgott. Figyelembe véve, hogy az ország lakossága nem érte el a 10 millió főt ebben az időben, nyugodtan állíthatnánk, hogy az ÉME volt a legsikeresebb háború utáni előfasiszta mozgalom. Mégsem állná meg e feltevés a helyét, mivel az ÉME kifejezett ugyan egy hangulatot, a háborús vereség és a trianoni békeszerződés feletti elkeseredést, spontán reakciója volt emellett a Tanácsköztársaságnak, mégis megmaradt mozgalomnak, társadalmi szervezetnek, és politikailag nem tudott megszilárdulni. Elsősorban azért nem tudott, mert a magyarországi körülmények között nem adódott olyan lényeges politikai feladata, amellyel csak ő nézhetett volna szembe, és nem rendelkezett a hatalom megragadására kész vezető gárdával. Az ÉME-megmozdulásokban a látható elemet elsősorban a középiskolás és az egyetemi ifjúság szolgáltatta; a terrorcsoportokban, rohamosztagokban – az ÉME ilyeneket szervezett – fiatal értelmiségiek és »kétes« társadalmi állású fiatalok – leszerelt katonák, állástalanok stb. – vettek részt. Gömbös Gyula az államfőre (Horthy 1920. március 1-jén kormányzóvá választották) és a Bethlen-csoporttal való együttműködésre alapozta saját hatalmi aspirációit. Ez a politikai elgondolás azonban a gyorsan növekvő tömegbázist, amely az ÉME keretében gyülekezett, úgyszólván feleslegessé tette. Érdemben nem használta föl senki semmire, sőt, a szervezet végeredményben politikai vezetés nélkül maradt. E történésben...társadalmilag kifejeződött a magyar középrétegek kasztosodása is, amennyiben a Gömbös-csoport elsősorban a dzsentri eredetű középréteget képviselte, az ÉME pedig ennél kiterjedtebb és feltehetően zömmel »alsóbb« elemekből állt.” Ormos: Nácizmus – fasizmus (Magvető, Budapest, 1987, 256–259).

⁹² Juan J. Linz: Totalitarian and Authoritarian Regimes (Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2000, 162).

zetállami célt részben a revízió, részben az állami tekintély helyettesíti, nem nehéz rámutatni a kisszerűségére. A Monarchia felbomlásával megszűnt az ellenzéki függetlenségi közvélemény, s helyébe a kormánypárti revizionista közvélemény lépett. A legitimáció ezért három alappilléren nyugodott: a revizionista, a nagymagyar integritás közvéleményén, a gazdasági kompenzáción és az úriság tekintélyi intézményén. Az elvesztett területek visszaszerzésének álmáról se Bethlen, se a Horthy-kor egyetlen politikusa nem mondhatott le a közvélemény támogatásának teljes elvesztése nélkül.⁹³

Másrészt a gazdasági-szociális kompenzáció a huszadik századi legitimáció elengedhetetlen forrása. A Bethlen-konszolidáció volt az első a magyar történelemben, amely azért vezetett be szociális intézményeket és azért korrumpált választói csoportokat, hogy támogatásukat megszerezze. Ha a politikai hatalmat a történelmi elit kezében kívánta megtartani, Bethlen megértette, hogy „a politikai hatalomból részben vagy egészben kizárt középső és alsó társadalmi rétegeket egy átgondolt szociálpolitikával integrálja a rendszer bázisába, vagy ha ez nem lehetséges, legalább semlegesítse őket. Valószínűleg nem nagy túlzás tehát Bethlen egyik liberális kritikusának, Madarassy-Beck Gyulának az a megállapítása, hogy a húszas évek második felében »tényleg Bethlen-párti volt az országnak igen tekintélyes többsége«, s hogy ebben az időszakban egy »titkos és széles körű választás is Bethlen Istvánnak biztosított volna majoritást a parlamentben«.”⁹⁴

Jól jelzi, hogy a gazdasági-szociális kompenzáció, és nem valamely ideológia volt a döntő legitimációs támaszték: „Pillanatok alatt megfordult azonban az ország hangulata akkor, amikor a gazdasági világválság hazai jelentkezése következtében a nemzeti jövedelem növe-

⁹³ A konszolidációnak meg kellett oldania azt a lehetetlen feladatot is, hogy Magyarország a térség nagyhatalmából, Ausztria után a legkisebb és leggyengébb országává vált. „Már Bismarck mondotta, hogy nem szeretne kis és gyenge államban felelős pozíciót viselni; éreztem ez igazságnak a súlyát én is tíz éven keresztül, amíg Magyarország sorsát intéztem...” Bethlen István: Olaszország és a Duna-völgye. In uő Válogatott politikai írások... 340.

⁹⁴ Romsics Ignác: Utószó. In Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek (Osiris, Budapest, 2000, 445–446).

kedése megállt, majd visszazuhan, s az állami szociálpolitika addigi forrásai eldugultak. Az új helyzetben a társadalom minden régi ellentéte kiújult, s ez Bethlent lemondásra, visszavonulásra készítette.⁹⁵

Az úriság képviselte a társadalmi kontrollt. Ennek általános kulturkritikai következtetése: „a társadalom összetartására, organikus igazgatására az úri princípium, a hagyománytisztelet, a konvenciózus magatartás képes. Ezt veszélyezteteti a modern fejlődés, amennyiben érvényre juttatja a burzsoáziában megtestesült önzést, mely a társadalom fenntartását az érdeken alapuló kooperációra öhajtja építeni; a társadalom összhangját nem a hagyományok és konvenciók *ösztönösen, emocionálisan ható kötelekeire*, hanem az érdekek egyezésének *raciónalis belátására* alapozza – ezzel homokra építi a társadalom épületét, és kiszolgáltatja az anarchia Szküllájának –, míg a másik oldalról, mint egyetlen megmaradt társadalmi összetartó erő, az állami despotizmus Karübdiszé fenyeget.”⁹⁶

⁹⁵ Romsics: Utószó. B. I.: Válogatott politikai írások... (446.) A kádári gazdasági-szociális kompenzációs rendszer, a koraszülött jóléti állam 1964 és 1980 közötti legitimációs rendszere ugyancsak előállította azt a helyzetet, hogy nem merész állítás azt feltételezni, Kádár és pártja egy demokratikus választáson is többséghez jutott volna. Ám a nyolcvanas években, a gazdasági válság hatására a támogatottság gyorsan fogyott, majd megsemmisült.

⁹⁶ Szabó Miklós: Középosztály és konzervativizmus. Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986; Medvetánc könyvek (Budapest, 1989, 180–181). Az ellentmondást jól leírja a díszmagyar két esete. Az első 1901-ből, a második a húszas évek közepéről. „Kornfeld Zsigmond 1901-ben lett a felsőház tagja, s szokás szerint ez alkalomból fel kellett öltönie a díszmagyart. Nemcsak idegen, hanem egyenesen ismeretlen volt számára ez a viselet, öltözködés közben inasához fordult segítségért. »Nem tudja, hogy melyik oldalon hordja a dísz magyar? – kérdezte az inast, aki azt mondta, hogy a bal oldalon. Erre Kornfeld öregurasan rámondott: – Ne azt mondja nekem, hogy a jobb vagy bal oldalamon, hanem hogy a számla tartozik vagy követel oldalán.« A kép akkor lesz teljes, ha azt is megemlíti, hogy a tőzsdén Kornfeld javaslatára vezették be kötelezően a magyar nyelv használatát.” Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből (Valóság, 1983, 3, 82). „Amidőn a húszas években Korányi Frigyes báró magyar követ egy francia bálon díszmagyarban jelent meg, a lépcsőn megállította a komornyik: *Monsieur, c'est une erreur, ce n'est pas un bal costumé* [Uram, tévedés, ez nem jelmezbál].” Károlyi Mihály: Emlékezés az úri Magyarországra (Valóság, 1946, 1–2, 8).

„A neobarokk közvélemény irtózva utasítja el magától a könnyed tagadás vagy kritika gesztusát, s ehelyett komoly fejbólintást vagy tisztelettudó meghajlást tart kötelezőnek mindenki számára, aki érvényesülni akar, a Tekintélyek bálványa előtt.”⁹⁷ Bethlen egyszerre vált létrehozójává a tekintélyelvű mentalitásnak és volt e patri-

⁹⁷ Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940, 419). A neobarokk mentalitást családom tradícióin kívül leginkább Scitovsky Tibor megvilágosító erejű memoárja állítja elem. Scitovsky leírja, hogyan költöztek a Fillér utca és a Lorántffy Zsuzsanna utca sarkán álló 1700 négyzetméteres neobarokk palotába – ma a brit nagykövet rezidenciája. „Ma már tudom, hogy anakronizmus volt a 20. században ilyen házat építeni, s azt a 18. századi Franciaország ízlése szerint bebútorozni. Szüleim számára azonban ez a ház jelentette a közös szenvedélyt, ez érdekelte őket legjobban az életben. Ebben rejtett a válasz arra a szónoki kérdésre is, amelyet apám időről időre feltett anyámnak: »Hogy lehet az, hogy ilyen magas jövedelemből egy fillért se tudunk félretenni?« Azt hiszem, megtakarításai a szó szoros értelmében elhanyagolható nagyságúak voltak.” Az idősebb Scitovszky Tibor a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója és az ország egyik legnagyobb adózója volt.

Mit mondanak akkor én, akinek dédapja a megközelíthetetlen, hóba-sárba fulladt székelőföldi Kisbacon kicsiny falujába egy olyan nemesi udvarházat épített, amely már megépítésekor nemcsak a falun terpeszkedett, de tökéletesen élhetetlen és lakhatatlan volt. Ez az ostobán pöffeszkedő udvarház és a körötte fekvő, írói pénzen vásárolt birtok lett Benedek Elek életének közép-pontja, s tette őt akarva, nem akarva „úrrá”, gyerekeit, unokáit, sőt még déd-unokáit is „úrfivá” és „küsasszonnyá”, akik a „kastélyban” laknak. Érezte ezt apám és nagyapám is. „Egy este már lefekvéshez készülődtünk a kisbaconi ebédlőben. Elkészöntünk Nagyapótól, s ő azt mondta: – Én még nem fekehem le, mert ha eloltjuk a lámpát, a legény biztosan megitatja a lovakat, pedig kimelegedtek, két órát várni kell az itatással. Apus hozzám fordult: – Látod, fiam, nagyapádnak lova és kocsisa van, emiatt nem feket le. Nekünk se lovunk, se kocsisunk, mi nyugodtan lefekhetünk. – De Miklós, hogy lehet így gyereket nevelni! – hallom Nagyapó szemrehányását. De sokszor eszembe jutott ez a szóváltás! Akkor is, amikor arról kellett határozni, gyűjtsünk-e házra, kertre, villára, s akkor is, amikor arra az ellentétre gondoltam, amely két nevelőmet szembeállította egymással. Ha ők homlokegyenest ellenkeztek hirdetnek, akkor nekem magamnak kell a megoldást megtalálnom.” Lengyel: i. m. 15.

archális viszonyrendszer kitermeltje.⁹⁸ Az „újító”, antiparlamentáris, antiliberális és antikonzervatív, modernizáló fasizmus vagy a masaryki demokrácia ideológiája nem fért össze a magyar politikai osztályok politikai kultúrájával, mentalitásával.

„A szociáldemokratákkal kötött egyezségével, az Egységes Párt létrehozásával és különösen az új választójogi rendelettel Bethlen megteremtette az ellenforradalom belpolitikai konszolidációjának alapjait. Utólag, a mából visszanézve mindezek egy tudatosan végiggondolt taktika logikusan egymásra épülő lépéseinek tűnnek. Láttuk azonban, hogy a belpolitikai stabilitás alapjainak megteremtése és általában az ún. bethleni konszolidáció folyamata sokkal inkább menet közben, az adott viszonyokhoz állandóan alkalmazkodva, semmint egy részleteiben is előre kigondolt koreográfia szerint ment végbe.”⁹⁹ A manőverező Bethlenről nem tudható pontosan, hogy mennyire tekintette visszavonulásnak, engedménynek a brit és olasz segítség-

⁹⁸ Scitovskynál olvasható a legjellemzőbb történet Bethlenről. Az ifjú Scitovskynak felnőtt barátja volt Karczag doktor, házuk orvosa. „Rajtunk kívül kevés fizető páciense volt, mert sznobizmusból arra törekedett, hogy fontos és híres emberek legyenek a betegek, márpedig ők Magyarországon rangon alulnak tartották, hogy orvosuknak fizessenek. Következésképpen Karczag doktornak sosem volt egy fillérje sem. Különösen jól emlékszem egy vásárnap délutánra, amikor a doktor egy vasúti restből telefonált segítségért anyámnak, mert még a kávéját és a házáig szükséges villamosjegyet se tudta kifizetni. Mint megtudtam, aznap reggel Bethlen gróf, a miniszterelnök lázasan ébredt a vidéki birtokán, s felhívta a doktort, hogy menjen el megvizsgálni. Ő ment is, megvizsgálta a grófot, és felírt neki valami gyógyszert. A grófné előállította a kocsit, s megkérte az orvost, hogy az állomásra menet adja be a receptet a falu patikájába. A patikus azonban ragaszkodott az azonnali fizetéshez, mondván, hogy a gróf már régen kimerítette nála minden hitelét. (Az arisztokrácia nemcsak az orvosok számláit mulasztotta el kifizetni. Hasonló sorsra jutottak azok a szabók, cipészek és boltosok is, akik ostoba módon hitelbe szállítottak nekik.) Szegény Karczag kénytelen volt minden pénzt előguberalni, amit a zsebében talált.” A történetet Scitovszky így zárja: „Ami szegény öreg Karczagot illeti, ő tragikus körülmények között halt meg. Zsidó volt, s Budapest német megszállása alatt saját lakásában egy SS tiszt a felesége szeme láttára lőtte agyon.” Scitovszky: Egy „büszke magyar” emlékiratai (Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1997, 52–53, ill. 60–61).

⁹⁹ Romsics: Bethlen István. Politikai életrajz... 149.

gel létrejövő népszövetségi kölcsönt, a beilleszkedést az átmenetileg stabilizálódó amerikai–brit gazdasági rendszerbe, vagyis a *teljesítési politikát*. Vagy ezt az európai rendet látta tartósnak, és ezért ehhez alkalmazkodott. Kétségtől Bethlen egy vagy több, a revíziót segítő európai nagyhatalomra várt, mindenekelőtt az ebben érdekelt Németországra, de a húszas évek derekán még nem volt tudható, hogy meddig kell várakoznia.¹⁰⁰

Bethlen maga kettős beszédet folytatott: befelé erősen hangoztatta a kormányzati politika átmeneti, jobb időkre várakozó, a távlati célt egy ellentétes politikával elérő jellegét, miközben kifelé igyekezett a példás magyar alkalmazkodásról számot adni. Az elhúzódozó gazdasági és politikai válságot immár megfelelő politikai osztály nem „nemzeti forradalmat”, „tisztogatást”, vagyis újabb gyorsítást, „végleges ellenforradalmat”, hanem rendet és biztonságot, fékezést és folyamatosságot akart.¹⁰¹

¹⁰⁰ A kiábrándult Bethlen 1944-es memorandumában már tisztán látja a német politikát: „Az a gondolat, hogy a mai Németország ég a vágytól, hogy Magyarországból újra egy 21 milliós, erős államot alkosson, amely mint hú csatlósa helyette majd rendben tartja a Duna-medencét, azokhoz az együgyű politikai illúziókhöz tartozik, amelyekkel kávéházi politikusaink vagy a náluk még naivabb nyilasaink szeretik áltatni a jóhiszemű magyarokat, holott ha kissé szemügyre vennék, hogy mit is tett Németország az utolsó tíz-tizenöt évben Magyarországgal kapcsolatban, hamarosan kijózanodhatnának ezekből a mérges illúziókból.” Bethlen: Válogatott politikai írások és beszédek (Osiris, Budapest, 2000, 397). Bethlen szerint a weimari Németország gyengeségből, a hitleri pedig tudatosan egyensúlyi politikát folytattak a térségben, hogy az egyes „népfajok kölcsönös erőviszonyai egyiknek se billenjenek a javára, kölcsönös rivalitásuk fennmaradjon és e révén Németország dominálós szerepe az összes fölött állandósítható.” (u. o.)

¹⁰¹ Kozma Miklós 1923. augusztus végén járt Horthy kormányzónál Gödöllőn, és így idézi Horthy szavait: „Ebben az országban rendnek kell lenni, és én rendet is fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, s ha a rendetlenkedés a jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel fogok belelövetni, míg egy esetleges baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzívoval.”

„Hangsúlyozta, hogy neki Bethlen Istvánnal egy nagy külpolitikai koncepciója van, amelyről beszélni természetesen nem lehet, de amelynek érdekében belül egy possibili politikát kell csinálni, azt, amelyet Bethlen István csinál.”

Bizonyos szempontból veszélyes, más szempontból előnyös volt IV. Károly puccskísérlete.¹⁰² Egyrészt valódi veszélyt jelentett a konszolidáció menetének megakasztásában, másrészt Bethlennek sikerült magát végre közepre pozícionálnia: se Habsburgok, se szélsőjobb káosz. A Habsburgok trónfosztásával és az állami intézmények megszilárdításával létrejött a tartós hatalmi szerkezet, amely nem volt többé megingatható.¹⁰³ „1922-re a régi államgépezet már ismét

Bethlen ekkori külpolitikai koncepciója a német–olasz „tengely” létrehozása, amelyben a németek támogatják a felvidéki, az olaszok pedig a délvidéki magyar revíziót, és a románokkal valamiféle kiegyezésre jutunk. Lásd Ormos: Egy magyar médiavezer... (123.)

Pritz Pál fölidézi Bethlen szavait 1938-ból: „Magyarország külpolitikája a háború után kezdettől fogva Róma és Berlin felé orientálódott és összes számítását arra alapította, hogy Közép- és Délkelet-Európában valamikor a német és az olasz nagyhatalmak kerülnek majd túlsúlyra és segítségükkel és velük való egyetértésben majd Magyarország is részt vehet a Duna-medence térképének érdekei és jogos igényei szerint való átalakításában.” Ez csak nagyjából igaz, mert a mondat első része megmáskítja a valóságot, állítja Pritz. „Hiszen – csupán a főbb kérdéseket említve – a húszas évek első felében a magyar külpolitika a túlélésért küzdött, meg kellett szabadulnia a királypuccsok ódi-umától, be kellett kerülni a Nemzetek Szövetségébe, a teljesen szétzilálódott gazdaság rendbetétele érdekében pedig úgy kellett kölcsönhöz jutni, hogy az ne vezessen az akkora már francia égiszű kisanant még fullasztóbb politikai győzelméhez. Mindennek érdekében Budapestnek Londonban kellett kopogtatnia, s a magyar diplomácia valóban így is cselekedett.” Pritz: i. m. 204–205.

¹⁰² Ekkor írta Benedek Elek, innám otthonról, Kisbaconból fiának, Benedek Marcellnek: „Leveleddel egyszerre jött a Keleti Újság okt. 25-iki száma, ez elég részletesen leírja a Károlyka okozta felfordulást. Voltaképpen mindegy már annak a szerencsétlen országnak, Károlyka vagy Prohászka, a rettenetes az, hogy még nagyobb lesz a nyomorúság. Igazán csak az hiányzik, hogy újra megszállják az országot, ha ugyan annak nevezhető még.” Majd az egyébként egész életében Apponyi Albert hívó Benedek Elek hozzáteszi: „Apponyinak – örömmel látom – nincs része a puccsban. Bölcsen tenné az öreg, ha már megírná az egész könyvet [emlékiratait], s egészen hátat fordítana a politikának. A *ti országotokon* már az Isten sem segít, nemhogy ember, ha már olyan nagy is, mint Apponyi.” Benedek Elek irodalmi levelezése 1921–1929 (Kriterion, Bukarest, 1979, 21–22).

¹⁰³ Pritz Pál megint Gratz és a legitimisták kapcsán ír. Gratz Gusztáv visszatekintésében elismerőleg szól azokról, akik nem csupán a Gömbös-csoporttal, de

a helyén volt, s bár az országban egy nagyobb politikai őrsgváltás történt 1931-ben, a régi rend intézményes struktúrája lényegében változatlan maradt a nyilas hatalomátvételig.”¹⁰⁴ Az államgépezet és a pénzügyi és ipari nagytőke, a nagybirtok és az egyházak pozitív megállapodása, illetve a kis- és középbirtokosok, valamint az ipari munkavállalók intézményes semlegesítése nem hagyott egyetlen politikailag és gazdaságilag erős csoportot sem a hatalmi szerkezeten kívül és annak ellenében. A bethleni államrend és csak ez az államrend biztosította az előrejutást, a gazdagodást, a státusfoglalást, még úgy is, hogy hagyott bizonyos kritikus kisebbségi ellenzéki véleményeket a parlamentben és a sajtóban.

„A győztes nagyhatalmak szempontjából tehát mindenekelőtt az volt a fontos, hogy Magyarország elfogadja a trianoni rendezést, s hogy belső viszonyait is konszolidálva megszilárdítsa a Tanácsköztársaság megdöntése után visszaállított polgári rendet. Hogy ezt pontosan milyen formában teszi, annak sem ekkor, sem a későbbiekben nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget.”¹⁰⁵ Itt láthatóan

a bethleni fő vonallal szemben a nemzeti állam és a revizionista politika ellen voltak. Világosan utal a Monarchia visszaállításának programjára, s egyben pozitív önminősítésüket is megteszi: ők a bölcsőbbek, ők a messzebbre tekintők, akik a katasztrófának még a lehetőségét sem akarják felidézni. „A mai történetész elég, ha szűkszavúan utal arra, hogy a nagy öndicsérettel szemben a legitimisták 1921-ben az országot majdnem a katasztrófába döntötték, a bethleni nyomvonalon haladó politika viszont 1945-re viszi tényleges tragédiába az országot.” Pritz: i. m. 208.

¹⁰⁴ Janos: i. m. 129.

¹⁰⁵ Romsics: Bethlen István. Politikai életrajz... 150. „Nekem és kollégáimnak az a véleményünk, hogy Magyarország demokratizálási kísérlete nagyon veszélyes próbálkozás lenne. A demokrácia elvei érdekében történő bármely külső beavatkozás az ország szétesését, az általános zűrzavart és az összeomlást segítené elő, amelytől a magyarok nagy áldozatok és veszteségek árán épp-hogy megmenekültek” – jelentette Hohler angol nagykövet. A francia követ jelentése még nagyobb pragmatizmusról tanúskodott. „...amit a szomszédos államok és a nagyhatalmak jelenleg várnak a magyar kormánytól, az külpolitikailag mindenekelőtt a béke, belpolitikában pedig a rend. Agressziót és felfordulást három irányzat idézhet elő: a magyar fasiszták (irredenta és antiszemita szervezetek), a karlisták és a kommunisták. Bethlen gróf mindeddig

ellentmond egymásnak Andrew Janos és Romsics Ignác véleménye. Hajlok arra, hogy az 1919–20-ban még meglévő wilsoni demokrati-zálási igények azért kerültek le a napirendről, mert egyrészt azokat már nem vallották maguk a nagyhatalmak sem az országok valódi helyzetének megismerésével, illetve fontosabbnak tartották az országok konszolidálódását a demokrácia kritériumainak teljesítésénél. Továbbá nem láttak maguk előtt olyan kormányképes ellenzéket, amelyre egy demokratikus váltógazdaság felépíthető lett volna.¹⁰⁶

Bethlen a belpolitikai konszolidáció után elkezdte hosszadalmas tárgyalásait egy lehetséges kölcsönről. Amire egyre inkább számíthatott, az az angol szanalási koncepció (1921 ősz – 1924) volt: „1. a térség egésze egységben kell hogy gazdaságilag megerősödjék, 2. csak átfogó stabilizációs programmal segíthet a helyzetben, 3. Dél-kelet-Európa stabilizációja az európai stabilizáció része, 4. ez a stabilizáció össze kell, hogy kapcsolódjék Németország korlátok között tartott stabilizálásával és mindenféle hegemonia (francia) túlsúly kizárásával.

féken tartotta őket. ... képes lenne-e ma egy másik kormány uralni a helyzetet, és ugyanezeket a garanciákat adni a külföldnek? Ez nagyon kétségesnek tűnik és kollégáim közül többen azt állítják, hogy nem.” – közölte Párizssal.” Romsics: Bethlen István. Politikai életrajz... (149–150.)

¹⁰⁶ Hajdu Tibor szerint „Bethlen rugalmasabb volt, mint Károlyi: félretette a kisan- tant által kifogásolt fasiszta »rendtörvényjavaslatot«, félreállította a kormány- párt agresszívebb politikáját és ugyanakkor több szociális reformot követelő Gömbös-Eckhardt-Zsilinszky-féle radikális fasiszta szárnyát, és angol-olasz támogatással elérte, hogy a kisan- tant várakozó álláspontra helyezkedjen kormányával szemben és hozzájáruljon Magyarország felvételéhez a Népszövetségbe.”

Hajdu hozzáfűzi: „Ezzel az októbrista emigráció megszűnt politikai realitás lenni.” Hajdu Tibor: Károlyi Mihály (Kossuth, Budapest, 1978, 380). Valójában az októbrista emigráció inkább a hazai ellenzék, mindenekelőtt az MSZDP rendszerbe történő „bekompromittálása” révén szűnt meg politikai realitásként. 1919 nyarán még elképzelhetetlennek tartották a nagyhatalmak, hogy a szociáldemokraták nélkül tartós kormány alakuljon Magyarországon. Ám az MSZDP elhibázott politikája és a jobboldal, mindenekelőtt Bethlen ügyes manőverei révén az MSZDP nem jöhetett szóba kormányképes ellen- zékként.

Stabilizáció alatt jórészt a háború előtti gazdasági viszonyokhoz és a világgazdaság hagyományos működési mechanizmusához való visz- zatérést értették. A bűvös jelszó, az aranyparitás – azaz hogy a font régi értékére (1 £ = 4,87 \$) emelkedjék – meghatározta az angol és ezen keresztül a többi ország gazdaságpolitikáját is.¹⁰⁷ A brit stabilizá- ciós politika igazi próba-szerencse tanulási folyamat. 1921 májusában Lloyd George miniszterelnök londoni ultimátumában 132 milliárd aranymárka jóvátételt követelt Németországtól a szövetségesek ne- vében, vagy az egész Ruhr-vidék megszállásával fenyegetett. A német Wirth-kormány „teljesítési politikába” kezdett, ami „a jóvátételi poli- tika ad absurdum végrehajtását jelentette, azáltal, hogy Németország minden tőle telhetőt megtett azért, hogy teljesítse a reá rótt kötelezett- ségeket. Mivel a jóvátétel meghaladta a birodalom gazdasági képessé- geit, a katasztrofális következmények előre láthatóak voltak.”¹⁰⁸ 1923 januárjában sor került a Ruhr-vidék francia megszállására, és elszaba- dult a német hiperinfláció. Az augusztus közepén alakult Stresemann- kormány újra a teljesítési politikába kezdett, és erre következett az 1923. november 8-i müncheni puccskísérlet, amelyet nemcsak leverni sikerült, de amely ellenhatásként stabilizálta a „nyugdíjmárkát”, véget vetett a hiperinflációnak. „Egy másik »csoda« október 25. óta volt kialakulóban. Poincaré francia miniszterelnök ezen a napon közölte a brit kormánnyal, hogy bizonyos feltételek mellett kész beleegyezni a jóvátétel kérdésének felülvizsgálatába.”¹⁰⁹ Az egész mögött az ame- rikaiak álltak, akik világossá tették a franciák előtt, hogy a német ren- dezést összefüggésben látják az amerikai-francia hitelviszonyokkal. „Franciaország tehát számíthatott arra, hogy ha bizonyos engedmé- nyeket tesz a neki tartozó Németországnak, javíthatja saját pozíció- ját, mint Amerika adósáé. Ezzel megindulhatott a Dawes-terv, az az 1924-es jóvátételi megállapodás, amely elválaszthatatlanul összefonó- dott a weimari évek közepének gazdasági fellendülésével.”¹¹⁰

¹⁰⁷ Ránki György: Gazdaság és külpolitika (Magvető, Budapest, 1981, 50–51, ill. 70).

¹⁰⁸ Heinrich-August Winkler: Németország története a modern korban. I. (Osi- ris, Budapest, 2005, 376).

¹⁰⁹ Winkler: i. m. 400.

¹¹⁰ Winkler: uo.

Ezzel elnyerte értelmét a „teljesítési politika” Európában, mert az egyik oldalon megjelentek a bőséges finanszírozási források Amerika és részben Anglia révén, a másik oldalon az adós és konszolidálatlan országok nemcsak stabilizálni, de átmenetileg/végleg konszolidálni is tudtak. Tudjuk, hogy ez a brit konszolidációs rendszer alapjaiban elhibázott volt, amikor visszament az aranyalapra, mivel nem tudta helyreállítani a háború utáni világgazdasági rendszert, és 1929-ben bekövetkezett a gazdasági világválság.¹¹¹ Következik-e ebből, hogy Magyarországnak és Kelet-Közép-Európának nem kellett volna alkalmazkodnia a húszas évek közepi európai konszolidációs rendszerhez, hanem valamely keleti külön úton kellett volna járnia? Aligha. Az 1924 és 1931 közötti konszolidációs korszakban ugyan „lefagyasztották” a társadalmat, de végbement egy viszonylagos gazdasági modernizáció, szociális és kulturális rendszerbeli fejlődés.

A Bethlen-kormány 1923 áprilisában egy rövid lejárátú – 40–50 millió – és egy hosszú lejárátú – 550–650 millió aranykoronás – kölcsönért folyamodott. Novemberben végre a Népszövetség delegációt küldött Magyarországra, és ezzel egy időben Londonban kialakították a kölcsön feltételeit. A kölcsön összege csak 250 millió volt, és két és fél éves szanalási időt határoztak meg. 1924 tavaszán kezdődtek meg a stabilizáció előkészületei. „A korona értéke azonban 1924 májusáig tovább romlott, 1 aranykorona 17 866 papírkorona szinten elérte a mélypon tot. Júliusban, amikor a stabilizáció megkezdődött, végül is az arany- és a papírkorona arányát 1:17000-ben állapították meg. Egyidejűleg felállították az új Nemzeti Bankot, amelyet rendszerében, a kormányhoz való viszonyában a nyugati Nemzeti Bankok mintájára alkottak meg.”¹¹²

¹¹¹ 2012 elején az európai rendszer konszolidációs szakaszában ugyanilyen kérdés, hogy helyes-e az a német gazdaságpolitika, amely megszorító politikákkal kívánja visszavinni az euró-övezet országait a maastrichti kritériumok közé, illetve e kritériumok közé szorítani az övezeten kívüli EU-országokat. Vajon lehetséges-e a nem német típusú, nem export- és megtakarítás-vezérelt dél- és kelet-közép-európai országokat tartósan konszolidálni, „rendszerbe állítani” külön-külön adósságkezelő csomagokkal vagy sem? És milyen lehetőségei vannak az egyes peremországoknak eltérő gazdaságpolitikákra?

¹¹² Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században (KJK, Budapest, 1976, 309).

„A pénzügyi téren rákényszerített engedményeket Franciaország és a kisantant azzal fizettette meg, hogy a kölcsön kibocsátását politikai feltételekhez kötötte. Ezek a következők voltak: Magyarország különnyilatkozatban elismeri a trianoni békeszerződésben megállapított határokat; garantálja, hogy a Habsburg-dinasztia egyik tagja sem tér vissza a magyar trónra, és végül megígéri, hogy törekedni fog baráti kapcsolatok kialakítására a kisantanttal. A kisantant politikai feltételeit, amelyekkel Anglia is egyetértett, Bethlennek el kellett fogadnia. Ő ezt Anglia tanácsára némi vonakodás után megtette, és az ezzel kapcsolatos jegyzőkönyvet aláírta. Arra azonban, hogy bármelyik kikötést komolyan vegye és magára nézve morálisan kötelező érvényűnek tekintse, egy percig sem gondolt.”¹¹³

¹¹³ Romsics: Bethlen István. Politikai életrajz... 155. Mint látható, a politikai feltételek között nem szerepeltek Magyarország demokratizálásának igényei, amiben a hazai és emigráns demokraták bizakodtak. A munkáspárti MacDonald-kormány 1924. januári hatalomra jutása Angliában volt az októbristák utolsó reménye, hogy a Népszövetség politikai engedményekre, kiterjesztett demokratikus választójogra és szabad választásokra kötelezi Magyarországot. Károlyi így írja le kudarcát: [1924 márciusában] „MacDonaldtól találkozót kértem, de nem méltatott válaszra. A szerencse azonban ismét segítségemre sietett: egyszer az »1917 Clubban« ebédeltem és összetalálkoztam vele. »Sajnálom Önt ezért a balszerencséért« – mondtam neki. Kénytelen volt végighallgatni, és én megpróbáltam megértetni vele a feltétel nélküli kölcsönnel járó veszélyeket. De hiába beszéltem, a Munkáspárt akkori politikája arra irányult, hogy segítse a háborúban alulmaradt volt központi hatalmakat, Versailles, Trianon és az imperialisták áldozatait. Később keservesen megbánta ezt a támogatást. Ramsay [MacDonald] a heves vita közben elvesztette hidegvérét, öklével verte az asztalt, én pedig otthagytam, és becsaptam az ajtót. Barátságunknak ezzel végeszakadt.” Károlyi: Hit, illúziók nélkül ... 268). Így érezte magát a kossuthista emigrációs ellenzék, amikor egymás után III. Napóleon, a poroszok magukra hagyták őket, s majd így az 1956-os emigráció a hatvanas évek nyugati kiegyezési politikájával szemben. Európa, a világ nem segít – vonják le a következtetést.

De a későbbi mítoszokkal ellentétben, nem szerepelt a politikai feltételek között a zsidókkal szembeni jogi megkülönböztetés, a *numerus clausus* enyhítése, eltörlése sem. Bár a nemzetközi zsidó szervezetek hallatták hangjukat, a „magyar zsidóság vezetői nemhogy kérelmeztek volna, de éppen sággal helytelenítették ezeket a közbenjárásokat. Mi, mondotta Vázsonyi [Vilmos, a Demokrata Párt vezetője] 1925 őszén, »nem hivatkoztunk és nem is

„Franciaország és a szomszédos államok ellenállása miatt a 250 millió aranykoronás nemzetközi (népszövetségi) kölcsön kibocsátása, amelynek felét Anglia biztosította, csak viszonylag későn, 1924. június 26-án kezdődött meg. A húszas évek második felében további kölcsönök áramlottak az országba. A hagyományosan alacsony belső tőkeképződési szint miatt a magyar gazdaság fellendüléséhez a külföldi kölcsönök nagymértékben elengedhetetlenek voltak. Törlesztésük perspektivikusan ugyanakkor jelentős exporttevékenységet, illetve külkereskedelmi aktívumot feltételezett.”¹¹⁴

Magyarország elindult egy nyugatias, exportvezérelt, fenntartható, konszolidált növekedési pályán. A felhalmozásnak azonban útját állta a stabilizációs idő deflációs politikája. A deflációs politika általános pénzhiányt idézett elő. Brutális – 30–50 százalékos – kamatok

fogunk hivatkozni a békeszerződésnek a felekezeti egyenjogúságot követelő pontjára. Mi magyarok vagyunk, a magyarság részének valljuk magunkat, és a békeszerződés, mely nemzetünk gyásza, nem lehet a mi jogunk forrása.» Nagy-Britannia budapesti diplomáciai képviselőjének vezetője 1925 novemberében jelentést tett egy Vészi Józseffel, a »kitűnő zsidóval«, a Pester Lloyd főszerkesztőjével folytatott beszélgetésről, melyben Vészi megerősítette: »A közösség minden hivatalos képviselője egyetért abban, hogy a numerus clausus kérdése tisztán belügy, és a magyar zsidók, mint igazi hazafiak, ellenzik a külső befolyás gondolatát, és segítség nélkül is tovább fogják folytatni a harcot jogaikért, ahogyan a múltban is tették.«” Fejtő: i. m. 202–203. A zsidó vezetők magatartását magyarázza, hogy jobban tartottak a pogromoktól, a fajvédők hatalomra kerülésétől, mint a konszolidációs jogi megkülönböztetéstől, illetve a trianoni békének a maguk javára történő bármilyen értelmezése a teljes társadalmi kitaszítást vonta volna maga után. Továbbá az itthon maradt magyar zsidók többsége az asszimilációs menekülő utat választotta, igyekeztek eltagadni zsidó származásukat. Az érzelmeket jól mutatja, hogy Keresztury Dezső – régi magyar nemesi család – szerelme és későbbi felesége, Seiber Mária az utolsó pillanatig tagadta zsidó származását mindenki előtt, és az egyébként elfogulatlan Keresztury öregkori emlékiratában leírja, hogy szerelmük beteljesülésekor ezt mondta: „Szinte magamon is csodálkozva, hallottam, amint – megbocsáthatatlanul – azt mondom neki, ha ebből gyerek lesz, azt én nem vállalom. Mert mindent el tudok képzelni magamról, de azt, hogy zsidó gyerekem legyen, nem.” Keresztury: Emlékezéseim (Argumentum, Budapest, 1993, 231.).

¹¹⁴ Romsics: Bethlen István. In Magyar miniszterelnökök... 98–99.

jelentek meg a stabilizációt követő két évben. „A defláció csak kiélezte azt az amúgy is fennálló tőke- és hitelhiányt, ami a felhalmozás gyöngeségéből következett... a bankok betétállománya egy évvel a stabilizáció után a háború előtti 15–20 százalékat tette csupán ki.”¹¹⁵ Ezért a stabilizáció csak az amerikai és brit kölcsönök zsilipjeinek megnyitásával válhatott a konszolidáció alapjává. „Végül is 1924 és 1931 között Magyarország 1257 millió pengő hosszú lejáratú hitelt vett fel. Az áruhitelek és más közép- és rövid lejáratú kölcsönök összege ugyanezen években 1738 millió pengőre emelkedett. Az 1931 nyári 4,3 milliárd pengős tartozásállományból végül is – a háború előtti tartozások és az időközi törlesztések hatásaira – 45 százalékot a hosszú lejáratú, 55 százalékot az egyéb, főként rövid lejáratú hitelek tették ki.”¹¹⁶ Ugyanakkor 1931-ben az egy főre jutó dolláradósság Magyarországon volt a legmagasabb Kelet-Közép-Európában: 64.¹¹⁷

¹¹⁵ Berend-Ránki: i. m. 315.

¹¹⁶ Berend-Ránki: i. m. 320–321. Scitovsky mindezt mély közgazdasági rálátással elemezte: „A húszas években a legyőzött országokat az intenzív külföldi hitelfelvétel és a jelentős gazdasági növekedés jellemezte. A nemzetközi kölcsönökről akkoriban a hitelező és a kölcsönt felvevő országok bankjai állapodtak meg, s az iparnak már a belföldi pénzintézetek adták tovább a hiteleket. Valójában az történt, hogy – miközben a kommunikáció lassú és bonyolult volt – New York bankjai rövid lejáratra, napi alapon nyújtottak kölcsönöket a párizsi és londoni bankoknak, amelyek ezeket, még mindig rövid lejáratra, továbbadták a német, az osztrák, a magyar bankoknak. Ez utóbbiak a felvett kölcsönökből meghatározó részvényhányadot vásároltak a fejlődő hazai iparvállalatokban, vagy hosszú távú hiteleket nyújtottak nekik. Ma már tudjuk, ez nem más, mint a katasztrófa biztos receptje. Ezt a leckét azonban csak később tanultuk meg, amikor az 1929-es New York-i tőzsdekrach az 1930-as nagy világválsághoz vezetett.” Scitovsky: i. m. 49. Ennek a „banktechnikának” a társadalmi következménye a válság idején kialakuló gyűlölet és düh a „spekuláns zsidók”, a „nyerészkedő bankárok” ellen.

¹¹⁷ Ausztriáé 60, Romániáé 57, Jugoszláviáé 46, ám Csehszlovákiáé 27. „Csehszlovákiában az az egyedülálló helyzet tapasztalható, hogy az állami kölcsönök 75–80 százaléka belföldi kölcsön volt, s csak 20–25 százaléka származott külföldről. A húszas évek második felében az államháztartás egyensúlyban volt, s egyéb szükségleteket is főleg belső kölcsönből fedeztek.” Berend-Ránki: i. m. 322–323.

Am a hitelek felhasználási módja útját állta a tartós növekedésnek, mert „produktív termelő beruházásokra csupán a felvett hitelek 20 százalékát fordították. A termeléssel összefüggésben nem álló építkezésekre, közegészségügyi és közoktatási célokra ruháztak be további 15 százalékot. Ezzel szemben 40 százalék kellett a tartozások visszafizetésére – beleértve a háború előtti adósság törlesztését is. További 25 százalékra tehetjük viszont a kölcsönök azon részét, amelyet végső soron fogyasztási célokra használtak. Ilyen körülmények között érthető, hogy a súlyos adósságteher és a nemzetgazdasági haszon egyáltalán nem állt összhangban, és sokkal inkább az erős pénzügyi függés árnyoldalai váltak érezhetővé.”¹¹⁸ De ez már a Bethlen-korszak második fele, amikor a konszolidáció, a külföldi kölcsön a társadalmi béke fenntartására, az erős gazdasági és politikai csoportok kompenzálására és korrumpálására használtatik.

„Voltak mindig egyes hangok, melyek utóbb rövid időre kórossá egyesültek, melyek azt hirdették Bethlennel szemben, hogy a jövődelmen túl költeni nem szabad, s hogy a külföldi tőkét csak közvetlenül, lehetőleg valutában kamatozó befektetésekre szabad igénybe venni. Ez az elmélet tagadja, hogy a pénzügyi politika a társadalmi feszültségek enyhítésének szolgálatába állítható; inkább aszkézist kíván a nemzettől, semmint hogy akár saját tőkéjéből, akár külföldi tőkét fogyasszon. Mikor azonban egy nemzet lelki pacifikációjáról van szó; mikor szélsőséges elemek s elméletek meg nem szűnő agitációval résen állanak, hogy betörjenek s a meginduló nyugalmat felborítsák; mikor a megelőző pénzügyi zúrzavarban az egyenlőtlen vagyonszerzés a társadalmi ellentéteket a pattanásig kiélezte; mikor jövedelemhez kell juttatni azokat, akik régi hazájukba jöttek új hazát találni; mikor ezen felül s elsősorban nagy egészséges középosztály teremtése a nagy és sürgős nemzeti feladat, s az az életszint gyors

emelése nélkül el nem képzelhető; mikor tehát a közelmúlt szenvedéseinek feledése, a jelen követelményei s a jobb jövő reményei egyaránt a gondtalanabb és igényesebb élet megvalósulásához fűződnek; szabad-e akkor a vezető államférfiúnak haboznia, hogy – anélkül, hogy evvel saját művét, a pénzügyek rendjét veszélyeztetné – túltegye magát az elméleti közgazdaságtan – e »vigasztalan tudomány« tételein s megteremtse a felfelé törő élet alapjait. »Nem tudnám becsülni azt az államférfiút, aki hazája füstölgő romjain büszkén veri a mellét, mondván: nem szeghetem meg a közgazdaságtan törvényeit.”¹¹⁹

Maga Bethlen a gazdasági válság kialakulásáról szóló 1931. augusztus végi beszédében, a túlköltekezést kettősen indokolta: „Ne méltóztassanak elfeledni, hogy tulajdonképpen egy új államalakításról volt szó... az volt a feladat, hogy ebből a csonka részből egy államot csináljunk, annak intézményeit kreáljuk...”¹²⁰ Ehhez tette hozzá a tömegdemokrácia bírálatát: „Olyan korban élünk, amelyben az egész népesség és azok a tömegek, amelyek fokozatosan uralomra jutnak a demokrácia és az általános választójog révén, egy több-beavatkozást, egy több-támogatást, egy erősebb védelmet követelnek a közületek és elsősorban az állam részéről a maguk javára. Egy kormánynak általában aszkézist prédikálni a mai viszonyok között, kényszerítő ok nélkül, teljesen lehetetlenség. Amíg vannak kényszerítő okok, addig igen, de amíg ilyen kényszerítő okok fel nem lépnek, tisztán egy jövő veszélytől való félelemből: egy hangulattal szemben és egy korszellemmel szemben, semmiféle kormány nem elég erős arra, hogy itt ilyen, a kor szellemével ellentétes irányt kövessen. A laissez faire kora letűnt, az én meggyőződéseim szerint örökre. Letűnt örökre, mert benne élünk, ha úgy tetszik, egy állami szocializmus, ha úgy tetszik, a kapitalizmus racionalizálásának egy korában... Azt kívánják és azt követeli az egész világ közvéleménye, hogy úrrá váljék az emberi

¹¹⁸ Berend-Ránki: i. m. 325. A magyar politika addig volt egyensúlyi és szigorúan ellenőrzött, amíg a népszövetségi megbízott, az amerikai Jeremy Smith hozzájárulása nélkül nem lehetett kifizetést eszközölni. „Smith Jeremiás erős takarékosagra szorítja az országot. Nagy kék ceruzájával mindent töröl, mert az ő engedelme nélkül nem lehet semmi kiadás” – jegyzi fel 1925. május 21-én Shvoy tábornok. (Shvoy: i. m. 99). Am 1927-ben Smith megbízása lejárt, és akkor megnyíltak a költségvetési csapok.

¹¹⁹ Kornfeld Mór: Bethlen István gazdaságpolitikája (Magyar Szemle, 1934, 2, 170–171). Igen jellemző, hogy mindezt az ország egyik leggazdagabb és befolyásosabb pénzembere írta le, a gazdasági válság teljes ismeretében. Anélkül, hogy nagyon belemagyaráznánk, Kornfeld a zsidó nagytőke szociális és államépítő szerepére is utal, amikor Bethlen politikáját védi.

¹²⁰ Bethlen István: Beszéd a parlament 33-as bizottságában 1931. augusztus 17-én. In B. I.: Válogatott politikai írások... (144.)

elme a gazdasági életben igenis törvényszerűségek felett éppúgy, mint ahogy úrrá vált az emberi elme a természeti törvények játéka felett.”¹²¹ Ezek már a konszolidáció utáni Bethlen gondolatai.

„Ha egy rezsim bukásra van ítélve, akkor szinte biztosra vehetjük, még huszonöt évig fennmarad” – hangzik Károlyi Mihály keserűen ironikus ítélete.¹²² Ez lehetne a magyar konszolidációk mottója.

Kapacitás vagy notabilitás?

Kedves Ignác, hatvanadik születésnapodon kell megvallanom, hogy Bethlenről szóló könyved tette mindmáig a legnagyobb hatást rám. Én, aki a hetvenes-nyolcvanas években sokkal inkább álltam Károlyi Mihály és Jászi Oszkár hatása alatt, akinek Bethlen Bibóval szólva „hamis realista” volt, aki családunk emlékezete alapján megvettem ezt a velejéig korrupt, választásokkal manipuláló, neobarokk rendszert, a te könyved alapján értettem meg a Bethlen-út történeti logikáját. A te történelemszemléleted alapján állhat egymás mellett a polcomon Bethlen-könyved és Litván György Jászi-kötete, olvasok megértően Bethlen gondjairól, s hiszek abban, hogy nélküle Magyarország sokkal rosszabb lenne.

¹²¹ Bethlen: Válogatott politikai írások... (149–150.) Scitovsky szerint Bethlen igenis adott, hál’ istennek a közgazdaság tanaira. „Amikor 1931 tavaszán Cambridge-ből hazaérkeztem, apám feltette a kérdést: tanultam-e a közgazdaságtanból olyasmit, aminek azokban a nehéz időkben az ő pozíciójában lévő ember hasznát vehetné. Nem mertem neki bevallani, hogy édeskeveset tanultam, de egy tankönyvből szerencsére emlékeztem arra, hogy a korábbi pénzügyi válságok idején az angol kormány a legkritikusabb napokban egyszerűen szünetet rendelt el a bankokban. Apám figyelmesen hallgatott, majd meghallgatást kért régi iskolatársától, Bethlen miniszterelnöktől. Néhány héttel később a kormány elrendelte a bankok átmeneti bezárását, ami segített Magyarországnak, hogy a nagy gazdasági válságot könnyebben vészelje át, mint a szomszédos Ausztria, ahol a legnagyobb bank, a Creditanstalt csődjé a gazdasági depresszió fontos mérföldköve volt. Egész pályám során ez volt a legértékesebb gazdasági tanács, amelyet adtam, s egyúttal az egyetlen, amelyet meg is fogadtak.” Scitovsky: i. m. 83–84. (Az apámmal egy időben született Scitovsky ekkor 21 éves volt.)

¹²² Károlyi: Hit, illúziók nélkül...250.

Ide kívánczik, hogy 1928 őszén, „helikonista” Szentimrei Jenő anyai nagyapám, erdélyi költő és szerkesztő és Tamási Áron voltak teán Bethlennél. A miniszterelnöki szűk körű teán, ahol Tamási szerint „nem mutattuk, hogy meg volnánk hatva ekkora megtiszteltetéstől, hanem fesztelenül, sőt igen hazaiasan viselkedtünk, legalábbis egy páran.” „Nevetséges is lett volna alkalmat adni arra, hogy mi holmi vidéki írások vagyunk” – tette hozzá Áronka.¹²³ Azután a nagy fogadáson, ahol már a rehabilitált Benedek Marcell is megjelenhetett, s ahol a közönség fölállt és ütemesen tapsolva kiáltozta „Erdély, Erdély”, Bethlen az égvilágon semmi fontosat, emlékeztetést nem tett. Anyai nagyapámnak és Áronkának sokkal fontosabb volt másnapi találkozásuk és beszélgetésük Kodállal – ennek fénykép emlékét is őrzöm.¹²⁴

Amikor 1929 tavaszán Benedek Elek utolsó látogatására Pestre jött, és a Zeneakadémia nagytermében a székely írók estjét vezette, nemcsak Bethlen, de egyetlen hivatalosság se jelent meg. „Benedek Elek nagyendrészett egy kicsit; megrajzolta a félbeszakadt pályafutásokat, a küzdelmeket az utcára tett újságírókért és az író árvájáért való turnézásokat; megvédte a truppot a partikuláris törekvések vádjá ellene; és elmondta a maga hitvallását a faji és a felekezeti különbségeket nem ismerő szeretetről. Úgy tapsolták, mintha utoljára tapsolnának neki. Utoljára tapsoltak... Az est után vacsora egy szálló éttermében. A modern magyar irodalom összeölelkezik a »székely irodalommal«. Benedek Elek Babits Mihályra üríti poharát...”¹²⁵

¹²³ Benedek Elek irodalmi levelezése. III. (Kriterion, Bukarest, 1991, 145).

¹²⁴ Tamási e látogatást meg is írta, hogyan énekelt nagyanyám, Szentimreiné Ferenczi Zsizi Kodály- és Bartók-dalokat Kodálnak, hogyan emlegette Kodály, hogy sietni kell a népi kultúra gyűjtésével, amíg el nem tűnik. Tamási Áron: Látogatás Kodály Zoltánnál. In uő Jégtörő gondolatok. I. (Szépirodalmi, Budapest, 1982).

¹²⁵ Benedek Marcell: Magyar író tragédiája 1929-ben. In uő irodalmi levelezése IV. (Kriterion, Kolozsvár, 2002, 257). A fekete leves Szegeden és Debrecenben jött. Mindkét város urai tüntetően távol maradtak. Az ok: Szegeden a szereplők közötti reformátusok, Debrecenben viszont katolikuságuk miatt. „...először életemben kíváncsi lettem, hogy mely felekezetűek az én fiaim, akikkel hol az erdélyi, hol a magyarországi utakat rovom. Kisült, hogy közül-

Bethlen nem személy – intézmény volt. Otthagyt a keze nyomát mindenütt, akár később Kádár, anélkül, hogy jelenléte feltűnt volna. Emlékszem, hogy Eötvös Károlynál a Magyar alakokban van egy szellemes megkülönböztetése a politikusoknak. „A Deákpárt a kiváló emberek egyik részét notabilitásnak nevezte el, a másik részét kapacitásnak. Akinek óriási vagyona volt, mint Eszterházy hercegnek; aki 1848 előtt nagy állást töltött be, mint Majláth kancellár; aki 48-ban miniszter vagy tábornok volt, mint Klauzál, Klapka, Perczel; aki 48 után bujdosó volt vagy vasban töltött néhány évet, mint Bitó, Gorove vagy Szilágyi József; mindaz már ennél fogva »notabilitás« volt.

Nem nagy tisztelet volt e szóban. Mert ezzel csak a nagy nevet jelölték meg s nem a tehetséget és munkaerőt. Akinél tehetséget, nagy tudást, jeles munkaerőt vettek észre: azt már a kapacitások seregébe sorozták, ha mindjárt fölakasztották is 49-ben. A »notabilitás« szóban valami kis játszi gúnyolódás volt. Gróf Andrássy Gyula például sehogy se fogadta el ezt a megtiszteltetést, pedig ő akasztófára is került, bujdosó is volt, gróf is volt, gazdag is volt, tehát sok joga volt hozzá. De még több joga volt a »kapacitás« jelzőhöz. Szalay László, báró Kemény, báró Eötvös, Pulszky, Kerkápoly, Horváth Lajos, később Szilágyi Dezső, Csemegi stb. alkották a kapacitások táborát.” Bethlen István notabilitásnak indult és kapacitás lett belőle.

Rémes elképzelni, hogyan haldokolhatott a Lubjanka egyik cellájában. És szomorú, hogy a jobboldal az elmúlt húsz évben nem volt képes örökségét feldolgozni, még azt is egy liberális, baloldali érzelmű, felvilágosult történésznek kellett megtennie.

A harang most rólad, és neked szól.

lük négy katolikus [Bartalis János, Kacsó Sándor, Nyíró József, Tamási Áron], kettő református [Szentimrei Jenő, Tompa László]. Istenem, mit szól ehhez majd Debrecen? A kálvinista Róma? Huh! Ez a hideg levegő... Búcsúzáskor azt üzenem Móra Ferencnek: ez után ne a föld alatt kutassa az ő- és középkort. Ott sétál az Szeged utcáin” – írta keserűen a kálvinista Benedek Elek. Majd Debrecen után hozzá kanyarítja: „...még mindig a múlt század elején élnek, s várják, hogy tisztelkedjünk, mint hajdanában a vándorszínészek. Ide se megyek többé” – búcsúzik el Debrecentől mindörökké. Hegedűs Imre János: Benedek Elek (Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2009, 328).

A kádári konszolidáció

I. Rész

Korai konszolidáció vagy normalizáció?

„Fülep nagy érdeklődéssel figyeli a kormányzat és a munkásság viaskodását. Matematikai módszerekkel megcsinálta magának az eshetőségek modelljét. Ki lehet számítani a várható. Onnan kell kiindulni, hogy Magyarország 1945-ben a szovjet szférába került. Mindegy, hogy a proletárdiktatúra gyakorlója jelenleg mennyien vannak, élcsapatnak mindenképp nevezhetik magukat, s ha célhoz érnek, módjuk lesz rá, hogy a béke védelmében kimondják a szovjet csapatok további itt állomásoztatásának szükségét. A két fél most még markolássza egymást, de a kormány esélyesebb, mert az emberek többsége már csak nyugalmat akar.” (1956. december 10.)

Fodor András¹²⁶

„Róma, [1956] november 16. – Z. – diplomata, olasz, – ezt mondja: »A veszélyek nagyok, mert egyik sem engedhet... az oroszok sem, a magyarok sem... Kétségbeesett helyzetekből kétségbeesett következmények származhatnak.« Aztán: »Magyarországnak most olyan államférfire lenne szüksége, aki tud alkudni. Nem Garibaldira, hanem Cavourra.«

Márai Sándor¹²⁷

Az 1989 utáni békés rendszerváltás húsz év alatt nem tudott konszolidálódni, ellentétben a Bethlen- és a Kádár-konszolidációkkal. A magyar társadalom, amelynek története a rövid forradalmak és a hosszú kiegyezések, konszolidációk története eddig nem tudott demokratikusan konszolidálódni, nem tudta, akarta, merte a demokratikus jogállam tartós rendszerét rögzíteni, folyamatosan működtetni. Lehetséges, hogy csak a tekintélyelvű rendszereknek van szüksége konszolidációra, és a demokratikus átalakulások nem igénylik a „nagy megállapodásokat”, a politikai és a gazdasági erők

¹²⁶ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal (Magvető, Budapest, 1986, 463.)

¹²⁷ Márai Sándor: Napló

intézményes kiegyezéseit? Erre más tanulmányokban kell választ keresniük.¹²⁸ Ebben a tanulmányban, amely egy korábbi, a Bethlen-konszolidációról szóló tanulmány folytatása, az 1956–64 közötti kádári konszolidációról lesz szó.

Hová esett a kádári rend súlypontja? 1957-re, vagy 1962–64-re? A rendszer alapintézményeinek rekonstrukciója és konszolidációja bekövetkezett 1957 közepére, és innen kezdve a pragmatikus és útkarbantartó Kádár és diktatórikus intézményei ciklikusan együtt mozognak a szovjet rendszerrel?¹²⁹ 1956. november 4-e és 1957. júniusa között megtörtént a „gép berúgása”, a „motor beindítása”, és onnan kezdve minden ment a maga kijelölt útján.¹³⁰ Tanulságos összefog-

¹²⁸ E kötetben Szilágyi Ákos tagadja a demokratikus rendszerek konszolidációs igényét, ellenben Hankiss Elemér és Nova Eszter tanulmányai igent mondanak rá.

¹²⁹ Rainer M. János írja le Kádárt pragmatikus „útkarbantartó attitűdűnek” az „út-kereső” Nagy Imrével, a „nemzeti kommunista” újító Ceaușescuval és a „késő hruscsovista légvárakat építő” Gierekkel szemben. Rainer: Kádár János, a reformer? (In.: Mit kezdjünk vele?, XX. Század Intézet, Budapest, 2007, 72.).

¹³⁰ „A magyar forradalom a Sztálin halálát követő általános válság terméke volt, s a szovjet befolyás alatt álló kelet- és közép-európai térségben az egyes országok politikáját általában a Sztálin halálát követő kiigazítási-korrekciós folyamatok belső dinamikája határozta meg. A magyar vezetés ebben a keretben és az 1956 után már a forradalomból fakadó belátások alapján politizált. A jelek szerint ezek egy részét Moszkvában is elfogadták. A szovjet »rugalmasság« alapvető oka: 1956 nemzetközi (vagy blokkon belüli, közös) sokkhatása, illetve a Sztálin halála után fellépett korrekciós-revizíós hajlam a szovjet politikai elit gondolkodásában. Mindez »kezére játszott« Kádár Jánosnak és a magyar vezetés zömének annyiban, hogy így könnyebben tudták elfogadtatni új – vagy a klasszikus sablonoktól eltérő – megoldásaikat a »szövetségesekkel«, különösen a »Nagy Szövetséggel«. De más megközelítés is lehetséges: a magyar politikai vezetés rendelkezett annyi politikai súllyal, akkora autonómiával, hogy 1956-ból eredő belátásait legalább részben elfogadtassa a szovjetekkel.

Az 1956. november 4-től 1962–63-ig terjedő csaknem hét esztendő – *mutatis mutandis* – megismételte a magyarországi szovjet rendszer kiépítésének 1947–53-as folyamatát. Kádár János a politikai hatalom visszaszerzésének mozzanatával kezdte, a politikai (14) ellenfelekkel való véres és elhúzódozó, kampányszerű leszámolással folytatta (a forradalmi résztvevőkkel szembe

lálójában az 1957-es évről, Litván György arra a következtetésre jutott, hogy a kádári konszolidáció már 1957 tavaszán bekövetkezett. Tézisei szerint, a társadalom aktív ellenállása már 1956. november végére, passzív ellenkezése pedig 1957 májusára megszűnt. Litván szerint a konszolidáció legfontosabb mutatója az MSZMP párttagságának növekedése.

„1957 tavaszán járt le a kommunista pártba való sima visszalépés határideje. Az utolsó hetekben kaján derűvel figyeltük a tolongást olyanok részéről is, akik kevéssel korábban még hallani sem akar-

ni megtorlás – ideértve a kommunista párt eretnekjeit, a »revizionistákat« is – 1956–59, katolikus egyház: 1961, ortodox sztálinisták: 1961–62). Lezajlott a tulajdontól való megfosztás folyamata a mezőgazdaságban (1958–61). A gazdaságpolitika egy rövid átmenet után, különösen a második öt éves terv kidolgozása során, visszaállt az erőltetett iparosítás, a centralizált parancsgazdaság pályájára. A szellemi életben folytatott ötvenes évek végi-hatvanas évek eleji kampányok az ideológiai monopólium megszerzését célozták. Az első (eredeti) rendszerépítő folyamatban a diszkrimináltak kirekesztése és marginalizálása folytatódott (a técszervezés most is a gazdagparaszt-ellenes jelszavakkal indult, a »volt uralkodó osztályok«, az »osztályellenség« gyermekeivel szembeni megkülönböztetés a felsőoktatásba való felvételük során 1963-ig folyamatos volt stb.).

1962–63-tól 1972–74-ig az 1953–54-es korrekció, majd az 1955–56-os rekorrekció némiképp elmosódottabb, helyesebben: egymásba mosódó *re-make*-je játszódott le. Markáns politikai enyhítésekkel kezdődött: az 1962-es pártkongresszus határozatával (arról, hogy a szocializmus alapjainak lerakásával megszűntek létezni a rendszerrel frontálisan szembenálló »osztályok« és rétegek), az 1963-as amnesztiával. Folytatódott a szervezetek belső életét, gazdálkodását a szovjet kolhozmodellől eltávolító, a közös és a magángazdaság együttélésének talajára helyezkedő reformcsomaggal. 1964-től 1968-ig átfogó gazdasági reformterv készült, amelyet – bár igen erős »fékekkel« – 1968-ban életbe is léptettek.

[A Kádár-rendszerben] érvényesült ez a dinamikus »rángás«, a (15) megmerevedés-válság-korrekció-reform-rekorrekció/megmerevedés ciklusai... Vagyis az ortodoxia-reform, a megmerevedés-lazulás, a klasszikus szovjet modell másolása-elmozdulás a klasszikus/szovjet rendszertől ciklusai végig kimutathatók a kommunista rendszer hazai történetében. A kilengések mértéke azonban számottevő különbségeket mutat, akárcsak a periódusok hossza. Az első ciklus durvaságát és gyorsaságát szelídebb és hosszabb (tartósabb) hullámok követték. Rainer M. János: A „hatvanas” évek (14–16.)

tak ilyesmiről, vagy éppen a magunkféléktől kértek baráti tanácsot. Valójában azonban e tekintetben is vajmi kevés okunk volt a derűre, hiszen a Gimes Miklós által kezdeményezett utóvédharcunk fő célja éppen a rendszer politikai és ideológiai újjáépülésének megakadályozása volt. Sok ifjú és naiv szervezkedővel ellentétben ugyanis nem hittünk sem a fegyveres ellenállás, sem a külső katonai segítség (ENSZ vagy USA) lehetőségében. Tudtuk, hogy Kádárék katonai és rendőri hatalma masszív szovjet segítséggel mindenképpen ki fog épülni. Hittünk viszont a társadalom (főleg passzív) ellenállásában, s abban is, hogy a nyers erőre támaszkodó hatalom mögött nem lesz párt, azazhogy egy valódi társadalmi-politikai hatalmi bázis kiépülését az előző évek és hónapok élményei után meg lehet akadályozni.”¹³¹

Álljunk meg egy percre. A hatalom konszolidációjának egyik alternatívája lehetett a *társadalom passzív ellenállása*. Egy, a társadalmi csoportok közös érdekein és értékein, közös érzeményein alapuló egységes társadalomnak egy idegen hatalommal vagy annak képviselőivel, helytartóival szembeni passzív ellenállása tartós lehet. Ám, a magyar társadalom egyáltalán nem volt egységes, sok tekintetben a polgárháború határa sodródott. Így, a megszállással szembeni egységes nemzeti érzelmeket nem lehetett felidézni, mert voltak erős társadalmi csoportok, amelyek úgy vélték, hogy a külső intervenció volt az egyetlen lehetőség a helyzet megoldására, vagy legalábbis elfogadták ezt a lehetőséget. Másrészt, a passzív ellenállás meghirdetésekor, hogy vajon mire, milyen eredményre számíthattak a passzív ellenállásban részt vevők? Tömeglélektanilag talán érthető a várakozás, de más oldalról, 1957 tavaszán már mindenkinek meg kellett magától kérdezni, hogy meddig és miért tartson ki, mi ennek az ellenállásnak a végcélja. Az intézmények és anyagi tartalékok nélküli társadalomnak várakoznia kellett volna – mire? A szovjet csapatok kivonulására? A kommunista rendszer bukására? A passzív ellenállás nem volt „életszerű”.¹³² 1849 után a birtokos nemesség

¹³¹ Litván György: 1957 (In: Beszélő évek 1957–1968; Beszélő, Budapest, 2000, 42.)

¹³² Lengyel József az 1968-as csehszlovákiai megszállás utáni passzív ellenállást hozta fel példaként. 1968. XII. 1-én ezt írta Naplójába: „A forradalmi ellen-

visszavonulhatott birtokaira, de hová vonulhatott a kizárólag állami munkahelyeken dolgozó városi lakosság, és az állami felvásárlástól függő, hatóságoknak kiszolgáltatott parasztság? (Az 1981. december 13-i lengyel szükségállapot kimondása után részben-egészben megmaradtak egy ellenállás intézményei, mindenekelőtt a katolikus egyház, a szamizdat sajtó, az illegális Szolidaritás, mégis az ellenállás rövidesen kihunyott. A gazdasági válságnak és Gorbacsovnak kellett eljőnnie, hogy megváltozott feltételek között a Szolidaritás újra megszervezze a lengyel társadalmat.)¹³³

„Márciusban már láthattuk, hogy ez nem sikerülhet, s az MDP helyén, »mint hullából a köröm« (idézet Fekete *Hungaricus*ából)

állás megszálló vagy országon belüli forradalomellenes (bármilyen jelszóval jön is) modern hadsereg ellen a *passzív rezisztencia*, mely a legkönnyebben lesz egységes és megteremti szervezeteit. A csehek *Svejk*, a *derék katona* passzív rezisztenciája ezt bizonyítja, és bizonyítja, hogy a SZU 1956-ot képzelte el alapnak, a csehek pedig 1956 tanulságaiból vonták le következtetéseiket. Persze a magyar Bach-korszak is (más katonai és közigazgatási viszonyok közt) hasonlított már. Csak az a kérdés, lehet-e ebből győzelem, vagy a kompromisszumot kényszeríti ki az ellenfélből. De vereség nem lehet belőle.” Lengyel József noteszeiből 1955–75 (Magvető, Budapest, 1989, 297.). 1969. IX. 26-án már ezt írja: „Mi lesz Csehszlovákiában? A megszállás 13. hónapja nagyon sovány eredménnyel járt a Szovjetunió számára. Nagyon lassan »konszolidálódik« Csehszlovákia. Még egyre vágni kell a szalámit, és Dubček még mindig létezik – miután egy év előtt vissza kellett engedni Moszkvából. Az intervenció, mely türelmetlenségében nem várt a polgárháborúig (mint 56-ban Magyarországon), egy osztatlan országba jött be. Nem az volt-e a legnagyobb tett Csehszlovákiában, hogy ellenállás nélkül engedik bevonulni a Varsói Szerződés csapatait és ezáltal egy *árnyékbloxolásra* készíteték őt. És ez az *árnyékbloxolás* mindmáig tart. A csúcspozíciókat, párt, sajtó, rádió, többszörös csere után elfoglalták. Most a napokban a KB egynegyedét kizárták, lefokozták. Szeretném tudni, milyen rétegek állnak Husák mögött, a többszörösen kicserélt állami és pártfunkcionáriusokon kívül. A SZU maga is nehezíti saját helyzetét. Hruscsov óriási anyagi segítséget nyújtott; a magyar kormány jelentősen emelhetette a munkások és parasztok életszínvonalát. Brezsnyevék ezt se teszik meg.” Lengyel József: i.m.: 320.

¹³³ Kiválóan írja le Fejtő az 1945–46-os lengyel események kapcsán a felek sajátos egyenlőtlenségét a normalizálásban. [Lengyelországnak] „minimális belső békére, rendre és nyugalomra volt szüksége, hogy gyógyíthassa sebeit, újjáépíthesse épületeit és helyreállíthassa közlekedését. Mikolajczyk szabadságról,

kinő az MSZMP. Az »öreg komcsik«, akik az illegalitás vagy 1945 óta egész lelkükkel és egzisztenciájukkal kötődtek ehhez a párthoz, igen kevés kivétellel egyszerűen nem tudtak kimaradni. Kiderült, hogy ehhez a végső szakításhoz Ujhelyi Szilárd vagy Széll Jenő szellemi és erkölcsi erejére volna szükség.

Közismert tény, hogy a forradalmi napokban elhangzott néhány antiszemita megnyilatkozás, és az erősödő jobboldali hangvétel sokakban kiváltotta az 1944-es félelmi reflexeket. Sok visszalépésben fontos vagy egyenesen döntő szerepet játszott a zsidó származás, pontosabban a zsidó közérzet. Az érintettek, ha nem disszidáltak már 1956 végén, akkor többnyire megragadták az '57-ben megnyíló izraeli kivándorlási lehetőséget, vagy visszamenekültek a kommunista pártba, amelyben a magyarországi zsidó létbiztonság egyetlen komoly garanciáját látták.

Az új »pártépítés« harmadik nagy lendítője a karrierizmus volt. Ennek hétköznapi formája az új megszilárduló hatalom mellett éppoly természetes, mint amennyire akkor felháborodtunk rajta.¹³⁴ Külön említést érdemelnek viszont a belépésnek azok az esetei, amikor nem pusztán egyéni érvényesülésről volt szó, hanem csoport- (klikk-) vagy rétegérdekek érvényesítéséről. Jó néhány megyében, budapesti kerületben, egyetemen vagy nagyvállalatoknál ekkoriban dőlt el, hogy melyik csoport vagy klikk (például ún. népi káderek vagy zsidók, netán, új jelentkezőként a keresztény középosztály) képviselői veszik kezükbe a helyi pártszervezet – s általa a terület vagy intézmény – irányítását.¹³⁵

választásokról és függetlenségről beszélt, éppúgy mint a többi demokratikus, de antikommunista és szovjetellenes irányzat képviselői, miközben a kommunistáknak és híveiknek ilyen jelszavaik voltak: kenyér, munka, rend...” Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története (Magvető, Budapest, 1991, 24.)

¹³⁴ Vezetőnek maradni, vagy vezetővé válni azt jelentette, hogy meghatározott tisztségeket kizárólag párttagok tölthettek be. Az 1957 tavaszára kialakuló nomenklatura-lista meghatározta ezeket a tisztségeket, így természetes, hogy elindult a be-, illetve visszalépési hullám.

¹³⁵ Litván: i.m.: 43. Ilyen öldöklő küzdelem kezdődött a „helyi” MSZMP-ért a Pénzügyminisztériumban. Az egyik oldalon álltak azok, akik valamiféleképpen az MSZMP folyamatosságát képviselték, vagyis az 1956. november 1-i

A normalizáció sikerében komoly szerepet játszott, hogy többnyire csoportos döntések születtek. Döntő jelentősége volt annak, hogy egy-egy munkahelyen ki kezdeményezte, milyen feltételek között az MSZMP újjászervezését, mennyire számított hitelesnek a szervezői csoport. Sőt, a csoportos döntéseknek néha éppen az volt a magyarázata, hogy az újonnan belépők többségükkel próbálták kiszorítani az eredeti, elfogadhatatlan szervezői csoportot. Mindenki a helyi – és részben az országos – véleményformálókat figyelte: „ha ő belép, akkor én is, ha nem, akkor nekem is meg kell gondolnom”. A pártszervezésnél már megjelent a mézesmadzag-furkósbot politika; egy-egy közösséget azáltal fordítottak meg, hogy a véleményformálókat „választás” elé állították: velünk vagy ellenünk? Rajtad múlik a többiek sorsa, azoké is, akiket már letartóztattak! És a negatív döntés esetén a véleményformálót el lehetett tüntetni, az adott közösséget le lehetett fejezni.

„De még az MSZMP-építés sikereiben megmutatkozó vereségünket is könnyebben viseltük, mint a KISZ megjelenését és kezdeti sikereit a legifjabb korosztályok egy részében. Ez végképp összeegyeztethetetlen volt az '56-os ifjúság és a »pesti srácok« legendájával, s ezért nehezebben emésztettük meg, mint az »öreg komcsik« viszszaüldözését a pártba.

A KISZ kezdeti sikerének a titka a balos avantgardizmus volt. Akkoriban, néhány évig – miért, miért nem – volt erre kereslet a fiatal-ság egy vékonyka rétegében. A KISZ fölött is atyáskodó párt azonban hamarosan úgy döntött, hogy a harcos elitszervezet helyett inkább

MSZMP-ét, s akik akarva-akaratlanul »zsidó klikknek» számítottak, a másik oldalon viszont a népi káderek álltak. A későbbiekben sokan állították hitelesen azt, hogy azért léptek vissza a pártba, hogy egyik vagy másik helyi csoportot támogassák. Így jöhetett létre az egyik oldalon Antos István miniszterrel, illetve Timár Mátyással, Lakos Évával, Pulai Miklóssal (akit gyorsan eltávolítottak), Augusztinovics Máriával, Madarasi Attilával, Faluvégi Lajossal az egyik, és két miniszterhelyetessel, Pogácsás Antallal, Polónyi Gézával egy nagyobb másik csoport. Kezdetben a népi káderek álltak nyeresre, és Antos beleroskadt, majd behalt az ellene folyó támadásokba, ám a hároméves küzdelem végén, Nyers Rezső pénzügyminiszterként felhatalmazást kapott a Pogácsás-Polónyi-csoport vezető tagjainak kizárására.

az ifjúság csaknem egészét átfogó és ellenőrző tömegszervezetre van szüksége, s ezzel a KISZ elindult az elbürokratizálódás felé.”¹³⁶

Azt hiszem, hogy létezett a be/visszalépőknek még egy csoportja, a nem nagyimrista reform-kommunistáké. Egyszerű volna a helyzet, ha a reform-kommunisták csak a nagyimrista 1956-os forradalmi magatartással volnának azonosíthatók. Ám voltak számosan olyanok, akik különböző okokból gyanakvással és ellenségesen tekintettek az első Nagy Imre-kormányra, még hozzá reformer álláspont-ról. Így például, a gazdasági reformerek kisebbsége csatlakozott az akkori Nagy Imre-programhoz (elsősorban az agrárgazdászok), és igen szkeptikus maradt a komoly reformernek számító Péter György, Erdős Péter, Nagy Tamás, vagy az államigazgatásból Nyers Rezső, Fock Jenő, Antos István, Tímár Mátyás, Hetényi István, Vályi Péter, Kiss Árpád. Közülük sokan tekintették az 56-os forradalmat is „túlzónak”, „irreálisnak”, és tragédiának tartották, hogy a felkelés megakadályozta, megakadályozza az ésszerű reformokat. Nem tekintették árulásnak, ha a Kádár-kormány felhívására munkához látnak a Varga István-féle reformbizottságban. Ezeknek az embereknek a visszalépése az MSZMP-be, vagy Hagelmayer István pártszervező munkája a Közgazdasági Egyetemen arra utalt, hogy a reform-kommunisták nem láttak más reményt, mint az új alapokon való újramezést. Mindez borzalmas belső meg hasonlásokkal járt, hiszen ebben az időszakban folytak a letartóztatások, a kivégzések.

Litván szerint a párttal létrejött az a társadalmi háttérbázis, amely a Kádár-rezsimet konszolidálta. De ennél is fontosabbnak tartja az 1957-es május 1-i naggyűlést: „A május elsejére megkockáztatott

¹³⁶ Litván: i.m.: 43. Figyelembe kell venni, hogy az országot elhagyó kétszáz ezer ember többsége fiatal volt, részben éppen a „pesti srácok”. A mi pasaréti utcánkban többen útra keltek. A fáskamrában nyomorgó Golicin herceg családja – a mérnök, fehér emigráns Golicin herceget 1945-ben elvitte a SZMERS, de magyar felesége itt maradt és énekelt a pasaréti presszóban, a három gyerek, a kamasz Mása és Iván, a kis Borisz – végre elmentek Londonba Golicin nagymamához. A balszomszédból, a 16 éves Cócó is elment, s magával vitte öccsét az amerikai katonától származó Dzsonit. De az utca igazi hősei a két Ujvári fiú volt, 19 és 17 évesek, akik állítólag fegyverrel is jártak, majd egy napon elbicikliztek Ausztria felé, és meg is érkeztek oda.

első nyilvános naggyűlés olyan sikert hozott Kádáréknak, amilyenre maguk sem számítottak. Utólag sokan magyarázták a váratlan eredményt a korábban ismert kivezérlési módszerrel, a helyi főnökök és a párttitkárok nyomásával. Biztos, hogy sok helyütt erre is sor került, de a magyarázatot mélyebben kell keresni. A társadalom fordulópont-hoz ért, jelentős részében elfogadta a szovjet nagyhatalom által kikényszerített új helyzetet, vagy legalábbis beletörődött, mert belefáradt az előző hónapok folytonos küzdelmeibe és idegfeszültségébe. Érezni lehetett, hogy az emberek többsége normális életre vágyik. Kádár erre kitűnő érzékkel rá is játszott.

A közéleti szférában a konszolidáció sikere ellenére sem volt enyhülés. Ellenkezőleg, a megtorlás, a bedarálás gépezetét teljes sebességre állította a már magabiztos hatalom.”¹³⁷

Litván szerint tehát *nem azért működött a megtorlás gépezetét, hogy megteremtsék a félelem révén a konszolidációt, hanem a már létrejött konszolidáció adott erőt a megtorláshoz.* A társadalom konszolidálásához elegendő volt: 1. a szovjet jelenlétbe való belenyugvás; 2. a rendszer tartósságának belátása; 3. a gazdasági stabilizáció; 4. a normális életre, rendre és biztonságra vágyakozás. Ebből következik, hogy a megtorlásra nem a társadalom, hanem az elitek megtöréséhez, illetve Kádár és csapata pártbeli és a szovjet elfogadáshoz, legitimációhoz volt szükség. Kádár 1957 tavaszáig bemutatta, hogy tehetne engedményeket, de közben fölszámolt minden intézményes ellenhatalmat, s bebizonyította, hogy nincs más hatalom, csak az MSZMP és kormánya. Litván állítja, hogy *először a társadalom tört meg, majd a megtorlások hatására a „közélet”, az ellenállásra még hajlandó szellemi elit.* Így, az 1957-es konszolidáció „népi konszolidáció”, amely nem felső példára történik, hanem saját belátásra, hogy élni kell, dolgozni kell, enni kell. A „nagy értelmiségiek” hatása erre a konszolidációra elenyésző.

Ezt az érzületet mintha igazolná Fodor András naplójának egykori bejegyzése 1957. május 28-án. „Ügy értesültem, hogy a *Széchenyi* drámát tegnapelőtt játszották utoljára. Ezért lep meg Németh László jelentkezése. Találkoztól ajánl, együtt töltjük az egész délutánt.

¹³⁷ Litván: i.m.: 45.

Sétálunk a városban. Sejtlemem, hogy lelki terror nehezedett rá a Kossuth-díj elfogadása miatt, igazolódik. Különösen Féja acsarkodik ellene. Olyasmit mondott, hogy most már csak őt, Illyést meg Tamásit kéne félresöpörni... Őszintén feltárja, mennyire hadilábon állt nemzedéke íróival az elmúlt időkben. Ővta őket a fölösleges hősködéstől. – Imponáló butaság, igen, ez a helyes kifejezés. Olvasmányait akarták megvalósítani, hatalomnak érezték magukat, pedig inkább a néphez kellett volna alkalmazkodni, az ő visszahúzódasukat követni. Írtam is abban a cikkemben, hogy a szerep megfordult: nem mi járunk a nép előtt, hanem ők előttünk. – A ti vállalatokon van a magyar irodalom sorsa. Az öregek elvesztették minden tekintélyüket. – Már akik! – teszem utána, mint ahogy eddig is többször mondanom kellett, hogy az igazán értelmesek sosem tekintették őt holmi Görgeynek.”¹³⁸

De ekkor még aligha beszélhetünk konszolidációról, sokkal inkább *normalizációról*, méghozzá gazdasági eszközökkel végbevitt normalizációról. A *normalizáció* se több, se kevesebb, mint az *ellenállás beszüntetése és részvétel a mindennapi élet működésében és működtetésében*. A konszolidáció esetén a társadalom aktívan együttműködik a hatalommal, kitölti az intézményeket, sőt, maga állít elő konszolidációs intézményeket és cselekvésformákat. Romsics pontosan föl sorolja az 1956 végén, 1957 elején hozott a társadalmat normalizáló gazdasági intézkedéseket.

„A forradalomban vagy az ellenállásban részt vevő aktív kisebbséggel szembeni kemény ítéletekkel egy időben Kádár kezdettől törekedett a passzív többség megnyerésére. (407) Kádár tudta és credóként vallotta, hogy »A dolgozó tömegek jelentékeny részét elsősorban nem a politika általános kérdései érdeklik, hanem a mindennapi életüket befolyásoló gazdasági és kulturális kérdések helyes megoldása«. E pragmatista megközelítéssel magyarázható, hogy a hatalomra kerülését követő hetekben-hónapokban szinte minden társadalmi réteg jelentős anyagi kedvezményekben részesült.

Az ipari munkásoknak, bányászoknak és a pedagógusoknak tett gesztusok közül kiemelkedett a bérek 10 és 30% között váltakozó –

átlagosan 18%-os – emelése 1956. november 10-től kezdődően. 1957 elején bevezették a nyereségrészesedést, majd 1957. július 20-án a teljesítménybérezést. A munka, az erőbefektetés és az eredmény kezdte visszanyerni becsületét. Ugyanezen idő alatt az árak érdemben nem változtak. A munkásság így néhány hónap alatt jelentős reálbér-növekedést könyvelhetett el.¹³⁹

Kádár politikája nemcsak pragmatikus, de *plebejus* politika is. A *plebejus* értékrendben a kétkezi munka teljesítményének tekintélye és megbecsültsége, a mindennapok realitásainak figyelembe vétele, a józan háziasszonyi gondolkodás döntő jelentőségű a *patricius*, az *elit* áttekinthetetlen szellemi teljesítményével, a mindennapokat meghaladó eszmékkel szemben. A kádári plebejus rendben különös megbecsülést kapott az ipari, a gyári munka, a műhely stb. És ugyanez a rendszer itt kezdte meg a szellemi munka tartós lebecsülését, az értelmiségi bérek és jövedelmek alárendelését a fizikai munkáénak. A normalizáció és a későbbi konszolidáció azon a tömeges igényen is alapult, hogy a magasabb jövedelem, életnívó, megbecsültség a (nehéz) fizikai munkát végzőt illesse meg a (könnyű) szellemi munkásokkal szemben. Kádár és rendszere folyamatosan kihasználta a szellemi, az értelmiségi, az irodai munkával szembeni gyanakvást, ellenszenvet a fizikai munkások részéről, így a rendszer egyik fontos stabilizációs oszlopa volt a fizikai munka felülértékelése a szellemi munkával szemben.¹⁴⁰

¹³⁹ Igaza van Huszár Tibornak, amikor 1957 tavaszáról ezt írja: „a normalizáció kezdeti tünetei ellenére az ország gazdasági stabilitása gyenge lábakon állt. A munkabérek emelése – egyetlen példát említve – segítette a normalizációt, ám a közel húsz százalékos jövedelemnövekedés nem társult a termelés és a termelékenység emelkedésével, sőt: az egy munkásra eső termelékenység a nehéziparban például több, mint egyharmadával csökkent. Mindez a pénz felhígulásával, a külföldi eladósodás fokozódásával társult. Fennállt annak a veszélye is, hogy az 1957. év végére elfogy az ország devizatartaléka. Kádár Moszkvától való függése nem korlátozódott politikai viszonylatokra: ha az SZKP vezetése elzárkózik további hitelek nyújtásától, a magyar kormány csődjé elkerülhetetlen.” Huszár: Kádár János 2. (Szabad Tér – Kossuth, Budapest, 2003, 33–34.).

¹⁴⁰ Bródy András ezt így mutatja be *Lassuló idő* című munkájában: „Rendelkezésünkre áll egy magyar feldolgozás is, mégpedig a tanárok legjobban fizetett

¹³⁸ Fodor András: Ezer este Fülep Lajossal I. (Magvető, Budapest, 1986, 495.)

A kádári kisemberei gazdasági stabilizáció ekkor még inkább papíron maradt, mert a reálbér-emelkedést nem tudta árualappal ellentételezni. Ha a béreket emeled, és az árakat rögzítéd, akkor adott árualappal szemben több forrás áll rendelkezésre, s ennek következtében áruhiány keletkezik. Kádár kormánya az általános áruhiányt csak átmenetileg és kampányszerűen tudta ellensúlyozni külföldi vásárlásokból, s nem a magyar termelésből. „A parasztság szempontjából az agrárpolitika módosulásának két eleme bizonyult döntőnek: a téeszek feloszlásának tudomásulvétele és a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatásának ismételt eltörlése. A parasztság megnyerését szolgálta az is, hogy engedélyezték a földek 5 holdig terjedő szabad adásvételét.”¹⁴¹ A vidéki normalizációnak

rétegének, a fővárosi középiskolai tanárok fizetésének alakulását állíthatjuk össze belőle. Ez 1876-ban 800–2000 korona, 1896-ban 1200–2380 korona, 1911-ben 2400–5600 korona. Ebből kitűnik, hogy az árak mintegy 4-szeres emelkedését a fizetésemelés 1911-ig nem kompenzálta, s így a tanárok életszínvonalának 50 százaléka veszett el. Viszont 1938-ra ismét újabb, közel 30 százalék a csökkenés: »A fővárosi oktatók mai fizetése... még mindig csak 65–70 százalékát teszi ki a békebeli fizetéseknél. Ha pedig a békebeli és mai árakat vesszük figyelembe..., a békebeli fizetéseknél még kisebb százalékát adják.« (Dausz Gyula) A középiskolai tanárok 200–586 pengő, ismét csak »békebeli« – azaz 1938. évi fizetése azonban további meglepetések elé nézhetett. Az 1946. évi stabilizáció nagylelkűen 1-es szorzót adott a tanári fizetéseknek (a munkásbérek szorzója 1,5 felett állt, a létfenntartási cikke 3 felett), így az 1946. augusztus 1-én megállapított fizetés 258–435 forint lett – vidéken persze még kevesebb: 204–381. Ez a fizetés – egyre elmaradva a munkások sem fényes életszínvonal-emelkedése mögött – 1954. július 1-én elérte az 1004–1352 szintet. (Jellemző, hogy míg a minimális szintet az idő folyamán 3,9-szeresére kellett növelni az áremelkedések miatt, a maximális fizetés csak 3,1-szeresére nőtt. Így a tanári életpálya 35–40 éve alatt a különösen szorgalmas, odaadó és államhű tanárok akár 352 forint fizetési differenciát is elérhettek. Az 1957. évi általános fizetésrendezésből azonban a tanárok ismét kimaradtak, s bár végül 1959-ben némi pótlékot is ki tudtak eszközölni, ettől kezdve fizetésük véglegesen és egyértelműen nemhogy a szakmunkás, hanem a jobb betanított munkások fizetése alatt helyezkedik el. Hazám, te megelőződ a fejlett Nyugatot a kiművelt emberfők elkésztésében és elprédálásában.” Bródy: Lassuló idő (KJK, Budapest, 1983, 108–109.). Apám 1953-ban, a budapesti Eötvös Gimnázium igazgatójaként 1400 forintot kapott.

¹⁴¹ Romsics: i.m.: 408.

és egy lehetséges konszolidációnak legfőbb eleme: a *Kádár-rendszer elfogadta a termelőszövetkezetek feloszlását*, az 1945-ös és 1953-as földosztások utáni, harmadik, *1956-os földosztást*. Másrészt, átmenetileg jóváhagyta a vidéki rendcsináló és rendfenntartó hatalmakat, nem torolta meg a Nemzeti Bizottságokban való részvételt. Ha 1956 októbere a vidéknek a FÖLDET, a RENDET és az ÖNKORMÁNYZATOT jelentette, 1957 júniusáig a kádári új hatalom ezt érdemben nem bolygatta meg.

A beszolgáltatási rendszer eltörlése önmagában még nem eléggé ösztönözte a parasztokat a városok áruellátására, és az 1957-es felvásárlási árak növelése, illetve az állami felvásárlási szerződések nem biztosították az áruellátást. Éppen ennek az élelmiszerhiányos helyzetnek az együttes szocialista megoldására találtatott ki a hrucsovi agrárprogram – tömeges kukoricatermesztés, a szűzföldek feltörése stb. –, és a második kolhozosítás a kelet-európai szocialista országokban. A második megoldás a Fehér Lajos féle „nagyimrista” agrárreform lett volna, az 56-os földosztás és önkéntes szövetkezés folytatása, ám ezt Kádárnak 1957 közepén le kellett vennie a napirendről.

Szovjet típusú normalizáció

A hatalom *normalizációjához* elengedhetetlen volt, hogy Kádár és pártja, illetve kormánya elnyerje a szovjet párt- és állami vezetés, személyesen Hruscsov bizalmát és segítségét. (Érdemi gazdasági és katonai támaszra csak a Szovjetuniótól számíthatott.) Az 1957. március 20–28.-i moszkvai szovjet-magyar tárgyalásokon kerülhetett sor nemcsak a normalizáció, de egy lehetséges konszolidáció kereteinek meghatározására is. Ekkor még a moszkvai vezetés nagyobb bonyodalom nélkül változtathatott volna a magyar politikai szerkezeten és a vezetés személyi összetételén, mert a kádári intézményi és nomenklatúrás személyi struktúra még nem épült ki. A katonai, a politikai és a gazdasági támogatás feltételeiben még nem állapodtak meg, ezek keretei még nem alakultak ki.

Szovjet részről elképzelhető lett volna, hogy a kádári delegáció azért hívják Moszkvába, hogy Kádárt leváltsák, vagy hatalmában korlátozzák, miként ez 1953 tavaszán Rákosival történt, átadatva

vele a kormányelnöki vagy a pártelnöki posztot. És a Moszkvában élő rákosista vezetésből küldenek valakit, vagy valakiket Budapestre „erősítésül”. A rákosista diktatúra gyorsított visszaállítása egyben példát mutatott volna arra, hogy a szovjet vezetés sztálini módon képzei el a válságok kezelését és a normalizációt. Végleges és tartós szakítás a titói Jugoszláviával és komoly feszültséget okozna a gomulikai Lengyelországgal. A másik lehetőség Kádár János és egyben Magyarország mozgásterének pontosabb behatárolása: a strukturális kényszerek megjelenítése. A Molotov-csoport talán az előbbit akarta, Hruscsov és csoportja az utóbbit.

Magyar részről Kádár és csoportja megkísérelhette volna, hogy valamiféle Gomulka-megoldással próbálkozik, és ehhez nyeri el a szovjet vezetők támogatását. A gomulikai lengyel út felé mutatott, hogy a kádári vezetés még egyezkedett a munkástanácsok maradákkal, folyt a munka egy koalíciós kormány gazdaságpolitikájának kialakítására a Varga István vezette többpárti Közgazdasági Bizottságban, még nem indult eljárás a Snagovba internált Nagy-csoport ellen, illetve vezető értelmiségiekkel szemben. Az MSZMP vezetésén belül még erős volt a magyar függetlenséget és egyenrangúságot, a szovjet kézi vezérlést megszüntetni kívánó szárny, amelynek véleményében Kádár is osztozott. A társadalom hallgatott. Feladta az ellenállás, a sztrájkok politikáját. S végül, Gomulka 1956 októberé és 1957 márciusa közötti sikere az önálló, lengyel utas konszolidációban igazolható és követhető utat mutatott.

A szovjet párt- és állami vezetők mozgástere is kicsiny volt. Mozgásterüket meghatározta a Szovjetunió törékeny gazdasági helyzete és a szocialista országokkal, mindenekelőtt Kínával, Jugoszláviával és Lengyelországgal kialakított új viszony. 1956. decembere és 1957 májusa között gazdasági-politikai válság volt a Szovjetunióban. Az 1956-os XX. kongresszuson elfogadott hatodik ötéves – túlfeszített – terv az év végére összeomlott. „A hatodik ötéves terv volt az első, amit békeidőben félbeszakítottak. Elfogadása után alig egy évvel elhatározták felülvizsgálatát, és sohasem léptették újból életbe.”¹⁴²

¹⁴² Alec Nove: A Szovjetunió gazdaságtörténete (Budapest, év nélkül, 454.).

1956. decembere és 1957 februárja között Hruscsov és csoportja vesztésre állt a Molotov-csoporttal szemben, Hruscsov átmenetileg kiszorult a gazdaság irányításából.¹⁴³

A szocialista országokkal való viszonyban, Sztálin halála után egyértelművé vált, hogy az ellentétek két legfontosabb forrását, nevezetesen a háborús jóvátételi szovjet elvonást, és a vegyes-vállalatokon nyugvó, egyenlőtlen cserét kifejező sztálini eszközrendszert fel kell számolni. Hruscsov 1954. októberi pekingi látogatásán hallgatólagosan elítélte a sztálini „hegemonizmust” és biztosította Kínát, hogy a Szovjetunió ezután az „egyenjóság és a kölcsönös előnyök” alapján fog együttműködni Kínával.¹⁴⁴ 1955-ös belgrádi útja során ugyanezt a kötelezettséget vállalta Jugoszláviával szemben, majd 1956 októberében Varsóban is elkötelezte magát. Az SZKP KB 1956. október 30-i ismert határozata általánosította is ezt az ígérvényt. Kétségtelen, hogy Mao, Tito és Gomulka ezt az egyenrangú kölcsönös kapcsolatot általános elvnek vélték, a hruscsovi Szovjetunió viszont kizárólag azoknak kívánta jutalomként megadni, akik ezt a jogot kikényszerítették, kivívták maguknak. 1956 drámai politikai és gaz-

¹⁴³ „1956 december 20-án összeült a Központi Bizottság. Határozataiból kiderült, hogy a terv aránytalan, »túlzottan feszített«, a tervezésben pedig hibák voltak. A tervben foglalt beruházási program lehetetlenné bizonyult, mivel nem rendelkeztek a végrehajtáshoz szükséges anyagi eszközökkel. Mindenestre elhatározták a terv revízióját. Abból a célból, hogy a minisztériumokat összefogják, úgy döntöttek, hogy a Goszekonomkomisszija, M. Pervuhinnal az élén, valamiféle gazdasági csúcsmisztériummá váljon, amely utasításokat ad valamennyi gazdasági minisztériumnak. Mivel Hruscsov helyzete a magyar és a lengyel események következtében éppen meggyengült, s mivel ezen eseményekért a desztalinizációt okolták, több, mint valószínű, hogy a döntést politikai okok inspirálták, még akkor is, ha valóságos gazdasági és szervezési kérdésekkel volt kapcsolatban. Hruscsov befolyását a gazdasági ügyekre erősen korlátozták, más főmegbízottat nevezve ki. A későbbi események alapján nyilvánvaló, hogy a régi gárda (Molotov, Malenkov, Kaganovics) és a hivatásos tervezők (Szaburov, a Goszplan elnöke, valamint Pervuhin vezetésével) Hruscsov ellen irányuló szövetségéről volt szó.” Nove: i.m.: 454–455.

¹⁴⁴ „1954 októberi egyezmény a szovjet-kínai vegyes vállalatokat számolta fel, emellett 520 millió rubel hosszú lejáratú hitelt is nyújtottak.” Nove: i.m.: 463.

dasági összeomlásai után, a Szovjetunió legfontosabb szempontja az volt: *ki, milyen rövid idő alatt, mekkora szovjet ráfordítás igénybe vételével képes országa helyzetét normalizálni, majd konszolidálni, illetve a válságot elkerülni.*

Szovjet szemmel, a gomulikai konszolidáció nem általános szabály, hanem sajátos lengyel kivétel volt. Ott az Odera-Neisse határ szovjet elismerése és nyugati el nem ismerése közös lengyel-szovjet érdeket teremtett: a lengyel nép nem akart, tudott lemondani az 1945 után elnyert nyugati területeiről. Okkal hitt Hruscsov a lengyel nemzeti kommunista Gomulának: a lengyel társadalom a LEMP vezetésével szovjetbarát és kommunista marad, mert ez biztosítja a nyugati területeket számára.¹⁴⁵ Ilyen nemzeti érdek Magyarországon nem volt. A szovjet vezetők realista módon, nem hittek a gyors társadalmi konszolidációban, nem bíztak az MSZMP kellő megerősödésében. Nem láttak olyan magyar társadalmi érdeket, amely a kádári hatalmat rövidtávon elfogadtatná.

A Szovjetunió 1956 decemberében döntött a szocialista országokkal való új gazdasági viszonyról és a szovjet csapatok állomásoztatásának általános rendjéről. Ez nem sztálini egyedi és egyenlőtlen gazdasági és katonai viszonyrendszer, *teljes szuverenitásmegvonás* rendszerét irányozta elő, hanem a válságok elkerüléséhez és a katonai, gazdasági tehermegosztás érdekében a *korlátozott szuverenitást*, a *szocializmus*hoz vezető *nemzeti utak* rendszerét fogadta el. Az SZKP-nak meg kellett határozni azokat a strukturális és szituatív kényszereket, amelyek között a továbbiakban a szocialista tábor működött.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Lengyelország az újonnan kapott nyugati területek miatt a Szovjetunió túszává vált. Az 1945 utáni népi Lengyelország határait csak a Szovjetunió ismerte el, az Egyesült Államok és az európai nagyhatalmak nem. Hasonlóképpen, az NDK létezése is a Szovjetuniótól függött.

¹⁴⁶ „Strukturális kényszereken azokat a politikai, gazdasági, ideológiai és társadalmi kényszereket értem, amelyek a kelet-európai kommunista rendszerek vezetőit meggátolták abban, hogy a rájuk bízott országok politikai stabilitásának fenntartása érdekében hatékonyan használhassák fel az állam meglévő erőforrásait. A strukturális kényszerek két típusba sorolhatók. Az első Magyarországnak a szovjet szövetségi rendszerhez tartozásából származtatható.

Ez már se a sztálini, 1953-ig működő, se az 1955 februárjáig működő malenkovi „átmeneti” rendszer volt, hanem itt ütközött meg az új, hruscsovi rend ellenfeleivel. Az egyes országok válságkezelését és konszolidációját beillesztették a szovjet rendszer válságkezelő és konszolidációs folyamatába. Hruscsov azért akart bizonyos önállóságot adni a szocialista országoknak, amiért a szovjet tagköztársaságoknak is, hogy csökkentse a központi szovjet bürokrácia szerepét és befolyását. A Molotov-csoport pedig szeretett volna „megszabaddulni” az egyes országok igényeitől, azon igyekezett, hogy gazdaságilag tehermentesítse a Szovjetuniót.

„Az SZKP 1956. decemberi plénümán vita folyt a politikai változásokat előidéző gazdasági problémákról. A magyar és a lengyel események számos gyökere a keleti blokk gazdasági viszonyaiból táplálkozott és a szovjet vezetők erre nem voltak felkészülve. Továbbá, közülük sokan, így Hruscsov is, megértették, hogy a sztálini erő-

Ezek főként »elvárásokból«, ideológiai iránymutatásokból s nyílt utasításokból álltak... Ezeket annak kellett tekinteni, aminek valójában szánták: erős kényszerek, amely meggátolta a magyar vezetőket, hogy saját belátásuk szerint cselekedjenek. A strukturális kényszerek másik típusa a kommunista pártállam igencsak tökéletlen – Martin Malia találó kifejezésével élve – »genetikai kódjából« származtatható. A pártállamnak a voluntarista marxista ideológiai örökség iránti elkötelezettsége, ragaszkodása a szovjet politikai precedensek és minták alkalmazásához, a legfelsőbb káderek vezetési szakértelmének nyilvánvaló hiánya – mind olyan tényezők voltak, amelyek gátolták a magyar rendszert abban, hogy optimálisan használhassa fel a – névlegesen saját rendelkezésére álló – politikai, gazdasági és emberi erőforrásokat.

Szituatív kényszereken azokat a körülményeket értem, amelyek – ilyen vagy olyan mértékben – csak Magyarországot jellemezték a Kádár-korszakban. Ide tartozik az 1956-os forradalom öröksége, az ország szovjet tömbön belüli fonák helyzetének fokozódása, s a rendszer vezetőjének személyisége, ideológiai preferenciái és vezetési stílusa. A gazdasági reformok melletti, már korán felvállalt elkötelezettség, a válságmegelőző és konfliktuskezelési módszer szintén beletartozik a képbe, ahogy beletartozott a vezető káderek politikai kultúrája és e káderek – bármily mérsékelt – ingadozása a rendszer fejlesztési célkitűzései és a hazai szellemi elit modernizációval és a társadalmi változással összefüggő ideológiái között.” Tőkés Rudolf: A kialakított forradalom (Kossuth, Budapest, 1998, 32–33.).

szaknak fontos része volt a kölcsönös gazdasági függés megteremtése, és minden szeparatista tendencia ennek tulajdonította a nemzeti összeomlásokat.

Az 1956-os események gyorsan megváltoztatták a szovjet gazdaság viszonyát Kelet-Európához. Eddig ez a térség érzékelhető gazdasági előny forrása volt a Szovjetunió számára, az éves nettó szovjet többlet megközelítette az egy milliárd US dollárt. A szovjet megközelítés a múltbeli gazdaságpolitikával szemben, amely összeomlásokat okozott, arra kényszerítette a szovjeteket, hogy segítse a keletnémet rezsim stabilizálódását, hogy támogassa a kádári Magyarország újraéledését, hogy kerüljék az olyan beavatkozásokat, amelyek megismételnék a Poznańokat nemzeti szinten egész Lengyelországban. Ezért a Szovjetunió 1956 végén, 1957 elején minden erejével hitelezni kezdte ezeket a rendszereket. Ennek eredményeként, Lengyelország, Magyarország és Kelet-Németország rövidesen gazdasági erőre kapott.¹⁴⁷

A Szovjetunió ráébredt, hogy immár a hitelek használhatja az egyes országok jutalmazására és büntetésére. „1957. február 21-én a szovjetek úgy döntöttek, hogy felfüggesztik a Jugoszláviának megígért 250 millió dolláros kölcsönt, amelyet egy alumíniumkohó építésére kívántak fordítani. Szovjet hitelek Kelet-Európának 1956-tól: 370 millió rubel Bulgáriának 1956 februárjában, 1,2 milliárd rubel Kelet-Németországnak 1956 júniusában, majd 1957 januárjában, 200 millió aranyrubel Magyarországnak 1956 decemberében, 400 millió aranyrubel Lengyelországnak 1956 szeptemberében, majd 700 millió novemberben, 270 millió rubel Romániának 1956 decemberében. Egy 1956. novemberi megállapodás eltörölte Lengyelország 2,3 milliárd rubeles adósságát. Összességében a kelet-európai országoknak 1956–57-ben nyújtott szovjet hitel 1,3 milliárd dollárt tett ki, amihez hozzá adódik 1,8 milliárd dollár adósság törlése.”¹⁴⁸

¹⁴⁷ Zbigniew Brzezinski: *The Soviet Bloc: Unity and Conflict* (Harvard University Press, Cambridge Mass., 1967, 285).

¹⁴⁸ Brzezinski: i.m.: 285–286. Brzezinski hozzászólása: Összehasonlításul, Wszelaki: *Communist Economic Strategy: The Role of East Central Europe* (Washington, 1959) művének számításai szerint a Szovjetunió nettó nyeresége

De a következő kérdés az volt, hogy maga a Szovjetunió milyen növekedési pályát kövessen, és milyen növekedési pályára állítsa a hozzá kapcsolódó szocialista országokat, milyen gazdasági szerkezetet támogasson hiteleivel? A szovjet gazdaságpolitika 1953 után, az un. malenkovi politika keretében, szakítani igyekezett a sztálini erőltetett iparosítás programjával, és egy fogyasztás-elvű, agrár- és könnyűipari fejlesztést előtérbe állító politikába kezdett. Ezt a fordulatot hajtotta végre Magyarországon Nagy Imre. Ám, 1955-ben Malenkov megbukott – s vele együtt Nagy Imre is –, és a szovjet gazdaságpolitika ingadozni kezdett az újabb iparosítási, erőltetett növekedési politika, és a fogyasztás-vezérelt politika között. Az előbbi az erőltetett nagyipari beruházásokkal egy újabb fegyverkezési hullámot táplált, míg az utóbbi a nyitás, az enyhülés, a fegyverkezés visszafogására épült. Az 1955-től 1958-ig tartó ingadozás a két politika között, egyben kifejezte nemcsak a szovjet politikai vezetésen belüli belharcot, hanem a szovjet centrum és az önállóodó Kína, Jugoszlávia, Lengyelország, majd Románia közötti modell-jellegű ingadozásokat. Az 1956 novembere és 1957 márciusa közötti Magyarország a nagy ingadozáshoz hasonlóan ingott a sztálinista-rákossista erőltetett iparosítás újraindítása, a malenkovi-nagyimrista fogyasztás-, és agráralapú konszolidáció, valamint a hrucsovi-kádári középutas nagyipart is helyreállító, fogyasztást is engedélyező politikák között.

A magyar küldöttség látogatása ebbe a folyamatba illett bele. A szovjet vezetés 1956. november közepén még a közvetlen, sztálini típusú kézi vezérlés mellett döntött, amikor Budapestre küldte Szuszlov és Arisztov KB-titkárokat. A szovjet civil és katonai irányítás ekkor korlátlan volt, a magyar hatalom szinte nem létezett. A tartós szovjet közvetlen uralom nemcsak a társadalomnak, de

1945–56 között a térségből: 15 milliárd \$ Kelet-Németországból, 2 milliárd \$ Romániából, 1 milliárd \$ Magyarországról, 2 milliárd \$ Lengyelországból, vagyis összességében 20 milliárd dollárt zsákmányolt ki a térségből.” (286). „1956 novemberében a lengyelekkel kötött egyezményben a szovjet vezetés szükségesnek látta, hogy az 1946 és 1953 között Lengyelországból »a Szovjetuniónak szállított szén teljes értéke fejében« törölje az össze régi lengyel adósságot, ami világos és nyilvános beismerése volt annak, hogy korábban érték alatti árakat fizettek.” Nove: i.m.: 463.

a kádári „újra kezdőknek” is elfogadhatatlan volt: a megszállók fenyegetése alatt nem, vagy rákosista módon lehetett normalizálni. A szabadulni akaró MSZMP IKB, Fehér Lajos és Földes László javaslatára úgy döntött, hogy Hruscsovhoz fordulnak, tartsanak a testvérpártok egy értekezletet Budapesten a magyar kérdés kapcsán a szocialista országok egymás közti viszonyáról és a nemzeti kérdéssről. Az IKB nem-szovjet szárnya, és maga Kádár is abban reménykedtek, hogy egy ilyen találkozón elnyerhetik a lengyelek és a kínaiak támogatását, illetve hatni tudnak Hruscsovra a magyar önállóság helyreállítása érdekében. Hruscsov azonnal válaszolt Kádár levelére, és az előkészítéssel megbízta a Budapesten tartózkodó két KB-titkárt és a hozzájuk rendelt Malenkovot.¹⁴⁹ Kádár megkísérelte a szovjet kiküldötteknek

¹⁴⁹ Különösen érdekes Malenkov szerepe a folyamatokban. 1953 és 55 között, Malenkov miniszterelnökként egy anti-sztálinista, a húszas évek buharinista – fogyasztáson és agrárfejlesztésen, exporton alapuló – gazdaságpolitika képviselője volt. Malenkov egyik fő támogatója volt Nagy Imrének, és 1955-ös bukása után Nagy Imre is megbukott. Az SZKP-ban Malenkovot alighanem Nagy Imre patrónusának, Magyarországot pedig Malenkov „terepének” tekintették. Malenkov, a centrista Hruscsovval szemben, az ortodox csoporthoz – Molotovhoz, Kaganovicshoz, Vorosilovhoz – csatlakozott bukása után. Nincs fogalmunk arról, hogy Malenkov mit gondolt valójában, hogy őszinte volt-e 1953–55-ös politikája, vagy csak meghatározott érdeket követett, és menyire volt őszinte csatlakozása a sztálinista körhöz. Magyarországi szereplése 1956–57 telén sok tekintetben hasonlított Kádáréhoz: az SZKP-ban szemére vethették, hogy miért támogatta az áruló Nagy Imrét korábban, ezért Nagy Imre elítélésével kellett megváltania magát. A magyar válság hatékony kezelésével kellett a részben általa is okozott válságot megoldania. A hruscsovista Szuszlov ugyancsak felelős volt azért, hogy a XX. kongresszus után az SZKP nem jól kezelte a válságot. Szuszlov „hibája”, hogy 1956 júniusában, Rákosit nem Kádárral, hanem Gerővel váltották fel, mert bár e döntést az egész SZKP Elnökség és Hruscsov is helyeselte, de a javaslo Szuszlov volt. És Szuszlovnak ugyancsak felelnie kellett a válságkezelésért, hiszen a válság kialakulását és magát a válságot bizonytalanul kezelte. Hruscsov igen büszke volt arra, hogy a különböző válságokat személyes politikájával vagy megelőzte – lásd 1954-es pekingi és 1955-ös belgrádi tárgyalásait –, vagy helyben „megoldotta” – lásd 1956. októberi varsói útját és döntését Gomulka mellett, majd 1956. novemberi brioni látogatását Titonál, és gyors elhatározását Kádár támogatására –, ugyanezzel mérte a többi szovjet politikus teljesítményét is.

fölvetni, hogy a nemzeti kérdést az MSZMP „a magyar események fényében mindenekelőtt a szuverenitás és függetlenség kérdéseként” kezeli. A szuverenitás, a függetlenség és az egymás ügyeibe való be nem avatkozás olyan elvek, amelyeket a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata elismert. „Konkrétan meg kell mondanunk a népnek, hogyan fognak a gyakorlatban megvalósulni ezek az elvek a jövőben. Tisztázni kell a pártok közötti viszonyt, ezt követően az állami vonalat, és megfelelő távlatot kell adni a kérdésnek.”¹⁵⁰

A szovjet vezetők aligha gondolták, hogy tartósan a közvetlen ellenőrzést gyakorolják, és nem adnak bizonyos önállóságot a magyar vezetésnek. De mind a Malenkov-csoport, mind az SZKP Elnöksége arra a következtetésre jutott, hogy a normalizáció nem fog végbe-menni egy ütemben, mint Lengyelországban, hanem csak a megtörés és a gazdasági kompenzáció megfelelő adagolásával. Ezért, fokról-fokra belekényszerítették Kádárt, hogy egységesen ellenforradalomként ismerje el a történeteket, és Nagy Imrét, csoportjával együtt bélyegezze árulónak, helyeztesse vád alá.¹⁵¹ A nyomásra mindenekelőtt

¹⁵⁰ Szereda, Vjacseszlav – Sztikalin, Alekszandr (szerk.): Hiányzó lapok 1956 történetéből (Budapest, Móra, 1993, 172.). A Malenkov-bizottság 1956. november 22-i jelentése az SZKP KB-nak tartalmazza Kádár szavait. A szovjet kiküldöttek mindebből és az MSZMP IKB november 11-i ülésének lefolyásából és határozatából arra következtettek, hogy létezik egy csoport az IKB-én belül, amelyik a jugoszláv irányba elhajlik, Tito pulai beszédének vonalán áll.

¹⁵¹ Kádár színeváltozását az MSZMP 1956. decemberi plénumán drámaian ecseteli Huszár. „Mondhatnánk, a bajt Kádár maga kereste: egy nappal az ülés előtt ő kezdeményezte a konzultációt. Erre december 1-én este Leányfalun került sor, Malenkovék szálláshelyén. Igaz, a konzultáció abban a helyzetben kötelező volt, legfeljebb az időpontot választotta meg rosszul. Ha egyáltalán ő választotta. Ha arra számított, hogy a szovjetek – tekintettel az idő rövidségére – csak kisebb kiigazításokat javasolnak, tévedett. Malenkov és Szuszlov egyaránt az ideológiai szörszálhasogatás mesterei voltak. Mindenekelőtt az események ellenforradalomként való »pontosabb és világosabb« minősítését hiányolták, mert csak a történelem ilyenén »marxista-leninista értékelése« hiúsíthatja meg »a reakciós elemek« kísérletét, hogy az október 23-i utcai tüntetéseket, valamint az utána következő eseményeket nemzeti forradalomként ábrázolják. Mindenekelőtt azt szorgalmazták, Kádár jelentse ki, hogy a felkelés az első pillanattól egyértelműen ellenforradalmi jellegű volt.” Huszár: i.m.: 20–21.

a kétségbeejtő gazdasági helyzetet használták fel: ha szükségetek van gazdasági támogatásra, akkor gyorsítsátok fel a megtorlást.

Közvetítőleg, nem sikerült a magyar vezetés fellebbezési kísérlete a nemzetközi kommunista közösséghez sem. A szovjetek belementek a találkozóra, de nem teljesítették a magyar igényt, hogy Magyarország meghívhassa Budapestre a lengyel, a jugoszláv és a kínai pártok küldöttségét, akiktől a legtöbb támogatást remélhette. Végül, 1957. január 1-je és 3-a között a szovjet, a csehszlovák, a román és a bolgár pártok vezetői tárgyaltak a magyarokkal. E találkozón egyértelművé vált, hogy a magyaroknak Moszkvában, és csakis Moszkvában van keresnivalójuk. E találkozó eredményeként a január 6-án kiadott kormányprogramba bekerült ez a mondat: „a Nagy Imre-kormány árulása megnyitotta az utat az ellenforradalom előtt”. Csou En-laj kínai miniszterelnök budapesti tárgyalásai január végén nem változtattak érdemben Kádár és Magyarország pozícióján. Csou En-laj világossá tette, hogy a kínai párt különbséget tesz az általuk támogatott gomulкаи lengyel út és a magyar helyzet között: „A lengyel vezető elvtársakkal is beszéltünk a magyar kérdéssel... és elmondtuk nekik, hogy a magyar és a lengyel események jellegükben különböznek egymástól. A magyar helyzetre rányomta a bélyegét Nagy Imre árulása. Kádár János csak Nagy Imrével szemben és szovjet segítséggel tudta megmenteni Magyarországon a szocializmus ügyét.”¹⁵²

A szovjet nyomás hatására, Kádár előadói beszédében Nagy Imrét, Donáth Ferencet, Losonczy Gézá és Tánczos Gábort konspirációs tevékenységgel vádolta, de hozzáteszi: „Én szentül meg voltam győződve akkor és ma is azt hiszem, hogy az a harc, amit Nagy Imre elvtárs folytatott a Rákosi-Gerő klikk ellen, az teljesen igazságos és pozitív. Ez az én meggyőződésem, úgy érzem, hogy egy vonalban vagyok és együtt harcolok ezekkel az emberekkel 1956 tavaszán...” Idézi Huszár: i.m.: 23.

¹⁵² Idézi Huszár: i.m.: 28. Csou En-lai Moszkvában kioktatta Hruscsovot is, amikor kifejtette neki, hogy három súlyos hibát követett el: hiányzott a helyzet átfogó elemzése, hiányzott a kellő önkritika és elmaradt a konzultáció a testvér országokkal. Kifejezte azt a véleményét, hogy a Kreml vezetése nélkülözötte a bonyolult helyzetben való eligazodás képességét és a politikai érettséget. Érzékeltette, hogy a sztálini vezetés nem követte volna el ezeket a hibákat. A meggyengült Hruscsov kénytelen volt elfogadni a kínai bírálatot. Lásd: Vladislav M. Zubok: *A Failed Empire* (University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2007, 118).

Kádár már 1956. november 23-án, majd december 11-én kétségbeesett leveleket küldött Hruscsovnak, azonnali segítséget kérve a gazdaság működtetéséhez, illetve a napi ellátási helyzet javítására. Hruscsov december 14-i válaszában nemcsak a magyarok konkrét igényeit hagyta jóvá, de 200 millió aranyrubel szabad felhasználású devizahitelt is ígért. Az 1957. január 15-én kezdődő szovjet-magyar gazdasági tárgyalások, Pautyin Goszplan elnökhelyettes és Apró miniszterelnök-helyettes vezetésével Kádárék moszkvai útját készítették elő. „A magyarok három kérdéscsoportban akartak megállapodásra jutni: a kétoldalú gazdasági kapcsolatokban Magyarország számára okozott kár megtérítése, a magyar gazdasági helyzet stabilizálásához szükséges segítség, illetve a gazdasági struktúra átállításához igényelt beruházási hitel.”¹⁵³

A magyar gazdaságpolitikusok és közgazdászok között élénk vita folyt a gazdasági szerkezet átállításáról. Az általánosan elfogadott vélemény szerint, Magyarország nem folytathatja tovább a Rákosi-korszak iparpolitikáját, fel kell hagynia a „vas és acél országa” erőltetett megvalósításával és a Szovjetuniótól kell kárpótlásként olyan 4 milliárd rubeles beruházási hitelt igényelni, amellyel az ipar új alapokra állítható. Abban is egyetértés volt, hogy meg kell teremteni az ország önálló energiabázisát, fokozatosan átállva a szénről a szénhidrogénre.¹⁵⁴ Ám, ha folytatódik az acélprogram, akkor ahhoz egészen más energiaszolgáltatásra van szükség, és magára maradt a reformerek

¹⁵³ Baráth Magdolna: *Magyarország és a Szovjetunió* (In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon; 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 37.).

¹⁵⁴ Cukor György és Román Zoltán ekkor megkezdett kutatása már az ötvenes évek végére bizonyította, hogy a magyar energiaellátás biztosításának leg gazdaságosabb módja a kőolajimport. Számításai szerint a gépgyártás termékeinek exportja révén kétszer olyan kalóriaértékű olaj importálható, mint amennyi kalóriaértékű széntermelést lehet biztosítani. Ha a beruházásokat a hazai szénbányászat helyett a cipőiparba fektetik, a cipőexport ellenértékéből importált olajból több, mint háromszor, a híradástechnikai iparban pedig közel négyszer annyi fűtőkalóriát lehet biztosítani, mint a szénbányászat fejlesztéséből. A szerzők ezért a gépgyártás, híradástechnika, gyógyszer-, és cipőipar fejlesztését javasolták – hiába. Az „acél- és szénzabálók” politikai ereje messze meghaladta a javasolt ágazatokat. Cukor-Román: *Az ágazati kapcsolati mérlegek felhasználása az ipar-célszerű ágazati szerkezetének vizsgálatában* (Közgazdasági Szemle, 1960, 11, 1302.).

kicsiny tábora, amelyik a Dunai Vasmű beruházásának leállítást javasolta.¹⁵⁵ A Bognár József, Péter György, Faragó László, Varga István elméleti közgazdász és gyenge befolyású gazdaságpolitikus kör nem, vagy alig tudta befolyásolni a kormány, ezen belül az ipari minisztériumok és a Tervhivatal álláspontját. Az előterjesztő Országos Tervhivatal nem állt ellen az igényeknek, és azon az állásponton volt, hogy „virágozzék száz virág”, vagyis minél több célra kell beruházási hitelt kérni a Szovjetuniótól. A politikai vezetés, maga Kádár, ekkor még nem tudott, akart dönteni, egy ennyire kockázatos lépést felvállalni. Így, Magyarország belesodródott a korábbi, helytelen szerkezet rekonstrukciójába.¹⁵⁶ Utólag Nyers így értékelte: [Az 1957–59-es hely-

¹⁵⁵ „Rendkívül nehéz helyzetbe került a gazdaságvezetés az ötvenes évek gazdaságpolitikai hibáinak jelképévé vált *kohászati program* további sorsát illetően. A beruházásokat átmenetileg természetesen le kellett állítani, és a kompromittálódott »vas és acél országa« politikáját nem kívánták tovább követni. A vas- és acélipar hatalmas beruházásokat igénylő, az ország adottságaihoz nem igazodó, legerősebben anyag- és energiaigényes ágazatára, ami a kedvezőtlen önellátási-hadiipari jellegű fejlesztés egyik alappillére volt, úgy tekintettek, mint amit a korábbi gazdaságpolitika – az MSZMP 1956. decemberi határozatának szavaival élve – »ráerőltetett« a magyar népre. Mégis jelentős gazdaságpolitikai dilemma keletkezett. A vas- és acélprogram egyszer s mindenkorra történő teljes leállítása ugyanis nem volt lehetséges. Az ágazat kiépítésébe már hatalmas összegeket fektettek, s a beruházások még csak félig készültek el. A megelőző évek minden erre irányuló erőfeszítését elherdálni, az elkészült kohászati üzemeket egyszerűen bezárni nyilván képtelenség lett volna.” Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965* (Magvető, Budapest, 1983, 327.). Berend szerint két ok vezetett a folytatáshoz: 1. az általános acélhiány a KGST-országokban; 2. a Dunai Vasmű készülségi foka, vagyis kevesebb beruházási összeg kellett a befejezéshez, mint amennyit már felhasználtak. (Berend: i.m.: 328–331.)

¹⁵⁶ Kádár érezte a veszélyt, amikor így beszélt 1957. február 26-i IKB ülésen: „Helyzetünk szükségessé tesz azonnali intézkedéseket is a pillanatnyi helyzettel kapcsolatban, de már most foglalkozni kell azzal, hogy mi a perspektíva. Nem tartom magam gazdasági szakembernek, sajnos nem vagyok az. De amikor elolvastam a második ötéves tervet, azt mondtam: az első ötéves tervvel megcsináltuk a deformálását a magyar népgazdaságnak, a második ötéves terv pedig arra szolgál, hogy az első ötéves terv deformációját megőrizze. Ha mi mindent fenn akarunk tartani, ami az ötéves tervben született, akkor állandósítjuk a feszültségeket.” Idézi Huszár: i.m.: 47.

reállítási periódus] „sikerrel lezárult, az átmenetet viszont nem sikerült megteremteni. Bebizonyosodott, hogy a helyreállítási folyamatot így nem lehet folytatni, hanem új beruházásokkal, új struktúrával kell elindulni egy ötéves tervidőszak, egyáltalán egy új időszak felé. A helyreállítás periódusát sajátos határkönek nevezném a magyar gazdaságban. Nehéz is volt kimozdulni belőle... [felmerül a kérdés] helyes volt-e a teljes körű helyreállítás.”¹⁵⁷

Apró Antal miniszterelnök-helyettes – egyértelműen a szovjetek bizalmi embere a magyar kormányban – és Pautyin Goszplan elnökhelyettes tárgyalásain kiderült, hogy nem a szovjetek erőltették ránk meghatározott gazdasági szerkezetet, illetve helyreállítási módot, hanem arról a magyar tárgyalók határozhattak. „Pautyin szerint a kért négy milliárd rubel túlzott volt, az erre irányuló kérést alaposan meg kell indokolni. »Fontos, hogy a szovjet nép megértse azt, hogy Magyarország valóban rászorul a segítségre.« Egyetértett a Dunai Vasmű befejezésének szükségességével is, mert habár – mint elmondta – »ha annak idején részt vett volna az elhatározásnál, akkor ellenezte volna, most viszont már minden vita erről a kérdésről üres és meddő«. »Nagyon szeretné, ha a kormány részéről is nagy súlyt helyeznének arra, hogy a Tervhivatal most már végre komolyan határozza meg néhány iparág sorsát, hogy az a sokat hangoztatott magyar sajátosság ne csak frázis legyen, hanem annak komoly anyagi alapot adjanak.«”¹⁵⁸

A szovjet Tervbizottság képviselői egyezmény aláírása nélkül utaztak vissza február elején Moszkvába. Ez nagy csapás volt a magyar vezetésnek, amely az 1956. novemberi lengyel szerződéshez hasonló szerződést szeretett volna minél előbb kikényszeríteni. Ezért Kiss Árpád és Vályi Péter tervhivatali vezetők látogatást tettek Andropov nagykövetnél. Kifejtették aggodalmukat, hogy a delegáció elutazása Magyarországon kedvezőtlen benyomást alakíthat ki, majd győzködtek a nagykövetet, hogy a 4 milliárdos hitelkérelem megalapozott: „az ilyen hitelnyújtás politikailag kedvező lenne a szovjet kormánynak, mivel Magyarországon sok ember a gazdaságpolitikai

¹⁵⁷ Beszélgetések Nyers Rezsővel (224).

¹⁵⁸ Baráth: i.m.: 38.

hibákat összekapcsolja a Szovjetunió felelősségével ebben az ügyben”.¹⁵⁹ Majd Apró írt egy 15 oldalas levelet Arisztov KB-titkárnak, február 20-án, amelyben leírta a helyzetet, megerősítette a hitelkérelmet, és részletezte a magyar kártérítési igényeket.

Február Hruscsov ellentámadásának kezdete. Az első titkár teljes irányítási reformmal válaszolt az 1956. decemberi központosítási kísérletre. „Az elgondolás alapján a minisztériumok birodalomépítő tevékenysége és az elégtelen együttműködés okozta hátrányokat az ipari minisztériumok teljes megszüntetésével számolják fel, és a Goszplan által irányított regionális struktúrát teremtenek. Hruscsov igen reális problémához nyúlt, de elsősorban úgy, hogy politikai ellenfeleinek ártson, és gyengítse az állami minisztériumi hierarchiát.”¹⁶⁰ Ez a regionális népgazdasági tanácsok – szovnarhoz – rendszere, amelyet az SZKP Elnöksége 1957 májusában jóvá is hagyott.

Az SZKP Elnöksége február 26-án megtárgyalta a magyar kormánydelegáció látogatásának előkészítését, és jóváhagyott egy 1750 millió rubeles keretet, amelyből 1 milliárdot javasolt 1957-re. 540 milliós áruhitelt, 240 milliós szabadon felhasználható valutahitelt, és a korábbi 154 milliós hitel törlesztésének tíz éves halasztását, továbbá 458 millió fegyvervásárlási hitel elengedését. A szovjetek először elutasították a magyarok 520 milliós áruhitelkérelmét, de Hruscsov már a delegáció első tárgyalásán ígéretet tett rá, s végül Magyarország 1957-ben 875 millió, szabadon felhasználható valutahitelt kapott.¹⁶¹ Ugyanekkor döntöttek a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának legalizálásáról, vagyis arról, hogy a közeljövőben a felek tárgyalni fognak a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról, annak létszámáról, összetételéről.¹⁶² Erre, megváltozott körülmények között, 1958 tavaszán került sor.

¹⁵⁹ Baráth: i.m.: 39.

¹⁶⁰ Nove: i.m.: 455–456.

¹⁶¹ Baráth: i.m.: 39–40.

¹⁶² A szovjet csapatok magyarországi jelenléte Ausztria semlegessége és a jugoszlávokkal való kibékülés után a szovjetek számára fölöslegessé vált. A forradalom gyors leverése bizonyította, hogy ilyen jelenlétre nincs szükség. Az 1957-es megállapodás az ideiglenes tartózkodásról összefüggött a helyzet

Ilyen előjáték után érkezett Kádár küldöttsége március végén Moszkvába. „Az SZKP Elnöksége megosztott volt: Hruscsov belső ellenzéke fel kívánta nagyítani Kádár fiaskóit, ami politikai-ideológiai ellehetlenítése előjátékaul szolgálhatott volna mentora megbuktatásához.”¹⁶³ Kádár 1989 márciusában a történetet így mondta el: „Az egyik megbeszélésen, amelyen nem mindenki vett részt a magyar tárgyalócsoportból, miközben Hruscsov a szokásos üdvözlő szavakat mondta, Vorosilov¹⁶⁴ előhúzta Rákosinak az SZKP elnökéhez írt levelét. Abban engem személy szerint is támadott, azt állítva, hogy szétvertük a pártot; hogy az MDP tagjai őt visszavárják, s csak ő tud rendet csinálni az országban.

Amikor rám került a sor, azt mondtam, hogy én készültem egy kis üdvözlő beszéddel, de most nem fogom elmondani, mert közben Vorosilov megmutatott nekem egy levelet, amit Rákosi írt. Ami abban van, azzal én nem tudok egyetérteni. S ha a szovjet párt- és állami vezetés úgy véli, hogy neki Rákosiékra van szükségük, tegyék, amit akarnak. Sem én, sem Münnich Ferenc, sem azok, akik velünk együtt vállalták a rend helyreállítását, nem ragaszkodunk a hatalomhoz. A szovjet vezetés tehát döntse el: kit és mit akar.

Erre Hruscsov »most már aztán elég, Klement Jefremovics« felkiáltással az asztalra csapott és kijelentette, hogy az SZKP és a szovjet

alakulásával. Kádár nemcsak elfogadta ezt a feltételt, de később kiharcolta, hogy a csapatok fenntartását a Szovjetunió és nem Magyarország fizeti, hogy a használt létesítményekért bérleti díjat fognak fizetni. 1957 tavaszán azonban a legfontosabb „üzenetet” Kádár a következő mondatokban fejtette ki a Központi Bizottság április 5-i ülésén: „Legalább mi magunk, magyar kommunisták szabaduljunk meg és a népet is szabadítsuk meg attól a hipotézistől, hogy mikor mennek ki a szovjet csapatok”. Másutt: „Mi képviseltük azt az álláspontot, hogy a Varsói Szerződéshez hűségesek akarunk maradni. Erről mi nem sokat vitatkoztunk. Miért nem vitatkoztunk? Mert az egész egyezmény szövegében és a tárgyalások menetében megnyilvánult, és mi tudjuk, hogy a Szovjetunió a mi nemzeti érzésünket, szuverenitásunkat soha nem sértette meg és nem is fogja megsérteni.” Idézi Huszár: i.m.: 42 és 152.

¹⁶³ Huszár: i.m.: 37.

¹⁶⁴ Kliment Jefremovics Vorosilov „magyar szakértőnek” számított, mert ő vezette a szovjet delegációt 1945–46-ban a magyar Szövetséges Ellenőrző Bizottságban. Vorosilov volt Rákosi egyik felső kapcsolata a szovjet vezetésben.

kormány bízik a magyar vezetésben és minden támogatást megadnak nekünk.”¹⁶⁵ Huszár Tibor idézi Aczél visszaemlékezését is, aki szerint nemcsak az ortodox szárny, de Hruscsov is bizalmatlan volt ekkor még Kádárral szemben: „Később ezt Hruscsov elmondta. A szovjet vezetés nem bízott Kádárban. Átmeneti figurának tekintette. Akárcsak az összes ilyen rehabilitáltat, akikről jelenlétemben kijelentette: »nálunk még járási pártbizottságoknak sem lehetnek tagjai, mert vagy valóban bűnösök voltak, s akkor azért, ha meg nem, akkor sértett emberek.«”¹⁶⁶

1957. március végén Kádár és csapata még nem szolgáltatta a magyar társadalom normalizációját a szovjetek számára. A társadalom nem mutatott kellő megtörtséget, se önkéntes követni készséget. Ha a szovjet vezetők összevetették – és bizonyosan összevetették – Kádár konszolidációs teljesítményét Gomulkáéval, akkor Kádár igen rosszul jött ki az összehasonlításból. Hruscsov és a vele szemben ellenálló ortodox szárny egyaránt a normalizáció és a konszolidáció felgyorsítását várták Kádártól, s a különbség csak az volt, hogy a Molotov, Malenkov, Vorosilov csoport erre eleve alkalmatlannak tartotta, Hruscsov pedig bizalmat szavazott neki 1956 novemberében. 1957 márciusában, kellő biztosítékokkal meghosszabbította ezt a bizalmi időszakot.¹⁶⁷ „Kádár 1956-ban elnyerte Hruscsov támogatását, de nem a szovjetekét. Ahhoz az »internacionalista vezető« címet kellett elnyerni. A Nagy Imre-per és a szövetkezetesítés tette Kádárt elfogadhatóvá.”¹⁶⁸

A moszkvai megállapodás nemcsak a szovjet-magyar politikai, gazdasági és katonai kapcsolatokat döntötte el évekre, de a megtorlási

hullám elindítását és a mezőgazdaság szövetkezetesítését is. Ez évekre lehetetlenné tette a konszolidációt. A megtorlási hullám először eléri az írókat és a Petőfi körben szereplőket. Majd 1957. április közepén letartóztatják Nagy Imrét és társait Snagovban, és hazahozzák őket Budapestre. Májusban letartóztatják a koalíciós kormány tagjait, illetve a pártok vezető képviselőit, köztük Tildy Zoltánt, Pártay Tivadart és Bibó Istvánt. Az előbbi véget vet a Nagy Imre csoporttal és ideológiával történő bármiféle kiegyezési kísérletnek, az utóbbi a koalíciós kormány álmának.¹⁶⁹

„Még mielőtt a magyar gazdaság sikeressé vált volna, a nemzet és a munkásosztály politikai akaratát és ellenállását meg kellett törni. Az 1956-os forradalom után közvetlenül, Kádár János és szovjet támogatói sokkal kegyetlenebbül és terrorisztikusabban hajtották végre ezt a megtörést, mint Jaruzelski Lengyelországban 1981 után. Moszkva ugyanakkor sokkal nagyvonalúbban látta el gazdasági segítséggel Kádárt. Röviden, Magyarországon végre a szovjetek megtanulták az 1953 és 56 közötti elhibázott fél-intézkedéseik leckéjét. Ettől kezdve helyi csatlósait a forradalom utáni »normalizációban« két egymást követő lépéssel segítették: (1) megtörni a megvert és alávetett társadalmat; (2) jutalmazni és kielégíteni a gazdasági újjáépítéssel anyagi igényeiket. Zárójelben, Jaruzelski nem volt képes egyiket se teljesíteni az 1981 utáni Lengyelországban.”¹⁷⁰

A tárgyalásokon a szovjetek egy kemény és egy puha álláspontot tettek egyértelművé Kádár számára. A kemény így hangzott: 1. Az

¹⁶⁵ Kádár János: Végakarat (108.).

¹⁶⁶ In: Huszár: i.m.: 38.

¹⁶⁷ Az SZKP KB 1957. április 18-án határozatot hozott Rákosi és Gerő öt, Hegedűs egy éves szovjet tartózkodásáról, és Rákosi leveléről. „Rákosi elvtárs... rosszindulatúan és tendenciózusan bírálja az MSZMP és a Magyar Népköztársaság vezetőinek tevékenységét.” A „Jelcin-dosszié” (Századvég-1956-os Intézet, Budapest, 1993, 185.).

¹⁶⁸ Beszélgetés Nyers Rezsővel 1997 áprilisában. Jól tudjuk, hogy Nyers Rezsőnek is a Nagy Imre ügyben való KB felszólalással, és a szövetkezetesítés vitázó elfogadásával kellett magát Kádár szemében megváltania.

¹⁶⁹ „A terror, a megtorlás és a bosszúálló ítélkezés 1956. november végén, december elején indult meg, és lényegileg 1961 végéig tartott.” Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004 (Osiris, Budapest, 2005, 241.). Kétségkívül már 1956. november és 1957. április között is voltak letartóztatások, a december 11-vel bevezetett statáriális bíróságnak szigorú, sokszor halálos ítéletei. De ezek a letartóztatások és ítéletek magával a fegyveres felkeléssel függtek össze. Ám, a Moszkvából visszatért Kádár és csapata, 1957 áprilisától immár olyan személyek ellen kezdeményezett jogi eljárást, akik nem nyúltak fegyverhez, akiknek csak „eszmei bűnük” volt. Ez egyértelműen megtorlás és bosszú, méghozzá kialakított koncepció szerint – e megtorlási korszak 1957 áprilisában veszi kezdetét és 1962-ig tart.

¹⁷⁰ Joseph Rotschild: Return to Diversity (Oxford University Press, Oxford, 1989, 203–204.).

1956-os felkelés ellenforradalom volt, és fő okai a Nagy Imre csoport revizionista működése, az imperialista ármánykodás és a horthysta-fasiszta múlt föltámadása. Nagy Imrét és csoportját árulásért bíróságilag felelősségre kell vonni, aki velük együttműködött, annak igazolnia kell magát. 2. Rákosi ostobaságokat követett el, csoportja hibázott, de mindez a szocializmus keretei között történt. Az 1948 utáni folytonosságot fenn kell tartani. 3. Se a sztálini, se a Sztálin utáni Szovjetunió nem felelős a magyar válság kialakulásáért, vagyis a Szovjetunió nem tartozik semmivel Magyarországnak, amit ad, jószántából és önkéntes kommunista szolidaritásból adja. 4. A Szovjetunió azzal segíti a szocialista országokat, hogy fegyveres erejével támogatja őket az imperialisták, és ha kell, a belső ellenség elleni harcban.

A puha álláspont pedig így: 1. Az 1956-os forradalom ellenforradalom volt, de Kádár és csoportja nem felelős érte, időben állt a szocializmus és a Szovjetunió oldalára. 2. Rákosi hibáit az SZKP maga is elismeri, és e hibákat a nyilvánosság előtt bírálja. Az SZKP jóváhagyja az MSZMP kétfrontos harcát, a szektás-dogmatikus és a revizionista nézetek ellen. 3. A Szovjetunió elfogadja, hogy a sztálini hibás politika következtében károk érhettek Magyarországot, ezért hajlandó bizonyos kereteken belül, a károk enyhítésére, de nem deklaráljuk. 4. A Szovjetunió mindenekelőtt politikai és gazdasági segítséget nyújt a szocialista országoknak, és fegyveres erőit csak a szükséges ideig és okokból állomásoztatja Magyarországon. A szovjet politika részben tudatosan alkalmazta a hideg víz és meleg víz, a rossz rendőr és jó rendőr váltogatásának politikáját, részben belső megosztottsága okán.¹⁷¹

¹⁷¹ Hruscsov: „Ügy véljük, a szovjet kormány október 30-i nyilatkozata helyes volt. Ám ha állandóan a be nem avatkozásról és az egyenjogú kapcsolatokról papolunk, az a benyomás alakulhat ki egyesekben, hogy kapcsolataink a valóságban nem egyenjogúak.” „Mi most tárgyalunk. Önök azt kérik, hogy szállítsunk Magyarországra árukat. Mi adunk önöknek, ám ez nálunk nem felesleg. Mi csökkentjük saját tartalékunkat. Elveszünk magunktól, népünk-től, mégis adunk önöknek, de csak nem fogunk a deklarációban megint a be nem avatkozásról beszélni? Ha beavatkoztunk volna az önök ügyeibe, Magyarországon nem történtek volna meg azok az ostobaságok, amelyeket Rákosi elkövetett.” Idézi Huszár: i.m.: 41.

„Ez az időszak – ’57 – ’59 – a Kremlből vezérelt utólagos reváns 1956-ért, amolyan »csontropogtató« idő volt a Kádárhoz tartozó mérsékelt politikusok számára.”¹⁷² Igazán az áldozatok csontja ropogott.

II. Rész

Csontropogtató idő

„Széchenyi: Az irkáimat elvitték, de találtam valamit, ami minden haszontalan stílusgyakorlatnál többet ér. Nem is kérde, hogy mit? Egy férfit önmagamban.”

Németh László: Széchenyi

Machiavelli alapú politikai közhely, hogy egy társadalom, egy politikai közösség megszélesítéséhez a könyörtelen és példamutató megfélemlítésen keresztül vezet út. A Kádár-kor értékelésének is egyik közhelye, hogy a konszolidációhoz előbb szükség volt a társadalom brutális megtörésére: először akasztani, utána megbékülni! E fejezetnek ellentétes az állítása: *a megtorlás már egy normalizáció útjára lépett társadalmat érintett, amely hajlamos volt a kiegyezésre, amit a hatalmon lévők könyörtelen elutasítása lehetetlenné tett.* Nem igazolható, hogy a megtorlásokban való bűnrészesség ereje olvasztotta egységre és tette erőssé a kádári MSZMP-ét, ellenkezőleg, az MSZMP vezetése is azon igyekezett, hogy minél előbb megszabaduljon ettől az emléktől. Kétségkívül hozzájárult a megtorlás fenyegetése az egyes társadalmi csoportok tárgyalási készségéhez, de nem igazolható, hogy a megtorlások nélkül ne lett volna lehetséges megállapodásokat elérni az erős társadalmi csoportokkal. Egy bizonyos: a megtorlások elvágták az egyenes utat a normalizációból a konszolidációhoz.

Mindezzel azt is állítjuk, hogy Bibó feltételezése a megegyezések ésszerűségéről nem volt optimista, politikailag naiv elképzelés, hanem realista megközelítés. A rendszer normalizációjához szükséges erőszak elegendő lett volna a rendszer fokozatos konszolidációjához,

¹⁷² Beszélgetések Nyers Rezsővel (215).

viszont az elnyomás fokozása már csak a rendszer kisebb korrekciójaként, zárványaként hagyta meg az első megegyezési kísérleteket. Ilyen korrekciónak tekinti Rainer a következőket: 1. az MSZMP IKB 1956. decemberi határozatát, amely az '56-os ellenforradalom fő okaként a Rákosi-Gerő-klikk antimarxista politikáját nevezte meg. 2. Koalíciós kormányprogram készíttetése 1956–57 fordulóján. 3. Kádár 1957-ben, az MSZMP első országos értekezletén hangsúlyozta az életszínvonal-politika prioritását. 4. A repressziót lazító következtetlenségeket: a közgazdász reformerek, a népi írók és Lukács, illetve a lukácsisták ellen nem kezdtek pereket.¹⁷³

A kádári konszolidáció belső ellentmondása, hogy a normalizáció nem vezetett konszolidációhoz, hanem éppen ellent mondott neki. A szovjet vezetés türelmetlensége, akik már 1957 elejére várták a magyar normalizációt, a megtorlások gyorsításával akartak eredményt elérni. Sajátos módon, az eretnek pártok és országok is a Nagy Imre-ügy pozitív vagy negatív lezárásában látták a normalizáció zálogát. A megtorlások átmenetileg bizonyosan ellent mondtak a konszolidációnak. Tekintettel arra, hogy egy levert forradalom utáni normalizáció időigénye a társadalom lélektani állapotától, érzelmeitől függ, és ezért kiszámíthatatlan, a magyar normalizáció egyszerre tekinthető lassúnak és gyorsnak. Külső, szovjet és ortodox kommunista szemmel a normalizáció lassabb és bizonytalanabb volt a lehetségesnél és a kívánatosnál. Paradox módon, a gyors lengyel normalizáció tévesztette meg a szovjet megfigyelőket. Lengyelországtól és a lengyelektől a történelmi tapasztalatok alapján az oroszok és valamennyi szomszédjuk, folyamatos lázongást, ellenállást, az erőviszonyokat föl nem mérő felkeléseket vártak. Ám, Lengyelország és a lengyelek (hamis) realista módon viselkedtek. Nemcsak saját sorsukkal alkudtak meg, nyugodtak bele a szovjet övezeten belüli fél-szuverenitásba, hanem a magyar felkelés leverését is elfogadták. Az ekkori keserű mondás pontosan rámutat a helyzetre: a magyarok úgy viselkedtek, mint a lengyelek, a lengyelek, mint a csehek, a csehek, mint a szar.

¹⁷³ Rainer M. János: A „hatvanas évek” Magyarországon – (Politika)történeti megközelítések (In: „Hatvanas évek” Magyarországon; 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 17–18.)

A szovjet első döntés 1956 decemberében, majd második 1957 márciusában a megtorlásokról, ennek magyar elfogadása és véghezvitele lehetetlenné tette a kiegyezéseket. Nehéz megítélni, hogy mennyire akart a kádári vezetés kiegyezni, mennyire kívánt békés átmenetet, de a megtorlások e kísérleteket elfojtották. A megtorlások hatására léptek vissza a kormányzati szereptől azok a korábbi kizgazda, szociáldemokrata személyiségek, mint Bognár József, Kovács Béla, Kisházi Ödön, akik korábban hajlandók lettek volna szerepet vállalni. Utólagos belemagyarázás természetesen – ha-val nem lehet történelmet csinálni –, hogy ha a szovjetek türelmesen várnak 1957 májusáig-júniusáig, vagy Kádár és csapata képes a megtorlási igényeknek ellenállni, akkor a normalizáció megtorlások nélkül is elvezethetett a konszolidációhoz. De az öt-hat hónapos csúszás arra ösztökölte a hatalmon lévőket, hogy a normalizálódó társadalom feje felett brutálisan megtörje a társadalmat vezetni képeseket.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Apám, Lengyel Dénes, akit Nemzeti Bizottság tagjának választották a munkahelyén, s aki sohasem volt kommunista, ezt írta kiadatlan emlékiratában: „Az Írószövetségben folytatott vitákból nekem Trencsényi Waldapfel Imre tevékenysége tűnt fel: ő bátran szembefordult a viharral, s képviselte az eszméket, amelyeknek azelőtt híve volt. Erkölcsei bátorságát mindig ilyennek képzeltem, nem csalódtam benne: ő mindig hitt abban, amit hirdetett. Más kérdés, hogy eszméivel nem értettem egyet. Másfelől, másik barátomat, Széll Jenőt a rádió igazgatójává nevezték ki [a Nagy Imre-kormány], ő a másik oldalon foglalt állást. Ő is a becsületes kommunista eszményi alakja volt számomra, hiszen diákkorától fogva töretlenül hirdette az eszmét, küzdött és szenvedett érte, s lám, most az 56-os eszméket fogadja el! De elfogadja vele a nagy múltú és nagy tudású Lukács György is, s velük együtt Háry Gyula s ki tudja hány, kétségkívül meggyőződéses, becsületes kommunista! Ki tudja, hátha ők vezetik új útra az országot? De nem, a tragikus polgárháború, amelyben oly sok vér omlott ki, másképpen végződik.

Sajátos helyzet: kezdettől fogva megértem Kádár János politikáját, és szembe fordulok a hercegprímás kihívó szavaival, de ugyanakkor megértem az olyan kommunistákat is, mint Nagy Imre, Lukács György vagy Széll Jenő, csak azokat a köpönyegforgatókat gyűlölöm, akik vagy azért, hogy kilengésüket leplezzék, vagy bosszúállásból, most vére szomjaznak, s a megtorlásnak élnek. Ezt a véres megtorlást kegyetlennek és oktalannak érzem. A kormánynak semmi oka rá, hiszen a szovjet tankok árnyékában nem kell újabb felkeléstől félnie. Másrészt a vádlottak nem követtek el olyan súlyos bűnöket, mint amilyen büntetéssel sújtották őket.”

Másrészt, az 1957 közepére bekövetkező normalizáció látszólag szükségtelemmé is tette a kiegyezési, a konszolidációs kísérleteket. „A magyar gazdaság helyzete az 1956–57 fordulójára körüli súlyos egyensúlyzavarok, inflációs veszély és foglalkoztatási gondok után, meglepő gyorsasággal konszolidálódott. Ez a folyamat együtt járt a politikai stabilizáció egyidejű, különös gyorsaságú folyamataival (s részben éppen belőlük táplálkozott). 1957 áprilisában, majd május 1-jén már a szó legszorosabb értelmében hatalmas tömegek sorakoztak fel a kormányzat mögött.”¹⁷⁵

A rendszer nem konszolidálódott, csak normalizálódott. A normalizáció akarva-akaratlan, könnyen összetéveszthető volt a konszolidációval a hatalmon lévők számára is. A nyomás enyhülésére a kádári vezetés nem a Közgazdasági Bizottság által javasolt radikális reformokat választotta, hanem ellenkezőleg, minden reformot befagyasztott. A normalizációból a vezetés azt értette meg, hogy az akut válság immár megszűnt, nincs szükség gazdasági szükségintézkedésekre és reformokra sem. A szovjet megállapodással a háttérben, hozzá lehet kezdeni a felemás gazdasági rekonstrukcióhoz – itt további jelentős politikai döntésekre nincs szükség. Kádár, a dokumentumokból kiolvashatóan, egészen az 1963-as újabb válságig nem foglalkozott érdemben gazdasági kérdésekkel, a mezőgazdaságot kivéve. Nem fogta fel se ő, se a környezete, hogy a hibás gazdaságpolitika (a rossz gazdasági szerkezet helyreállítása és az erre történő eladósodás) és a reformátlatlan, rossz tervirányítási mechanizmus óhatatlanul gazdasági válsághoz fog vezetni – ez távolítja, és nem közelíti a társadalmi konszolidációt. Kádár és csapata az 1957 júniusára kialakult törekeny hatalmi egyensúlyt a legkevésbé sem a refor-

¹⁷⁵ Berend: i.m.: 108–109. „Az őszi-téli hónapokban még sztrájkok bénította termelés 1957 januárjától – amikor az egy napra jutó termelés az előző év hasonló időszakához képest 72%-ot tett ki – gyorsan normalizálódik. Az egy napra jutó termelés februárban már több, mint 17, márciusban közel 28, májusra pedig 35%-kal haladja meg a januári szintet, és ezzel 4%-ra közelíti meg az 1956 májusi termelés értékét. A legkritikusabb területen, a szénbányászatban különösen látványos volt a fordulat. Decemberben naponta átlagosan 14700 tonnát, áprilisban már 67312 tonnát termeltek. A széntermelés 1957 májusában elérte az 1955. évi havi szintet.” (uo.)

mokkal kívánta felborítani. Akarva-akaratlan, a rövidtávú stabilitási, normalizációs célt részesítették előnyben a hosszú távú konszolidációval. És két olyan politikai kampányt kellett elindítania – a megtorlást és a mezőgazdaság szövetkezetesítését –, amelyekhez minden erejére szüksége volt, s amelyek a konszolidáció ellen szóltak.¹⁷⁶

A hatalom helyreállítása

Kádár János az MSZMP KB 1984. április 17-i ülésén negyed százados kormányzásából négy stratégiai döntést emelt ki: 1. a munkásosztály politikai hatalmának visszaszerzése és megszilárdítása; 2. a közrend, a gazdasági és a kulturális élet helyreállítása; 3. a mezőgazdaság szocialista átszervezése; 4. a gazdaságirányítási rendszer reformja. Ebből a négy stratégiai döntésből kettőt a normalizáció 1956. november és 1957. június közötti szakaszában hozta és valósította meg. A harmadikat a normalizáció és a konszolidáció közötti szakaszban, s végül a negyediket a rendszer csúcán.

A stratégiai döntések meghozatalához Kádár hatékonyan teljesítette a következő tételeket.

Tétel: Az intézményes főhatalom megszerzése. A diktatórikus hatalomnál mindenekelőtt nem a társadalom többségének a bizalmát kell elnyerni, hanem a hatalom intézményeit megszerezni és meg-

¹⁷⁶ Az 1956. októberi lengyel és magyar lázadások mintha lehetetlenné tették volna, hogy közvetlenül reformokba lehessen átmenni belőlük. Egész Kelet-Európában ellenreform-hullámok következtek, sőt, alighanem a kínai „virágozzék száz virág” reformeszméit is megfagyasztotta 56 októbere – a „nagy ugrás” örült politikája következett. A más feltételek mellett működő gomulikai Lengyelországban, ahol nem kellett megtorlási kampányt véghezvinni és ahol ellenálltak a mezőgazdaság szövetkezetesítésének a gazdasági reformokat ugyanúgy leállították, és 1957 végére a „revizionistákat” partvonalra szorították. A hrucsovi felemás reformpróbálkozások követhetetlenek voltak az európai szocialista országok számára. A titói Jugoszlávia ugyancsak minden reformot befagyasztott. 57 végén Đilaszt hosszú börtönre ítélték, majd 58 januárjában a jugoszláv vezetés bejelenti, hogy nem fogad el gazdasági segítséget a Nyugattól. Februárban kampány indul a liberalizmus ellen, és régi szociáldemokratákat börtönöznek be. A legközelebbi reformhullám a hatvanas évek eleje-közepének válságára következik majd.

szervezni. Kádár fő célja 1956. november 4-e után az intézményes hatalom megszerzése, és saját hatalmának intézményesítése volt.¹⁷⁷

Volt-e Kádárnak igazi csapata, vagy olyan magányos politikus, aki személyesen menetel a hatalom felé? Rainer János szerint 1954 után Kádár hosszú és magányos menetelést folytatott a csúcs felé. „Eme arc »élei« az ötvenes évek közepi menetelés közben átéltek hatására alakultak ki. Kádár ezekben az években vált sajátos, csaknem páratlan politikai személyiséggé a nemzetközi kommunista mozgalomban. Ehhez a személyiségtípushoz hozzátartozott az emberi magány – de a magányhoz nagymértékben hozzájárult a politikai alkat különösége.”¹⁷⁸ Rainer feltevését sokan osztják a magányos, hatalomra törő Kádárról. Ám, a börtönből szabadult, volt illegális munkáspolitikus politikai értelemben nem volt magányos. Nemcsak azért, mert a nála idősebb és befolyásosabb Władisław Gomułka hasonló életpályát és karaktert mutat, proletár család, hazai mozgalmi ismeretek, munkás – bizonyos szempontból „proli”, „melós” – mentalitás, gyanakvás a moszkvaiakkal, a pártértelmiségekkel szemben, fegyelmezettség és puritánság, végül börtön és megaláztatás, majd hűség a párthoz. Lát-

szólag Gomułkának se volt csoportja a LEMP vezetésében 1956-ban, hanem csak ortodoxok – natoliniak –, és revizionisták – pulawiaiak –, ám Gomułka képes volt a munkás származású pártmunkások megnyerésére. Hegedüs András szerint Kádárt „a pártfunkcionáriusok szinte kivétel nélkül szerették. Vonzó személyiség volt, bármilyen posztot foglalt is el, sokkal közelebb tudott kerülni az emberekhez, mint Rákosi vagy Gerő, és újabban körülengte egyfajta mártíromság is. Megpróbáltatásairól ő maga nem beszél, de az őt szerető pártfunkcionáriusok és különösen a pártellenzék annál többet.”¹⁷⁹

A sztálinista vezetők első nemzedéke után, a poszt-sztálini, bizonyos értelemben hruscsovista második nemzedékben a munkás- vagy parasztszármazású, plebejus szemléletű pártvezető vált általános vezető típusá.¹⁸⁰ Gomułka valóban elzárkózó, gyanakvó

¹⁷⁹ Hegedüs: i.m.: 267.

¹⁸⁰ Harriman 1959 júniusi moszkvai látogatásán meglepődve tapasztalta, hogy valóságos versengés indult meg a szovjet vezetők között, hogy kinek alacsonyabb a származása, hogy ugyanúgy büszkélkedhessenek vele, mint Hruscsov a maga paraszti származásával. Mikojan és Kozlov, Gromiko és Szaburov egymás után kötelességüknek tartották, hogy elmondják, hogy eredetileg nyomdászok, ácsok, vagy éppen hajléktalan csavargók voltak. Lásd: Vladislav Zubok – Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War* (Harvard University Press, Cambridge, 1996, 178). A szovjet vezetők nemzedékeiről ugyanebben a könyvben részletesen kifejtve ez olvasható: a forradalmárok első és kiirtott nagy nemzedéke után következett a hruscsovi második nemzedék, akik még látták a sztálini korszak előtti Szovjetuniót, és akikben egyesült a forradalmi-birodalmi paradigma az új típusú, Sztálin utáni szovjet pragmatizmussal. Ez az utolsó „hívó” nemzedék, akik még meggyőződéssel vallják, hogy a szocializmus magasabb rendű a kapitalizmusnál, és az egész világon el fog jönni a kommunizmus győzelme. A harmadik, a sztálini megtorlások utáni nemzedék, Berijáé és Malenkóé, akik cinikus hatalom-technikusok, és akik a forradalmi messianizmust fel kívánták váltani a szovjet államérdék pragmatikus irányvonalára. Ennek megfelelően korlátozni kívánták a Szovjetunió nemzetközi elköltelezettségeit, csökkenteni a források maximális háborús összpontosítását, és az atomfegyver-diplomáciát alkalmazták volna. Ha a második nemzedék büszke volt nemcsak az alulról származására, de a bürokrata, technokrata tudások megvetésére, az értelmiséggel szembeni gyanakvására is, a szovjet harmadik nemzedék mindenek fölé helyezte a bürokratikus és technokratikus képességeket, amelyekkel nemcsak a nagy intézmények, hanem az egyes célokra szervezett projektek is kormányozhatóak. Hruscsov ellenükben indította folyamatos bürokrácia-ellenes, átszervezési kampányait. Lásd: i.m.: 277–282.

¹⁷⁷ „Kádár november 7. és december 5. között szervezi meg azt a pártállami hatalmi centrumot (IIB, IKB, MFMPK), amely a Kádár-rendszer születésének és a diktatórikus szocializmus restaurációjának a szervezeti-hatalmi központja lesz.” Bihari: i.m.: 240. Bár formailag így van, hiszen Kádár János ebben az időszakban lesz az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának – a későbbi Politikai Bizottságnak –, az Ideiglenes Központi Bizottságnak tagja, az MSZMP első titkára és a kormány elnöke. De ezeknek a szervezeteknek tényleges hatalma nagyon kicsiny. A párttagok száma még nem érte el a 30 ezret, az ország nagy részében még egyáltalán nem volt se pártszervezet, se a Kádár-kormánynak államigazgatási képviselője. Továbbá, az ország szovjet katonai kormányzás alatt állt. Ebben az első lépcsőben Kádárnak annyit sikerült elérnie, feltehetően a szovjet vezetőknél, hogy se a felső pártvezetésben, se a kormányban ne legyen egyetlen rákosista politikus. Voltak ortodox, „balosnak” tekintett személyek, de Rákosihoz és csoportjához közvetlenül kötődő politikusok nem.

¹⁷⁸ Rainer: *Hosszú menetelés a csúcsra 1954–1958* (In: *Ki volt Kádár?*, Rubicon, Budapest, 2001, 62.).
Eörsi István: *Emlékezés a régi szép időkre* (Napra-Forgó, Budapest, 1988, 19.). Máshová ment, vitték.

és nyíltan autoriter plebejus vezető volt, aki a legkevésbé se volt emberi partner a kommunista vezetők között. Ám Kádár, mind a munkakapcsolataiban, mind a magánvilágban igen megnyerő volt a kisemberekkel szemben, beleértett gondjaikba, értette nemcsak gondolkodásmódjukat, de érzésvilágukat is. A „melósok” valóban azt érezték, hogy közülük való, valóban érdeklik nemcsak az ország nagy ügyei, hanem az ő személyes gondjai is. Amennyire Rákosi és a rákosista vezetők nép közé járásai hamisak és álságosak voltak, és amennyire Nagy Imre és a pártértelmiségiek nem tudtak szót érteni a csepeli vasmunkással és a Goli fonónőjével, Kádár azonnal képes volt felvenni a kapcsolat fonalát.

Kádár „szórakozásai az elvtársakkal” – ultizás, sakkozás, vadászat és anekdotázás – egyáltalán nem egy magányos embert mutatnak. Ellenkezőleg, Kádár a társaság közepe volt. Hruscsovot személyesen is megnyerte, kitűnően elszórakoztak egymás társaságában. Ha Kádárban a kisember kilencven százalék munkást és tíz százalék pártot érzett, ugyanígy lényeges, hogy Kádár száz százalékban ismerős magyar volt. Ha igaz az, hogy a húszas években a keresztény középosztály fölismerte Bethlen Istvánban az *igazi magyar urat*, hogy Nagy Imrében a magyar vidék fölismerte az *ismerős magyar parasztot*, úgy Kádár Jánosban a magyar város ismerte föl az *ismerős magyar melóst*. Ha a Bethlen-konszolidációban Bethlennek az volt a legfőbb gondja, hogy elhárítsa magáról a *haza- és nemzetáruló* gyanúját, a Kádár-konszolidációban Kádár azon igyekezett, hogy levegye magáról a *munkás- és néppáruló* bélyeget.

Tetszik, nem tetszik, Kádár személyes sorsában, személyisége szerkezetében Budapest és Miskolc, Győr és Salgótarján fölismerte a mindig alul lévő, hagyományosan hátrányos helyzetű, „nincsen apám, se anyám” eredetű, városba jött, csak magára és a prolik összetartására számító, keményen küzdő, szenvedő embert. De ahogy öltözött, beszélt, rágyújtott, nevetett, ette a krumplilevest és kegyetlenkedett az semmiképpen se volt orosz, zsidó, román vagy szerb – magyar volt, anélkül, hogy egyszer is látták volna énekelni a himnuszot. Kassák Lajos, József Attila, Nagy Lajos, Gelléri Andor Endre szobakonyhás, éhbéres, kamatra gyötört áldott anyaföldű világa ez. Igen, Kádárral szinte kifejeződött a magyar elbillenés a vidéktől

a város, a paraszttól a munkás, a hagyományoktól a hagyománynélküliség világa felé.

A könyörtelenül ironikus és Kádár-ellenes Eörsi felidézi Angyal Istvánt a felkelés idejéről: „a Tűzoltó utcai felkelők megbízásából el-eljárt a Parlamentbe, hogy a párt és a kormány vezetőivel tárgyaljon. Kádár, mint többször mondta, sokkal kellemesebb partner Nagy Imrénél, aki öreg és merev és konzervatív, és egyre csak azt hajtogatja, hogy tegyék le a fegyvert, különben nem tárgyal velük. Kádár ellenben november elsején még azt is megígérte, hogy a következő napon ellátogat a Tűzoltó utcába, és formálisan átveszi a kommunista felkelőcsoportnak a parancsnokságát.”¹⁸¹ Személyes hatalomvágy, a csúcsra érés és maradás igénye vezette Kádárt, vagy kényszerek és befolyások vitték a csúcsra, tartották meg ott? Vajon a kádári személyes politikai szerkezet határozta meg az intézményes főhatalom felállítását és működését, vagy az intézményes rendszer alakította, működtette a kádári személyes politikai szerkezetet?¹⁸² Ezek vitatott kérdések.

1. Tétel: *A párt a főhatalom*. A hruscsovi szovjet modell és személyes tapasztalatai, elkötelezettsége alapján Kádár a *párthatalmat* keltette életre, helyezte a hatalmi rendszer középpontjába, formálta a maga képére és konszolidálta.¹⁸³ Se *személyi, vezérelvű* totalitárius diktatúra – Sztálin, Rákosi – modellje, se titkosszolgálat középpontú diktatúra vagy autokrácia – Berija-, Andropov-kísérlet, Putyin –, se államközpontú autokrácia – Malenkov-kísérlet –, se katonai diktatúra, hanem *pártközpontú autokrácia*. Nemcsak elfogadta, de ben-

¹⁸¹ Eörsi István: Emlékezés a régi szép időkre (Napra-Forgó, Budapest, 1988, 19.). Máshová ment, vitték.

¹⁸² „A megörökölt diktatúrában a diktátor hatalma a rendszerből magából származik. Kádár nem teremtette, hanem *vállalta a diktatúrát*, a diktátori szerepet, a diktatúra fenntartását és működtetését. *Kiválasztották a szerepre*, amit végül is elvállalt: a diktatúra restaurálását.” Bihari: i.m. 307–308.

¹⁸³ Kádár egész életében pártpolitikusként, pártemberként tekintette magát. A párthoz volt hűséges, a pártot tekintette eszméi hordozójának. Ezért írhatta őszintén 1954-ben, szabadulása után Rákosinak: „értsék meg az emberek, hogy nem a [Nagy Imre-] kormány és nem a kormányból irányítják a Központi Vezetőséget, hanem fordítva”.

sőleg magáévá tette a kádári vezető csoport a poszt-sztálini szovjet politikai doktrínát, hatalmi hierarchiát, amely véget vetett a vezérelvű rendnek, és bevezette a kollektív, vagy első az egyenlők közötti pártvezetést, és hogy a párt parancsol az állami közigazgatásnak és gazdaságnak, a titkosszolgálatoknak és a hadseregnek. *A vezér-vezérelt pártállami káosszal szemben eljött a pártállami bürokrácia által vezérelt rend ideje.*

Magyar sajátosság: Kádárnak látszólag a semmiből kellett pártot, majd párthatalmat szerveznie. Fontos stratégiai döntése, hogy nem szervezte újjá a gyűlölt rákosista, egyesített hatalmpártot, az MDP-ét, se az 1945-ös élcsapat-pártot az MKP-ét, hanem megszakítva folytatta az MSZMP, egy belső koalíción alapuló, legális és legitim, népfrontos tömegpárt szervezését. Ezzel közvetve-közvetlenül elváltatta az 1956. november 1-ji, forradalom alatti MSZMP hagyományait, folytonosságát, vagyis ezúton vélte „pótolni” a Nagy Imre-kormány és a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány közötti legitimációs hiányt. (A november 1-i MSZMP első titkáráként mintegy joga és kötelessége a pártban megnyilvánuló főhatalom gyakorlása.)¹⁸⁴ A hatalmi harc a párthatalomért folyt, mert fokról-fokra kiderült, hogy „amilyen a pártod, olyan a hatalmad”. 1957 júniusára a kádári MSZMP vezetésében, szerkezetében és tagságában nem rákosista párt volt, bár viselte az utódpartii jellegzetességeket.

Szerkezetileg az MDP-hez képest abban különbözött, hogy a rákosista vezérelvű, egyközpontú és egyetlen akaratra épített pártot

¹⁸⁴ Litván György úgy látja, hogy Kádár november 3-án „gyakorlatilag a következő választás elé került: pártja és lapja nevével vagy a Rákosi-féle, vagy a Nagy Imre-féle folytonosságot kell vállalnia, s ebben a helyzetben azt a hazug megoldást választotta, hogy formailag a Nagy Imre által alapított párttal és pártlappal mindinkább a Rákosi-féle politikát hajtotta végre.” Litván: Folytonosság és szakítás a Kádár-rendszerben (In: Ki volt Kádár?, Rubicon, Budapest, 68.). Amikor Kádár és csapata az MSZMP nevet választotta az MDP vagy az MKP helyett, a Népszabadságot a Szabad Nép, és a Kossuth Kiadót a Szikra helyett, akkor novemberben még őszintén vállalta a Nagy Imre-kormánnyal és főleg az MSZMP-vel való folytonosságot. Az MSZMP Kádár pártja volt, és alighanem komolyan gondolta, hogy egy olyan pártot kell szerveznie, amely nevében is kifejezi, hogy a munkások pártja és érzékelteti, hogy továbbra is egyesíti a kommunista és a szociáldemokrata mozgalmakat.

kezdettől fölváltotta egy kollektív, vagy annak álcázott vezetésű, különböző társadalmi csoportok érdekeit képviselő politikusok, majd intézmények érdekképviselő és kijáró, úgynevezett belső koalíciós párt. A kádári MSZMP kezdetektől arra törekedett, hogy valamennyi erős, a politikai, gazdasági és társadalmi rendet teljesítménye megvonásával büntetni képes társadalmi csoportnak az MSZMP-ben képviselte legyen. Ehhez képest, a kádári politika alapvonása, hogy „középre” igyekezett ponderálni, súlyozni mind magát és csoportját a pártján belül, mind az MSZMP-ét a társadalom előtt. A párton belüli pragmatista közép a rákosista balos és a nagyimrista jobbos politikusok kiszorítását, egyfajta ideológia-ellenességet hoz.

Ide tartozik, minden külön határozat nélkül, a magyar párt vezetésének „zsidótlantása”. „Kádár, amikor egyidejűleg távolítja el a szektásokat és a revizionistákat, ezzel »dezideologizálva« a pártot és a rendszert, akkor ez szükségképpen egybeesik a »zsidótlantással« (*de-judaization*) a legmagasabb szinten. Ezzel több vagy kevesebb tudatossággal kihasználja a maga javára a magyarok, különösen a középosztály elég erős antiszemitizmusát, másrészt a zsidó-magyar asszimilációt és együttműködést.”¹⁸⁵ Kádár ezzel teljesíti a szovjet vezetés kimondott-kimondatlan kívánságait is. A zsidó származású káderek túlsúlyát a magyar vezetésben az SZKP Elnöksége 1953. júniusi moszkvai szovjet-magyar tárgyalásokon tette szóvá – Rákosi, Gerő, Farkas és Révai ellenében. Az MDP Központi Vezetősége 1953. júniusi határozatában ezért szerepel egy passzus a „nem magyar káderek” negatív szerepéről. Ez a határozat azonban titkos volt, és a nyolcvanas évek végéig nem is került nyilvánosságra.

Rákosi Mátyás magatartását jól jellemzi, hogy 1957. február 15-i Hruscsovnak írt levelében följelenti Kádárt és kormányát, mert „zsidó származású kádereket tol előre”. „Amennyire ismeretes előttem, az ideiglenes KB egyharmada és valószínűleg a szervezőbizottság többsége közülük került ki. Ez mondható el a Népszabadság főszerkesztőjéről [Friss István], a Kormány Tájékoztatási Hivatalának vezetőjéről [Szirmai István], Münnich első helyetteséről a Belügy-

¹⁸⁵ Fejtő: Hungarian Communism (Communism in Europe; Ed: William Griffith, M.I.T. Press, Cambridge Mass., 1964, 187).

minisztériumban [Tömpe István], a politikai rendőrség parancsnokáról, a rendőrség országos főkapitányáról [Pócze Tibor], Budapest főkapitányáról [Sós György]. Sokan közülük külpolitikai szolgálatban állnak. Ezek elsősorban sértett elemek, akik előtt én 1953-ban élesen felvettem a nemzeti káderek kérdését, ezért az ellenzékbe mentek át, most pedig kiemelik őket.”¹⁸⁶

Stefan Staszewski varsói első titkár meséli: „A [LEMP] VI. plénum 1956. március 20-án Hruscsov beszédével kezdődött. Összefoglalta referátumát és kiegészítette néhány rendkívül pikáns részlettel Sztálin életéből. Például azzal, hogy ölte meg Sztálin a sógorát, és hogyan végzett a feleségével. Hruscsov beszéde után szünetet rendeltek el abban a hitben, hogy kihasználja az alkalmat és búcsút vesz tőlünk. Meg voltunk lepve, hogy ottmarad a plénumon. Kimentünk a folyosóra, odamentem hozzá és beszélgetésre invitáltam néhány elvtárs nevében. Hruscsov azt mondta: mikorra parancsolják? Én meg: akár most is. Ő: rendben van.

A KB kongresszusi terme mögött különféle szobák vannak: titkárságok, pihenők. Választottunk magunknak egyet és beültünk. Romana Granas volt ott, Oła Kozłowska, Pszczółkowski, Celina Budzynska, később pedig Hilar Minc is odajött. Megkérdeztem: akar valamit enni? Nem – felelte Hruscsov –, inkább egy kis teát innék. Mindnyájan teát kértünk. Megkérdeztem Hruscsovot, igaz-e, hogy Sztálin halála szakította meg a készülődést a nagy tisztogatásra. Nem áll szándékomban – tettem hozzá –, kétségbe vonni, hogy természetes halállal halt meg, de hallottunk egyet s mást az orvosperről. Hruscsov azt mondta: rendben van, szívesen elmondom. És elkezdte: nem voltak kétségeink a felől, hogy mindannyian veszélyben vagyunk, mert Sztálin újabb tisztogatásra készült. A Kreml orvosainak pere Sztálin provokációja volt. Kirov halála is provokáció volt, még ma sem ismerjük az ügy minden részletét. Sztálin nem szerette a zsidókat.

Mire én: antiszemita volt.

Hruscsov: hogy mondta?

Én: hát, antiszemita volt.

Ő: valami olyasmi, de nem ilyen egyértelmű, kedveseim.

Magyarázni kezdte: Sztálin nagy forradalmár volt, kiváló marxista. Minden tervet a forradalom ügyének rendelt alá, mindent ebből a szempontból ítélte meg, hasznára van-e elvben a világforradalomnak vagy nem. Képzeljék el ezt a helyzetet. A háború után kitelepítettük a tatárokat a Krímből, most nem akarok arra kitérni, hogy miért. A Krím lakatlanná vált. Sztálinhoz pedig jöttek az elvtársak a Zsidóság Antifasiszta Bizottságából... Jött Ilja Ehrenburg, Frumkina elvtársnő, Lozovszkij (a szakszervezeti internacionálé akkori főtitkára) és Michoels, a kiváló zsidó színész. Javasolták Sztálinnak, hogy telepítse le a Krímben a hitleri megszállást túlélte belorusz és ukrán zsidókat. Sztálin megértette, hogy milyen veszélyek leselkednek ránk, ezért így gondolkodott: az antifasiszta bizottság (56) képviselői a zsidóságot reprezentálják, a zsidókkal pedig tudjuk hányadán állunk. Mindegyikük kapcsolatban áll a kapitalista világgal, mindenkinek van valakije a határon túl. Az egyiknek a nagymamája, a másiknak a nénikéje, a harmadiknak meg a bácsikája. Sztálin úgy gondolta: kezdődik a hidegháború, fő a fejük az imperialistáknak, hogy támadhatnának a Szovjetunióra, ezek a zsidók meg a Krímben akarnak települni. Értik – magyarázta Hruscsov –, itt a Krím és ott van Baku, az olajmező. Sztálin ezért arra a következtetésre jutott, hogy a zsidók közül könnyű ügynököket toborozni, segítenének, hogy megvalósuljon az amerikaiak terve. Ha megtámadják a Szovjetuniót, az amerikai deszantokat a Krímben dobják le. Sztálin emiatt nagy haragra gerjedt, a többi pedig úgyis tudja. Michoels autóbaleset áldozata lett, Lozovszkijt, Frumkinát és a többieket pedig agyonlőtték, csak Ehrenburg menekült meg. Sztálin nagyon kedvelte Ehrenburgot.

Hát ez az – mondtam, Sztálin vérbeli, megrögzött antiszemita volt.

Hruscsov: nem egészen. 1952 végén összehívott minket és megparancsolta, hogy szervezzünk fegyveres csoportokat. Itt Hruscsov abbahagyta a mondókáját. Megkérdeztem: miért?

Hruscsov: *nu, cstobü izbivaty* (hogy agyonverjék őket).

Én: *kavo izbivaty* (kiket)?

Hruscsov: *nu, jevrejev* (a zsidókat).

Én: *znacsit pogromü gylaty* (hogy pogromokat csináljanak)?

¹⁸⁶ A „Jelcin-dosszié” (168).

Hruscsov: *nu, da, v etom rogye* (igen, valami olyasmit).

A hideg futkosott mindenkin, Hruscsov pedig folytatta: tudják, nekem ez nagyon kínos volt, mert az apám, egy írástudatlan bányász, mindig azzal dicsekedett, hogy a cárizmus idején, 1905 és 1907 között nem vett részt az ukrajnai pogromokban. Mikor Sztálin a tervezett pogromokról kezdett beszélni, arra gondoltam: lehet, hogy én, a fia, fegyveres csoportokat fogok szervezni erre a célra.

Néma csend lett, én pedig szörnyű tapintatlanságot követtem el, megkérdeztem: és hogyan döntött, Nyikita Szergejevics? Hruscsov nem túl barátságosan nézett rám és azt mondta: szerencse, hogy Sztálin hamarosan megbetegedett és meghalt, mi pedig a Politikai Bizottság legelső ülésén elrendeltük az orvosok szabadon bocsátását és a perek felülvizsgálatát. Azt mondta: az orvosokat később rehabilitáltuk.

Én: nem mindegyiket.

Hruscsov: igaza van, nem mindegyiküket, elvégre nemzetiségi politika is van a világon. Elkezdte részletezni, és olyanokat mondott, hogy majd leestünk a székről. Minc állt mögöttem, és rémülten sutogta: hagyd már abba az Isten szerelmére, hagyd már abba, nem látod, hogy nem ért semmit!

Milyen politika? – kérdeztem mégis Hruscsovot – hallottuk, hogy önkönnél bevezették az egyetemeken a numerus clausust (oroszul: *procentnaja norma*). És maguknál? – kérdezte.

Hruscsov: Mondja, kérem, Staszewski elvtárs, maguknál hány zsidó van?

Én: nem tudom.

Hruscsov: hogy hogy nem tudja? Hány zsidó van a varsói párt-szervezetben?

Mire én: nem tudom, sose érdekelt. Nem tudom, ki tartja magát zsidónak és ki nem. Sose érdekelt.

Hruscsov: nem érdekelte? *Vot is ploho* (elég baj), ezt pedig tudniuk kellene. Nálunk, a Szovjetunióban a lakosság 2 százaléka zsidó, ezért a minisztériumokban, az egyetemeken és mindenhol ugyanez az arány. Ezt tudniuk kell.

Én: mi úgy gondoltuk, hogy ez a fajta nyilvántartás ellentétben áll a forradalmi ideológiával.

Hruscsov: nem, ez nem így van. Nem vagyok antiszemita – mondta –, van nálunk egy miniszter, zsidó, nagyon jó miniszter, meg is becsüljük. Dimsicnek hívják. De tudnunk kell, hogy hány lépés a háttár.¹⁸⁷ A „zsidótlantás” az egész táborban végbement, különösen Lengyelországban és Romániában.

Ugyanakkor a rákosisták és a nagyimristák kiszorítása, a nem-rákosista ortodox baloldal és a nem-nagyimrista reformerek belső koalíciós partnerként való elfogadását jelentette. A megtorló és a szövetkeztetésítést végbevivő politika az ortodox baloldal fölényét mutatta a koalíciós partner, a reformisták felett, majd ugyanezek az erők a hatvanas évek elején egyensúlyba kerültek, hogy 1962 és 1968 között a reformerek kerüljenek fölénybe.¹⁸⁸ A kádári középutas pártpolitika lényege, hogy egyetlen fordulat idején se viszi el a végső szakításig, a teljes megsemmisítésig a párton belüli harcot, hanem mindig hagyott kiutat, korlátozott teret az aktuálisan kiszorult politikai erőnek. A csúcsponton akkor jutott túl, amikor a hetvenes években először véglegesen kiiktatta a reformereket, majd eltávolította a munkásistákat, és már csak a mocsár maradt.

¹⁸⁷ Teresa Torańska: Oni – Sztálin lengyel bábjai (AB Független Kiadó, 1987, 56–58.) Kádár egyáltalán nem volt antiszemita, de mindvégig ügyelt arra, hogy a magyar pártban betartsa a *procentnaja norma*-t.

¹⁸⁸ [1958 és 1962 között] „az az irányzat volt domináns a politikai és gazdasági vezetésben, amelyik leszűkítve értelmezte az '56-os tanulságokat, kicsinyítette a belső hibák jelentőségét, és a hangsúlyt a legszűkebben értelmezett megújulásra helyezte. [1962] „Kedvező irányú rejtett fordulat volt ez, amely megszüntette az eddig létező kétértelmű ideológiai-politikai kompromisszumot a párt posztisztálinista, hagyományörző és az '56-os tanulságot fontosabbnak tartó reformszárnya között.” Beszélgetések Nyers Rezsővel (282–283). Nyers szerint 1956 és 62 között még ott voltak, de már nem játszottak befolyásos szerepet a rákosisták, így Andics Erzsébet és Berei Andor. Mellettük, a befolyásos ortodox balos, de Rákosi-ellenes csoport, Kiss Károly, Földes László, Gáspár Sándor, Komócsin Zoltán. Kevesebb befolyással, inkább utóvédharcot vívtak a reformerek, mindenekelőtt Fehér Lajos, Nyers Rezső, az ide vándorló Fock Jenő és Aczél György. És ott voltak a középutas kádáristák, mint Apró Antal, Biszku Béla, Sándor József, Kállai Gyula, Kossa István, Szirmai István. Nyers (1997. április).

Kádár és csapata kezdetektől *nem nemzeti kommunista*.¹⁸⁹ minden eszközzel arra törekedett, hogy a magyar párt és kormány valamiféle védőgyűrűt is képezzen a közvetlen szovjet beavatkozással szemben. Ha nem is tette meg azt, amit Gomulka Lengyelországban, Gheorghiu-Dej, majd Ceaușescu Romániában, akik polonizálták, illetve románosították a párt- és államhatalmat, de Kádár is szigorúan őrködött azon, hogy pártja ne kerülhessen közvetlen szovjet befolyás alá.

2. Tétel: *Bizalmi viszony a szovjet pártvezetéssel*. Kádárnak ki kellett harcolnia, hogy egyedül neki legyen (bizalmi) kapcsolata a szovjet pártvezetéssel,¹⁹⁰ mindenekelőtt Hruscsovvval – ezt ki is

¹⁸⁹ „A nemzeti kommunizmus Európában ott jelentkezik, ahol a kommunista párt érdekei ellentétbe kerülnek a Szovjetunió irányította nemzetközi kommunizmussal, vagy amit a kommunizmus nevében mond az SZKP első titkára. Kádár számára ez az érdekellentét közte és a Szovjetunió érdekei között nem létezik, és elméletileg elképzelhetetlen. A kádárizmust a rákosizmustól nem az internacionalizmus vagy a szovjetbarátság foka különbözteti meg, hanem csupán az, hogy nagyobb figyelmet szentelnek a magyarországi sajátos feltételeknek. Ez az, amit Brzezinski *domesticism*-nek, otthoniasításnak nevez, vagyis megfelelés a helyi inspirációknak, vagy bizonyos partikularizmusoknak.” Fejtő: 275. Bár ebben van igazság, de a kádárizmus indíttatásánál fogva nem lehetett nemzeti kommunista, hiszen a nemzeti függetlenségért vívott szabadságharc leverőjeként jelent meg. Ha Gomulka a nemzeti büszkeséggel, a lengyel nemzet és nép újraegyesítésével, „vörös Piłsudski” politikával fogadtathatta el és konszolidálhatta hatalmát egészen 1968-ig, ha az ’56 utáni Gheorghiu-Dej és Ceaușescu egyesíthette a vörös és a nagyromán gondolatot, Kádár ezt nem tudta, akarta tenni. Éppen ellenkezőleg, a kismagyar, trianoni ország belső egyesítésére vállalkozott a nemzeti szuverenitás és függetlenség korlátozása árán. A kádárizmus egyértelműen a magyar realizmust szóltja meg, amelyet az Economist tudósítója már leírt a hatvanas évek elején: „Értsétek meg, hogy nem mi döntünk, hanem a földrajzi helyzetünk. Az kényszerít rá, hogy azt tegyük, amit teszünk, még ha személyesen jobban is szeretnénk a jugoszláv vagy a lengyel utat a szocializmushoz, vagy, amit a szerencsétlen Nagy Imre, az osztrák megoldást”. Idézi Fejtő: 276.

¹⁹⁰ Nyers Rezső szerint Kádár 1956 és 1961 között folyamatosan számon tartotta, hogy „kikre számíthat” abban az értelemben, hogy az adott politikus az „övék” vagy a „miénk”, a szovjetek embere vagy saját. A nyolctagú Ideiglenes Intéző Bizottságból az „övék” volt Apró Antal és Kállai Gyula (Kádár csalódott benne, mert nem tudta, hogy az „övék”), valamint a súlytalan Münnich Ferenc. Kádár számíthatott a nagyimrista Fehér Lajosra és Biszku Bélára, de

vívta 1957. áprilisi moszkvai tárgyalásain –, és bíznia kellett abban, hogy az MSZMP és a főhatalom Hruscsov idejében konszolidálódik.¹⁹¹ Pontosan tisztában volt azzal, hogy a hruscsovi hatalom mindenekelőtt párthatalom, és a magyar hatalmi szerkezet az aktuális szovjet vezetőtől függ, és hogy ő Hruscsov „embere”. Kezdetől fogva a pártkapcsolatokra helyezte a hangsúlyt, az állami gazdasági, a titkosszolgálati és a katonai kapcsolatokat mindig a pártkapcsolatok alá helyezte. 1956 és 1962–63 között a személyes bizalmi viszonytal egyensúlyozta ki az MSZMP intézményes hatalmának hiányát Hruscsovvval és az SZKP-val szemben, 1964 után az MSZMP intézményes főhatalmával és a konszolidációval, a bizalmi viszony

nem tudott mit kezdeni az „öntörvényű” Marosán Györggyel, és az ortodox Kiss Károlyal. Nyers hozzátette, hogy a reformereknek, Fehérnek, Focknak, Nyersnek, Aczélnak soha nem volt semmilyen igazi szovjet kapcsolata. „Utoljára Nagy Imrének voltak komoly szovjet kapcsolatai” Nyers szerint „Kádár maga halászott, de két szovjet ajánló nélkül senki se lehetett KB-titkár, Politikai Bizottság tagja. Tudomása szerint összesen két politikus került be szovjet ajánlás nélkül a felső vezetésbe, kizárólag Kádár és a magyar párt szándékai szerint. Az egyik Fock Jenő volt, akit a szovjetek utáltak a tárgyalási stílusa miatt, és nem tudtak mit kezdeni vele, hiszen 1953-ban Nagy Imre ellen kívánták felhasználni Rákosiék, majd ’57 nyarán megint Nagy Imre és társai ellen „találták ki” az ortodoxok, csak hogy egyáltalán nem volt balos. A másik Aczél György volt, akit a szovjetek ugyancsak nem kedveltek, és Kádár személyes barátságának, illetve értelmiségi kapcsolatainak köszönhetette emelkedését. Magát Nyersset, feltételezése szerint Mikojan és a szovjet belkereskedelmi miniszter hagyta jóvá Kádár előtt 1962-ben. Beszélgetés Nyers Rezsővel (1997).

¹⁹¹ Kádár tanulási folyamatában óriási tapasztalat, hogy 1956 novemberében beleláthatott, cselekvő résztvevője lehetett a szovjet birodalom válságkezelő rendszerének. Se előtte, se utána egyetlen magyar politikus se pillanthatott bele a szovjet hatalmi mechanizmus bugyraiba: legalább annyira belevésődött, mint első éjszakája a börtönben. Moszkvában zsigereiben érezhette a szovjet hatalom nagyságát és Magyarország kicsiny törekenységét. Ha a rákosista vezetőket ez csodálattal és szolgálai alázattal töltötte el, Kádárt félelemmel és kétellyel. „Kádár ekkor félt a szovjetektől, és sohasem tárgyalt a jelenlétükben” állítja Nyers. De éppen a nagyságrendi különbségből értette meg, hogy a kis Magyarország követheti végcéljában a hatalmas Szovjetuniót, ám nem követheti mindennapi működésében.

hiányát Brezsnyevvel és csapatával szemben. A Hruscsovvall megkötött legfontosabb megállapodás, hogy Kádár felhatalmazást kap saját csapatának megszervezésére, támogatást az MSZMP hatalmi rendszerének kialakításához és gazdasági segítséget a társadalom semlegesítéséhez. Az SZKP a kezdeti közvetlen hatalmi beavatkozásról fokozatosan áttért a közvetettre, és a hatvanas évek elejétől már csak strukturális kényszert alkalmazott.

3. Tétel: *A válságot konzervatív és nem forradalmi eszközökkel kell kezelni.* Kádár kezdettől fogva hagyományosan konzervatív értékekkel operált: rend, munka, család, közösség, tisztesség, becsület, biztonság. A kádári vezetés a magyar sztálinizmus, a rákosizmus vezérelvű, konfliktusos politikáját, forradalmi törvényességét – a törvényesség hiányát – őszintén nem akarta, ahogy az októberi forradalom spontán törvényen kívüliségét is elutasította. A forradalommal, a felkeléssel, az ellenállással szemben nem (ellen)forradalmat, hanem lehetőleg a normalitás, a mindennapok pragmatizmusát igyekezett hangsúlyozni. Az élet normális menetének helyreállítása, az újjáépítés, a „fogjunk össze” jelszavaival igyekezett leszerelni az ellenállást.¹⁹² E konzervatív megoldásnak ellent mondott a megtorlás

¹⁹² „A [kádári] konszolidáció sokkal inkább a személyes és kisebb csoportbeli érdekei kielégítésével illesztette be a polgárokat a rendszer rendjébe, mint a legitimáció teremtésével. A konszolidáló és a legitimáló tényezők nem azonosak. [Vegyük] a *szociális mobilitás* jelenségkörét. (295) [A Kádár-korban az érvényesítési késztetés, mint rendszerelv nem vált legitimáló elvvé.] Konszolidáló ereje viszont igen nagy volt. Leginkább azért, hogy míg a Horthy-rendszer felfűtötte az érvényesítési vágyat, de csekély lehetőséget adott kielégítésére, s míg az 1948–1953 közötti vezetés sem tudott ezen annyit változtatni, mint ezt mutatni igyekezett, az 1957 utáni helyzetben a »kis lépések« érvényesítési gyakorlata egyensúlyt teremtett ambíció és lehetőség között. Másik nagyhatású konszolidáló tényező volt a *stabilitás*, amelynek meglétét a *folytonosság* érzékeltette a társadalommal. Az 1957-es magyar vezetés gyökeresen különbözött az ekkori szovjet vezétéstől abban, hogy nem a szakaszos haladás képével igyekezett legitimációt teremteni, hanem a folyamatosság képével akart konszolidációs légkört létrehozni. Nagy súlyt vetett arra, hogy a társadalom előtt a nagy jelentőségű változások a folyamatosság képében jelenjenek meg. (297) A folytonosság észlelése elsősorban azal konszolidál, hogy az adott viszonyokat alternatíva nélkülűnek érzékelteti,

és üldözés, ami a folyamatot vissza is vetette. A status quo-t helyreállítani igyekvő, egyensúlyt kereső rendszer visszatér a forradalmi törvénykezés és kampányok útjára. Akasztás és a kijelentések ellenére, erőszakos szövetkezetesítés következik. Tompaagyú iparosítás. Az ország 1959-re elszigeteltebb, mint valaha. Magyarország eljátszotta a korai és békés konszolidáció esélyét.

Konszolidáció válságban, válság a konszolidációban

Az 1962 és 1963-as, részben az 1964-es éveket a kádári konszolidáció záróéveiként szokás emlegetni. Ebben a két évben összegződik mindaz, ami váratlanul Magyarországot nemcsak a konszolidáció, de vélhetően a későbbi reformok útjára is löki. Ugyanakkor ebben az időszakban kell szembenéznie a kádári vezetésnek az 1956 utáni legsúlyosabb gazdasági és politikai kihívásokkal is.

Az SZKP XXII. kongresszusán, 1961 őszén, Hruscsov ismét fölvetette a desztalinizálás fonalát, ami megerősítette Kádár politikai pozícióit. „Minden zavar és nehézség, ami megkérdőjelezi Hruscsov pozícióját a Szovjetunióban, olyan zavar és nehézség, ami megkérdőjelezi Kádár pozícióját Magyarországon; és Hruscsov pozíciójának minden megerősödése és konszolidálódása megerősíti és konszolidálja Kádár pozícióját. Itt kell megjegyezni, hogy a Kádár csapat függése Moszkvától nem egyoldalú, ahogy sokan hiszik, mert Kádár erősödése is növeli Hruscsov tekintélyét. Kádár Moszkva-inspirálta politikájának sikere szemben áll a Hruscsovot vádlókkal, igazolja az SZKP XX. kongresszusának vonalát – azt a »centrista«, óvatos reformer vonalat, amely egyaránt fellép a »szektás« sztálinizmus és a »likvidátor« revizionizmus ellen –, amelyet ügyesebben alkalmaznak Magyarországon, mint bárhol másutt...»¹⁹³

Kádár a XXII. kongresszus utáni időszakot arra használta fel, hogy a párton belül kiszorítsa a maradék rákosistákat. De ami en-

szemben a legitimációval, amely... az elfogadott rendszer valamely lehetséges alternatívával szembeni igenlését is jelenti. (298) Szabó Miklós: A legitimáció történelmi alakváltozásai (295–298).

¹⁹³ François Fejtő: Hungarian Communism (In: Communism in Europe, ed.: William Griffith, The M.I.T. Press, Cambridge, 1964, 181).

nél fontosabb, átalakította a hatalom szerkezetét. Átmenetileg újra elvállalta a kormány irányítását és ezzel erősítette a pártállami öszszefonódást. A jelentkező gazdasági válságot az ipar centralizációjával, a központi hatalom erősítésével kívánta megoldani. Másrészt, könyörtelenül lesújtott a megtorlások során politikailag megerősödött államvédelemre. A kádári hatalom 1962–63-ban nemcsak azt tette világossá, hogy a megtorlásoknak vége, de azt is, hogy a belügyi szervezeteknek semmilyen autonómiája nem képzelhető el a politika területén.¹⁹⁴ Kádár ügyosztályi szintre fokozta le az államvédelmet, hogy lehetetlenné tegye az „állam az államban” KGB, Stasi, SBS, Securitate jellegű működést. A magyar politikai szerkezetben a konszolidációs rendszer azt jelentette, hogy csak a pártállami, állampárti bürokrácia játszhatott irányító és meghatározó szerepet, a hadseregnek és a titkosszolgálatoknak ilyen szerepe nem volt. De van a légió elbocsátásának egy még fontosabb üzenete a társadalom számára: Kádár azt ígérte ezzel, hogy nem fog tömeges erőszakot alkalmazni válságok idején. A magyar erőszakszervezetek érdemben alkalmatlanok voltak ezután arra, hogy tömegterrorra eszközként bevessék őket. Az 1956–57-es sortűzek és az 1963-as amnesztiáig gyakorolt tömeges megtorlások után, az 1989-es rendszerváltásig nem is került sor tömeges erőszakra.

Ám Hruscsov átmeneti pozícióerősödését 1962-ben hanyatlás követi. A szovjet gazdaság válságjeleket mutat, az *utolérni és elhagyni* program összeomlik. Az 1961-ben megindított új fegyverkezési program óriási terheket ró a gazdaságra. A mezőgazdaságban sikertelenek Hruscsov nagyralátó tervei, mind a kukorica-program, mind a szűzföld feltörésének hatalmas kísérlete válságot idéz elő. 1962 júniusában sor kerül a novocserkasszki sortűzre.¹⁹⁵ 1963-ban gabona-

¹⁹⁴ Huszár Tibor Kádár könyve nagy részletességgel és alaposággal tárgyalja Kádár akcióját az államvédelemmel szemben. Huszár: i.m.: 82–97.

¹⁹⁵ A tiltakozási hullámhoz az okot az 1962. június 1-i rendelet szolgáltatja, amely 30%-kal emelte a hús és 25%-kal az olaj árát. Mindeközben a novocserkasszki Bugyonnij Mozdonygyárban az alapbérek 30%-kal csökkentek egy termelési költségeket csökkentő munkaverseny-felhívás hatására. „Miből fogunk élni?” – kérdezték a tüntető munkások, mire a mozdonygyár igazgatója maró gúnnyal ennyit felelt: „Eddig húsos pirogot zabáltatok, most

válság következik, harmadszor 1930-as évek eleji, majd 1947-es után. Az erőforrások kimerülésének hatására a szovjet vezetés kénytelen nemet mondani a szocialista országok igényeire. Szélsőségesen megromlanak a szovjet-kínai viszonyok. Hruscsov nem talál megoldást az évek óta tartó német válságra, és 1962 októberében kirobbantja azt a kubai rakétaválságot, amellyel majdnem atomháborúba taszítja a világot.

Csoda-e, hogy a novocserkasszki sortűz idején „a KGST-ben részt vevő kommunista és munkáspártok képviselőinek 1962. június 6–7-i moszkvai tanácskozásán a magyarokkal külön megbeszélést folytató Hruscsov már egyértelművé tette, hogy a szovjet segítségnyújtásnak is vannak határai. Hruscsov szerint véget kell vetni annak a helyzetnek, hogy az egyes országok népgazdasági terveiket 20–30%-os deficitel állítják össze, s utána konzultáció ürügyén a Szovjetuniótól préselik ki a hiányt. A szovjet pártfőtitkár kijelentette: „A Szovjetunió tovább nem lesz jó nagybácsi”.

Az 1962. szeptember-november között lezajlott bővítő tárgyalások és az 1963 évi árucseré-forgalmi megállapodásról folyó megbeszélések azonban korántsem hozták meg a várt eredményt. Apró Antal már október 22-i, Kádárnak címzett levelében jelezte a nehézségeket: „Én már jó néhány tárgyaláson vettem részt, de ilyen nehéz és vontatott tárgyalásom még nem volt...” Apróéknak a korábban elért átlagosan 20%-os bővítéshez képest 1963-ban csak 8%-os bővítést

majd beéritek a lekvárossal”. A sztrájk elkerülhetetlen volt, délre már 11 ezer munkás állt le. Június 1-én rendőri és katonai alakulatok zárták körül a gyártelepet, és az éjszaka folyamán letartóztattak háromszáz munkást, mint szervezőket. Másnap a tüntetők, Lenin képekkel felvonultak a rendőrség elé a letartóztatottak kiadatását kérve, eredménytelenül. A munkások végigvonultak békésen a városon, eközben a katonai alakulatok benyomultak és minden stratégiai pontot elfoglaltak. Tűzparancsot kaptak, amit a parancsnok nem volt hajlandó végrehajtani, hanem a katonák előtt öngyilkos lett. Más vette át a parancsnokságot és a tömeg közé lőttek, a halottak és sebesültek száma bizonyosan száz fölött volt. Novocserkasszkba érkezett Mikojan és Kozlov, akik megígérték, hogy a sortűz elrendelőit megbüntetik, és a munkásokat nem érheti bántódás. Ezután a tüntetők közül 9 embert halálra, két nőt 15 év lágere ítélték. Az áremelést elhalasztották és átmenetileg áruval töltötték meg a boltok polcait. Lásd: Heller-Nyékrics: i.m. 470–471.

sikerült elérni. Ennél is nagyobb problémát jelentett azonban, hogy a kétoldalú árucseré-forgalomban kialakult mintegy 50 millió rubel magyar aktívum következtében szovjet részről – a mérleg egyensúlyba hozása érdekében – korlátozták a magyar importot.”¹⁹⁶

A magyar gazdasági stabilizációt a szovjet segítség tette lehetővé. Magyarországnak csekély kapcsolatai voltak a Nyugattal, és nem számíthatott komoly segítségre Kínától. A fordulatot a konszolidáció, majd a reformok irányába Nyers Rezső így foglalta össze: 1. Hruscsov antisztálinista nyitása az SZKP XXII. kongresszusán; 2. a szovjet gazdaság *utolérni és elhagyni* – *dogmaty i peregrnaty* – programjának kifulladás, a Szovjetunió vezetése kimondja, hogy a továbbiakban nem tud hozzájárulni a szocialista országok gazdasági és politikai stabilizálásához. 3. Magyarország növekvő gazdasági problémái 1960–61-től a magyar utolérni és elhagyni beruházási hullám kisiklása és a mezőgazdaság elhibázott kollektivizálása miatt. 4. „A hatvanas évek elején jelentkezik egy kényszer, amely az akkori időszak politikájára láthatatlanul, de nagy súllyal nehezedik rá, mégpedig az, hogy itt valamit csinálni kell, konszolidálni kell a nyugati világgal való gazdasági kapcsolatokat. Ez a reformnak és a politikai konszolidációnak is az egyik kulcskérdése.” 5. „Ebben az időben egy rejtett fordulat ment végbe a magyar párt politikájában. Kedvező irányú rejtett fordulat volt ez, amely megszüntette az addig létező kétértelmű ideológiai-politikai kompromisszumot a párt posztstálinista, hagyományörző és az ’56-os tanulságot fontosabbnak tartó reformszárnya között.”¹⁹⁷

¹⁹⁶ Baráth Magdolna: i. m. 50–51.

¹⁹⁷ Beszélgetések Nyers Rezsővel (282–283). Roger Gough öt pontban foglalta össze a korai hatvanas évek kádári konszolidációját: 1. „A rendszer a korszak szülöttje volt, és ez a korszak a korai hatvanas évekre esett.” A megtorlások után a párt mindenhatóvá vált, megtörtént a kollektivizálás, így „kockázatmentesen meg lehetett kicsit engedni a gyeplőt”. Mindezt elősegítette a hruscsovi XXII. kongresszus, amely lehetővé tette, hogy Kádár megszabaduljon a balos ellenzékétől és az államvédelem jelentős részétől. Ekkor alakul ki a rendszer lényege, a *folymatos lazítás*. „Kádár legitimitása a nyilvánosság szemében... a korai hatvanas évek lazításaira épül. 2. *Il n'y a que le provisoire qui dure* – Csak az ideiglenes maradandó. A Kádár rendszernek mindenki

Az 1957 júniusa és 1962 közötti gazdasági – ezen belül különösen mezőgazdasági és adósságpolitika – folytathatatlanra vált az egész szocialista táborban, de különösen Magyarországon. Vagy vissza kell menni a legdurvább áruhiányos, represszív rendszerbe, feladva a fogyasztás, az életszínvonal növelése révén elért normalizáció eredményeit, vagy előre kell menni a konszolidáció felé. Jellemzően mind a hruscsovi Szovjetunió, mind a gomulikai Lengyelország, nem beszélve az NDK-ról, Csehszlovákiáról a válságra a keményedés eszközeivel reagáltak. Ezért is vált feltűnővé, hogy a kádári vezetés nem így tett: a nyugati nyitás és a konszolidálás mellett döntött. A konszolidáció egyik lehetséges ága a reformok nélküli kiegyezés a Nyugattal, vagyis politikai engedményekért cserébe nyugati forrás bevonása. 1962 elejétől a magyar pártvezetés intenzíven keresni kezdte a kiutat erre felé. Mindez a legrosszabbkor történt, mert a szovjet-amerikai viszony 1962 őszére a szinte atomháborúhoz vezető kubai válságig forrott.

A nyugati gazdasági kapcsolatokhoz Magyarországnak ki kellett törnie az elszigeteltségből. Mindent meg kellett tennie, hogy levegyék a „magyar-kérdést” az ENSZ napirendjéről, és az ország újra nagyköveti rangra emelhesse befagyott kapcsolatait. Kádárnak sze-

heteket, vagy legfeljebb hónapokat jósolt és még mindig fennállt. Ez arra utalt, hogy Kádár nem egyszerű pragmatikus taktikus, hagyományos hatalmi túlélő, hanem innovatív politikus, és rendszere képes nemcsak a megmaradásra, de a megújulásra is. 3. „A kádárista társadalmi szerződés feltűnő félténysége. Ez persze 1956 hosszú árnyékának tudható be.” A Kádár-rendszer nem mert igazán terheket róni a lakosságra, képtelen volt ellenállni a különböző befolyásos ellenérdekelte csoportok nyomásának, amelyek erős képességgel rendelkeztek a Központi Bizottságban, a központi és a helyi pártapparátusban. Mindez megerősítette a rendszer konszolidációs képességét, de meggyengítette reformkésztségét. 4. Kádár személyes maradandóságának fontossága. „Kádár saját legitimitációja és pozíciója azon a politikai helyzeten nyugodott, amelyet a korai hatvanas években alapozott meg. A hatvanas évek reformkommunizmusa elkorhad, de hosszú „féléléte” volt.” 5. Viszony a Nyugathoz. „Ő és gazdasági tanácsadói már a konszolidáció első periódusában rájöttek, hogy az életszínvonalat nem lehet emelni nyugati, főleg német gazdasági kapcsolatok nélkül.” Gough: Kádár János nyugati szemmel (In: Mit kezdjünk vele?, XX. Század Intézet, 2007, 85–88.).

rencsége volt. Amerika és Nyugat-Európa a szovjet-amerikai válság idején nem élezni, hanem enyhíteni akarták a feszültséget. Ezért a Kennedy-adminisztráció a kubai válság kellős közepén egyezett ki titkos tárgyalásokon a magyarokkal, hogy Amerika hajlandó levettetni az ENSZ közgyűlés napirendjéről a magyar-kérdést.¹⁹⁸

A másik szerencsés esemény a Kádár-kormány számára, hogy XXIII. János pápa Vatikánja közvetíteni kívánt az amerikai-szovjet világkonfliktusban és új keleti politikát hirdetett: ezzel megnyitotta a kapukat Magyarország előtt. A vatikáni politika egyértelműen egyeztetett nyugat-európai politika is volt, így a Vatikánnal való megállapodás a Nyugattal történő egyezséget jelentette.¹⁹⁹ A vati-

¹⁹⁸ 1962. október 20-án jött létre a megállapodás, és december 18-án került sor a levételre. Az 1962-es helyzet kísértetiesen hasonlított az 1982-eshez, amikor Magyarország a fizetőképességének elvesztése pillanatában ahhoz az Egyesült Államokhoz folyamodik az IMF belépése támogatásáért, amely éppen a lehető legfeszültebb viszonyban van a Szovjetunióval. Természetesen a hrucsovi Szovjetunió tudhatott az amerikai-magyar titkos tárgyalásokról, miként a brezsnyevi Szovjetunió is, de a kezdeményezés egyik esetben se a szovjektől származott.

¹⁹⁹ „XXIII. János pápa 1962. október 11-én megnyitotta a katolikus egyház második vatikáni, sorrendben 21. zsinatát. A két nagyhatalom kapcsolata ebben az időben különösen feszült volt a szovjetek kubai rakétatelepítése miatt. Ebben a kényes politikai helyzetben különösen fontos volt, hogy a zsinaton senki se provokálja a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat. [A kubai válság lezárultával] az olasz miniszterelnök, Amintore Fanfani 1962 decemberében találkozott Frol Romanovics Kozlovval, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkárával, Hruscsov megbízható hívével. Fanfani megemlíttette a lehetőséget, hogy a szovjet kormány diplomáciai kapcsolatot létesíthetne a Vatikánnal.

Decemberben találkozott a szovjet kommunista párt központi bizottsága a túlnyomórészt katolikus lakosságú kommunista országok pártvezetőivel, a lengyel Władisław Gomułka-val, a magyar Kádár Jánossal és a csehszlovák Antonín Novotný-val, valamint a jelentős francia kommunista párt vezetőjével, Maurice Thorezzel. A megbeszélések központi témájaként tárgyalták a kommunista országok lehetséges közeledését a Vatikánhoz. Kádár János 1963. január 10-én Budapesten közölte a szovjet nagykövettel, hogy a Magyar Népköztársaság és a Vatikán közötti diplomáciai kapcsolatok felvételének nagy jelentősége lenne.” Szabó Csaba: Magyarország és a Vatikán (In: Hatvanas évek Magyarországon, 83.).

káni-magyar tárgyalások ezután még másfél évig húzódtak, végül 1964 szeptemberében egy gyakorlati megegyezéssel (*intesa practica*) zárultak. Ennek a megállapodásnak hosszú árnyéka nemcsak a magyar egyházügyre vetődött a rendszerváltásig, hanem ezáltal egy világméretű nyugati szervezet hatalmas tekintete fürkészhetette rajtunk keresztül a keleti világot, és tudottan, a hatalmas keleti szervezet pillantása is behatolhatott a nyugati világba.²⁰⁰

Az NSZK-ban Adenauer 1963 tavaszi bukása után, Ludwig Erhard gazdasági alapokon megkezdte az *Ostpolitik*-ot, amely először inkább a Szovjetuniót és Lengyelországot érintette,²⁰¹ de hatása azután

²⁰⁰ Agostino Casaroli érsek 1963-as „első magyarországi útja óta 1979 végéig 36 alkalommal tanácskoztak a tárgyaló felek, és a rendszerváltásig eltelt negyedszázadban több mint félszázszor, lényegében félévente.” Szabó: i.m. 93.

²⁰¹ Ma már tudjuk, vagy tudni véljük, hogy Hruscsov 1963 közepétől komoly tárgyalásokat kezdett Erhard kancellárral az NDK jövőjéről. A Szovjetuniónak égetően szüksége volt a német forrásokra, hogy gazdaságát modernizálja, és Erhard hajlandónak mutatkozott arra, hogy „ajánlatot tegyen” Kelet-Németországra. Erhard ajánlata Hruscsovnak egy német gazdasági beruházás Szibériában az „újraegyesítés áraként”. Cserébe Hruscsov egy többlépcsős programot ajánl – a fal, az újraegyesítés, a szabadság és az önrendelkezés – formájában. 10 éven keresztül évi 2,5 milliárd dollár volt az ajánlat, ahogy ezt a kancellária hivatalvezetője Ludger Westrick, '63. október 21-én „kisúgta” George McGhee amerikai nagykövetnek. Az amerikai adminisztráció mindent megtett, hogy a németek erről az alkuról lebeszélje. Lásd: Jan Friedmann – Axel Frohn: Former German Chancellor Considered Buying East Germany (Spiegel, 2011, 11, 4).

De volt egy másik ellenérdekelte fél is: Gomułka Lengyelországa. „1964 januárjában Hruscsov-Gomułka találkozára kerül sor Lańskban. Hruscsov bejelenti, hogy Bonnba utazik, és számos megállapodást köt az NSZK vezetőivel, véget vet a szovjet külpolitikát meghatározó német revansizmus elleni kampánynak. Gomułka számára ez maga volt a borzalom, mert egyszerűen megsemmisítette a lengyel kommunista állam legfontosabb összetartó érvét, a német fenyegetést. Másrészt felrémlített a szovjet-német megállapodásban a százados lengyel félelem Lengyelország újrafelosztásáról. Az új, 1945-ös Lengyelország egységesebb, gazdagabb és katonailag jobban védhető volt, mint a két világháború közötti elődje. Továbbá, Németország felosztásával megszűnt Lengyelország ütköző állam szerepe, és Kelet-Németország vált ütköző állammá Lengyelország és Németország között. Az NDK léte Lengyelország eminens érdeke volt. Gomułka szemszögéből Kelet-és Közép-Európa

ránk is kiterjedt. A De Gaulle vezette Franciaország éppen a *détente*, az enyhülés politikáját kezdeményezte, amely ugyan mindenekelőtt a Szovjetunió, Lengyelország és Románia irányába mozdult, de jóindulatú volt Magyarországgal szemben is.

A nyugati nyitásért cserébe Kádárnak adnia kellett. 1962. november 22–24. között tartották az MSZMP VIII. kongresszusát, ahol az első titkár bejelentette, hogy Magyarország lerakta a szocializmus alapjait. És itt tette ismert kijelentését: „aki nincs ellenünk, velünk van”. Ez politikai alapját jelentette a megtorlások lezárásának és az 1963 tavaszi „nagy amnesztiának”. „1956 után a megtorlásnak olyan hulláma futott végig az országon, amelyhez hasonló csak a görög polgárháború utáni leszámolás volt a világháború utáni Európában (a Szovjetuniót nem számítva). Hat esztendővel a forradalom veresége után teljes amnesztiát adott. Ez nem csupán akkor páratlan rekord, ha az európai diktatúrák gyakorlatával hasonlítjuk össze (Franco rendszerében sosem volt amnesztia, Görögországban csak húsz év után), hanem még olyan esettel is, mint a vichysta elítéltek helyzete a köztársasági gaullista Franciaországban.”²⁰² 1963. március 21-én Kádár János az Országgyűlés alakuló ülészakán bejelenti az általános amnesztiát. 1963 decemberétől helyreállítja nagyköveti

ilyen felosztása ideális volt. A status quo bármiféle megváltoztatása rendkívüli kockázatokkal és veszteségekkel járhatott számára. 1964 szeptemberében Gomulka szokatlan lépést tett, amikor felszólalt a lublini fró kongresszuson. Beszédéről a lapok nem számoltak be, de kitudódott, hogy élesen megfogalmazta: a béke fenntarthatatlan egy szovjet-német megállapodással. Október 15-én Hruscsovot eltávolították hivatalából.” Nicholas Bethell: Gomulka: His Poland, His Communism (Holt, Rinehart and Watson, New York, 1969, 242–244).

²⁰² Fehér Ferenc: A „hruscsovista” mintaállam (Magyar Füzetek, Párizs, 1981, 8, 33–34.) Az 1968 utáni, kommunista Csehszlovákiában soha nem bocsátottak meg. „1969 tavaszára mindenkinek el kellett döntenie, elfogadja-e az új rezsimet, hajlandó-e együttműködni vele vagy sem. A cseh társadalom leginkább autonómiát igénylő, legdemokratikusabban gondolkodó elemeit szinte mind egy szálra egy csapásra marginalizálták. S nincs megbocsátás, nincs visszaút azok számára sem, akik ma már [1984-ben] talán hajlandók lennének beadni a derekukat.” Vajda Mihály: Totalitarizmus versus paternalizmus (In: Az orosz szocializmus..., 145–146.)

szintre kapcsolatait Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, Svédország, Olaszország, Kanada, Svájc.

De mindennél fontosabb volt, hogy kezeljék a gazdasági válságot. A VIII. kongresszuson Kádár Nyers Rezsőt jelöli ki megválasztásra a gazdaságpolitikai titkár helyére.²⁰³ Újabb fordulat a gazdaságpolitikában. „Sürgősen meg kell oldani, mégpedig előre sorolva, mindennél fontosabb kérdésként az agrárdolgot. Tudniillik amikor KB-titkár lettem, óriási gabonahiány volt. Naponta kellett összeszedni a dollárfedezetet a Nemzeti Banknak ahhoz, hogy importálni tudjunk. És ezt a Központi Bizottság titkárának kellett megtenni, nem tudom, hogy egy évig ment ez, ha nem tovább, összeülni a külkereskedőkkel, a bankkal és keresni a forrást és vásárolni a gabonát: Brazíliából, Argentínából, Kanadából. Európából szinte nem is lehetett vásárolni. A Szovjetunió meg importra kényszerült.”²⁰⁴ Na, ez előre sorolta az agráriumot, és elvezetett a fizetési mérleghez. A fizetési mérleg ekkor, sőt, már ’57-től a harmadik állandó napirenden levő kérdés a Központi Bizottságban és a Politikai Bizottságban is. Meg-

²⁰³ 1961 szeptemberében, amikor Kádár miniszterelnökké lesz, Fock Jenőt veszi maga mellé miniszterelnök-helyettesnek, és Gáspár Sándort jelöli helyére az MSZMP gazdaságpolitikai titkárának. Nyers Rezső Gáspár helyét veszi át alig egy év múlva.

²⁰⁴ „Az 1963-as rossz termés után kiderült, hogy az állam nem tudja felhalmozni az elemi csapások idejére szükséges gabonataralékokat. Számos körzetben kenyérhiány lépett fel. Ismételtén – mint a harmincas években és 1947-ben – sorban állás kezdődött, korlátozták a kenyérfejadagot. A hiány különösen a déli körzeteket: az Észak-Kaukázust és Dél-Ukrajnát sújtotta. Nagy mennyiségű gabonát kellett behozni, az ország aranytaralékaiból fedezve a költségeket: több mint 13 millió tonna gabonát importáltak, amiért Hruscsov később igen sok szemrehányást kapott. A Sztálin-korszakban egész egyszerűen hagyták volna, hogy a nép éhen haljon, a Hruscsov-korszak inkább az aranytaralékot váltotta át gabonára. És ez jól mutatja az óriási különbséget a szovjet történelem két korszaka között. A mezőgazdaság »felélénkítése« következtében a Sztálin utáni években rendkívül lehangoló eredmények születtek. A bruttó terméknek hét év alatt (1959–1965) 70%-kal kellett volna növekednie, ténylegesen azonban 10%-kal nőtt. Az átlagtermés 0,8%-kal emelkedett.” Mihail Heller-Alekszandr Nyekrics: A Szovjetunió története, 444. old.

oldani nem lehetett, mert ez a jéghegy csúcsa volt, ahhoz, hogy megoldjuk, a jégheggyel kell tisztába jönni.²⁰⁵

Kádár később így magyarázta el a helyzetet 1964. február 7-én: „Volt két-három olyan hét a múlt év őszén, amikor az a kép állt előttünk, hogy 1964. január 20-ig van kenyere az országnak, ha nagyon jól számoljuk. Azt is tudtuk, hogy a Szovjetuniótól most nem kérhetünk segítséget,²⁰⁶ de a lengyelektől és a csehektől sem. Kicsit taktikázni kellett, kicsit politizálni, s végül az Egyesült Államoktól kellett megvenni a gabonát, mert itt nem lehet tréfálni. Rossz útra vezetne, ha egy országnak fél esztendeig nem lenne kenyere. 60 millió dollárba került a kenyér. Most már itt van Magyarországon. A reakciók pedig hencegnek, hogy micsoda kommunizmus ez. Én erre azt mondom: micsoda nagyhatalom, meg világnagyság, [hogy] a dollárdeficitjét mi segítjük javítani? Itt nincs szerelem egyik oldalról sem. Pontosan érvényesül a kölcsönös előny. Ha az amerikai tőkésnek, meg az USA kormányának nem lett volna szüksége erre, akkor megragadta volna az alkalmat, hogy megfojtsa a magyar kommunistákat...” Szívességet tettünk az Egyesült Államoknak, hogy kenyérgabona vásárlásunkkal kiváltottuk őket a nyugati világ alkonyán szorult helyzetükből.

²⁰⁵ Beszélgetések Nyers Rezsővel (264).

²⁰⁶ A szovjet helyzet, nevezetesen, hogy a Szovjetunió nem képes kielégíteni nemcsak saját lakossága, de a szocialista országok gabonaigényeit sem, három fontos területen gyakorolt további hatást a magyar politikára: 1. Kádár átlátta, hogy a magyar mezőgazdaság fejlesztésével kell biztosítani az ország önellátását, így utat kell adnia a Fehér Lajos vezette reformoknak. 2. Hruscsov „1963-ban előterjesztette új, abszolút irreális kemizálási programját”, amihez a magyarok is csatlakoztak. 3. Végül, Hruscsov megkísérelte rávenni Gheorghiu-Dej Romániáját, hogy váljék a KGST éléstárává, amit Románia elutasított, mert nem akart elmaradt agrártermelő lenni a KGST munkamegosztásban. „1963 júliusában a románok a KGST országok vezetőinek csúcstalálkozóján teljes győzelmet arattak. A román vétó hatására a szovjetek és híveik beletörődtek abba, hogy félretegyék a gazdasági integrációval kapcsolatos terveiket.” Fejtő: A népi demokráciák története (Magvető, Budapest, 1991, 151.) Magyarország fokról-fokra átvette az agrárexportőr szerepet, és a hatvanas évek végétől ez biztosította a kemény árut a Szovjetunióval szemben.

A kádári nyitás további konszolidációs lépésekhez vezetett. A konszolidáció ekkor egyszerre mutatott a múltra és a jövőre. Kádárnak bizonyítania kellett, hogy 1956 októberének súlyos válsága óta az ország képe megváltozott, a vezetésnek sikerült kezelnie a válságot és nemcsak fenntartotta, de építette is magát. Minden személynek azt üzent: vajon nem jobban, nyugodtabban és biztonságosabban élsz-e, mint hat-hét éve? Nem értünk-e el együtt többet ez alatt a néhány év alatt, mint korábban bármikor? Másrészt előre is mutatott: ha továbbra se vagy ellenünk, hanem velünk, akkor munkálkodj a haza javán, oldjuk meg együtt a problémákat. Kádár János, akinek 1956 őszén senki se hitt, aki egyedül volt – megcsinálta. Lám, itt van, és rendszere működik.

A vezetés felismerte, hogy nem egyszerűen ki kell egyeznie a parasztsággal, ha biztosítani akarja a fogyasztást, hanem a vezetésnek meg kell szereznie a bizalmat, és intézményes biztosítékokat is kell adniuk reformok révén. Ekkor vett irányt a Fehér Lajos irányította kis mezőgazdasági reform, amely megelőzte az 1968-ast. Ebben radikálisan lecsökkentették a tervmutatókat és nagy önállóságot adtak a termelőszövetkezeti vezetőknek. Elfogadták és jóváhagyták, hogy a szövetkezeti elnököknek, sőt, az állami gazdaságok vezetőinek származási eredetét nem kell figyelembe venni, és így kerülhettek kuláknak minősített parasztok, gazdatisztek, „régii szakemberek” a mezőgazdasági egységek élére. A szövetkezetek hatáskörébe utalták a háztáji kérdését, ezzel biztosítva a természetes összefonódást a nagy- és a kisbirtok között. Végül, anélkül, hogy tudták volna, hogy mit tesznek, engedélyezték, hogy a mezőgazdasági üzemek ipari termelő és szolgáltató melléküzemágakat hozzanak létre az agrártermelés kiszolgálása érdekében, amivel a szabadabb, tervutasításokkal nem sújtott tsz-melléküzemágak felé terelték az ipari kis és középüzemek munkaerejét. Megjelent az állami koordináció mellett a piaci, és megindult a versengés a magasabb jövedelmekért és befektetésekért, immár egy nem közvetlenül állami rendszerben. *A mezőgazdasági kiegészítés egyben a vidékkel való kiegészítést jelentette.* Kopátsy Sándor és Kemény István ebben látják a magyar váltás lényegét.²⁰⁷

²⁰⁷ „Az 1959–60. évi kollektivizálás nyomán a mezőgazdasági termelés mélypontra zuhant; a földek műveletlenek maradtak, a parasztok az adott feltéte-

A termelőszövetkezetek mintegy átvették a falu mindennapjainak békés felügyeletét, magukra vállalták a piacszervezés, a foglalkoztatás és részben a szociális ellátás szerepkörét. A leglátványosabb különbség a hatvanas évek végére nem a lengyel, a román, az ukrán város és a magyar város között húzódott, hanem a magyar

lek között nem voltak hajlandók dolgozni. Ám feltámadt a termelési kedv akkor, amikor a parasztság kiharcolta magának a kollektív és a magángazdaság szimbiózisát.” Kemény István: Szabad vállalkozók országa (Magyar Füzetek, 6, Párizs, 1980, 97.) Donáth Ferenc, Kemény István és Kopátsy Sándor mind úgy vélik, hogy a konszolidációhoz a paraszti ellenállás vezetett. „A piaci gazdaság azután a mezőgazdaságból a gazdaság más területeire is áttért. A piacnak az előző korszakban sem volt elhanyagolható hatása a gazdasági életre: egyrészt az örökölt piaci struktúra maradt a gazdasági élet alapja, másrészt a gazdasági ciklusokat is az állami gazdaságpolitika és a piac (rejtett) küzdelme szabta meg. Amíg azonban e szakaszban a piac hatása főképpen indirekt volt, addig a hatvanas évektől kezdve már jelenlévő piaci folyamatok formálják a gazdaságot és határozzák meg egyre inkább a termelési erők elhelyezkedését a különböző szektorokban.

Mennyiben általánosítható a magyar fejlődés más kommunista irányítás alatt álló országokra? Mutatkoznak-e más országokban is hasonló irányú fejlődés jelei? Igaznak látszik az a nehezen bizonyítható állítás, hogy a nem regisztrált gazdaság egyetlen más kommunista országban sem terjedt ki ennyire, és ami sokkal fontosabb ennél, a piaci folyamatok másutt elsősorban az árnyékpiacon területén jelentkeznek, amíg Magyarországon valóságos piac van, amely nemcsak újraelosztja, hanem növeli is a nemzeti terméket. E feltűnő különbség Magyarország és a többi kommunista társadalmi rend között valószínűleg azzal függ össze, hogy 1956 után nem lehetett visszaállítani a forradalom előtti állapotokat.

A kelet-európai társadalmak rendszere egyfelől leírható statikusan és formálisan, amikor is az uralom centralizált teljessége áll szemben az uralomtól megfosztottság és kisémmizettség teljességével. Másfelől azonban leírható dinamikusan és valójában, amikor is a társadalmat konfliktusok halmazának kell tekintenünk, amelyen belül szünet nélkül folyik egymással szemben álló stratégiák küzdelme. A konfliktusok megosztják, szétszakítják, egymást gyűlölő rétegek és csoportok küzdelmének színterévé teszik, ugyanakkor azonban fenn is tartják a társadalmat.

Így a kelet-európai társadalmak normális időben való normális működését éppen az ellenstratégiák tartják fenn: e társadalmak nem a konszenzusra, hanem az ellenkezőjére épülnek.” Kemény: i.m. 97–101. Kemény azt hiszem ráismert a kádári konszolidáció lényegére: itt nem egy belenyugvó, befagyott rendszerről van szó, hanem egy konfliktusokat belső motorrá átalakító szisztémáról.

és a többi falu között. A kötelező vetéstervezés, a központi meg-határozott termelési folyamatok hiánya, s ugyanakkor a köz- és a magánpiac önkéntes koordinálása következtében a hatvanas évek végére a magyar mezőgazdaság többleteket hozott létre, és a jövedelmeket a központi állam nem vette el, pazarolta más célokra, hanem visszaforgatta a mezőgazdaságba.²⁰⁸ Ez látszott meg a magyar falun.

A Kádár-rendszer az erős munkáscsoportokkal való kiegyezést ugyanígy kereste, de igazán csak a fogyasztás, az életszínvonal tartós emelkedésének biztosításában találta meg. Ezt megígérte, és amennyire tehetette, állta is a nyolcvanas évekig. S mivel az 1957 óta eltelt időben minden évben nőttek a reálbérek, így a munkások egy egységesen emelkedő hat-hét évet láttak maguk mögött, hihettek a további hat-hét évben is. A Rákosi-rendszer évei után ez hihetetlen fejlődésnek látszott. Teljesítmény volt, nem szó. Kádár látszott az egyetlen olyan kommunistának, aki nemcsak dumál, tesz is, betartja, amit megígér.²⁰⁹ És mivel ismert volt a hruscsovi szovjet kézzelfog-

²⁰⁸ A lengyel mezőgazdaság tragédiája, hogy hiába hagyták meg a földeket magánkézből, a termelők piaca nem alakulhatott ki a szigorú állami felvásárlási rendszer mellett, és az állami elvonások lehetetlenné tették a felhalmozást, érdektelenné a parasztokat a többtermelésben. Az 1959-es lengyel gabona- és húsválság után, a türelmetlen Gomulka nem a reformok, hanem a még szigorúbb ellenőrzés és behajtás felé fordult, állandó nyomorgásra ítélve a lengyel termelőket, és élelmiszerhiányra a fogyasztókat.

²⁰⁹ Micsoda ironiája a sorsnak! 1956 őszén „Kádár nem volt abban a helyzetben, hogy igazat mondjon. A népakarat képviselőjének kellett feltüntetnie magát, holott a szovjet fegyverek nélkül egyetlen percig sem maradhatott volna uralmon. A forradalom továbbfolytatójának és megmentőjének szerepét kellett eljátszania, miközben sztálinista támogatással megszüntette a forradalom szerveit, és felépítette a régi típusú, hatalmi monopóliumot élvező, centralizált párt- és államgépezetet. Amnesztiát ígért, miközben folytak a letartóztatások, a munkástanácsokkal tárgyalt, miközben karhatalmistái a munkások közé lőttek.” Eörsi: i.m. 20. Teljesen igaz! Csak hogy Kádár valószínűleg egyetlen dolgot ígért és gondolt komolyan 1956 őszétől: a munkások bérét, életszínvonalát emelni fogjuk. Minden egyéb hazugság volt. Ám ezt az egy ígétét Kádár betartotta – ennek, egy év múlva semlegesítés és normalizáció, öt év múlva stabilitás, tíz év múlva konszolidációs elfogadás volt a fizetése.

ható segítség is, kétségkívül ez Hruscsovot is elfogadtatta a magyar közvéleménnyel.²¹⁰

A kádári vezetés még nem tudta, vagy nem akarta tudni, hogy az ipar teljesítményével nem alátámasztott, az ipari munkások tartós életszínvonal emelésének ígéretével mekkora terhet vállalt magára. A rendszer nem tudott, akart, a mezőgazdasághoz hasonló reformokat elindítani az ipar területén. A hatvanas évek elején végrehajtott iparvállalati koncentráció tovább csökkentette a reformok esélyét, egyre nehezebbé tette a szerkezetátalakítást. Ám, az iparban fennmaradó szocialista tervgazdasággal lehetetlen volt olyan nyugati exportképes kapacitásokat kialakítani, amelyek lehetővé tették volna a fogyasztási cikkek behozatalát. S mivel a konszolidációs folyamat bebizonyította, hogy az életszínvonal emelése belső és KGST ipari termelésből, szolgáltatásból nem biztosítható, előbb vagy utóbb be kellett következnie az ismert dilemmának: vagy ismét elveszünk a mezőgazdaság többletjövedelmeit, vagy radikális átalakítást víszünk végig az iparban is. Tudjuk, hogy a dilemma felmerülésekor, a hetvenes évek elején a Kádár-rendszer a nem-döntést, és ezzel a nyugati eladósodást választotta.

Az értelmiségi csoportokkal a megtorlás és a társadalmi konszolidáció után már nem volt igazán nehéz dolga. A csontropogatók időkben az értelmiségiek megtanulhatták, hogy a Kádár-rendszer nincs tekintettel senkire és semmire. Előtte tekintély, művészi rang nem számított, ha valamiért úgy gondolja, hogy az illetővel le kell számolni. Akit elítéltek azért tudta, akit „futni hagytak” azért, hogy a hatalom

²¹⁰ Jellemző, hogy hiába indult sokkal jobb előfeltételekkel a Gomulka-féle *mała stabilizacja* (kis stabilizáció), éppen a magas várakozások, és az elmaradt szovjet segítség miatt végül nem tudott tartósan konszolidálódni. (Bár az elmúlt kétszáz évben Gomulka 16 éves korszaka volt a leghosszabb és a legstabilabb korszak a lengyel történelemben.) A Kádár-rendszert nyíltan utánzó Gierék-rendszer ugyanazzal az engedményes, béremelő-árcsökkentő konszolidációs politikával próbálkozott mint a kádári politika, de ezt már nem tudta szovjet segítségre alapozni, csak nyugati eladósodásra – megbukott. Akár a Jaruzelski-rendszer, amely szintén kádári mintázatú volt, de ekkor már nemcsak a szovjet támogatásra, de a nyugati eladósodásra se lehetett támaszkodni, így a rendszernek nem volt kiútja.

bármikor képes ütni. De azt hiszem, hogy az 56-os értelmiséget ennél jobban megtörte a társadalom normalizációja és konszolidációja. Azzal kellett számolnia, hogy a forradalomra és szabadságharcra való figyelmeztetéssel magára marad. Nem értette, vagy nem akarta érteni a társadalom változását. Nem tudta, hogy a társadalomban vagy magában kell-e kételkednie.²¹¹ A részben Németh László által kitalált, és nem is nagyon rafináltan alkalmazott „három T” – tiltás, tűrés, támogatás – fehér asztalnál kialakított rendszerében nagy megkönnyebbulést hozott, hogy a rendszer újra a tekintélyekhez fordult, megint elismerte a minőséget. A magyar megoldás ebben is különbözött a többi szocialista országtól. A hatalom a szakmák legjobbjaiával, legtekintélyesebbjeivel igyekezett megalkudni, s mintegy az ő kezükbe helyezte a szakmák sorsát. Ezzel bevonta a társadalom által tisztelt embereket a konszolidáció menetébe, és érdekeltté tette a rendszer jobb működtetésében. Nem volt ellentársadalom és ellen-elit, ahová el lehetett volna bújni. A rendszer elkészült. „Megváltozott a térkép, nemcsak a politikai, hanem a belső, emberi térkép is.” (Márai)

²¹¹ Nagyon jól írja le ezt az érzületet Sebastian Haffner Hitler harmincas évekbeli teljesítménye kapcsán: „A Hitlerre nemet mondó, művelt és jó ízlésű polgár – akár hívő keresztény volt, akár marxista –, a harmincas évek közepén és második felében, látván Hitler tagadhatatlan teljesítményeinek és csodás tetteinek véget nem érő sorát, alighanem azon tűnődött – szükségképpen azon kellett tűnődnie –, hogy vajon nem az ő mércéivel van-e baj? Elképzelhető, hogy saját mércéi a hamisak? »Ne volna igaz, mindaz, amit tanultam, és ami-ben hittem? Pedig minden, ami a szemem előtt zajlik, mintha erre utalna. Ha a világ, a gazdaság, a politika, az erkölcs világa valóban olyan, amilyennek korábban hittem, akkor egy ilyen embernek már réges-rég nevetségessé kellett volna válnia, és el kellett volna tűnnie a sülyesztőben. Sőt egyáltalán nem kerülhetett volna oda, ahová került! De ez az ember, nem egészen húsz év alatt a semmiből a világ központi figurájává vált. Minden akadályt sikerrel vesz, nem ismer lehetetlent. Vajon ez nem bizonyít semmit? Vajon nem kell-e inkább nekem magamnak átértékelnem minden eddig vallott eszmémet, beleértve az esztétikai és erkölcsi elveimet is? Vajon nem kellene beismernem legalább annyit, hogy várakozásaim és jóslataim nem váltak be, és hogy bírálataimmal visszafogottabbnak, ítéleteimmel pedig megfontoltabbnak kell lennem?»” Haffner: *Megjegyzések Hitlerhez* (Európa, Budapest, 2002, 58–59.)

Kende Péter – Félreértések és csalódások

Miért nem sikerült a politikai rendszer konszolidációja 1989 után?

Ez a fejezet arra keres választ, hogy mi történt az 1989 és 2010 közötti húsz évben a szovjet rendszer összeomlásából keletkezett új magyar államisággal. Az itt következő tanulmány központi állítása az lesz, hogy az 1989/90-es változásokkal létrejött demokratikus állam konszolidációja kezdettől fogva súlyos akadályokba ütközött, s hogy azok a politikai megrázkódtatások, amelyeken az ország 1998-at követően keresztülment, alapvetően ennek a körülménynek tudhatók be. Kis túlzással talán még azt is mondhatnám, hogy igazán sikeres csak az 1989/90-es év volt, s hogy ezt követően egy olyan történet kezdődött, amelyben válság válságot követett. Ha a válságoknak erről a láncáról még az is kimutatható, hogy – nagyon különböző, de egymást erősítő okokból – áttörhetetlen volt, akkor ebből az is érthetővé válik, hogy miként következhetett be 2010-ben az a radikális fordulat, amely ha formálisan nem is, valójában azonban fölszámolta az 1989-ben létrehozott demokratikus államiságot.

Az előbbi bekezdésben egy új fogalommal egészítettem ki a „konszolidáció” témáját, nevezetesen a „válságtörténettel”, ami pontosításra szorul. E kifejezés csupán a történések ívét próbálja megragadni, amelyben szükségképpen különféle – azonos irányú vagy ellentétes – mozgások kapcsolódnak össze. Fölfelé mutató mozgás volt például a magyar gazdaság lábra állása a Bokros-csomag folyományaként, vagy az Európai Unióba való integrálódás a 2000-es évek első felében, s bizonyos fokig még később is. „Lefelé” mutatott ugyanakkor az ipari és a mezőgazdasági termelészféra szétzilálódása, vagy (nagyrészt ennek következményeként) a létbizonytalanság érzésének elhatalmasodása a magyar társadalomban. A magyar demokrácia intézményrendszere fokozatosan épült ki az 1990-es

években, de sem ez a fejlemény, sem az Alkotmánybíróság vagy a párhuzamosan működő ombudsmani hivatalok egyre gazdagodó jogértelmezése nem zárta ki a negatív jelenségek szaporodását még a jogi szférában sem (ha nemcsak az intézményrendszer formális tökéletességét tartjuk szem előtt, hanem azt is, ahogy arra a társadalom tekint, valamint hogy az írott jog miként érvényesül az emberek által megélt világban.)

E dolgozat tárgya tehát egy válságtörténet lesz, amelynek megértése természetesen feltételezi az 1989-es fordulópontot megelőző korszak ismeretét is. Elemzésünk azonban ezt adottnak veszi, s ezért egyenesen a 89/90-es változásokból indul ki. Hadd tisztázzak azonban valami fontosat. A permanens válság tételével nem azt akarjuk az olvasónak sugallni, hogy a kezdeti fordulatnak nem volt hozama vagy hogy az ország a 90-es évek óta rosszabbul él (úgy általában), mint a Kádár-rendszer idején. Csupán azt állítjuk, hogy a 90-es évek elején életbe léptetett politikai rendszer egyre több működési zavart, inkohereciát és deficitet mutatott föl, aminek következtében teljesítménye egyre inkább eltért a hozzá fűzött várakozásoktól, s egyre több ponton vált el nem fogadottá, lesajnálttá, gyűlöletessé, belső ellentmondásoktól gyötörtté. S amikor fentebb a „várakozások” szót használtam, akkor nemcsak a „köznépre” gondoltam, hanem arra az („elitnek” nevezett) politikai vezető rétegre is, amely a rendszert kigondolta, felállította és működésbe hozta. Még ennél is fontosabb, hogy az elégedetlenség érzése mind az elitben, mind a szélesebb társadalomban majd hogy nem pártpreferenciáktól függetlenül volt jelen. Amivel azt akarom mondani, hogy más-más okokból ugyan, de mind a jobboldalnak, mind a baloldalnak baja volt a rendszerrel: nem azt kapta, amit várt tőle, és nem gondolta, hogy történelmileg jó irányba indult el vagy hogy a lehető legjobbat adta, ami az adott történelmi helyzetből kihozható volt. Ennyiben az 1989 és 2000 közötti korszak lényegesen eltért az olyan konszolidációs periódusokról, mint a Tisza Kálmán nevével fémjelzett korszak, vagy az 1920 utáni évtizedben Bethlen István kormányzati teljesítménye, vagy az 1956-os forradalmat, illetve annak brutális leverését követő második Kádár-korszak. Holott ezek a – konszolidálónak tekintett – kormányzati periódusok kivétel nélkül mind kényszerpályán mo-

zotnak, szemben az 1989 évi Magyarországgal, amely a maga választotta útra lépett.

Dolgozatom alapjában véve két főrészből áll, amelyeknek első megközelítésben azt a címet adhatnám, hogy „Félreértések” és „Csalódások”. Az első részben ugyanis azokat a illúziókat és más téves elképzeléseket fogom szemügyre venni, melyek az 1989-es fordulatot előkészítették és amelyeknek alapján a 89 utáni új államiság életbe lépett. A második részben térek rá azokra a nehézségekre, csalódásokra és kudarcokra, amelyeket a nevezett illúziók az új rendszer kiépítése során maguk után vontak. Elemzésem mind a „félreértéseket”, mind a „csalódásokat” alapvetően tematikus sorrendben fogja követni. Ezt nemcsak logikai okokból teszem, hanem abból a megfontolásból is, hogy e kötet olvasói bizonyára ismerik a tárgyalt húsz év kronologikus menetét, ennél fogva az összefüggéseket annak felidézése nélkül is lépések lesznek követni.

A munkának lesz végül egy kiegészítő (III.) része is, amely a 2000-es években készült közvélemény-felmérések alapján próbálja megvilágítani, hogy milyen érzelmi fejlemények és ítéletalkotási elmozdulások vezettek az 1989-es államiság felborulásához, vagy pontosabban: segítették elő azon politikai irányzatok megerősödését, amelyek erre törekedtek. Úgy is mondhatnám, hogy ebben a záró részben kerül sor az előző két részben a magyar társadalom érzületeiről felvázolt hipotézisek számszerű igazolására.

I.

Az 1989 évi változásokat Magyarországon köztudomásúlag nem tömegmozgások készítették elő, hanem egy olyan szellemi-politikai erjedés, amely a humán értelmiség „ellenzékiként” számon tartott kisebb-nagyobb csoportjain kívül kiterjedt a kommunista vezető réteg egy részére is, különösen 1987/88-tól kezdve, amikor is – Kádár János kiöregedésével párhuzamosan – Gorbacsov működése újra fogalmazta azokat a potenciális lehetőségeket, amelyek Magyarországon előtérbe kerültek. A rendszerváltás előzményeiről és lefolyásáról

az elmúlt húsz évben napvilágot látó munkák véleményünk szerint kielégítően tisztázták azt, ami e kulcsidőszakban történt.²¹² E tényfeltáró és helyzetértékelő leírásokat azonban ma már más szemmel olvassuk, mint akár öt-tíz évvel ezelőtt, hiszen az 1989-ben létrehozott rendszer azóta bekövetkezett bukása óhatatlanul olyan mozzanatokra irányítja rá a figyelmet, amelyek – még ha nem maradtak is említés nélkül a korábbi elemzésekben – nem kaptak ott akkora hangsúlyt, amekkorát mai szemléletünk szerint megérdemelnek. Lássuk tehát e dolgokat mai olvasatban!

1988 végéig a hatalmon lévő vezető réteg még hitt abban, hogy a magyar társadalom jelentős többsége támogatja a „szocializmusnak”²¹³ azt a pragmatikus (és némi önrevízióra is hajlamos) képletét, amely Magyarországon a 60-as 70-es években kialakult, s amelynek megfelelően az országot egészen Gorbacsov fellépéséig kormányozták. A Szovjetunióban bekövetkezett változás azonban szembesítette a magyar pártvezetőket azzal a – kihívásnak is tekinthető – lehetőséggel, hogy saját erejükből kell fenntartaniuk vagy megvédeniük magukat. (Gorbacsov környezete 1987 elejétől kezdett erre célozni.) Biztonságérzetüket rontotta a gazdasági stagnálás és az eladósodás egyre nehezebben tartható mértéke is. 1989-re pedig az is kiderült, hogy az ellenzéki szírhangok nagyobb hatást tesznek a társadalomra, mint ezt ők, a hatalomban ülők addig gondolták: például, hogy egy ellenzéki politikusnak lokálisan jobb esélye lehet a parlamentbe való bekerülésre, mint egy helyi vagy országos pártvezetőnek. A hatalmi elitnek ez az elbizonytalanodása magyarázza azt, hogy egyáltalában sor kerülhetett a rendszer alapjait érintő kérdések

²¹² Gondolunk itt nemcsak olyan összefoglaló munkákra, mint Romsics Ignácé, Bozóki Andrásé vagy Ripp Zoltáné, hanem a folyóiratokban vagy szöveggyűjteményekben nagy számban publikált résztanulmányokra is.

²¹³ Az 1989 előtti évtizedek hivatalos nyelvezetében a „szocializmus” szó a kommunista államrendszer szinonimája volt. Azokat az országokat nevezték „szocialistának”, amelyekben a kommunista párt uralkodott teljhatalommal. A továbbiakban tehát inkább a „kommunista államrendszer” kifejezést fogom használni, s ezzel nyitva hagyom a lehetőséget annak, hogy a „szocializmus” szóval más fejleményeket vagy törekvéseket is jelöljek, például nyugat-európai összefüggésben.

megvitatására 1989 nyarán, az úgynevezett nemzeti kerek-asztal tárgyalások keretében. Amelynek kimenetele, mint tudjuk, olyan törvények elfogadása (illetve az addig érvényes törvény- és alkotmánysszövegek olyanirányú „módosítása”) volt, amivel a fennálló zárt politikai rendszer lényege szűnt meg. A módosított alkotmánynak ugyanis már semmi köze nem volt az 1949-ben kihirdetethez, hanem egy azzal szögesen ellentétes, politikailag nyitott (demokratikus) rendszer alapjait fektette le. De az MSZMP döntési helyzetben lévő fontosabb vezetőinek többsége még 1989 őszén is abban a hitben élt, hogy a kilátásba helyezett szabad választásokon a szavazók nagyobb része a fennálló rendszer kontinuitása mellett lesz, s csak egy kisebb része fog az ellenzéki pártokra voksolni. Ez volt, legalábbis számukra, a dolgok alakulásának látszata.

Egészen másfajta illúziók vezették azokat az ellenzékieket, akik 1988-ban önálló pártalakításba fogtak, 1989 tavaszán pedig az ellenzéki kerekasztal keretében próbáltak összehangolódni, illetve közös platformra lépni a hatalom képviselőivel szemben. Felfogásuk szerint Magyarország megérett a változásokra, mert (itt nem részletezhető, de közismert okokból) a társadalom úgyszólván minden rétege kiábrándult a szocialistának nevezett rendszerből és nagy többségében valami mást szeretne. Óvatosan fogalmazok, mert csak azt a kiindulópontot akarom itt megvilágítani, amelyről az ellenzéki elindult, s aminek alapja a mind szélesebb körben érzékelhető elégedetlenség volt. (Az illúziók a folytatáshoz fűződtek.) Az ellenzéki csoportok körében meglehetősen széleskörű egyetértés volt arra vonatkozóan, hogy minek kell véget vetni – ha nem is arról, hogy mit kell létrehozni. De talán még ez utóbbi pontot illetően is volt valamiféle konszenzus. A rendszerváltó irányzatok szervezői és szellemi vezetői ugyanis kezdeményezéseik első sikerei arról győzték meg, hogy eljött egy demokratikus fordulat ideje, mert hiszen az országban láthatóan „mindenki demokrácia után áhitozik”. A közakaratnak ebben a tételezésében volt valami párhuzamos azal, ahogyan a magyar demokraták a kommunista restauráció (azaz a Kádár-rendszer) időszakában az 56-os forradalomra gondoltak. Talán védekezéséppen az „ellenforradalmiság” szovjet-kommunista vádja ellen, talán más okokból, de adótnak vették, hogy aki

a kommunista diktatúrát elveti, az így vagy úgy demokráciát szeretne. Ezt evidenciának tartani annál is kézenfekvőbb volt, mert hogy a kommunizmussal szemben álló világ – annak legalábbis a Magyarország felől látható része – „demokratikus” volt. Mégpedig a szónak abban az értelmében, amely Nyugat-Európában és Amerikában az Atlanti Charta meghirdetése óta uralkodóvá vált. Az általános emberi jogok csak úgy, mint a vallási és etnikai kisebbségeket „megillető jogok” a fenti értelemben vett demokráciának voltak a „természetes” tartozékai²¹⁴. Az a lehetséges képlet, hogy valaki kommunistaellenes s mégsem demokrata, a Magyarországon akkoriban bimbózni kezdő ellenzéki irányzatok egyikében sem merült fel. Vagy ha mégis, akkor nemigen illett beszélni róla.

Egy másik illúzió a magyar társadalom állapotával volt kapcsolatos. Nem volt olyan világosan megfogalmazva mint az előbbi, de kimondatlanul is része volt a jövőre vonatkozó elképzeléseknek és tervezeteknek. Ez az illúzió semmiféle tudományos elméletre vagy gyakorlati tudásra nem támaszkodott, sőt igazában véve durván ellentmondott azoknak a szociológiai kutatásoknak, amelyek a 60-as 70-es évektől kezdve, ha bátortalanul is, de azért megkezdődtek, s egészen más állapotokról adtak hírt, mint amit a politikus vagy ideologikus elmék „normális állapotként” számon tartottak. E kutatásokból ugyanis kiderült, hogy a kommunista államrendszer viszonyai milyen mélyen felforgatták a magyar társadalmat. Az ellenzéki fejekben ezzel szemben még többé-kevésbé normaként élt a hagyományos nagyipari munkásság, a szabad vállalkozás visszatérését leső kis- és középpolgárság és a számszerűleg ugyan megfoghatkozott, de kistermelőként még mindig létező (és a szövetkezetekbe vagy állami gazdaságokba kényszerített földműves rétegnél hatékonyabb) középparasztság képze. S mintha valami olyan elképzelés uralkodott volna, hogy a piacgazdaságra való visszatéréssel majd helyreáll a társadalom megszokott formája. Belátom, hogy ebben az

²¹⁴ A jogok természetességét illetően én különvéleményen vagyok minden elismert és közkeletű jogelmélethez képest. Lásd: „Isten, császár, paraszt... avagy a jogok bűvös háromszöge” című esszémet, in: *A köztársaság törekény rendje*, Budapest, 2000. (Osiris Kiadó, p. 254–266.)

interpretációban van valami önkényes, tekintettel arra, hogy nyilvánosan beszélni ilyen dolgokról még 1989-ben sem nagyon lehetett. Magától értetődő csak annyi volt, hogy demokráciának kell jönnie, amibe hallgatólag a kommunista állam monopolisztikus tulajdonviszonyainak fölszámolása is beletartozott. De annak átgondolására, hogy ez gyakorlatilag mit jelent, nem volt elég kedv, sem tudás vagy gyakorlati indíttatás. S a szovjet uralom jellegében végbemenő változások gyorsasága miatt talán idő sem volt hozzá. Nemcsak Magyarországon volt ez így, hanem a szovjet tömb szinte valamennyi országában.

Egy harmadik illúzió a kíváncsatos változások hatalomtechnikai lebonyolításával volt kapcsolatos. Mint tudjuk, minden létező nyugati típusú demokrácia: többpártrendszer, egyrészt abban az értelemben, hogy a közakarat a pártok keretében formálódik, másrészt abban, hogy pártok révén kínál terepet a versengő politikai ambícióknak és ültet hatalomba (vagy vált le onnan) állampolitikára megszerveződő civil erőket. Pártok nélkül nincsen demokratikus rendszer, sem parlamentáris, sem prezidenciális formában. Elsőrendű kérdés tehát, hogy egy formálódó demokrácia milyen pártstruktúrával indul. Ehhez képest meglepő, hogy a magyar ellenzékiesség irányzatai szinte a változás pillanatáig nem gondolkodtak ilyen struktúrákban. Pontosabban: az átmeneti lengyel modell meglétét alapul véve arra készültek, hogy két tömb fog egymással szemben állni: a hatalom és az ellenzék. Igaz, hogy 1988-tól kezdve a különféle irányzatok kezdtek maguknak szervezeti keretet kiépíteni, de még mindig óvakodtak attól, hogy pártnak nevezzék magukat.²¹⁵ Mind a Magyar Demokrata Fórum, mind a későbbi SZDSZ 1989 koratavaszán jutott arra az elhatározásra, hogy „pártként” jelentkeznek. Az úgynevezett történelmi pártok (FKGP, SZDP) is ekkor csatlakoztak fel sietve a meginduló

²¹⁵ Ennek többféle oka is lehetett. Az első – s valószínűleg a legfőbb – az egy-pártrendszerrel együtt járó ama tiltás, hogy más pártoknak a rendszerben helye nincs. Egy másik, újabb keletű tényező a „közvetlen demokrácia” ideális képzetéből eredeztethető. Végül, történelmi okokból, a „pártoskodáshoz” a magyar közgondolkodásban negatív képzetek fűződnek. 1989-ben mindez egy csapásra eltűnni látszott, de nem kellett sok idő ahhoz, hogy hamarosan újra jelentkezzenek.

pártmozgáshoz (amelyet azonban a legfontosabb rendszerváltó irányzatok továbbra is eléggé szégyenkezve folytattak). Az MDF-ben még mindig uralkodó volt az a nézet, hogy nem „párt” kell, hanem „mozgalom”, s az SZDSZ is különféle fedőnevek alá rejtette tényleges vezetői testületeit, mintha maga előtt is titkolta akarta volna, hogy demokráciában is vannak hierarchiák. Jellemző egyébként, hogy a megalakuló SZDSZ-nek Kis János személyében olyan vezére volt, aki nem vállalt politikai szerepet, s az első szabad választásokon még képviselőnek sem jelöltette magát. A Fidesz is csak mellékesen és csak később nevezte el magát „polgári pártnak”, s mind indulásakor, mind 2002-es választási veresége után inkább a mozgalmi formákat szorgalmazta (miközben vezető magja nagyon is kitanulta, hogy miként kell egy elitpártnak viselkednie).

Ha őszinte akarok lenni, be kell vallanom, hogy a 80-as évek végén színre lépő ellenzéki erők esetében ezt a rejtett vagy nyílt pártellenességet nem tudom kielégítően értelmezni. Elvégre is a kommunizmust megelőző évszázad nagyobb részében az országot parlamentáris rendszer kormányozta, amelynek működése pártokhoz kapcsolódott. A 89-es rendszerváltó pártok attitűdjében föltehetően a magyar társadalom már említett széleskörű pártellenessége tükröződött. De talán az 56-os forradalomhoz fűződő ama nagyon elterjedt felfogás is, hogy a győzelemhez nemzeti egység kellett volna, vagyis hogy kár volt akkoriban pártalapításokkal vesztegetni az időt. Mintha 1989-ben is valami ilyesmi derengett volna a fejekben. Nem lehet kizárni egy ennél rejtettebb összefüggést a marxista ideológia máig élő maradványaival sem (aminek egyik népiesen kifordított verziója szerint „most azért rossz nekünk, mert egy párt helyett több párt van”). Mindezekben már csak azért is érdemes egy kissé eltűnődni, mert azóta még világosabb lett, hogy aki e hazában „a nemzet” képviseletére pályázik, előbb-utóbb egyetlen gyűjtőpártba próbálja begyömöszölni a teljes politikai közösséget.

Még egy dologról szeretnék futólag említést tenni, aminek a demokrácia 1999 utáni válságaiban és későbbi hanyatlásában nyilvánvalóan nem csekély része volt. Ez pedig az a gyakorlatilag közismert, de elméletileg többnyire elhanyagolt probléma, hogy valaminek még a legdemokratikusabb társadalmat is össze kell tartania. Alkalmilag

ez a valami lehet egy közös vállalkozás (például háború, hódítás, vagy gyarmatosítás a szó görög–római–velencei értelmében). Tartósabb hatással lehet a közös vallás, különösen akkor, ha az a külvilághoz viszonyítva kisebbségi, illetve szingurális helyzetben van. Történelmileg összetartó erőként működhet egy régtől adott dinasztikus hatalom, amelynek védőernyője alatt a társadalom fokozatosan demokratizálódik. Vagy az a történelmi élmény, amelyet a dinasztikusan igazolt többséggel való szembefordulás teremtett, különösen olyan esetben, amikor a forradalmi–függetlenedési aktusból szerencsésen kiérlelődött intézményrendszer keletkezett (mint például az Egyesült Államokban). Összetarthat egy társadalmat a nemzeti elégtétel keresése is (hogy ehhez példát találjunk, nem kell messzire menni, hiszen a Horthy-rendszerben valami ilyesmi kovácsolta össze a magyar társadalom nyilvánvaló többségét). Diktatúrák is összetarthatnak egy társadalmat feltéve, hogy kitermelnek egy olyan államosztályt, amely elfogadja, szolgálja és mintegy konszolidálja a rendszert. (Kézenfekvő példa erre a Kádár-korszak kormányzata, amely egy idő után látszólag külső támogatás nélkül is fenn tudta tartani magát – persze csak addig, amíg fel nem csillant a változás lehetősége.)

Ezzel a néhány odavetett megjegyzéssel arra a kérdésre akartam válaszolni, amelyből tulajdonképpen ez a közös munka elindult,²¹⁶ vagyis hogy „mi tarthat össze egy társadalmat?”. A harmadik Magyar Köztársaság alapítóit ez a kérdés szemmel láthatólag nem foglalkoztatta. Egy részüket azért nem, mert meg voltak győződve arról, hogy az igazi – mármint a nyugati értelemben vett – demokrácia jobb összetartó erő, mint a kommunista diktatúra. Egy másik részüket pedig azért nem, mert úgy gondolta, hogy az igazi összetartó erő: „a nemzet”. Ez a hit az MDF-ről átszállt a nemzeti érzékenységet fölvevő Fideszre, sőt újabban – „nemzeti egyetértés” címen – már-már ideológiaként szeretne jelentkezni. (Kérdéses azonban, hogy e szólam mögött van-e ideológia a szó erős értelmében.)

A 89 utáni demokrácia alapítói nem mérték fel azt a lehetőséget, hogy a társadalom a megszülető új állammal vagy azonosul vagy

²¹⁶ Lásd Gombár Csaba fejezetét.

nem. Tíz évvel később ezt az „államtudati” problémát én a következőképpen fogalmaztam meg: „A demokratikus rend fennmaradása és megszilárdulása nem csak intézmények kérdése. Jelentős részben azon is múlik, hogy az állampolgárok – szűkebb pártvonalmaikon túl – képesek-e azonosulni az államrenddel mint olyan-nal. Az 1989 óta eltelt tíz év mérlege ebből a szempontból korántsem egyértelmű”²¹⁷. E szöveg folytatásában még úgy vélekedtem, hogy „a demokrácia alapelveit illetően erős konszenzus alakult ki”, de hozzáfűztem, hogy „ez nem jelenti egyszersmind a demokratikus állammal való azonosulást. Paradox módon ezt az a körülmény nehezíti, amely ugyanakkor a demokrácia egyik vonzereje és kulcsértéke is: a politikai pluralizmus.” A kommunista államnak, folytattam a gondolatmenetet „könnyebb helyzete volt, mert aki annak a hívéré szegődött, az a pártlojalitását automatikusan átruházhatta az államra. A demokrácia polgárának úgy kellene az állammal azonosulnia, hogy eközben ne vegye figyelembe, politikailag az övéi vannak-e nyeregben: ami pszichológiailag nyilvánvalóan nehezebb feladat.” S ez a szövegrész így fejeződött be: (a többség) „legfeljebb akkor érzi magáénak a rendszert, amikor az általa preferált párt kormányoz, s még akkor sem föltétlenül.”²¹⁸

Ezzel áttérhetünk „csalódások” elemzésére.

II.

A legközismertebb csalódásokkal fogom kezdeni, amelyeket ennél fogva címszószerűen is elég lesz említeni. Ezek közül is első helyen áll a magyar társadalomnak az a várakozása, hogy a szovjet uralom eltűnésével és a kommunista párturalom elvetésével az ország szinte automatikusan betagozódik a nyugati határán kezdődő Európába, aminek közvetlen folyományaként a szabadság mellé megkapja a jólétet is. Azt talán senki sem gondolta, hogy ez a csodálatos változás egyik napról a másikra következik be, de titokban az emberek

²¹⁷ Lásd: K. P.: *A köztársaság törékeny rendje* (Bp. 2000), op. cit. p. 31.

²¹⁸ Uo.

többsége mégis arra számított, hogy gyorsan – mondjuk néhány év alatt – elérhető lesz az az életminőség, amely Ausztriát vagy a mögötte lévő még fontosabb országokat jellemzi. Igazságtalan volna azt állítani, hogy ebből a várakozásból semmi sem valósult meg. A piacgazdaságra való áttérés imponáló gyorsasággal javította meg a kereskedelmi úton elérhető ellátás színvonalát; nemcsak a hiánygazdaságnak vetett véget, hanem szinte hónapok alatt elérhetővé tette a Nyugaton termelt árucikkeket, s ezzel helyreállította a kapitalista rendszerekben megszokott normális kínálati választékot. Egyszerűbben kifejezve, azokat a Maria Hilferstrasse-i viszonyokat, amelyekre a közmagyar 1989-ig olyan irigykedve tekintett. A változásoknak ebbe a sorába tartozik a korlátlan utazási szabadság visszaállítása (vagy pontosabban: megteremtése mindazon nemzedékek számára, amelyek 1914 után nőttek föl).

A remélt jólét azért nem tudott a nagytöbbség által várt gyorsasággal beállni, mert a „szocializmus” egy igen erősen eladósodott országot hagyott hátra, továbbá egy olyan ipari-termelési struktúrá, amelyet évtizedeken át a szovjet gazdaság igényei alakítottak. Márpedig ez a struktúra, ahogyan még a 80-as évek végéig is fennállt, semmiképpen sem volt alkalmas az igazi világgazdaságba történő integrálódásra. Mint a szovjet világból kiszakadó országok mindegyikének, a magyarnak is hatalmas átalakulásokon kellett átmennie mind a termelési szerkezetet és arányokat illetően, mind pedig más gazdaságsszervezési vonatkozásokban. Ez a változás, melyet Kornai János „transzformációs recesszió” nevezett, brutális hatásokkal járt, s jelentősen csökkentette a társadalom legtöbb rétegének átlagos életszínvonalát (Kornai szerint erősebben, mint az 1929-es válság).²¹⁹ Az 1989-es fordulat előtti vásárlóerő csak a 90-es évek vége felé állt helyre, s növekedett aztán tovább egészen 2008-ig, azaz a nemzetközi pénzpiacok által kirobbantott válságig. Tudjuk azonban, hogy egy vagy két évtized távlatában az összehasonlítások már nem túlságosan meggyőzőek, hiszen nem épülnek közvetlen egyedi tapasztalatokra. Ha ezen kívül még számításba vesszük azokat a más termé-

szetű változásokat is, amelyek „a szocializmusról a kapitalizmusra” való áttéréssel bekövetkeztek (mint például az addig biztosnak hitt munkahely elvesztése vagy a közbiztonság romlása), akkor érthetővé válik, hogy ez a nagy történelmi változás a maga egészében inkább a csalódás érzését hagyta hátra, semmint a megelégedését.²²⁰ Ezt az érzést a magyarok közmondásos pesszimizmusa még fel is nagyította. Akárhogyan volt is, tény, hogy az elmúlt húsz év során a piacgazdaság hívei kisebbséggé váltak a magyar társadalomban, s hitetlen fülekre találtak, amikor az 1989 utáni változások pozitív elemeiről beszéltek. Az idevonatkozó közvélemény-kutatásokból újból és újból az derül ki, hogy a változások mérlegét a többség negatívnak tartja.²²¹

Még mindig a gazdasági tényezőnél maradván: nem szabad elfeledkezni egy másfajta csalódásról sem. Ez a csalódás azokból a sajátlagosan magyar viszonyokból eredeztethető, amelyek a Kádár-rendszer mindennapi működését a 60-as évek végétől kezdve jellemezték. Névlegesen az országnak „szocialista” rendszere volt, ezt azonban olyan kompromisszumok tették élhetővé, amelyeket a rendszer a kistulajdonnal valamint az emberekben élő birtoklási vágygal kötött, s amelyeknek legfontosabb következménye az állami szektorral szimbiotikus viszonyban élő kisvállalkozás volt. Ez olyan közismert, hogy részleteire fölösleges volna ebben az összefüggésben kitérni. Elég róla annyit mondani, hogy miközben megmaradtak a „szocializmus” munkavállalási, javadalmazási, fogyasztási és gondoskodási formái, éspedig nemcsak az egészségügyben, hanem a szabadidőhöz kapcsolódó életterületeken is (sport, nyaraltatás stb.), ugyanakkor a társadalom nagyobb része valamiképpen kapcsolatba került „a kapitalizmussal” is, értve ezen azokat a tevékenységeket és kiegészítő jövedelemforrásokat, amelyeket az említett kisvállalkozói

²¹⁹ Lásd Kornai János, *Útkeresés* (Századvég, Bp. 1993.) p. 167.; és uő. *Vergődés és remény* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1996.) p. 131.

²²⁰ Erről a csalódásról rendkívül finoman árnyalt elemzést olvashatunk Bauer Tamás tollából (l. „Magyarok romokon”, in: Sándor Iván (szerk.) *Mi a magyar most?*, Kalligram, Bratislava, 2011. p. 47–73.). Bauer azt mutatja ki, hogy 1995 és 2009 között a magyar munkavállalót és fogyasztót több, nem egészen egyforma jellegű, de egymásra rakódó sokk is érte, s minthogy az ezt kiváltó intézkedések minden esetben szocialista, illetve szociál-liberális kormányzatok alatt történtek, a fölhalmozódó elégedetlenség is ő ellenük irányult.

²²¹ Lásd erre vonatkozóan fejezetünk III. részét.

szféra (a „második gazdaság”) teremtett. Ennek volt következménye a kapitalizmusnak a magyar társadalom nagyobb részében kialakult, egészen sajátos, a külső világtól elrugaskodott, magyarföldi képzete. Amelyhez – a szocializmus lesajnálásán túl – hozzátartozott valami olyan várakozás is, hogy „ha majd egyszer eltűnik a szocializmus”, akkor ez a fajta, könnyen boldoguló és gyorsan jövedelmező tevékenység válik uralkodóvá.

Nos, a világ kinyílásával ez az illúzió omlott össze. A kapitalizmusra való áttérés ugyanis nem a 70-es években megszokott – lényege szerint államfüggetlenség, ex-lex viszonyokból táplálkozó és azokon elősködő – kisvállalkozásnak kedvezett, hanem azoknak a sokkal nagyobb léptékű vállalkozásoknak, amelyek előtt a jogilag helyreállított piacgazdaság kaput nyitott. Magyarország ugyanis nem maradhatott önmagába zárkózva, hanem a modern világgazdaság globalizált rendszerébe beolvadva annak mozgásához és trendjeihez kellett igazodnia. Ez a folyamat valószínűleg kevésbé lett volna brutális, ha az átmenetre hosszabb idő jut (mint ahogy ezt a jugoszláv térségben régóta kivételt képező Szlovénia esete példázza). Hiszen még a szocializmus által hagyott magyar ipari szerkezetnek is voltak olyan specializált egységei, amelyek megérdemelték volna a fenntartást és az új alapokon való továbbfejlesztést. (A megállapítás föltehetőleg kiterjeszthető az állami és szövetkezeti mezőgazdaság számos sikeresen, mert csaknem vállalkozásként működő egységére is.) Gazdasági téren azonban az 1989-es változás sokkal „forradalmibb” hatásokkal járt, mint az államigazgatás alatt maradt tevékenységi szférákban (oktatás, egészségügy, jogszolgáltatás, rendészet), ahol a politikai fordulat sokszor még a személyek kicserélődését sem vonta maga után, hát még a szokások megváltozását. A „szocializmus” szelleme egyébként még a kereskedelmi hálózatokban is tartósabbnak bizonyult, mint ahogy erre számítani lehetett. (Talán ezzel is magyarázható a külföldi tőke által életre hívott új áruházláncok átütő sikere.)

A csalódások egy következő csoportja a kormányzati működéssel kapcsolatos. A társadalom azt várta az új demokratikus köztársaságtól, hogy mindazt megvalósítja, ami az előző rendszerben pozitív volt, ugyanakkor véget vet mindannak, ami abban bürokratikus,

embertelen, szakszerűtlen vagy más okból kifogásolható volt. A jogállamiság visszaállítása és a közügyek intézésének átláthatósága mellett volt tehát valamiféle társadalmi igény egyfajta, nehezen megfogalmazható „ideális szocializmusra” is. Ennek eljövételéhez azonban olyan dolgok kellettek volna, amiknek kivitelezése egyáltalában nem állt az új kormányzati rendszer hatalmában, például az adók eltörlése (vagy legalábbis fájdalommentes beszedése), továbbá a szociális gondoskodás kiterjesztése és megerősítése. Az öngondoskodás nem tartozott bele ebbe a titkos ideálba²²², s igazában véve a piaci verseny sem, kivéve talán a „nyílt és átlátható” pályáztatást, aminek eredményére azonban a közvélemény még akkor is gyanakodva tekintett, amikor az alkalmasint szabályszerű volt. A demokráciával szembenálló populisták mozgalmak és pártok a társadalomnak ezt a rejtett elégedetlenségét és gyanakvását lovagolták meg, midőn lépten-nyomon lopásról és korrupcióról beszéltek. A korrupció gyakorlatában e sorok írója – sajnos – nem járatos, de minthogy a paranoia különböző formáitól is mentes, hajlamos néha azt gondolni, hogy az elmúlt évtizedek korruptségára vonatkozóan elterjedt képzetek jócskán eltúloztak, s amennyire nemzetközi összehasonlításokban hinni lehet, még statisztikailag sem haladják meg az európai országokban szokásos mértéket. (Ha e magánvélemény mögött az olvasó naivitást sejt, akkor bizonyára igaza van.)

Az előbbiekhöz kapcsolódóan van még egy általánosabb társadalomfejlődési kérdőjel is. 1989 körül, a szovjet típusú rendszerek összeomlása kapcsán, a politikatudomány számos nagyját (Ralf Dahrendorf, Klaus Offe, stb.) foglalkoztatta az a kérdés, hogy lehetséges-e a jogállamot, a demokráciát és a kapitalista piacgazdaságot egyszerre bevezetni. Volt, aki ennek lehetőségében kételkedett (Offe), volt, aki csak annyit jelzett, hogy különböző változásoknak mások és mások az időhatárai (pl. Dahrendorf). Magam is megszólaltam ez ügyben 1992-ben egy Brüsszelben tartott nemzetközi konferencián, s arra hívtam fel a figyelmet, hogy a jogállam „majdnem mindenütt

²²² Bauer Tamás az ellenkezőjét gondolja, a fentebb idézett tanulmányban (9. lj.), s ennek bizonyítékát látja a szoc-lib kormányzatok által bevezetett magánbiztosítási rendszer sikerében.

megelőzte a demokráciát”²²³. A 89 utáni jogállamiság egyik nyilvánvaló gyengesége, hogy az a nem-forradalmi aktus (lásd még alább), amely létrehozta, visszamenőlegesen vitássá vált.

Most áttérek arra, amit a „csalódások” legfontosabb fejezetének tartok. Ez pedig a parlamentáris demokrácia tényleges működése és az arra vonatkozó ezredvégi várakozások közötti szakadék. A 90-es évek kezdete óta minden politikai elemzőnek feltűnt, hogy milyen gyenge a parlamentáris intézmények presztízse a magyar közvéleményben. Már a demokrácia első igazi aktusát – az 1990 tavaszi választásokat – is beárnyékolta az alacsony szavazási részvétel. A továbbiakban pedig minden reprezentatív fölmérés újból és újból arról adott hírt, hogy a demokráciát megtestesítő intézmények közül a pártok valamint a parlament megítélése a legrosszabb. Mégpedig az őket jellemző állandó „civakodás” miatt. (Az évek során ez a vélekedés egyre lesújtóbbá vált.) Minthogy pedig nincsenek az országban demokráciára vagy állampolgári tudatosságra nevelő intézmények (az iskolai oktatásból ez a tantárgy hiányzik), egy-két magányos szabadelvű publicistán kívül senki nem volt, aki a magyar közvéleménynek elmagyarázza, hogy a „civakodás” a szabad politikai akaratképződés lényegbeli tartozéka. Sokkal inkább az, mint „a társadalom tényleges tagolódását leképező pártstruktúra”, amelyet viszont a hazai politológus szakemberek úgy emlegetnek, mintha ez a követelmény mást is jelenthetne, mint osztályok vagy foglalkozások szerinti összetételt. A szélesebb közvéleményt azonban ez a probléma sohasem izgatta; szemben az „áldatlan pártoskodással”, amellyel (értelem szerint) vagy úgy lehet végezni, hogy semmiről sincs vita, vagy pedig úgy, hogy a parlamenti képviselők néhány rövidre fogott hozzászólás után minden törvényt vagy más döntést méltóságteljes egyetértésben szavaznak meg. Mintha mostanában, a 2010-es évben megválasztott országgyűlésben éppen ez történne, s nem is szándék-talanul!

²²³ L. „Jogállamiság a kommunizmus utáni Kelet-Közép-Európában”, in: Kende, *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?*, Osiris-Századvég, Bp. 1994. p. 228.

Történelmileg a harmadik Magyar Köztársaság konszolidációját az is nehezítette, hogy 1989 után, cselekvési szabadságát teljes egészében visszanyerve, a magyar társadalom nem tudott mit kezdeni „a kommunizmus örökségével”. A kifejezést azért tettem idézőjelbe, mert hiszen a szó szoros értelmében sem „kommunizmusról”, sem „örökségről” nem volt itt szó. A probléma az volt, mit kezdjen a külső kényszerek alól felszabadult nép saját közelmúltjával, az azt megtestesítő szervezetekkel, intézményekkel és személyekkel, mégpedig egy olyan szituációban, amely – miközben radikális újrakezdésre adott lehetőséget – semmilyen más tekintetben nem volt „forradalmi”²²⁴. Az 1990-es választások ebből a szempontból két érdekes tanulsággal jártak. Az egyik: hogy a korábbi rendszert képviselő vagy annak szellemében fellépő pártok (ilyen több is volt 1990 márciusában) átütő vereséget szenvedtek. A másik: hogy velük szemben nem azok a pártok vitték el a szavazatok és a mandátumok többségét, amelyek radikálisan antikommunistának mutatták magukat, hanem az a „nyugodt erő” képét mutató formáció (az Antall József vezette MDF), amely gyors leszámolás helyett törvényes rendet és biztonságot ígért, s valamilyen értelemben a kontinuitás pártjának tűnt. Antall József kormányzata ebben a törekvésében mindinkább támaszkodhatott a Sólyom László elnökölte Alkotmánybíróságra is, amely határozatok sorozatában tette világossá, hogy az új demokrácia mind törvénykezési, mind igazságszolgáltatási vonatkozásban a jogfolytonosság alapján áll. Ezzel az állásponttal tulajdonképpen az MDF képviselői voltak a legelégedetlenebbek, az ő soraikból jelentkeztek a leghevesebb követelések a kommunista rendszer bűnös vezetőivel való leszámolásra. De pontosan ez volt az a követelés,

²²⁴ A vonatkozó Antall-mondás obligát idézésétől azért tartózkodom, mert azt mindenki ismeri. Mégis aláhúznám, hogy nemcsak hanyagságból vagy fedélkenységéből „nem tettünk forradalmat csinálni”, hanem azért, mert 1956 napjai a rájuk következő megtorlásokkal és személyes megalkuvásokkal még mindig megemészthetetlen emlékeket idéztek föl a magyar társadalomban. Ebből alakult ki az a (már az 1989 előtti években meggyökerezett) konszenzus, hogy: „csak forradalmat ne!” Nem is szólva arról, hogy a törvényes, békés, vértelen, meg- és kiegyezéssel „forradalomnak” mindenkor nagy tradíciója volt a magyar történetírásban.

amelynek Antall József nem engedett (híres mondása is innen származik). Ezzel szemben engedett egy egészen más típusú radikális követelésnek, amely a Független Kisgazdapárt soraiból jött, s amelynek tárgya a paraszti kisbirtok helyreállítása volt. Ennek végzetes gazdasági következményeiről – mindenekelőtt a kapitalista versenyre képes szövetkezeti nagygazdaságok felszámolásának a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatásáról – máig folyik a vita: e hatalmas témakörben nem éreztem magam illetékesnek, éppen csak utaltam rá egy fentebbi bekezdésben.

Az első szabad választásokat tehát az a „nyugodt erő” nyerte meg, amely önmagát nemzeti demokrataként határozta meg, s abszolút többség híján a kormányzáshoz maga mellé fogadott két nemzeti-konzervatív pártalakulatot: a kisgazdapártot és a katolikus néppártot. Néhány pillanatig szó volt egy nagykoalícióról is, amely az MDF mellett helyet adott volna az SZDSZ-nek is a kormányzásban. Antall József végül is úgy döntött, hogy nem hagyja meg a szocialistákat egyedüli ellenzéki pártnak, nehogy ezzel azoknak későbbi hatalomra jutását készítse elő. Ennél fogva több hatalomtechnikai kérdésben megegyezett az akkori legnagyobb ellenzéki párt, az SZDSZ vezetőivel, akiket azonban a kormánykoalícióba nem vett be. A Parlamentben ezáltal létrejött egyfajta háromosztatúság (nemzeti konzervatívok – liberálisok – szocialisták), miközben a legfontosabb választóvonal a „nemzetiek” és a „liberálisok” közt keletkezett, amivel szembesülve a szocik az utóbbi oldalon sorakoztak fel. A törésvonalnak nagyon erős kontúrokat adott az a körülmény, hogy nagyban és egészben megfelelt egy sokkal régebbi eszmei hasadásnak: annak, amely a századelejei baloldalt az akkoriban hatalmon lévő konzervatív erőktől, a két világháború közötti „urbánus” baloldalt pedig a népi írók és az ún. falukutatók nemzedékétől választotta el. A 90-es évek első felében, pontosabban 1990–1994 között ezt az ellentétet még két körülmény mérgeztette tovább. Az egyik: hogy a liberálisok makacsul elleneztek minden utólagos büntetőjogi felelősségre vonást politikai ügyekben, miközben a kommunizmus bűneinek föltárását más stílusban ugyan, de maguk is művelték, az ügynöklisták nyilvánosságra hozatalát pedig mindenkinél nyomatékosabban követelték. (Az SZDSZ vezetői máig sem adtak meggyőző magyarázatot arra, hogy miért így jártak el, holott tisztában voltak

azzal, hogy a diktatúrában elkövetett bűnöket elszámolatlanul hagyni sem illendő, sem célszerű nem volt.)²²⁵ A másik mérgező körülmény: hogy az MDF, amely méltatlannak és elfogadhatatlannak találta a médiákban elfoglalt pozícióinak gyengeségét, elhatározta és meghirdette, hogy (az akkor még kizárólag állami kézben lévő) rádió és TV szolgáltatásokat közvetlenül a kormány, azaz saját maga irányítása alá fogja helyezni. Ez a gyakorlatban nemcsak a műsorok tartalmát érintette, hanem a liberálisokkal rokonszenvező műsorvezetők és riporterek tömeges elbocsátását is maga után vonta. Ezzel kezdődött meg az a „kultúrharc”, amely ettől kezdve napjainkig végigkísérte a magyar szellemi-politikai életet. Az ezt követő visszahódítások, újrachódítások és újra vissza-hódítások egyre inkább azt a képzetet ébresztették, hogy szellemi-politikai értelemben nem egy, hanem (legalábbis) két Magyarország van, más szóval hogy nem egészen mellékes, hogy X közhivatalnok, Y egyetemi oktató vagy Z színházi vezető melyik Magyarországhoz tartozik. Ebben a vonatkozásban 1990 és 2010 között ötször (ismétlem: ötször) is volt részleges vagy szinte teljes kurzusváltás, ami a közönséges állampolgár számára nagyon meggondolandóvá tette, hogy mihez is kell lojálisnak lennie.

Az előbbieken kissé gyorsan siklottam el a magyar pártstruktúrában bekövetkezett változások felett. Hogyan lett a kezdeti háromosztatúságból kétosztatúság? A választ persze mindenki tudja. Ezért nem is vesztegetek szót a fejlemény kronológiai leírására, sem annak elmagyarázására, hogy miként alakulhatott ki tartós szövetség a szocialisták és a liberálisok között²²⁶. Az új felállásnak csak egy következményét szeretném aláhúzni: azt, hogy helyet cserélt a harcos antikommunizmus. Míg 1990-ben ezt a liberálisok képviselték

²²⁵ E súlyos következményekkel járó politikai tévedés elemzésére a *Beszélő* c. havi folyóirat 2000/3. számában tettem kísérletet „Igazságtétel” címen (p. 86–90). Elismertem, hogy büntetőjogi felelősségre vonásra számos esetben nem volt lehetőség, de – Göncz Árpáddal egyetértésben – annak a vélekedésemnek adtam hangot, hogy meg kellett volna találni az erkölcsi felelősségre vonás politikailag és pedagógiailag egyaránt indokolt eszközeit.

²²⁶ Ezt megtettem a *Korridor* sorozat egy korábbi kötetében, „Mitől van mégis két Magyarország?” című írásomban (l. Gombár Csaba, Volosin Hédi, [szerk.] *Két Magyarország?* Budapest, 2005, Osiris, p. 102–131.)

(az SZDSZ és a Fidesz), 1994-től, sőt igazában már 1992-től kezdve a „nemzeti tábor” lett a harcos anti-kommunizmus fő hordozója. E tekintetben a Fidesz következetes maradt önmagához. Nem úgy az SZDSZ, melynek arculatváltását azonban behatóbban is szeretném szemügyre venni, tekintve, hogy a harmadik Magyar Köztársaság történetében beállt konszolidációs krízisnek ez volt az egyik kulcsmozzanata. Ezt a témát itt csak egész röviden fogom érinteni, mert aki erre vonatkozó véleményemmel közelebből is meg akar ismerkedni, annak elég egy korábbi tanulmányomat fellapoznia²²⁷.

Ez a történet azzal a kettős félreértéssel kezdődik, amely az 1990. évi választások liberális sikerét jellemezte. A félreértés egyik oldalán azok a választók álltak, akik úgy gondolták, hogy az SZDSZ a kommunizmussal való leszámolás legkövetkezetesebb képviselője. A másik oldalán a liberális vezetők álltak: ők ugyanis azt hitték, hogy akik listáikra és jelöltjeikre szavaztak, pártjuk programját is teljes egészében támogatták. Az 1994-es választásokig ez a félreértés nem vált nyilvánvalóvá (annak ellenére, hogy a Demokratikus Charta formájában már alakulóban volt az „urbánus demokraták szövetsége” a népnemzeti konzervatívokkal szemben). A választásokon azonban még megmaradt a háromosztatúság, az SZDSZ pedig majdnem ugyanolyan szavazati arányt ért el, mint négy évvel korábban, – de valószínűleg azért, mert az MDF időközben megszűnt „nyugodt polgári erő” lenni, miközben a kommunista utódpart visszatérése a hatalomba karnyújtásnyi távolságra került. Sok jel szól amellett, hogy az SZDSZ 1994-ben mint „nyugodt polgári erő” érte el a maga újabb 20%-os eredményét (ami persze annak is betudható, hogy szabadellví nyitottsága és az alkotmányos renddel való maradéktalan azonosulása akkor még sokak politikai ízlésének is megfelelt). A párt választói még nem sejtették, hogy döntésüknek „szoclib” koalíció lesz a vége; ezt egyébként a szocialista szavazók sem hitték, minthogy ennek sem előjelei nem voltak, sem aritmetikai szükségessége a párt-

²²⁷ Lásd: *A liberalizmus nagysága és hanyatlása a harmadik Magyar Köztársaságban*, in: Gécz J.–Makai P. (szerk.), *Utánad Olvasó! A 70 éves Kamarás István tiszteletére* (Pannon Egyetem, Veszprém, 2011.) p. 137–152. Ugyanennek a tanulmánynak egy hosszabb változatát közölte a *Beszélő* 2010. évi utolsó száma.

juk által elért fölényes többséggel. A szoclib koalíció iránti rokonszenv arra a szűkebb értelmiségi rétegre szorítkozott, amely az előző két évben a már említett Demokratikus Charta mögött állt. Ezzel a szövetséggel azonban az a paradox, sokak szemében visszas helyzet állt elő, hogy a szabad demokraták majd hogy nem ugyanazokkal szövetkeztek, akikkel 1989 előtt olyan éles harcban álltak. S mint-hogy a koalíciókötést az MSZP részéről nem előzte meg a kádárista múlt egyértelmű elítélése, a vele való politikai együttműködés olyan volt, mintha az SZDSZ ez alól a múlt alól adott volna felmentést. Ez tette lehetővé a koalíciótól távolmaradó másik liberális párt, a Fidesz vezetőinek, hogy az SZDSZ-t egy kalap alá vegyék a szocikkal, illetőleg „a komcsikkal”. – Hogy az SZDSZ ezek után kis párttá zsugorodott, az persze minden valószínűség szerint nem csupán ennek az egy választásnak volt a következménye, nem kétséges azonban, hogy a liberalizmus ekkoriban kezdődő hanyatlása nem lehetett független ettől az arculatváltástól. Az SZDSZ fokozatos visszaszorulása és végleges eltűnése azért is érdemel közelebbi figyelmet, mert valamilyen értelemben ez a párt testesítette meg – jelenítette meg a legmarkánsabban – az 1989–90-es fordulat uralkodó eszméit és a liberális demokráciának azt az euró-amerikai koncepcióját, amely e fordulat eredményeként Magyarországon is megvalósult.

Igaz-e, hogy az SZDSZ 1990-es felívelésének megfordulása – csak úgy, mint az MSZP 2006 utáni visszaszorulása – a magyar társadalmi többség hagyományos, vagy valami módon újratermelődő jobboldaliságával is összefügg, amint ezt Ungváry Rudolf néhány újabban közzétett s nagy feltűnést keltő írásában hangoztatja? Az én interpretációmban²²⁸ az SZDSZ kudarcához olyan belső gyengeségek is hozzájárultak, mint a doktrínárség és a politikusi érzék hiánya. Mindamelllett figyelemre méltó, hogy az 1980-as évek végén jelentkező másik liberális párt pályáve egészen másképp alakult, mint a szabaddemokratáké. Orbán Viktorral és Kövér Lászlóval az élen a Fidesz már 1992-től kereste nemcsak a rivális „nagy testvértől” való elhatárolódás módját, hanem annak az útját is, hogy miképp tudná a magyar liberálisok hagyományos végzetét elkerülni. A folytatást

²²⁸ Lásd az előző lábjegyzetben említett írásokat.

ismerjük. A nagyobb nemzeti érzékenység hangoztatása, majd pedig a szoc-lib kormánykoalíció strukturális reformpróbálkozásainak szisztematikus opponálása igen hamar a liberalizmussal való szakításhoz és a konzervatív vagy egyenesen jobboldali pártokkal való szövetséghez vezetett. De – már 1998-ban – egy első választási győzelemhez is! Időközben a pártnak mind a hangütése, mind a működési módja radikálisan megváltozott. Még nem fordult át populizmusba, bár ez sem sokáig váratott magára. De hadd ne részletezzük itt mindazokat az átalakulásokat, amelyeken a Fidesz és vezére a 2002-ben elszenvedett választási vereség után végigment. Viszont ismerjük el, hogy gátlástalan demagógiája és kíméletlen nyomulása, amelyben a régről ismert zsarolási technikák a legmodernebb konspiratív eljárásokkal kombinálódtak, 2010-ben olyan átütő választási sikert produkáltak, amelyhez foghatóra – az általános titkos választójog keretei között – még nem volt példa a magyar parlamentarizmus történetében. Persze azt is tudjuk, hogy ehhez olyan politikai irányvétel kellett, amely a népnemzeti nyelvezeten túl a modern demokráciától legtávolabb álló „értékekhez” hátrált vissza. Egy 2007-ben írt tanulmányában Kis János különösen szerencsétlennek nevezte, hogy – a Fidesz 2002 utáni irányvételével – megint elmosódott a jobb és a szélsőbb közötti határvonal. Még azt az (elgondolkoztató, de érzésem szerint nem egészen életszerű) feltevést is megkockáztatta, hogy a Fidesz vezetőinek volt „mozgásterük” ahhoz, hogy „okos politikával átvezessék a mérsékelt magyar jobboldalt a modern pluralista demokráciába”. Nagy felelősség terheli őket azért, hogy ezt nem tették meg²²⁹.

A Kis János által aposztrofált „mérsékelt magyar jobboldal” 1990 utáni fokozatos radikalizálódása és részleges összefonódása a szélsőjobbal nyilvánvalóan fontos része annak a „válságtörténetnek”, amely dolgozatom tárgya. A történetnek ez a vonatkozása azonban olyan kérdést vet fel, amelyre szinte lehetetlen válaszolni. Kié az elsődleges

felelősség? Honnan jön az indíttatás a jobboldali radikalizmus elfogadására? A magyar társadalomból, amely erre már a két világháború között is fogékony volt? S amely 1945-től kezdve megint a baloldalt s kivált a zsidókat tartja minden baj forrásának? Vagy pedig azon politikai mozgalmaktól, amelyek tudatosan a társadalom egyes csoportjainak erre a hajlamára játszanak rá? A két háború közti magyar politika katasztrófába vivő, legrosszabb hagyományainak felélesztése már 1990-ben, Csurka Istvánnal és a MIÉP-pel megkezdődött, de 1994-ben az MDF vezette koalíció bukásához vezetett. Ebben az időben minden jel szerint még nem volt rá fogadtatás másutt, mint egy törpe kisebbségben. Az ezt követő évtizedben a jobboldali radikalizmus politikai felélesztésével többen is próbálkoztak – bizonyos megszorításokkal Torgyán József is ezek közé sorolható²³⁰ – de mindaddig, amíg a dolgot nem Orbán és nem a Fidesz vette kezébe, csak mérsékelt sikerrel. Lehetséges tehát, hogy az élesztő felelősségre kell tenni a hangsúlyt? Mert hogy jól összehangolt és tehetséggel művelt hiszterizálás nélkül a magyar társadalomnak hisztérikus rohamai sem lettek volna az elmúlt évtizedben? – Attól tartok, hogy ez a kérdés megválaszolhatatlan (hiszen a csoportképből nem lehet kivenni egyes szereplőket).

Üres spekulációk helyet térjünk vissza a magyar társadalom „csalódásainak” ahhoz a fő vonalához, amely az életviszonyok 1989 utáni átalakulásával kapcsolatos, s amelyre – a „transzformációs visszaesés” fogalmára utalva – már néhány oldallal előbb is kitértünk. Amint ez mindjárt a 90-es évek elejétől kezdve fokozatosan kiderült (pontosabban fogalmazva: különféle, a taxissztrájktól az 1994-es választási eredményekig menő jelekből kiolvasható volt), a magyar társadalom nem elhanyagolható része nem érezte magáénak a 89/90-es fordulatot: mást várt egy demokratikus politikai rendszertől, és másként képzelte el, hogy miképpen működik egy modern piacgazdaság.

²²⁹ Lásd „Levél Kende Péterhez a 'mélyről jövő okokról'”, in: Volosin Hédi, Vársárhelyi Mária, Márton László és Gábor György (szerk.) *A párizsi toronyőr*, Budapest, 2007. Pallas Kiadó, p. 287–306. Az idézett szövegrész a 298. oldalon található.

²³⁰ Torgyán jobboldalisága olyan szociális szólamokban merült ki, amelyek inkább a „populista” mintsem a „jobboldali radikális” minősítést érdemlik meg. S bár vezetése alatt a Kisgazdapárt dühösen fenyegetőző szélsőségeket is nagy számban magához kapcsolt, Torgyán személy szerint sem antiszemita, sem fanatikus antikommunista nem volt.

A dolgok illetén alakulásában lényeges tényező volt, hogy a magyar társadalom elvárásai alapvetően „gazdasági”, nem pedig politikai természetűek voltak. Ebbe még az is beletartozik, hogy egy radikális kisebbségtől eltekintve a magyar embereknek nem voltak terület-egyesítő vagy más irredenta váramozásai, s még ha lettek volna is, az 1989 után hatalomra kerülő új-régi politikai erők e tekintetben nem sokat tudtak nyújtani²³¹. (Ez a „gazdasági beállítottság” még a Fidesz-rendszer konszolidációjára is potenciális fenyegetést hordoz, tekintve hogy szavakkal etetni a népet csak egy ideig lehet.) Ami mármint az életviszonyok szorosabban vett anyagi-jóléti vonatkozásait illeti, s ha egy percre figyelmen kívül hagyjuk a piaci javak kínálatában beállt látványos javulást, a rendszerváltozás aránylag kevés, közvetlenül érezhető pozitív hatással járt a nagy többség számára. Ellenkezőleg, az elszámolási szabályok pontosításával egymást követték a különbözőféle megszorítások, már az első szoclib kormányzati szakaszban (1994–1998), különösen a Bokros-csomag bevezetése után. S bár „jóléti rendszerváltásra” nemcsak az Orbánékat leváltó Medgyessy-kormányzat törekedett, hanem a maga módján (pl. az öregek ingyenes utaztatásának kiterjesztésével) Horn Gyula is, az 1989-et követő húsz évet a magyar társadalom – legalábbis ebből a szempontból – nem sikertörténetként élte át.

Legyünk igazságosak. A nagy vonalakat illetően az 1990 utáni kormányzatok céljai – jogrend, piacgazdaság, EU- és NATO-csatlakozás – helyénvalóak és reálisak voltak. Mint ahogy sikernek könyvelhető el a jogállami intézmények megteremtése és a választási ciklusok szabályosságában megmutatkozó részleges (relatív) politikai stabilitás is. Ez utóbbi annál is inkább említést érdemel, hogy a szóban forgó húsz év során egyetlen kivétellel mindegyik választás a hivatalban lévő kormány vereségét hozta és egy gyökeresen más szellemű pártot vagy pártszövetséget ültetett hatalomba (a meglévő intézményeken

belül, ami első látásra valamiféle konszolidáltság jelének tűnt). Az első évek után látszólag tartós pártstruktúra is alakult ki, amelyről azonban tudjuk, hogy nem élte túl a 2006 nyarán kezdődő és a következő években egyre élesedő válságot. Ha viszont a folyamatot nemcsak az intézmények oldaláról nézzük, akkor az instabilitás jelei is szembetűnnek. Már a második országgyűlési választáson, 1994-ben, az ország relatív többsége valamiképpen Kádár Jánost szavazta vissza. S mint már fentebb mondtam: az a pusztá tény, hogy olyan párt került a kormányzat élére, amely az 1989 előtti állampártból nőtt ki, s azzal személyi kontinuitásban is maradt, erősen relativizálta az 1989–90-es fordulatot. Ebből keletkezett az a legenda, hogy nem is volt váltás a hatalom csúcsán, aminek visszhangjaként Orbán Viktor arról kezdett beszélni, hogy amire az országnak szüksége van, s amit az ő pártja kínál neki, az „több mint kormányváltás”. Ha jobban belegondolunk, ezzel voltaképpen a normális politikai váltógazdaság képletének érvényességét mondta fel. Vagy más szavakkal: az intézmények stabilitását.

Az országot két részre szakító „hideg polgárháború” már az 1998–2002 közötti kormányzati ciklusban megkezdődött, a Fidesz 2002 tavaszi választási vereségével azonban hihetetlenül felerősödött, és gyakorlatilag teljesen abnormis viszonyokat teremtett mind a Parlamentben, mind a politikai és szellemi életben. Ekkor tért vissza a magyar politikai diskurzusba az az 1945 előtről ismert tétel, hogy csak a jobboldal nemzeti, s hogy a másik oldalnak – legyen akár liberális, akár szocialista – nincsen és nem is lehet érvényes jogcíme a kormányzásra. Ezzel a háttérrel a politikai ellenfelek közötti párbeszéd aligha maradhatott civilizáltan higgadt: minden vita szükségképpen eldurvult. Ezen az sem segített, hogy 2002 és 2008 között a kormányzó többség oldaláról több árokbetemetési kísérlet is történt, ezek ugyanis a szembenálló tábor ellenállásán rendre meghiúsultak.

Felmerül a kérdés, hogy ennek az egyenlőtlen eszközökkel és elmentéses célokért folyó harcnak a kialakulásáért és elmérgesedéséért, továbbá ama végkifejletéért, amelyben a 89/90-es rendszerváltás védelmezői megsemmisítő vereséget szenvedtek, mekkora felelősség terheli az addig kormányzó, 1994-től majdnem mindvégig szó-

²³¹ Hadd ne kelljen itt kitérnem arra, hogy a szovjet rendszer felbomlása és a demokrácia bevezetése egészen új önszerveződési lehetőségeket teremtett Kelet-közép Európában az addig kétszeresen elnyomott nemzeti kisebbségek számára. Ezt részletesen tárgyaltam több korábbi munkámban, legutoljára a *Még egyszer a Párizsi Törényből* (Bp. 2003.) címűben.

vetséges szocialista és liberális tábor? Ugyanezt a kérdést úgy is fogalmazhatnánk, hogy a megörökölt társadalommal a háttérben konszolidálható volt-e az 1989/90-ben életbe léptetett politikai-társadalmi rendszer? S ha igen, akkor mit kellett volna ezért tennie azoknak, akik annak fenntartását kívánták, mire kellett volna jobban figyelniök, s mit elkerülniök? Az így feltett kérdés az 1990 utáni első éveket illetően a rendszerváltás valamennyi főbb politikai irányzatára vonatkozik. De minthogy az Antall József vezette Demokrata Fórum már a kilencvenes évek közepére felmorzsolódott, a rendszerváltásban nagy szerepet játszó első Fideszt pedig felváltotta az a második, amely az első évtized végétől kezdve s mind eltökéltebben a 89/90-ben felépített közös mű lebontására törekedett, kérdésünk első sorban a liberálisokat és a szocialistákat szólítja meg.

Kezdjük az első időszakkal. Közismert, hogy a rendszerváltást kezdeményező és formáló főerők – liberálisok, nemzeti demokraták, reformszocialisták²³² – sem elveikkel, sem gyakorlati felkészültségükkel nem álltak a helyzet magaslatán. Elveikkel azért nem, mert azok majdnem kizárólag olvasmányokra épültek, nem pedig személyes politikai vagy államvezetési tapasztalatokra. A gyakorlati felkészültség hiánya természetesen nem róható a szemükre, (elvégre is új rendszerhez új emberek kellettek), a sikeres működés akadályává is csak akkor váltak, ha a gyakorlatlansággal doktrinárság is párosult. Márpedig ez utóbbi sűrűn előfordult. De úgy vélem, hogy ez minden „forradalmi” helyzet elkerülhetetlen velejárója, amelynek korrekcióját csak a fokozatosan megszerzett tapasztalat hozhatja meg, illetve olyan személyek bekapcsolódása a közügyek intézésébe, akik e tapasztalatot másutt szerezték meg.²³³ Az első évtized végére egyébként a 89 utáni rendszer élére került politikai és igazgatási elit minden fontosabb csoportja többé-kevésbé beletanult a demokráciába és a piacgazdaság használatába.

²³² Ez utóbbiakon az MSZMP hivatalos vonalától eltérő, s az ellenzéki erőkkal mind szorosabban együttműködő szocialistákat értem.

²³³ Itt még az a kérdés is latolgatható, nem voltak-e a nyugati magyar emigrációban a hazahívottaknál nagyobb számban államvezetésre alkalmas személyek?

Ha ez után a (tudatosan elnagyolt, mert másképp nem lezárható) bevezető megjegyzés után áttérünk a szociál-liberális tábor 1998 előtti és 2002 utáni kormányzási mérlegére, akkor szét kell választanunk először is a két pártot, másodszor a kormányzati ciklusokat. E közben persze azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a két párt közös program szerint kormányzott, s nemcsak ellenfelei olvasatában, hanem a közember szemében is együttesen volt felelős azért, ami az országban és az országgal történt. Lássuk tehát, hogy mindezt figyelembe véve, mit is kellene a mérleg serpenyőjébe tenni! (Itt is arra kell kérnem a tisztelt olvasót, hogy részletes elemzés helyett érje be a szerző által fontosnak ítélt problémák tömör felsorolásával.)

A szocialisták esetében két dolgot helyeznék a mérleg pozitív serpenyőjébe. Az egyik: az a gyors áttanulási képesség, amelynek 1989 után tanúbizonyságát adták az államvezetés úgyszólván minden szintjén. Hiszen nekik (legalábbis elvben) mindenki másnál nehezebb volt beletanulni a múltból hozott beidegzettségeikkel olyannyira ellentétes új játékszabályokba. A másik: az a szívós, már-már makacs erőfeszítés, amellyel megpróbálták a szocialista elvekből mindazt átmenteni, ami a demokratikus rend adottságaival összeegyeztethető volt. Ez azért írandó a javukra, mert hiszen az új rendre való áttérés egyik fő iránya a (szocialista) jóléti és egyenlősítési rendszer fokozatos leépítése volt. Fontos volt tehát – már csak a társadalomban uralkodó általános igazságérzetre való tekintettel is – hogy a hatalomért küzdő demokratikus pártok között legyen egy kifejezetten jóléti és egyenlőségi beállítottságú. S az MSZP 1994-től 2006-ig tartó választási sikerei nyilván ezt az irányultságot nyugtázták.

Mielőtt még a mérleg negatív serpenyőjét is szemügyre vennénk, illendő még valamit a szocialisták javára írni. Az 1989-ben színen maradt vagy azután színre lépő személyiségek közül sokan bizonyultak államigazgatásra alkalmasnak. Többen, mint más pártokban. Az is igaz persze, hogy ez összefügg az MSZP – politikai szempontból nagyon is kifogásolható – kontinuitásával. Azok ugyanis, akik már fiatalon hajlamot éreztek valamilyen közzszolgálati pályára, 1989 előtt ezt nyilvánvalóan csak az MSZMP soraiban tehettk. Ilyen módon az MSZP erősebben meríthetett ebből a kész „káder-bázisból”, mint az ellenzékéből jött pártok (ámbar tudjuk, hogy MSZMP-múlttal ren-

delkező személyek, sőt személyiségek a 89 utáni többi pártban is felbukkantak).

A szocialisták mérlegének negatív oldalán a legtöbben a korrupciót emlegetik. Én itt csak ismételni tudom, amit valahol fentebb írtam, vagyis hogy a közpénzek eltérítésére, illetve olyan felhasználására való hajlam, amely közeli barátoknak-cimboráknak kedvez, eléggé egyenlően van elosztva a különböző politikai családok tagjai között, miközben – neveltetési okokból vagy személyesen kialakított moralitásból – minden körben vannak nem korruptak, sőt többnyire a többséget is ők alkotják. A szocialistákat azért gyanúsították inkább, mint másokat, mert nekik a rendszerváltás előttről nagyobb kapcsolati hálójuk volt, és sejtethetően ezzel éltek is. (Ez a helyzeti előnyük mára már a múlté.) De azért is állhattak a célkeresztben, mert 1990 és 2010 között többet voltak a hatalomban, mint mások. A szocialisták mérlegének negatív serpenyőjében én a legsúlyosabb elemnek a pártjuk múltjával kapcsolatos tisztázatlan vagy ki nem mondott dolgokat tartom, pontosabban fogalmazva: hogy az MSZMP politikai hagyatékával való szakítás már 1989-ben (az MSZP alapítása pillanatában) is elégtelen volt, s később sem került rá sor olyan világosan és átfogóan, ahogy erre szükség lett volna. Így maradt végül is az MSZP mint kollektív alakulat „utódpárt”, amin nem változtatott sem a szociáldemokrata pártcsaládhoz való kapcsolódás, sem az, hogy a párt egyes vezetői (nem is kevesen) mertek szembenézni (de csak egyenlő!) az „elődpárt” történelmi felelősségével. A pártnak ez a képe is hozzájárulhatott ahhoz, hogy személyi állományát a 89 után eltelt húsz évben alig sikerült újonnan jövő tehetségekkel megújítani.

Van aztán az MSZP negatív serpenyőjében még egy súly, amelyről azonban alább, a liberális szövetséges mérlegre állításával egyidejűleg szeretnék kitérni.

A magyar liberálisoknak az elvont elvek iránti vonzódásáról – „doktrinér” hajlamáról – futólag már esett néhány szó a fentiekben. A 19. századi magyar és európai szabadelvűség késői híveiként a 20. század első felének magyar liberálisai, a Vázsonyi-féle mérsékeltek csak úgy mint a Jászi-féle radikálisok, a nyugati demokrácia eszméit és gyakorlatban megvalósuló példáit tartották szem előtt, s azoknak meghonosítására készítettek programokat. Elvileg ezek kifogástala-

nok voltak, csak éppen ahhoz a társadalmi közegehez nem illettek jól, amelyben alkalmazni kellett volna őket. A magyar liberális demokratáknak ez a második nemzedéke (még Adyt is ezek közé sorolnám) keserű panaszokkal reagált erre a helyzetre, amelyért elsősorban, sőt szinte kizárólag az uralkodó osztályokat hibáztatta. A dolgoknak ez az állása („a magyar ugar”) ezen felül a valóság távolítására vagy annak pusztán elutasító szemléletére és ebből eredően egyfajta szellemi bezárkózásra hangolta e csoport tagjait. Az erre való hajlamot még csak erősítette, hogy a liberálisoknak ez a nemzedéke jelentős részben zsidó eredetű volt. Ez különösen érvényes a radikális irányzatok követőire, akik közül (egyidejűleg vagy később) a forradalmi szocialisták is kikerültek.²³⁴ A kritikai szemlélet természetesen nem zárta ki a honi viszonyok szociológiai vagy közgazdasági elemzését. De ez is inkább már a meglévő, elvi alapozású nézetek igazolását szolgálta, mintsem azt a célt, hogy kiindulópontja legyen a lehetséges és célszerű cselekvési irányok felmérésének.

E bevezető és sok tekintetben túláltalánosító történelmi elmefuttatásból az 1989 utáni magyar liberálisok egyszeri esetére visszatérve: az ő történetük első látásra másképp indul, mint 20. századi eszmei elődeiké. Kezdődik azzal, hogy akik 1988/89 fordulóján az SZDSZ-t megalapítják, még nem tekintik magukat tisztán és egyértelműen liberálisnak, hanem inkább a „szociálliberális” jelzővel határozzák meg irányultságukat. S eleinte haboznak, hogy melyik „internacionáléhoz” csatlakozzanak: a liberálishoz vagy a szocialistához? Végül is az első mellett döntenek, miközben támogatóik körében – különösen értelmiségi vonalon – sokkal több a marxizmusból jött szellemi megtérő és önreformer, mint a Rassaiak vagy Vázsonyiak eszmei hagyatékán felnevelkedett és abból építkező. Ha az SZDSZ alapító

²³⁴ Ennek a témának ma már bőséges szakirodalma van. Itt éppen csak érintem. De részletesebben tárgyaltam abban a történelmi kisesszében, amelyet a Romsics Ignác 60. születésnapjára készült tanulmánykötet jelentet meg. (L. „A zsidók és nem-zsidók közti viszony mint az újkori magyar történelem egyik kulcseleme”, in: Gebei-Bertényi-Rainer M. (szerk.), „Nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”, Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére, Eger, 2011. Líceum Kiadó. (p. 87–109.)

nemzedékének szellemi orientálódását vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a nyugati újbóloldal mellett Jászi Oszkár és Bibó István eszméi öröksége képezik annak legfontosabb fogódzópontjait. Ez később kiegészül azokkal az újliberális tanokkal, amelyek az amerikai egyetemekről szivárognak be az európai gondolkodásba (s amelyeket, mondjuk, Rawls és Dworkin neve fémjelez).

A fenti előzményeknek, továbbá annak a körülménynek, hogy az SZDSZ alapítói közt szinte egyáltalában nem voltak polgárok és vállalkozók, nyilvánvalóan meghatározó szerepe volt abban, hogy a párt állásfoglalásait és programjait némi, nem is kevés absztraktság lebegte körül. Ez persze az elvi következetességet is elősegítette, amely azonban a vezető gárda némely tagjánál meglehetősen életidegen kérelmelhetlenséggel is párosult. Ami politikailag többnyire kontraproduktív, tekintve, hogy a közéletben való sikeres cselekvéshez nagyfokú hajlékonyság is kell. A liberális párt programkészítőit kevésbé vezette az a szempont, hogy mire fogékony a (demokráciában végül is meghatározó fontosságú) választóközönség, mint az elvek minél teljesebb érvényesítésének célja. Közönségesen ezt hívják doktrinérségnek. Kis adagokban persze erre is szükség van, de ahhoz, hogy egy politikai párt befolyásra tegyen szert, vagy hogy megtartsa a befolyását, mégis csak az kell, hogy meghirdetett tervei, s az is, amit kormányzati vagy helyhatósági pozícióiból kivitelez, fontos társadalmi kívánalmaknak feleljenek meg. Az SZDSZ által felkarolt és szorgalmazott ügyek ezt a követelményt – a politikai cselekvésnek ezt az első számú imperatívuszát – ritkán vették tekintetbe. S ezt még külön súlyosbította, hogy a párt, kormányzati részvételének hosszú évei alatt kevés olyan politikust tudott színre állítani, aki gyakorlatilag sikeres lett volna, vagy akinek igazgatási működése az érintett közsférában nyomot hagyott volna.²³⁵

Ez azonban átvezet egy másik történethez: ahhoz, amely liberálisok és szocialisták közös kormányzásáról szól. Utólag meglehetősen világosnak tűnik, hogy az SZDSZ-szel való közös kormányzás (amit

²³⁵ Az SZDSZ mérlegéről bővebb elemzést adtam a *Beszélő* c. folyóirat 2010. szept.-decemberi számában „A republikánus szabadelvűség felívelése és lehanyatlása az ezredforduló körüli Magyarországon” címmel.

egyébként Horn Gyula talált ki, kormányának mind nyugati, mind belső elfogadtatására gondolva), az MSZP számára teherterhelő volt. A megelőző évtizedek kádárista gyakorlatán nevelkedett MSZP ugyanis nemcsak igazgatás-közelibb volt, hanem az emberek befogadóképességét is jobban ismerte, mint könyvek mellől jött új szövetségesei. Úgy is mondhatnám, hogy hajlékonyabb volt, vagyis fogékonyabb az „ahogy lehet” politikára és a különféle külső kényszerek elfogadására. Amibe az is beletartozik, hogy nem tanácsos egyszerre túl sokat az emberekre rákényszeríteni akarni s muszáj megalkudni tudni. Márpedig az SZDSZ épp ezekben a tulajdonságokban jeleskedett a legkevésbé. Elvi radikalizmusának Horn Gyula jobban tudott ellenállni, mint később Medgyessy Péter vagy Gyurcsány Ferenc. Ő ugyanis sokkal rutinosabb politikus volt, mint utódai közül bármelyik, s a tisztán „értékelvű” megfontolásoktól óvakodott a leginkább. Szellemi képességeit tekintve Gyurcsány persze jóval magasabban állt, mint Horn, ugyanakkor politikai felfogását és elveit tekintve sokkalta közelebb állt az SZDSZ-hez, mint bármelyik addigi pártelnök-elődje. Még abban is eltért pártvezető társaitól, hogy mert komolyan szembenézni pártja 1989 előtti múltjával, s ezt nem is titkolta. Gyurcsány Ferenc tehát – elődei közül elsőként – nem tekintette „teherterhelőnek” az SZDSZ-szel való kormányzati együttműködést, ezzel szemben világosabban felmérte az azok által szorgalmazott radikális reformok korlátait, mint liberális szövetségesei.

Ezzel eljutottunk a 2000-es évek második felének ahhoz a katasztrofájához, amely először a Gyurcsány-kormány ellehetetlenüléséhez, aztán a szoc-lib koalíció felbomlásához, végül a magyar baloldal megsemmisítő vereségéhez és a liberális párt eltűnéséhez vezetett. A Gyurcsány-vezette koalíció 2006 tavaszi nem-várt győzelméről, s ennek háttéréről – a szükséges költségvetési korrekciók elmaradásáról, illetve öszre halasztásáról – valamint a kormányfőnek arról a zártkörű, balatonöszödi beszédéről, amely párttársai jóváhagyását kérte ehhez a politikailag kínos fordulathoz, a tárgyilagos és nem-tárgyilagos megfigyelők már mindent elmondtak, ami egyáltalában lehetséges és elképzelhető volt, sőt még ennél is többet. (Az akkor hallott állítások vagy minősítések egy része emberileg is, politikailag is oly abszurd volt, hogy nyugodtan elfelejthető). Gyurcsány Ferenc

ösöződi kijelentései azonban azért voltak olyan sikeresen támadhatók, mert rosszul megválasztott körben hangzottak el, s provokatív túlzások egész sorát tartalmazták. Ilyen szarvashibába jobban működő országok miniszterelnökei is bele szoktak bukni. A beszéd kiszívároztatása után (ami tulajdonképpen várható volt) az ettől megszorult kormányzat aztán olyan pánikszerű előreszaladásba menekült, aminek csak vereség lehetett a vége. A költségvetési megszorításokat tovább halasztani nyilvánvalóan nem lehetett, de azokat még egy sor népszerűtlen reformintézkedéssel is megtetézni: nélkülözte a politikai bölcsességet. Maga a kormányfő ezzel valószínűleg tisztában volt, hiszen mást sem hallott párttársaitól, viszont a szövetséges (liberális) párt oldaláról olyan nyomás nehezedett rá, hogy csak két rossz között választhatott. Megpróbálta elkerülni az egyiket, de létrehozta mindkettőt. A magyar társadalom pedig ezt követően megkapta azt az új uralkodó pártot, amely előbb megfosztotta őt a védekezés és a demokratikus akaratszilvánítás normális eszközeitől, aztán pedig rálöcsölte mindazokat a kínos megszorításokat, amelyekből való féltelmében a magyar választó leváltotta a szociál-liberális kormányzatot és átadta magát a nemzeti-konzervatív rendpárt gondoskodásának.²³⁶

Van egy latin közmondás, amely úgy szól, hogy akit Jupiter el akar veszejteni, annak előbb elveszi az eszét. (Quod Jupiter vult perdere dementat prius.) Az elmúlt évtizedben – az én olvasatomban – Magyarországon körülbelül ez történt.

²³⁶ Hadd idézzem e ponton Lakner Zoltán egy szellemesen tömör összefoglalóját a szociál-liberális kormányzat kudarcainak. „A rendszerváltás utáni magyar baloldal egyszer már ígérte a Kádár-kor szociális biztonságának visszaállítását. Aztán ígérte, hogy a jóléti rendszerváltás révén egy nagyságrenddel megemeli a társadalom többsége által elérhető életszínvonalat. Majd azt ígérte, hogy radikálisan átalakítja az állam egész működését, hogy több levegője maradjon a gazdaságnak, az okosan átszervezett szolgáltató állam pedig az esélyek gyarapításával, az állampolgárok képessé tételével foglalkozhasson. Ezek becsületes célok voltak, de mindegyik kísérlet kudarcot vallott az erőforrások téves felmérése és/vagy a rossz szervezés, az elkövetett politikai hibák miatt.” (Lásd: „A negyedik kísérlet”, in: Élet és Irodalom 2011. július 8.)

III.

Mikor fog a magyar társadalom ráébredni arra, hogy egy zavaros célkitűzésű pártalakulat abszolút uralomra juttatásával politikai öngyilkosságot követett el? S várható-e, hogy amikor ennek tudatára ébred, azokat az erőket juttatja hatalomra, akik neki az 1989–90-hez, illetve annak intézményeihez való visszatérést ígértek? Több nyomós érv szól ez ellen. Az első az a politikai fogság, amelybe a kétharmados rendszer gyors ütemben véghezvitt rendkívüli törvénykezése vetette a magyar népet. A második: a választói többségben 2010 előtt és után elhatalmasodott eszmei zűrzavar. Egy harmadik (amely tulajdonképpen az előbbihez kapcsolódik), az a nyugtalanító körülmény, hogy a 2000-es évek elejének magyar társadalmi igazában véve nem is tudja, hogy milyen rendszerben szeretne élni. Engedtesse meg, hogy az alábbiakban csupán ez utóbbira koncentráljunk.

A közvélemény-kutatásokból ismételtelen kiderül, hogy a tulajdonrendszert és az állam jellegét illetően teljesen ellentétes kíváncsalmak élnek egymás mellett nemcsak a különböző csoportokban és egyedekben, hanem gyakorta ugyanazon fejeken belül is. Vásárhelyi Mária legutóbb megjelent könyvében a magyarországi huszonevesek politikai-ideológiai beállítottságát vizsgálta.²³⁷ A megkérdezetteknek egyebek között arra kellett válaszolniuk, hogy mennyire értenek egyet az alább olvasható állításokkal.²³⁸ (A kérdések után szereplő első szám azoknak a százalékát jelzi, akik a kijelentéssel teljesen egyetértenek, a második pedig a részben egyetértők arányát.)

Magyarországnak a fejlődése során sem a nyugati, sem más országok példáját nem kellene követnie, hanem a maga útját kellene járnia. (42 – 42)

²³⁷ Lásd erre vonatkozóan nemrégiben közzétett Szabadnak születtek című könyvét (Pallas Páholy Kiadó, Budapest, 2011.) A benne közzétett felmérés 2009-ben készült, alapját egy a 18–30 közötti korosztályból kiválasztott reprezentatív minta képezte.

²³⁸ Idézett mű 24. o.

Erős és nagy államra van szükség, amely gondoskodik arról, hogy rend és igazság legyen az országban. (64 – 28)

A rendszerváltás több kárt okozott az országnak, mint amennyi haszonnal jár. (36 – 40)

A rendszerváltás meg fogja hozni a gyümölcsét, csak türelem kell hozzá. (18 – 43)

A történelem bebizonyította, hogy a kapitalizmus és a szocializmus is csődbe juttatja az országot. Magyarországnak egy saját, önálló harmadik útra lenne szüksége. (37 – 30)

A kapitalizmus megvalósítása Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszonnal jár. (30 – 47)

A kapitalizmus nem tökéletes, de a létező rendszerek közül az emberek élete mégis ott a legjobb. (21 – 54)

El kellene érni, hogy Magyarországon csak olyan bankok működ-hessenek, amelyeknek az állam a többségi tulajdonosa. (60 – 28)

A nagyobb gyárakat és vállalatokat nem szabadott volna magán-kézbe adni. (67 – 24)

Erős és nagy államra van szükség, amely gondoskodik arról, hogy egyesek ne gazdagodjanak meg túlságosan, mások meg ne kerüljenek reménytelen helyzetbe. (44 – 35)

Ezek a vélemények már előre vetítik, hogy a megkérdezetteknek nem lehetett valami nagy véleményük az 1989–90 évi rendszerváltásról. Ez szó szerint megerősítést nyer az idézett könyv két további táblázatában²³⁹, ahol azokkal a véleményekkel ismerkedhetünk meg,

²³⁹ Lásd a mfi 28. oldalán.

amelyeket a kérdezettek a rendszerváltásról alkottak maguknak. Mint mindjárt látni fogjuk, elsőprő többségük egyetértett a kérdőíven szereplő azon kijelentésekkel, amelyek szerint Magyarországon nem történt valódi rendszerváltás. Az alábbi sorokban kizárólag az ezzel egyetértők százalékaránya olvasható²⁴⁰:

Magyarországon nem történt valódi rendszerváltás, mert ugyan- azoknak a kezében maradt a hatalom, akiké korábban volt. (60)

Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha eléri, hogy a volt kommu- nisták soha többet ne kerülhessenek hatalomba. (61)

Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha mindenki visszakapja mindazt, amit a kommunisták a családjától elvettek. (63)

Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha a kommunista vezetőket felelősségre vonják mindazért, amit elkövettek. (67)

Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha minden magyar kézbe ke- rül, ami a magyaroké. (73)

Magyarország ma is idegen hatalmak érdekeit szolgálja ki. (65)

Új rendszerváltásra van szükség, amelynek során az összes privati- zációt felülvizsgálják, és újra állami tulajdonba kerülnek az ország szempontjából legfontosabb gyárak és vállalatok. (74)

Új rendszerváltásra van szükség, amelynek eredményeképpen igaz- ságot szolgáltatnak azoknak, akik az elmúlt húsz év vesztesei vol- tak. (67)

²⁴⁰ E kérdések megválaszolásánál csak három eshetőség volt: egyetért – nem ért egyet – nem tud válaszolni. A nem válaszolók száma általában tíz százalék körül járt, ebből tehát kiszámítható, hogy a megkérdezettek milyen arány- ban utasították el a szóban forgó állítást. Mint látható, az elutasítók száma 25–30 % körül mozgott.

Bevallom, hogy Vásárhelyi Mária vizsgálatainak ezeket az eredményeit egyenesen hajmeresztőnek tartom. S tulajdonképpen a felettük érzett megdöbbenés miatt idéztem be ide őket ilyen részletességgel.

Egy magára adó szociológiai vizsgálat természetesen nem elégedhetik meg a mintában talált bruttó eredményekkel. A számszerűsített adatokat megfelelően összesítve Vásárhelyi Mária arra a következtetésre jutott, hogy az általa megkérdezett generáció tagjai négy vélemény-modell között oszlanak meg, éspedig az alábbi arányban: „mérsékeltlen piacpárti” (13); „államkapitalista” (18); „populista, de nem antikommunista” (18); „populista és antikommunista” (51)²⁴¹. Ez másképpen fogalmazva azt is jelenti, hogy a valamiképpen piacpártiak törpe kisebbséget alkotnak a fiatalok között, akiknek nézeteiben ezek szerint – érdekes módon – erősen visszacsengenek az 1989 előtti rendszer társadalomgazdasági elvei. S habár az így összeálló eszmerendszer felhangjai nacionalisták és populisták, roppantul elgondolkodtató, hogy milyen szívósan tovább élnek bennük a marxista-leninista indoktrináció elemei. Egy olyan generációban, amelynek legidősebb tagjai is csupán elemi iskolások voltak a rendszerváltás pillanatában!

Vásárhelyi Mária felméréseiből egyébként az is kiderül, hogy a munkájában vizsgált korosztály úgyszólván minden kérdésben radikálisabb, mint a teljes felnőtt lakosság (amelyre vonatkozóan azonban a reprezentatív felmérés 2007-ben készült, tehát két évvel korábban, mint a 18–30 évesekre vonatkozóan).²⁴² A fiataloknak ezt

²⁴¹ Id. mű p. 31.

²⁴² A kétezres évek magyar társadalmi közérzetére vonatkozó kutatásaiban nagyon hasonló eredményekre jutott Hunyadi György egy olyan felmérés alapján, amelyet 2007/2008 fordulóján készített. Munkája könyv alakban a Napvilág Kiadónál jelent meg 2010-ben *A társadalmi közérzet hullámverése* címen. Hunyadi „Az elégedetlenség spirálja” címet viselő 7. fejezet összefoglalásában azt mondja, hogy „2008 hajnalára már kialakultak azok a társadalmi-szellemi közállapotok, a mindenre kiterjedő elégedetlenségnek az az érzelmi-gondolati közege, amely egyfelől a tarthatatlanság alapélményét, másfelől a gyökeres váltás elkerülhetetlenségének érzését általánossá tette”. (Id. mű p. 235.) Talán érdemes itt még azt is megemlíteni, hogy Magyarország ebből a szempontból meglehetősen elüt szomszédainak többségétől. Egy 2009-ben lefolytatott nemzetközi vizsgálat, amelyet a washingtoni Pew Research

a radikalizálódását a 2010-es választások is jelezték; feltehető, hogy 2006 óta (amikor is az országgyűlési választásokon a Fidesz még kisebbségben maradt) folyamatosan haladt előre a közvéleménynek ez a változása. Erről tanúskodtak a 2009-ben megtartott Európa parlamenti választások is. Mindezeknek az adatoknak, illetve a mögöttük felsejlő tendenciáknak a fényében egészen patetikusként tűnik az az ünnepségsorozat, amelyet a szociálliberális kormányzat 2009-ben a rendszerváltás huszadik évfordulója alkalmából rendezett. Kezemből tartom azt a kormányzati kiadású gazdagon illusztrált albumot, amely azt a címet viselte, hogy 1989 – A csodák éve Magyarországon és Európában. Pusztán a fentiekkel való kontraszt kedvéért, hadd idézzek néhány mondatot e nevelő szándékúnak szánt propagandakiadvány bevezető mondataiból: „Az emberiség történetének ritka, boldog pillanataiban milliók életét nem az önzés, a gyűlölet, a nagyraagyás, a zsarnoki szellem, hanem a jó szándék és az önzetlen segítőkészség vezeti új utakra (..) Kelet-Európa államszocialista rendszerbe kényszerített népei szabadságra és demokráciára vágytak. A kettészakított Németország polgárai az egyesítésre. 1989-ben megtörtént az elképzelhetetlen. (..) Magyarország büszke rá, hogy a határtalan szabadság útján az első lépést megtéve utat nyithatott Németország újraegyesítéséhez, és az egyesült Európa megszületéséhez.”

Csak azért idézem ezt a lelkenedező szöveget, mert nagyon plasztikusan jelzi azt a már-már tragikus kontrasztot, amely a magyar társadalom nagy többségének politikai közérzete és az őt kormányzó hangulata között ekkorra kialakult. De térjünk vissza a száraz tényekhez: ha a Vásárhelyi-felmérésben idézett véleményeket a megfogalmazott korosztályon túlmenően is valamennyire reprezentatívnak tekintjük (ami ebben a formában csak hipotézis, de nem alaptalan), akkor az alábbi következtetést vonhatjuk le belőlük. A közvé-

Institute folytatott le, arra a következtetésre jutott, hogy „a posztoszocialista országok közül” Magyarország lakossága volt a legelégedetlenebb jelenlegi életkörülményeivel. (Idézi Vásárhelyi Mária a jelen fejezet 220. lábjegyzetében szereplő, Sándor Iván által szerkesztett kollektív munkához adott hozzájárulásában [*Mi a magyar most?*, Kalligram, Pozsony, 2011.] p. 145.)

lemény többségének inkább ellenségesek mint barátiak az érzelmei a demokrácia és a piacgazdaság fennálló viszonyai iránt, miközben nemigen tudná pontosan meghatározni, hogy milyen is volna az az intézményes rend, amelyben élni szeretne. Fontosnak tartja személyes szabadságát csak úgy, mint az ország függetlenségét (ez az idézett kutatásból is kiderül, de más felmérésekből még világosabban), ugyanakkor nem világos előtte, hogy ezt a szabadságot milyen veszélyek fenyegethetik. S mintha a többség a 2010-es választások óta sem igen látná ezeket a veszélyeket, vagy legalábbis nem úgy ítélne meg az azóta kialakult helyzetet, hogy annak kellemetlen következményei csak politikai cselekvéssel védhetők ki. Azt kell gondolni, hogy az 1989 óta egymásra rakódó csalódások hatása következtében a magyar társadalom jelenleg minden politikai cselekvést reménytelennek tart. (Megállapításunk természetesen csak a többségre vonatkozik; az ettől eltérő kisebbségi magatartások kívül esnek fejtegetésünk tárgyán.)

A 2010-es választások szinte forradalmi gyorsasággal alakították át az ország kormányzati és közigazgatási vezetésének személyes összetételét, s szinte teljesen kiszorították belőle az addig megszokott arcokat. Ennek ellenére minden jel szerint változatlanul alacsony az elmúlt húsz évben élre került politikai elit társadalmi elfogadottsága. Paradox módon e megállapítás a Fidesz–KDNP személyi állományára is vonatkozik. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a magyar társadalom passzív értelemben ugyan akceptálta az 1989 óta kialakult kormányzati rendszert, de nem tudta megkedvelni azokat, akik azt működtetik. Ez a hatás mintha pártállástól függetlenül érvényesülne. Egyelőre még annak sincsen látható jele, hogy a meglévő pártok keretében vagy újabban színreléptetésével a magyar választópolgárok olyan új politikai elit „kitermelésébe” fogtak volna bele, amelybe a továbbiakban bizalmat fektethetnének²⁴³. A politikai elit iránti bizalmatlanság nem magyar különlegesség, de csakúgy mint a kelet-közép európai térség más országaiban, nálunk is veszélyezteti a demokrácia normális működését, válsághelyzetben pedig még ennél is nagyobb bajokat okoz.

²⁴³ Az előbbi mondatot több mint tíz évvel ezelőtt írtam (lásd *A köztársaság törékeny rendje*, op. cit. p. 41.), s magamat is meglep, hogy az 2011-ben szinte változatlanul leírható.

Ugyancsak megterheli a politikai közösségnek az állammal való viszonyát az a bizonytalanság, amely a magyar nemzet mibenlétét és határait illetően a demokrácia évtizedei alatt ismételtlen megmutatkozott. A magyarság mint nemzet öndefiníciós tisztázatlanságokkal küszködik. A Magyarországnak nevezett területi közösség összetartozás-tudatát megzavarja egyrészt a határon túli nemzetrészek problémája (amivel sem így sem úgy nem tud mit kezdeni), másrészt a közgondolkodásnak az az etnicizálódása²⁴⁴, amely hajlamos a nemzet valódinak tartott közösségéből faji, vallási vagy nyelvi alapon népes csoportokat kizárni. A politikai összetartozás tudatát gyengíti végül az európai határok lebomlása, s ezen túlmenőleg is a globalizációnak nevezett világegyetem, amely miatt a magyarság legdinamikusabb egyedei kifelé gravitálnak, mert egyre kevésbé vannak meggyőződve arról, hogy – a kapuk szélesre nyílása után – nekik itt, az adott területi-népi közösséggel együtt kell boldogulniok. (Az utóbbi megállapítást is imént idézett, több mint tíz évvel ezelőtti fejtegetésemből vettem át. Akkor azonban még remélhető volt, hogy Magyarország gazdasági konszolidációja határt szab a fiatalok kiáramlásának. A jelenlegi válság egyik legsúlyosabb hatása az, hogy – legalábbis mint óhaj – ez a trend nemhogy csökkent volna, az utóbbi években, de érezhetően megerősödött, egyes szakmákban egyenesen drámai méreteket öltött.)

Azok között a faktorok között, amelyek a demokrácia konszolidációját húsz éven át akadályozták, s a hozzávaló visszatérést is nehezítik, hátra volna még egy utolsó, talán az előbbieknél is súlyosabb. Ez pedig nem egyéb, mint a társadalom vertikális irányú szétszakadása (az, amit Vitányi Iván „kétharmad–egyharmad” címszó alatt szokott emlegetni). Ez az eddig említetlenül maradt tényező azért kívánczik ebbe az áttekintésbe, mert (minden szolidaritási megfontoláson túl) politikai hatásai is súlyosak. Egy olyan társadalmat igazgatni, amelynek kétharmada az általa normálisnak tekintett szint alatt él, csakugyan emberfeletti, minden politikusi képességet meghaladó feladvány. Hiszen köztudomású, hogy ennek a feladatnak a megold-

²⁴⁴ Ezt a kifejezést először Gombár Csaba használta 1994-ben., a Politikatudományi Szemlének írott egyik cikkében.

hatatlanságába bukott bele az elmúlt két évtized kormányzatának tíznél is több pénzügyminisztere.

*

Megpróbálom néhány mondatban összefoglalni fenti töprengésem legfontosabb következtetéseit. Az 1989–90-ben teremtetett politikai és gazdasági rendszer konszolidációja alapvetően azért nem sikerült, mert a létrehozott rendszernek már kezdetben is elégtelen volt a társadalmi támogatottsága, a továbbiakban pedig ez az arány még csak romlott. A sikertelenség csak részben magyarázható a politikai vezetőréteg hibáival, hasonlóan fontos magyarázó tényező a gazdasági átállásnak a társadalom politikai mentalitásaira gyakorolt negatív hatása. Az ország pénzügyi egyensúlyát és növekedési kapacitását csak olyan áldozatok árán sikerült helyreállítani, amelyek hosszabb távon instabilitással jártak és ellenséges érzelmeket keltettek a magyar népesség túlnyomó részében. A sikertelenség egy további oka az a politikai megosztottság, amely az ország modernizációját kezdettől fogva végigkísérte. Az a szellemi–lelki választóvonal, amelyet fentebb történelmi összefüggésében próbáltam megvilágítani, úgy tette „plurálissá” Magyarországot, hogy annak különféle vallási–társadalmi alkotóelemei csak kivételes pillanatokban tudtak egymással normálisan együtt élni.

Egy nemzet életében az elmergesedett belső konfliktusok túlhaladását többnyire egy kivételes államférfi megjelenése szokta lehetővé tenni. Jó példa erre Franciaország újkori történetében De Gaulle tábornok kormányra kerülése, aki nélkül sem a gyarmatbirodalom felszámolása nem lett volna lehetséges, sem pedig a köztársasági rendszernek az a széles körű elfogadása, amely másfél évszázad belső csatározásai után csak az utolsó 60 évben következett be.

De mi történik azzal az országgal, ahol egy kivételes államférfi-üi képesség nem a különbségek összeegyeztetésére, hanem ellenkezőleg, azoknak kiélezésére törekszik? Nekem nincsen megoldásom e történelmileg meglehetősen szokatlan kihívásra. Ennek keresését az olvasóra bízom.

Budapest–Párizs, 2011. nyarán

Nova Eszter – A demokratikus konszolidáció fogalmai és dilemmái

Mit konszolidálunk?

„Arra jutott... hogy a gyerek egy szimbolikus tökéletlenség, mint egy anyajegy, vagy az elhízás, amitől ott is labdába rúghat az ember, ahol különben nem lett volna semmi esélye. Lehet, hogy a gyerekek demokratizálják a szép, egyedülálló nőket.”

(Nick Hornby: About a Boy²⁴⁵)

A demokrácia egy túlfeszített fogalom. Ha például a fenti idézetből indulunk ki, a demokratizálás csökkenti valaminek az értékét, így azok számára is elérhetővé válik, akik eredeti fényében nem juthattak volna hozzá. Természetesen nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni a szó köznapi alkalmazását illetően. A vizsgáldást azonban mindenképpen a demokrácia különféle értelmezéseinek kell kezdeni, különösen mivel a fogalom igen nagy politikai felhajtóerővel bír.

Elsőként kitérek a demokrácia „negatív” definíciójára, amely a demokratikus átalakulások idején még elégségesnek tűnik. Ezután a demokrácia minimális definíciója következik, amely leegyszerűsítve csak az eljárásra, a választások meglétére terjed ki. Végül pedig megkísérlem bemutatni a demokrácia harmadik, legteljesebb megközelítését, amelyet liberális demokráciaként fogok emlegetni. A liberális demokrácia megértése azért fontos, mivel a konszolidáció idején már láthatóan nem elégséges a demokrácia minimális definí-

²⁴⁵ „He decided... that children served as a symbolic blemish, like a birthmark or obesity, which gave him a chance where previously there would have been none. Maybe children *democratized* beautiful single women.” Saját fordítás. Nick Hornby: About a Boy, Penguin, 2003.

ciója és a választásokon túl az alkotmányos liberalizmus és a köztársasági berendezkedés kritériumait is figyelembe kell venni.

A tranzitológia számára a demokrácia egyszerűen a diktatúra valamilyen formájának a hiánya, ezzel a negatív definícióval kicsit leegyszerűsítve meg lehet kerülni a demokrácia definíciójának kérdését. A demokratikus átmenet idején kis túlzással még az is megteszi, hogy a régi rendszer hibáit, vagyis a demokrácia negatív definícióját használjuk fogódzóként. A demokrácia kialakítása ekkor egy másolós, utánzó fejlődést jelent, amikor bőven van még mit átvenni demokratikus országok példájából. Amikor azonban a konszolidáció kérdése kerül napirendre, már nem ennyire egyszerű eltekinteni a demokrácia különböző definíciói között fennálló különbségektől.

Ha szigorúan vesszük a kategorizálás kérdését, minden ma létező demokratikus berendezkedés különböző. David Collier és Steven Levitsky 150, a demokráciáról szóló tanulmány elemzése során mintegy 550 változatot különböztetett meg. (DIAMOND 1999:8) Huntington megfogalmazásával élve Dánia és Kína között a demokratikus-nem demokratikus tengelyen felrajzolva valószínűleg egy normál eloszlás görbét kapnánk. (HUNTINGTON 1996:10) Nincs két egyforma politikai és alkotmányos berendezkedés még a nyugati demokráciák körében sem. Az egyes demokráciák esetében is különböző az államforma, a pártrendszer, az etnikai és vallási háttér, nem is beszélve a történelmi előzményekről. Így egy fiatal demokrácia politikai elitje kis túlzással bármilyen intézményes megoldáshoz találhat nemzetközi példát és egyben hivatkozási alapot.

Az utánzás tehát egy idő után nem életképes stratégia. A demokrácia organikussá válásához a sajátos viszonyokhoz kell adaptálni az alkotmányos berendezkedést, amelyhez etalonként szolgáló nemzetközi példát nem lehet megjelölni.

A demokrácia definícióit többféleképpen lehet csoportosítani. Egyrészt léteznek univerzális, minden kultúrkörre vonatkozó, illetve partikulárisabb definíciók. Másrészt, a fogalom érték-telítettsége mentén megkülönböztethetünk leíró, illetve értékalapú meghatározásokat. A leíró definíciókra példa Schumpeter, illetve Robert Dahl

meghatározása, de ide sorolható Martin Seymour Lipset, Juan Linz és Alfred Stepan definíciója is. Az értékalapú, vagy normatív definíciót például Francis Fukuyama illetve Samuel Huntington alkalmazza. (HUDECZ 2007) Phillippe Schmitter megközelítésében pedig egyszerűen azt az országot nevezzük demokráciának, amely annak tartja magát és más demokráciák is annak tartják – annak összes lehetséges hibájával együtt.²⁴⁶ A definíciónak ugyanakkor van egy időbeli dimenziója is, hívja fel a figyelmet Schmitter. A nyugati típusú demokráciák ugyanis radikálisan átalakultak a történelmük során, miközben továbbra is ugyanúgy hívjuk őket. Túlléptek mind a méret kérdésén (már nem csak városállami keretek között értelmezzük a demokráciát, hanem országos szinten), a választójog radikális kibővítésén és a kormány feladatainak radikális kiterjesztésén is (az ország védelmén és a rendfenntartáson túl kialakultak regulációs, redistributív és jóléti funkciók is). (SCHMITTER 2010:2–3) Mindezt a társadalmi igényre reagálva tették. Az önkorrekción és adaptív készsége a demokráciák talán legpozitívabb tulajdonsága.

A demokrácia leíró vagy minimál definíciója

„Ahhoz, hogy a demokráciát vagy bármilyen egyéb jelenséget meg tudjuk vitatni, előbb mindenképp szükséges definiálni” – írja Martin Lipset 1959-ben. „...a demokráciát (összetett társadalmakban) úgy lehet definiálni, mint politikai rendszert, amely rendszeres lehetőséget biztosít a kormányzó hivatalnokok lecserélésére.” (LIPSET 1959:70–71). Ezzel Lipset átvette a demokrácia procedurális megközelítését. A demokrácia definíciójának minimalista definíciója Schumpetertől ered mely szerint „a politikai döntéseket úgy hozzák, hogy egyének versengenek az emberek szavazataiért.” (Schumpeter, idézi DIAMOND, 1999:8) Ez a választási demokrácia. Itt nincs nagy hangsúly a szólásszabadság és a véleménynyilvánítás szabadságán, bár értelemszerűen léteznie kell valamilyen formában.

Lipset a szociológia és a viselkedés-kutatás szempontjából közelítette meg a demokráciát, amely ezen túl „egy olyan társadalmi me-

²⁴⁶ Schmitter ironikusan Megvalósult Demokráciának nevezi őket (Real Existing Democracy) a megvalósult szocializmusra utalva.

chanizmus, ami az ellenérdekelt érdekcsoportok közötti társadalmi döntéshozás problémáját hivatott megoldani és amelyben a lakosság lehető legnagyobb részének befolyásolási lehetősége van a politikai pozíciókért versengő jelöltek közötti választáson keresztül.” (LIPSET 1959:71). Ehhez két feltételnek kell teljesülnie. Egyrészt szükség van egy alkotmányra vagy politikai szabályrendszerre, amely lefekteti a versengés alapelveit, ezáltal legitimálja a procedúrát („political formula”). Másrészt léteznie kell a hatalmon lévő politikai eliten kívül egy legitim alternatív csoportnak, amelynek nem elhanyagolható esélye van a hatalom megszerzésére.

A minimális definícióval egyetért Adam Przeworski is. „A demokrácia az a politikai rendszer, ahol a pártok választásokon veszítenek.” (PRZEWSKI 1991:10) Vannak ugyan intézményi különbségek, de a demokráciák alapvető tulajdonsága az érdekek, értékek és vélemények periodikusan ismétlődő, szabályozott versengése a vereség lehetőségével.

Liberális demokrácia

Mások épp ezt nevezik választási tévedésnek (electoral fallacy). Ennek két dimenziója az ellenzék létezése illetve a részvétel a választásokon. Az elsőhöz a rendszeres és fair választások, míg az utóbbihoz a gyakorlatilag univerzális választójog elengedhetetlen. A demokrácia egyik legelterjedtebb definíciója Robert Dahl után a poliarchia: állampolgárok politikai jogai plusz fair, versengő és inkluzív választások. A poliarchia a liberális demokráciákkal rokon a fogalom.

A választások tényéhez jön még tehát a polgári szabadságjogok (civil liberties) intézménye, ami elsősorban a szólásszabadság, az ellenvélemény hangoztatásának szabadságát, a szervezetalapítás és gyülekezés szabadságát és alternatív információforrások létét, vagyis az effektív sajtószabadságot jelenti. (DIAMOND 1999) Ennek megfelelően a Freedom House 1972 óta létező éves listáján a liberális demokráciák száma és aránya egyaránt növekvő tendenciát mutat, bár messze nem olyan impresszív, mint a választási demokráciáké. (DIAMOND 1999)

Abban mindenki egyetért, hogy a választások még nem teremtenek önmagukban demokráciát. A választási demokráciák csak a politikai és állampolgári szabadságjogokkal együtt alkot liberális demokráciát. (SCHEDLER 1998:97–100) A szabad és tisztességes választások, a jogállamiság és az egyéni jogok tiszteletben tartása együtt alkotja azt a politikai berendezkedést, amelyet liberális demokráciaként ismerünk. A liberalizmus a hatalom gyakorlásának módjára utal és a kezdetektől jellemzi egyfajta mélyen egalitárius és többségi gondolkodásmód, ahol egyik embernek sincs veleszületett joga egy másik ember fölött uralkodni és természeténél fogva minden ember szabadnak születik. Eredetileg a liberalizmus nem feltételezte a demokráciát. A brit példa jól mutatja, hogyan alakul ki először a liberális alkotmányosság és hogyan adódik ehhez csupán később a demokratikus elv. (PLATTNER 1998)

A Linz és Stepan szerzőpáros ezt úgy fogalmazta meg, hogy a liberalizáció és a demokratizáció nem azonosak. A második magában foglalja az első. Liberalizáció például a politikai foglyok szabadon bocsátása vagy a cenzúra enyhítése is, de egy demokráciához ennél több kell. (LINZ-STEPAN 1996b:9)

A szabad és fair választások hiánya csak egyetlen a lehetséges hiányosságok közül, de még nem jelent automatikusan diktatúrát. Egy idő után ugyanakkor mindig szükségessé válik a választás. Egy választott kormánynak többet eltérnie a választók, mint egy nem választottnak. Mindent összevetve az univerzális választójogon alapuló a többségi választás talán a liberális demokráciák legkisebb erénye. „Ha egy demokrácia nem tartja fenn a szabadságot és a jog uralmát, sovány vigasz, hogy azért demokrácia.” (ZAKARIA 1997:8) A demokrácia rohamosan terjed, miközben az alkotmányos liberalizmus visszaszorulóban van, állapította meg Fareed Zakaria 1997-ben. A demokrácia számára sem csupán a szabad és tisztességes választásokat jelentette. A választásokon túl egy liberális demokráciának legalább még egy komponenssel kell rendelkeznie: az alkotmányos liberalizmus elemeivel. Az alkotmányos liberalizmus alatt Zakaria a jogállamiság, a hatalmi ágak szétválasztása, és a politikai alapjogok (gyülekezési jog, szólás- és vallásszabadság, valamint a tulajdonhoz való jog) biztosí-

tását érti. Vagyis nem annyira a kormány megválasztásának módját, mint inkább annak célkitűzéseit érinti: az egyén autonómiájának és méltóságának védelmét az állammal és minden erőszakkal szemben, legyen az állami, egyházi vagy más állampolgárok felől érkező.

Az alkotmányos liberalizmus, ahogy Zakaria nevezi, történelmileg jól elkülöníthető utat járt be a demokráciától. Az alkotmányos liberalizmus Nyugat Európában évszázadokkal megelőzte a demokratikus választások megjelenését, nem is beszélve az univerzálissá tágult választójogról. Az egyén élethez, tulajdonhoz való jogát, valamint szólás- és vallásszabadságát jóval előbb meghonosították, minthogy a választások megjelentek volna. Az alapjogok védelméhez pedig kialakult a hatalmi ágak egymás fölött gyakorolt kontrollja, a jog előtti egyenlőség intézménye, valamint a pártatlan és független bíróságok és az állam és egyház szétválasztásának igénye. Innen ered az egyén elidegeníthetetlen jogainak gondolata, amelyet a mindenkori kormány sem korlátozhat ok nélkül, bármekkora többsége legyen is. Ez a fajta kormányzati önkorlátozás történelmi gyakorlatot igényel és sokkal inkább ez jelenti a nyugati modell lényegét, mintsem a választás aktusa. Jelenkori példái Zakaria szerint egy nagyon hasonló megoldásnak azok a kelet-ázsiai liberális autokráciák, vagy fél-demokráciák, amelyek egy de facto egypártrendszerben, egy domináns párt működése alatt kezdtek gazdasági és politikai liberalizációba és alapvető gazdasági, vallási és politikai jogokat ruháztak polgáraikra, miközben a szavazások sokkal inkább a hatalom rendszeres megerősítései mintsem valódi, versengő választások. Ezek a kelet-ázsiai kormányok nagyon hasonlítanak a nyugati kormányokra úgy 1990 körül – vegyítik a demokrácia, a kapitalizmus, az oligarchia, a liberalizmus és a korrupció bizonyos elemeit.²⁴⁷ (ZAKARIA 1997) A Közép-Európai országok is áttmentek a demokrácia nélküli alkotmányos liberalizmus fázisán, írja Zakaria, méghozzá az Osztrák-Magyar Monarchia idején, amely szerinte a liberálisan működő autokrácia klasszikus esete. Hasonlóképp a korábbi brit gyarmatok is könnyebbnek találják a demokratikus kereteket, mivel a gyarmati időkben már megszokták az alkotmányos működés gyakorlatát. (ZAKARIA 1997)

Ezzel szemben Latin-Amerikában, Afrikában és Közép-Ázsiában a túlhangsúlyozott többpárti választások gyakran csak homlokzatként szolgálnak, amik gyakran olyan mértékű visszaéléseket hivatottak eltakarni, amelyek a demokrácia reputációjának súlyos erodálását okozzák. (ZAKARIA 1997) Alkotmányos liberalizmus egy monarchia keretein belül is kialakulhat (lásd az Osztrák-Magyar Monarchia vagy az Egyesült Királyság példáit) és később, az általános választójog elterjedésével valódi liberális demokráciává alakulhat. Ezzel szemben a pusztá választási demokrácia, ami jellemez például bizonyos afrikai országokat, nagy eséllyel sosem fog stabil liberális demokráciává alakulni, mert a demokratikusan megválasztott elit visszaélései gyorsabban erodálják a demokrácia reputációját, minthogy napvilágra kerülnének annak előnyei. (ZAKARIA 1997)

Diamond normatív meghatározást használ: a demokrácia a legjobb kormányzási forma, bár nem hibák nélkül való. John Stuart Mill a tiszta demokráciában a többség zsarnokságának lehetőségét látta. (MILL, 1859:8–9) A tiszta demokráciát nem hiába utasították el az ókori görögök sem. Platón és Arisztotelész egyaránt a többség zsarnokságát, a mindenkori többség korlátok nélküli uralmát értette a szó alatt és messzemenőig elítélték. Ha a demokráciának ezt a definícióját tesszük magunkévá, akkor az elutasítás valószínűleg helyénvaló és helyette mi is inkább valamely vegyes rendszert fogunk javasolni, amelyben a jogállamiság és az alkotmányos korlátok korlátozzák mind a nép korlátlan szuverenitását, mind a vezetők korlátlan cselekvési jogkörét és ahol az állami intézmények stabilitást és rendet teremtenek. A demagógia ugyanis ott tud megteremni, ahol a többségnek korlátlan hatalma van megváltoztatni a jogszabályokat.²⁴⁸ (DIAMOND 1999)

Ezen az állásponton voltak Locke, Montesquieu és az amerikai federalisták is, akik arra jutottak, hogy csak alkotmányos korlátokkal lehet biztosítani az egyéni szabadságjogok érvényesülését. A köztársaság eszméje, a fékek és ellensúlyok beépítése és tiszteletben tartása tehát szintén a demokratikus kormányzás finomítását célozza.

²⁴⁷ Zakaria Hong Kong példáját említi.

²⁴⁸ Ebben az értelemben demokráciának tekinthető minden olyan kormányzati forma, amelyben nem kell az alkotmánynak mennie minden kormányfal.

A nemzetközi kapcsolatokban a demokrácia terjesztése melletti egyik legfőbb érv a demokratikus béke elmélete, vagyis hogy a demokratikus országok nem vívnak egymás ellen háborút. Az elmélet abból indul ki, hogy az odahaza teljhatalommal bíró vezető a külpolitikában sem fogadja el az ellentmondást, ez pedig konfrontatív viselkedéshez és kompromisszumképtelenséghez vezet. Ebből ered a nemzetközi viszonyokban a demokratikus béke gondolata, amely szerint ha a vezetők még odahaza szembesülnek saját korlátaikkal, a nemzetközi viszonyaikban is toleránsabbá válnak és hajlamosabbak tárgyalni. (DIAMOND 1991) Talán még az is közrejátszik, hogy a választók nem tartják érdeküknek a háborút és megbüntetnék a vezetést egy támadó háborúért. Zakaria amellet érvel, hogy a demokrácia terjesztése melletti egyik legfőbb érv, a demokratikus béke elmélete sem a demokráciáról szól, hanem a liberális politikai berendezkedésről, vagyis az alkotmányos liberalizmusról. Az a feltevés ugyanis, hogy a demokráciák békésebbek lennének, nem állja meg a helyét. Igenis sokszor és szervezeten lépnek háborúba. „Olyan országokban, amelyekben hiányzik az alkotmányos liberalizmus fundamentuma, a demokrácia kialakulása gyakran háborús propaganda vagy hipernacionalizmus eszközévé válik.” (ZAKARIA 1997) A demokratikus béke elmélete sem a választási, hanem a liberális demokráciáról szól.

Köztársaság és demokrácia

„Amikor kidolgozunk egy rendszert, amelyben ember kormányoz embert, a nehézség abban rejlik, hogy előbb lehetővé kell tenni, hogy a kormány gyakorolhassa hatalmát, majd rá kell venni, hogy eközben korlátozza önmagát” – írja James Madison.²⁴⁹

A Föderalista lapjain szembe került egymással két különböző formája a nép uralmának (popular government): a demokrácia és

²⁴⁹ Saját fordítás: „In framing a government which is to be administered by men over men, the great difficult lies in this: you must first enable the government to control the governed; and in the next place oblige it to control itself.” James Madison: *The Federalist*, No. 51 – “The Structure of the Government Must Furnish the Proper Checks and Balances Between the Different Departments” (1788)

a köztársaság. Az alapító atyák arra a következtetésre jutottak, hogy az általuk demokráciának nevezett uralmi formában semmi nem akadályozza meg a többséget abban, hogy a kisebbséghez tartozókat elnyomja, így a „tisztá” demokrácia összeférhetetlen az egyéni biztonsággal és a tulajdonhoz való joggal. Szemben a köztársasági államformával, ahol a beépített fékek rendszere a többség zsarnokságát ellensúlyozni képes.²⁵⁰ (PLATTNER 1998)

John Stuart Mill (MILL 1859:7–9) azt írja, hogy demokratizálódott országokban az emberek hajlamosak azt hinni, hogy a kormány hatalmát immár felesleges korlátozni. Hiszen az alkotmányos korlátok önkényuralmi rendszerekre adott reakciók, az uralkodók ellen jöttek létre. A népfelség elvének bevezetésével az önkényuralom veszélye végleg a múlté. Lukashenko, fehérorosz diktátor jól kifejezte a tévedés lényegét: „Nem lesz semmiféle diktatúra. Engem az emberek választottak meg és én az emberekért fogom gyakorolni a hatalmat” – mondta, amikor 1994-ben a hatalmának esetleges korlátozásáról kérdezték (idézi ZAKARIA 1997:4)

A huszadik század megmutatta, hogy a centralizált rezsimek ugyanolyan veszélyesek tudnak lenni a lakosságra, mint az anarchia. A demokratikus megválasztással tehát nem ért véget a politikai rendszer átalakítása. Az amerikai rendszer az emberi természet (legalábbis a politikai elit) pesszimista megközelítésén alapul, amely szerint egy emberre sem szabad túl nagy hatalmat bízni. Aki akarja a hatalmat, arra azért nem, de aki meg nem szeretné, az sem immúnis annak korrumpáló hatása ellen. A politikai elitek szeretik egyre nagyobb hatalommal felruházni az államot, nem utolsósorban azért, mert az önmaguk egyre nagyobb hatalommal való felruházását jelenti. Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatban deklarált elidegeníthetetlen egyéni jogok az állam szerepének határait hivatottak kijelölni, csak azzal szemben van értelmük. A többség bármilyen behatolása bármelyik egyén elidegeníthetetlen szabadságai mögé megengedhetetlen. (ZAKARIA 1997)

²⁵⁰ Az amerikai alkotmányos berendezkedés alapját a hatalomkoncentrációtól való félelem jelenti. Az amerikai rendszerben nem is az a meglepő, mekkora befolyása van a többségnek, hanem hogy kicsi, de jól szervezett csoportok milyen hatékonyan képesek befolyásolni a demokrácia működését.

Madison az amerikai alkotmánnyal kapcsolatban azon az állásponton volt, hogy fékek és ellensúlyok bonyolult rendszerére van szükség ahhoz, hogy a hatalom túlzott koncentrációja ne valósulhasson meg.²⁵¹ De ez önmagában nem elég. A rendszernek azt is biztosítania kell, hogy a kormány ne tudja megsérteni az egyének jogait – ezt pedig nem lehetséges csupán azáltal, hogy készítünk egy listát ezekről a jogokról. Madison szavaival élve az ambícióval ambíciót kell szembeállítani. Ugyanígy szükséges, hogy az alkotmányok megakadályozzák a tömeg túlkapásait. (ZAKARIA 1997)

Már Kant is gyanúsna és erőszakosnak találta a többségi demokratikus berendezkedést, egy kivétellel, amelyet a köztársasági államformának nevezett: ez a rendszer a többség zsarnokságát volt hivatott korlátozni közé szorítani. Békében pedig köztársaságok élnek egymással – fogalmazott Kant – nem pedig demokráciák, vagyis a demokratikus béke elméletéhez Kant szerint sem elégséges a választási demokrácia.²⁵² A köztársaság Kant olvasatában a hatalmi ágak szétválasztásának és a fékek és ellensúlyok rendszere, ahol az egyéni jogokat tiszteletben tartja a kormány és a lakosság politikai képviselője megoldott – bár közel sem beszélt még általános választójogról. Ebből következik, hogy egy ilyen kormány a szomszédos országok polgárainak jogait is képes tiszteletben tartani. Nem a demokratikus többségi elv, hanem a kormány önmegtartóztatása a joguralom által az, ami az örök béke záloga. Ezen felül a szabad kereskedelem, az egymásra utaltság és interdependencia, valamint az a tény, hogy egyetlen vezető sem képes hadba rántani az országot a társadalom legalább részleges meggyőzése nélkül. (ZAKARIA 1997)

De lehetséges-e az alkotmányos liberalizmus terjesztése? Vagy csak a választási demokráciát lehet exportálni? A liberalizmus eszméjének az egész társadalomban el kell terjedni, nem csak egy eljárási kérdés – szemben a választással. A választás sok tekintetben csak az alkotmányosság és a nép uralmának manifest megnyilvánu-

²⁵¹ James Madison: The Federalist, No. 51 (1788)

²⁵² Ez utóbbi nyilván csak a demokrácia szó tartalmának változásából ered.

lása, nem pedig előfeltétele.²⁵³ A demokrácia definíciójának természetesen messzemenő következményei lehetnének a demokrácia terjesztését illetően. Az amerikai külpolitika gyökeresen változhat meg a promotálni kívánt demokrácia milyenségének legkisebb változástól.²⁵⁴ Ez azonban éppen egy ellenérv a fogalom megtisztítása ellen. Túl konkrét vagy nehezen megvalósítható célok kitűzése veszélyezteti az akció sikerét és szinte lehetetlenné teszi a siker deklarálását.

Az átmenet ideális sorrendje

Mielőtt konszolidációról esne szó, érdemes megemlíteni a demokratikus átmenettel kapcsolatos legfontosabb kritériumokat, mivel ezek hiánya később a demokratikus konszolidáció kerékkötőjévé válhat, hiszen idővel minden elodázott probléma előkerül.

A Linz–Stepan szerzőpáros a demokrácia létrejöttének három minimális követelményét különbözteti meg. Ezek közül az első az államiság. A politikai egység (az állam) kérdéséről ugyanis nem le-

²⁵³ Ennek megfelelően több amerikai szervezet, amely a demokrácia terjesztését tűzte ki célul, nem is a választási demokráciát, hanem a liberalizmus más elemeit propagálja. A National Endowment for Democracy a szabad piacot, a munkaerő szabad áramlását és a politikai pártok kialakulását segíti elő. A U.S. Agency for International Development pedig a független bíróságokat támogatja. (ZAKARIA 1997)

²⁵⁴ Érdekes belegondolni, hogyan befolyásolná az amerikai külpolitikát, ha a liberális demokrácia terjesztése lenne a cél. A demokrácia terjesztése valamilyen formában legtöbbször szerepel az amerikai külpolitika agendáján. De mikor hallottunk legutóbb olyat, hogy a választások tartása nem e legfontosabb dolog, jobban járunk, ha előbb a politikai szabadságjogok köreit tágtjuk? Vagy hogy és egy liberális, felvilágosult autoriter rendszerrel jobban járunk, mint egy tapasztalatlan, de demokratikusan megválasztott elittel, akik vagy nem képesek elég erőt kifejteni a stabilizáció érdekében, vagy – ellenkezőleg – magukhoz ragadják a hatalmat és a többségre hivatkozva megszüntetik az alkotmányos ellensúlyok rendszerét? A demokrácia terjesztése persze anélkül is elég bonyolult dolog, és egy választást kiírni egyszerűbb, mint a liberális alkotmányosság elveit a gyakorlatban bevezetni és elsajátítani. (ZAKARIA 1997)

hetséges demokratikusan döntést hozni. Ha nem rendezett az állam kérdése, nem gyakorolható szabad és üggyöntő választás, és nem lehet hatékonyan megvédeni az állampolgárok jogait, mivel a mindenkori nyertes nem tudja gyakorolni az erőszak legitim monopóliumát. A második minimális követelmény a szabad és versengő választások léte, ami azonban még mindig nem elégséges a demokratikus átmenet teljessé nyilvánításához. Harmadszor addig nem beszélhetünk demokráciáról, amíg a választott vezetők (a megválasztásuk többségétől függetlenül) nem tisztelik az alkotmányt és megsértik az egyének illetve kisebbségek jogait, vagy korlátozzák a törvényhozás működését. (LINZ-STEPAN 1996a:15)

Létezik ezen felül hét, egymástól függetlenül vizsgálható változó, amely a demokratikus átmenetet befolyásolja. (LINZ-STEPAN 1996b:14) Az első természetesen az állam, a nemzet és a demokrácia komplex viszonyának rendezése.²⁵⁵ A második a demokráciát megelőző kormányforma. Más utat jár be egy demokrácia, hogyha előzőleg az országnak totális, autoriter vagy poszt-totalitárius politikai rendszere volt.²⁵⁶

²⁵⁵ A szuverén államon kívül, amely alapkövetelmény, a modern állam adminisztratív szervezetének kialakulása is fontos tényező. Az állam és a lakosság kapcsolatát az állampolgárság határozza meg, többnemzetiségű államok esetében az állampolgárság megadása az etnikai kérdés kezelésében is fontos. (Ebben az esetben az egyszerű többségi helyett arányos választási rendszerek kialakítása ajánlott.)

²⁵⁶ Ezek közül Magyarországnak poszt-totalitárius politikai rendszere volt a demokratikus átmenetet megelőzően, amire jellemző az elit egyre növekvő érdeklődése a saját, személyes biztonsága iránt illetve anyagi hátterének javításában, míg a vezetés nem karizmatikus, a politikai rendszert pedig egyfajta korlátozott pluralizmus jellemzi. Jellemző egy második, a hivatalos gazdasággal párhuzamosan működő gazdaság, de ugyanígy léteznek a második nyilvánosság fórumai a társadalomban és a kultúrában egyaránt. A vezetők elvesztik érdeklődésüket a tömegek mobilizálása iránt és mind az elit, mind a lakosság körében elterjed a karrierizmus, az opportunizmus. Az ország vezetése technokratává alakul és egy bürokratikus osztály lép a karizmatikus vezető helyére. (LINZ-STEPAN 1996b:295) A poszt-totalitárius rendszerekből való átalakulás bizonyos értelemben sokkal sérülékenyebb demokráciákhoz vezet, mivel már a régi elit sem valamiféle utópikus ideológiára, hanem (elsősorban gazdasági) teljesítményével alapozza meg legitimációját. Az így

Meghatározza az átmenetet és az így létrejövő demokráciát a megelőző rezsim személyi összetétele és hogy ki kezdeményezi a rezsimváltást, valamint három kontextus-függő változó is szerepet játszik: a nemzetközi hatások, a legitimáció és kényszer alakulása az előző rendszerben, illetve az új alkotmány megszületésének körülményei.

Linz és Stepan olvasatában a demokratikus átmenet akkor válik befejezetté, amikor „megállapodás születik a politikai eljárásokról, amelyekkel az új kormányt megválasztják, amikor szabad és általános választások eredményeként létrejön az új, demokratikus kormány, amikor ennek a kormánynak de facto lehetősége van új szakpolitikák bevezetésére és amikor az új demokrácia által létrehozott végrehajtó, bírói és törvényhozói hatalomnak nem kell de jure más szervekkel megosztania hatalmát.”²⁵⁷ (LINZ-STEPAN 1996b:3)

Linz és Stepan fontosnak tartja a demokratikus átmenetek eredményessége és az így létrejövő demokráciák stabilitása szempontjából az átalakulás sorrendjét is. Az átmenetnek ideális esetben tudatos döntés eredményeként kell megtörténnie, az átalakulásnak pedig előbb a politika területén kell végbemenni, csak utána következhet a jóléti átalakítás és csak végül jöhetnek a gazdaságban a szükséges strukturális reformok. Ez a Linz és Stepan-féle optimális sorrend, mivel limitálja a társadalmat érő sokkhatást. Fontos ezen felül, hogy az átalakulás után újra megerősödött államapparátus valószínűleg a strukturális reformokat és a privatizációt is hatékonyabban le tudja majd bonyolítani. Annál is inkább, mivel a rendszerváltó elit csupán tájékozatlansága és tapasztalatlansága folytán is hajlamos felületesen kezelni a gazdasá-

kialakult új demokrácia sokkal nagyobb elvárásokkal szembeül gazdasági tekintetben, pedig a gazdasági átalakulás mindenképpen fájdalmas folyamat. A poszt-totalitárius rendszerekben inkább előrehozott választások jellemzők, mintsem a rezsim összeomlása, így a legitimáció is gyengébb lábakon áll.

²⁵⁷ Saját fordítás: „A democratic transition is complete when sufficient agreement has been reached about political procedures to produce an elected government, when a government comes to power that is a direct result of a free and popular vote, when this government de facto has the authority to generate new policies, and when the executive, legislative and judicial power generated by the new democracy does not have to share power with other bodies de jure.” (LINZ-STEPAN 1996b:140)

gi kérdéseket és nagyságrendekkel több figyelmet szentelni szimbolikus lépéseknek. Az eredeti állapot aztán messzemenőig kihat az így létrejövő demokrácia minőségére és konszolidációjának esélyeire.

A gazdasági átalakulással kapcsolatban fontosnak tartják ezen túl a fokozatosságot. A magyar és a lengyel eladósodás okát abban látják, hogy ezek az országok a politikai átalakulással egy időben gazdasági reformokba kezdtek, így az utóbbi hatékonysága rossz volt. Szemben például a cseh példával, ahol megvolt ez a fokozatosság, ezért nem is adósodtak el.²⁵⁸ Egy fiatal demokrácia sem gazdasági, sem adminisztratív értelemben nem tud annyira hatékony lenni, amely a rendkívüli helyzetben szükséges lenne – érvel Linz és Stepan. A helyes sorrend tehát az, ha előbb politikai, majd jóléti szinten megy végbe az átalakulás, a gazdaság liberalizációja pedig már egy felkészült társadalmat érint és egy tájékozottabb elitre hárul.

A dél-európai demokráciákat Linz és Stepan már 1997-ben konszolidálódottnak tekintette. A dél-európai átmenetek közös jellemzői, hogy a kiindulópont egyik esetben sem volt egy erős, egypárti, totalitárius diktatúra, így nem voltak jelen a legsúlyosabb akadályozó tényezők, amelyek a világ többi részére jellemzőek. Ezen kívül mindegyik esetben tudatos döntés eredményeként az átalakulás előbb a politikai, majd a jóléti és csak végül ment végbe a gazdasági strukturális reformok területén. Ez a Linz és Stepan féle optimális sorrend. Mindhárom dél-európai ország megemelt adóbevételekkel erősítette az államot és szociális intézkedésekkel nyugtatta meg a lakosságot, ezáltal konszolidálta hatalmát. Az államiság kérdése is rendezett volt.²⁵⁹ Mindhárom dél-európai ország csatlakozott az Európai Közösséghez, de csak a konszolidáció után és bőven részesült a strukturális alapok támogatásából.

Huntington nézetei szerint azok az országok tudtak sikeresen demokratizálódni, ahol a széles értelemben vett nyugati értékek (főleg a nyugati kereszténység) egyszerre voltak jelen egy relatíve magas

fokú gazdasági fejlettséggel. (HUNTINGTON 1996:5) Valamelyik attribútum hiánya nem jelenti automatikusan a demokrácia lehetlenségét (ahogy azt a nem keresztény és relatíve szegény országnak számító India esete mutatja), de az megfigyelhető, hogy majdnem az összes nem demokratikus állam esetében hiányzik a két alapfeltétel valamelyike. Ezek esetében a demokratizálás nehezebb lesz, írja Huntington 1996-ban, mivel a nyugati értékek kevésbé voltak képesek behatolni ezekbe az országokba. Éppen ellenkezőleg, ezen a helyeken jellemző az egyre erősödő kulturális identitás-keresés (indigenization), amely során a nyugati értékek kategorikus elutasítása ellen a saját tradíciók felértékelésével próbálnak küzdeni. A gazdasági fejlődés segíthet a demokráciához alapvető értékrend terjedésében, de nem egyértelmű, hogy a nyugati eszmék terjedésével jár.

Kicsit általánosabban az átalakulás ideális sorrendjét Schmitter és Santiso az alábbiakban határozta meg: (1) területiális állam létrejötte, (2) az állam erőszak-monopóliuma (3) jogállamiság (4) a katonaság feletti civil kontroll (5) stabil tulajdonjogi feltételek (6) nemzeti identitás kialakulása (7) oligarchikus vagy helyi bázisú demokrácia (8) iparosodás, ipari kapitalizmus (9) az állampolgári jogok fokozatos kiterjesztése (10) szociális jogok kialakulása. Ezek vezetnek legnagyobb eséllyel konszolidálódott demokráciához. (SCHMITTER-SANTISO 1998:81) A harmadik hullám országai sok esetben fordított sorrendben próbálják megoldani a feladatokat, vagy akár valamelyik alapvető elem, például az államiság kérdése marad rendezetlen.

A harmadik hullám és az antidemokratikus ellenhullámok

„You give them the freedom to choose, they vote
and they elect Ho Chi Minh.”

/Graham Greene: The Quiet American/²⁶⁰

A demokrácia hullámaait Huntington szerint (HUNTINGTON 1991) mindig követték antidemokratikus ellen-hullámok, amikor az át-

²⁵⁸ Ráadásul a magyar második gazdaság és a helyi jellegzetességek miatt nálunk nehéz szétválasztani a gazdasági és politikai elitet és (political and economic society) a szocialista elit is átmentette a hatalmát.

²⁵⁹ Bár a 90-es években a görögök esetében újra fellángolt a nacionalizmus Macedónia miatt.

²⁶⁰ A csendes amerikai (2003) rendezte: Phillip Noyce – Graham Greene azonos című regényének filmadaptációja.

alakuláson átesett országok száma átmenetileg visszaesett. Felmerül a kérdés, hogy a demokrácia harmadik hullámát vajon fogja-e követni egy hasonló antidemokratikus fordulat. Huntington szerint érdemes abból kiindulni, hogy vajon a harmadik hullám kialakulásában fontos szerepet játszó tényezők hogyan alakultak a későbbiekben.

A harmadik hullám egyik kiváltó okát Huntington a hatvanas évek példátlan globális növekedésében és az ennek következtében felduzzadt városi középosztályban látja. Az észak-amerikai és nyugat-európai demokráciák annak a ténynek is köszönheték létüket, hogy fejlett, iparosodott gazdaságokkal, széles középosztállyal rendelkeztek, valamint hogy az írástudatlanság szintje alacsony volt. Ezek a sikeres demokráciák társadalmi előfeltételei. (PLATTNER 1998) Visszaesést okozhat tehát tömeges elszegényedés, a középosztályba való bekerülés ellehetetlenülése szélesebb tömegek számára.

A következő kiváltó ok a Vatikán és a katolikus egyház átalakulása az 1963–65-ös zsinat nyomán, amely az egyházat a status quo védelmezőjéből a tekintélyelvű rendszerek támadójává tette. Huntington átvette azt a Max Weber-től származó megfigyelést, mely szerint az egyéni szabadságokon alapuló politikai és gazdasági rendszernek előfeltétele volt a protestantizmus elterjedése, mivel az autoritáshoz való személyes, közvetítő nélküli kapcsolat radikális változás volt a katolikus dogmával szemben. A kereszténység és a demokrácia közötti korreláció sokáig megdönthetetlennek látszott.

A harmadik hullámot külső tényezők is elősegítették. A nemzetközi példa azonban nem ragadós, ha hiányoznak a szükséges belső keretfeltételek az átalakuláshoz. Ráadásul a harmadik hullámhoz tartozó demokráciáknak sokkal kevesebb idejük volt az átalakulásra, mint bármelyik korábbi hullám esetén. Kevesebb volt a nemzetközi mozgásterük és jobban számon kérték rajtuk a folyamat alakulását. (SCHMITTER-SANTISO 1998:74–76) A Szovjetunió szétesése tette lehetővé a demokráciát Kelet-Európában, az Egyesült Államok aktívan támogatta a demokratizálódást a hetvenes években, viszont a belső, különösen gazdasági jellegű kényszerek ennek a demokratizáló hevületnek határt szabnak. Az Európai Unióban pedig szinte folyamatosan napirenden van valamilyen formában az unió bővíté-

sének illetve mélyítésének kérdése, aminek további hatásai lehetnek a periféria-országokra.

A harmadik hullám a kifulladás jeleit mutatja. Diamond azt vallja, hogy ha a frissen létrejött választási demokráciák nem fejlődnek és javítják a teljesítményüket és a megítélésüket (nem konszolidálódnak), akkor szükségszerűen vissza fognak fejlődni, az erózió elkerülhetetlen. A nemzetközi nyomás nem elégséges a fenntartásukra belső elhivatottság és populáris beágyazódás nélkül. (DIAMOND 1999)

Huntington az újonnan létrejött demokráciák problémái között megkülönböztet öröklött és speciálisan új demokráciákat érintő tényezőket. Az új demokráciák hajlamosak közösségképző eszmék (communalism) és etnikai konfliktusok csapdájába esni, mivel a demokratikus választásokat újonnan elsajátító elitek számára a legegyszerűbb szavazatszerzési mód a vallási, etnikai, vérségi vagy törzsi beidegződésekre apellálni. Ez a demokrácia paradoxona. Ha a pártok organikus csoportok mentén szerveződnek, kompromisszumnak helye nincs és az államiság kérdése is hamar napirendre kerülhet. (HUNTINGTON 1996:6)

Másrészt a demokráciák hajlamosabbak külső háborúkat vívni. Igaz ugyan, hogy az erre vonatkozó statisztikák tanulsága szerint demokráciák nem vívnak egymással háborút, de ezt egyrészt csak a második világháború óta vizsgálják, másrészt az átalakulás időszakában az országok átmenetileg hajlamosabbak agresszióra, mint akár előtte vagy később, stabil demokráciákként. A visszafejődési hullámok is ennek megfelelően nem csupán a politikai szabadságjogokat és az emberi jogokat veszélyeztetik, hanem a békét is. Az első ilyen hullám a második világháborúba, a második pedig a hidegháború alatt regionális konfliktusokba torkollott.

Szintén az újonnan létrejött demokráciákra jellemző probléma, hogy a társadalom és az egyének viselkedését szabályozó állami kontroll lebomlásával átmenetileg zavarodottság és bizonytalanság keletkezik a követendő erkölcsi és viselkedési normákat illetően. Ennek oka, hogy a régi, kívülről kieszközölt kötelező magatartásformák eltűnésével nem alakul ki azonnal az állampolgárok saját erkölcsi irányítúje, helyette a „minden mindegy” típusú viselkedés uralkodik

el, különösen mivel az átmeneti időszakban még nem állnak fenn azok az állami és társadalmi normák, amelyek ezt büntetni tudnák. Így a tény, hogy az átalakulás idején aránytalan előnyökkel jár az amorális magatartás, illetve hogy viselkedési iránytű híján elterjed az antiszociális viselkedés és emelkedik a bűnözési ráta, alááshatja a demokráciába vetett bizalmat.

A konszolidáció esetében – mint kiderült – már nem elégséges a demokrácia procedurális, másoló átvétele. Szükség van a liberális, vagy alkotmányos demokrácia elsajátítására és a köztársasági eszmét sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Demokratikus konszolidáció

A demokratikus konszolidáció fogalmának különböző értelmezései után számba veszem azokat a feltételeket, amelyek megléte nélkül a demokrácia csak nehezen konszolidálódhat. Ezen belül kitérek két kérdésre, amelyek a konszolidáció során külön érdeklődésre tarthatnak számot: az egyik ilyen az etnikai és demokratikus logika közötti összeférhetetlenség, a másik pedig a demokrácia és a gazdasági növekedés kérdése. A gazdasági teljesítmény kapcsán pedig felmerül egy lehetséges alternatívája a demokráciának, amely az utóbbi időben különös érdeklődésre tart számot: az ázsiai típusú, tekintélyelvű berendezkedés.

A demokrácia harmadik hullámának konszolidációja ellen Huntington szerint az alábbi tényezők hathatnak: (1) Amennyiben a frissen demokratizálódott országok belső elitje nem teszi magáévá, vagy kiábrándul a demokratikus értékekből. (2) Ha súlyos gazdasági visszaesés következtében olyan lépésekre támad igény, amely csak autoriter módon lehetséges. (3) Súlyos politikai polarizáció következik be, például radikális reformokat követelő csoportok nyomására. (4) Ha a konzervatív felső és középosztály ki akarja zárni a populistákat az alacsonyabb társadalmi csoportokat a hatalom gyakorlásából. (5) Az ország rendjének és közbiztonságának terrorizmus következtében bekövetkező felbomlása. (6) Külső intervenció egy nem demokratikus nagyhatalom által, vagy antidemokratikus dominó-hatás.

„Külső hatalmak beavatkozását leszámítva demokráciák mindig a belső, demokratikusan megválasztott politikai elit befolyására alakultak vissza nem demokratikus politikai rendszereké” – írja Huntington. (HUNTINGTON 1991:33 és 1996:9) Ez katonai vagy kormányzati puccsok révén történhet. Katonai puccsok azonban bizonyos gazdasági fejlettség fölött ritkák, így a harmadik hullám kelet-európai és latin-amerikai országai esetében sem tűnnek valószínűnek.²⁶¹ (HUNTINGTON 1996:8) Sokkal inkább elképzelhető a kormányzati puccs, vagyis amikor a demokratikusan választott politikai vezető olyan hatalmat koncentrált egy kézben, amellyel képes felszámolni a demokráciát – rendszerint valamilyen szükséghelyzetre hivatkozva.²⁶² Ilyenek az úgynevezett autoriter demokráciák, amikor valamilyen szükségállapotra hivatkozva korlátozzák a nyilvánosságot, a kisebbségi és az emberi jogokat, vezetnek be rendeleti kormányzást. Ennek rendszerint valamilyen stabilizációs célja van, de Huntington szerint nem lehet a demokráciát azzal megmenteni, hogy leromboljuk.

A legfontosabb tényező a rezsimek teljesítmény-legitimációjából fakadó probléma. A tekintélyelvű rezsimek egészen addig maradhattak hatalmon, amíg gazdasági (ritkábban katonai) legitimációjuk érintetlen maradt. Hasonlóképp az őket követő demokratikus rezszi-

²⁶¹ Huntington 1996-ban 3000 dollár egy főre eső GNP szintjénél állapította meg a határt azok között az országok között, ahol még valószínű és sikerrel járhat és ahol már túl nagy árat kellene fizetni egy katonai puccsért. Így a harmadik hullám országai esetében elhanyagolhatónak tartotta a katonai puccsal való visszalépés esélyét. (HUNTINGTON 1996:7–8) Huntington szintén nem tartja megalapozottnak azokat a félelmeket, melyek szerint Kelet-Európában a volt kommunista állampártok utódpartjainak demokratikus megválasztása a kommunizmus visszatérését jelentené, mivel ezek a pártok a demokratikus szabályok szerint játszanak. Bevallottan demokrácia-ellenes pártok hatalomra kerülésének sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít.

²⁶² Mindkét eddigi antidemokratikus hullám a történelemben újszerű politikai berendezkedéseket hívott létre: Olaszországban a fasizmust, Latin-Amerika szerte pedig a bürokratikus autorizmust, ahol határozatlan időre bevezetett gazdasági szükségállapotra hivatkozva a kormányok közvetlen gazdasági irányításra törekedtek. Mindezek Európában a társadalmi mobilizációra és a választójog kibővülésére adott politikai reakciók, Latin-Amerikában pedig a gazdaság import-támogatási fázisának kifutására adott válaszok voltak.

meknek is számolniuk kell a felfokozott várakozások és a valóságos teljesítményük közötti különbség miatt kialakuló csalódottsággal, amely a demokratikus rezsimek esetében sokkal könnyebben kifejezésre juttatható. Demokratikus rezsimek legitimitását alááshatja, ha rendszerszinten képtelenek a hatékony működésre, illetve ha egy nem demokratikus nagyhatalom befolyási övezetében találják magukat. Előbbi rendszerint akkor kerülhető el, ha az országban mélyen elterjednek a demokratikus eszmék, így a teljesítményi és jóléti legitimáció híján is konszenzus marad fölöttük.

Kelet-Európában különösen az autoriter nacionalizmus újjáéledése erodálhatja ezt a demokráciába vetett bizalmat, míg az arab országokban a vallási fundamentalizmus árthat sokat – vélekedik Huntington. A demokráciák harmadik hulláma esetében nem is annyira az erőszakos puccs, mint a lassú erózió jelent veszélyt. Ennek során a választott vezetők gyengítik lépésről-lépésre a demokráciát. Ennek formái lehetnek az állami média kontrollja, a hegemon pártok kialakulása, amelyeknek nincs valódi esélyük kikerülni a hatalomból (illetve kérdéses, hogy megtennék-e, amennyiben nem választják újra őket), választási csalások, illetve olyan választási vagy állampolgársági szabályozás, amely megszünteti a választójog univerzális jellegét. (HUNTINGTON 1996)

Huntington is fontosnak tartja a nyugat-európai fejlődési modellt, ahol előbb lezárult az államépítés, majd bevezették a jogállamot (az állam alárendelése a jognak), és csak a választójog fokozatos kiterjesztésével következett be a demokratikus átalakulás. A harmadik hullám esetében ezzel szemben olykor kétséges állami keretek között próbáltak demokratikus reformokat bevezetni, amikor még a jogrendszer sem állt készen a változásra.

Definíciók

A demokrácia konszolidációja a legszűkebb értelemben véve csupán az újonnan létrejött demokráciák stabilizálását jelenti. Arról szól, hogyan hosszabbítsák meg a demokráciák élettartamát, hogy immunissá váljanak a tekintélyelvű visszafejlődésre. A demokrácia konszolidáció minimális, negatív értelmezése tehát a demokrá-

cia törékenységének, instabilitásának megszüntetése. (SCHEDLER 1998:90) Ehhez a minimál-követelményhez adódott hozzá idővel a demokratikus értékek társadalmi elsajátítása, a populáris legitimáció, az antidemokratikus erők semlegesítése, a pártok kialakulása, a hadsereg fölötti civil kontroll, a funkcionális érdekcsoportosulások létrejötte, a választási szabályok stabilizálódása, a politika rutinná válása. Ezeken túl néhány szerző még olyan további feltételeket is megfogalmazott a demokrácia konszolidációjához, mint a központi hatalom decentralizációja, a közvetlen demokrácia mechanizmusainak meghonosítása, a bírósági reform, a szegénység felszámolása és a gazdasági stabilitás. (SCHEDLER 1998:91)

Linz és Stepan a demokratikus konszolidáció hármas definícióját alkalmazza: a definíció magában foglal viselkedésszerű, attitűd-béli kérdéseket, illetve alkotmányos elemeket is. Viselkedésszerű szempontból akkor beszélhetünk demokratikus konszolidációról, amikor egyetlen szignifikáns politikai csoport sem akarja megdönteni a demokratikus rezsimeket, vagy fordul erőszakhoz az államtól való elszakadás érdekében. Ennek következtében a konszolidálódott demokráciában a kormánynak nem az az elsődleges problémája, hogy a demokráciát megvédje. Attitűd szempontjából akkor konszolidálódott egy rezsim, amikor egy nagyobb gazdasági vagy politikai válsághelyzetben is az a többség álláspontja, hogy a szükséges változtatásokat demokratikus úton kell végrehajtani. Alkotmányos szempontból pedig az a demokratikus konszolidáció, amikor minden politikai szereplő számára egyértelmű, hogy a politikai konfliktusokat a demokrácia szabályai és a bevett normák szerint kell kezelni – és minden ettől való eltérés költséges és kétséges határfokú. Röviden, a demokrácia akkor lesz konszolidált, amikor a demokrácia szabályai rutinná, mélyen elsajátított belső normákká válnak mind társadalmi, mind intézményi, de még pszichológiai szinten is – de legfőképp a pártok és egyéb politikai szereplők politikai kalkulációiban. (LINZ-STEPAN 1996b:6) A Linz-Stepan szerzőpáros átveszi Giuseppe di Palma megfogalmazását, amikor röviden megállapítja: egy demokrácia akkor konszolidált, ha az az egyetlen elfogadott szabályrendszer egy adott országban („the only game in town”). Ennek

ellenére a szerzőpáros nem zárja ki, hogy egy konszolidálódott demokrácia valamikor mégis felszámolódik valamely új, addig nem létező jelenség nyomására. (LINZ-STEPAN 1996a) Amint azonban a demokrácia sem csak egyféle lehet, a konszolidációból is többféle létezhet. A Linz-Stepan páros a konszolidált demokráciákat egy minőségi skálán is elhelyezi a demokrácia minőségétől függően. A konszolidáció után tehát a demokrácia mélyítése és javítása továbbra is feladat marad.

A konszolidáció elsősorban a demokráciák stabillá és tartóssá válását jelenti Diamond szótárában, de ehhez elkerülhetetlen, hogy a demokratikus rezsimek széleskörű és mély legitimációt szerezzenek. Ebben az esetben minden politikai aktor számára alternatívák nélkül való a demokratikus versengés, ahol a tömegek és a vezetés legfelsőbb szintje egyaránt azon a véleményen vannak, hogy a demokratikus rezsim a legmegfelelőbb az országuknak, legalábbis jobb, mint bármilyen alternatíva. (DIAMOND 1999)

A legitimáció több mint normatív elköteleződés. Magától értetődő és rutinszerű cselekvésben kell manifesztálódnia. (habituation). Amikor a szereplők olyannyira elsajátítják és magukévá teszik a demokratikus játékszabályokat, hogy még intenzív versengés esetén sem merül fel azok áthágása. Ez csökkenti a demokrácia fennmaradásával kapcsolatos bizonytalanságot és nem a politikai verseny eredményétől, mint inkább annak módszerétől és szabályaitól függ a demokrácia fennmaradása. Így a konszolidáció a politikai kultúra átalakulását is feltételezi. (DIAMOND 1999:65)

A technikai kérdéseken túl tehát szükséges a társadalom alapvető, nem visszafordítható szemléletváltása is. Ralf Dahrendorf, német szociológus például a demokráciába való átmenetet sokkal hosszabb folyamatnak tartja, és három részfolyamatot különböztet meg benne: a politikai rendszerét (melyhez elég hat hónap), a gazdasági rendszerét (hat év) és a társadalmi-kulturális viszonyokat (60 év). Ha az időkeretek tetszőlegesnek tűnnek is, arra mégis rávilágít az elmélet, hogy a demokratikus átalakulás valódi befejezése a társadalmi szemléletváltás, amely már új generációk felnövését is megköveteli. Ha ugyanis a többség számára a demokrácia válik sta-

tus quo-vá, a társadalom konzervatív, változás-ellenes hangulata is a demokráciának kedvez.

A konszolidáció feltételei

Martin Lipset olvasatában a demokrácia stabilizálódásához a minimális, procedurális alapok meglétén túl további feltételeknek kell teljesülnie. A feltételeket két csoportba osztja: az egyik csoport a gazdasági fejlődést, a másik pedig a legitimáció kérdéskörét vizsgálja.

A gazdasági fejlődéssel kapcsolatos kérdések az iparosodás és a városiasodás mértéke, valamint az oktatás, az írástudatlanság helyzete az adott országban. De a gazdasági tényezők közül a legnagyobb befolyással a vagyonosodás egy bizonyos fokának elérése jelenti, minden tényező közül ez mutatja a legnagyobb korrelációt a demokrácia stabilizálódásával. (LIPSET 1959:83) Az egy főre eső jövedelem mértéke nem csupán létrehoz egy nagy számú középosztályt (amely feltehetően bünteti a szélsőségeket), hanem csökkenti az osztályellentéteket, növeli a toleranciát, és legfőképp csökkenti a nepotizmust a kormányzó elitek körében. Ha ugyanis a közhivatalból való kiesés nem jár jelentős vagyoni visszaeséssel, a kormányzó elitek kevésbé fókuszálnak a pozíciók patronázs-alapú osztogatására s feltehetően több tisztségviselő kerül be rátermettség és felkészültség alapján. A hatékony bürokrácia pedig a modern állam egyik alapfeltétele. (LIPSET 1959:84) Kevéssé direkt módon, de fontos a demokrácia minősége szempontjából a központi hatalomtól független, közvetítő szervezetek léte is, amelyek nem csak az ellenvélemények artikulálásában, és az alternatív elit kinevelésében, de az esetleges központosító, diktatórikus tendenciák visszaszorításában is fontos szerepet játszanak.

A második, a demokráciát stabilizáló tényező Lipset szerint a legitimáció. A modern állam ugyanis nem csupán a modernizációs képessége, hanem a legitimitása szempontjából is megmérettetik. Mennyiben képes a demokratikus kormány megfelelni a társadalom illetve egyes érdekcsoportok elvárásainak? A legitimáció a hatékonyságon felül azt is magában foglalja, hogy mennyiben terjed el az a meggyőződés, hogy az adott politikai berendezkedés a lehető leg-

megfelelőbb az adott társadalom számára. Ez a meggyőződés hasznos, mivel lehetővé teszi, hogy a politikai rendszer túléljen bizonyos hatékonysági válságokat (mint például egy gazdasági recesszió, vagy egy vesztes háború). Ezen felül a legitimáció abból is fakad, hogy az adott demokrácia mennyire képes kezelni olyan tipikus társadalmi konfliktusokat, mint az állam és az egyház közti feszültséget, vagy az osztályellentéteket.

A legitimációs válság egyik típusa társadalmi változáshoz köthető. Akkor jön létre, ha társadalom jelentős rétegei elégedetlenek az átalakulással. Legitimációs válságokról Lipset olvasatában alapvetően nem beszélhetünk a feudalizmus korának lezárulásáig, mivel ekkoriban a társadalmi csoportok érdekérvényesítésének sem az eszközei, sem a kommunikációs csatornái nem voltak jelen. (LIPSET 1959:87) A legitimációs válság másik formája akkor alakul ki, ha a politikai berendezkedés nem képes kezelni az új csoportok belépését a politikai arénába békés keretek között. Természetesen ezen túl minden ország egyedi eset, ha másért nem, hát a történelmi előzmények és sajátosságok tekintetében.

Linz és Stepan 1996-os könyvében a demokrácia létrejöttének alapfeltételeként nevezi meg a létező és stabil állami keretek fennállását. Állam nélkül nincs demokrácia, mert a demokrácia alapvetően egy állam kormányzási formája. Így amíg léteznek olyan befolyásos politikai szereplők, akik magát az államiságot kérdőjelezzik meg, nem beszélhetünk demokráciáról. (LINZ-STEPAN 1996b: xiv) Ezen túl a demokráciáknak az alábbi öt, egymást kölcsönösen erősítő arénára van szüksége a konszolidációhoz: (1) élénk civil társadalom (beleértve a csoportokba nem szerveződő, de aktív egyéneket is), (2) relatíve autonóm politikai osztály (amely a demokratikus versengés szabályainak megfelelően szervezi meg önmagát), (3) jogállam, (4) működő állam, illetve (5) jól működő gazdasági elit („economic society”). Az utóbbi az államtól független és állam által biztosított magántulajdonra épül, mert anélkül nem beszélhetünk anyagi függetlenségről, amely a politikai ellenvélemények létrejöttéhez elengedhetetlen.

A demokrácia konszolidációjához az állam meglétén túl Linz és Stepan további öt feltételt szab, amelyek egymással szorosan összefüggnek:

Az első a szabad és élénk civil társadalom kialakulása (nőegyletek, foglalkozási vagy intellektuális csoportosulások, szakszervezetek, helyi szervezetek, vallásos vagy vállalkozói csoportosulások). Ettől különböző, de szintén fontos a politikai társadalom autonóm léte. Ez a két terület a volt kommunista országokban különösen fontos szerepet tölt be, hiszen a demokratikus átalakulások előtt az állam és a civil szféra élesen szemben állt egymással. Ez az önidentifikáció azonban problémák forrásává válik a demokrácia konszolidációjakor, amikor demokratikus vezetők úgy vélik, a civil társadalom betöltötte szerepét és többé nincs rá szükség. A civilek ugyanakkor szükségessé és fontosak a politikai alternatívák mindenkori kitermelése szempontjából, ezért szerepük a későbbiekben is jelentős: a civilek ellenőrzik az államot és a politikai elitet is, de részt vesznek a demokrácia elmélyítésében, a minőség javításában és abban is segíthetnek, hogy a demokratikus átalakulás ne hogy a visszajárá forduljon. (LINZ-STEPAN 1996a:18)

A politikai elit autonóm létevel kapcsolatban sok tévhit létezik. Nem igaz például, hogy a politikai elit belső megosztottsága önmagában véve káros lenne, hiszen ez a demokrácia elengedhetetlen része. Hasonlóképp tévhit, hogy a politika intézményesülése és rutinszerű működése, vagy a politikai akaratnyilvánítás közvetlen jellege negatívum lenne. A politikai rutin és a kompromisszumok nem az elvtelenség jelei, hanem a demokrácia elengedhetetlen feltételei, és ha adott pillanatban kiábrándítónak tűnnek is, a gyakorlatban és messze pozitívabb dolgok, mint bármely alternatívájuk. (LINZ-STEPAN 1996a)

A harmadik feltétel a jogállamiság, vagyis az a szemlélet, amely szerint a politikai elit a mindenkori jogszabályokat önként betartja és azoknak alárendeli tevékenységét, aszerint alakítja stratégiáját. Az alkotmányról relatíve erős konszenzus áll fenn, a jogszabályi kereteket pedig még különösen széleskörű többséget szerzett politikai erők is magukra vonatkozóan érvényesként ismerik el. A szabályok azonban korlátozó tényezőkké válnak, például olyankor, amikor

a rossz minőségük és a nehéz módosíthatóságuk miatt tartósan megnehezítik a továbblépést. Ilyen például a megszerzett szavazatokhoz képest aránytalanul sok képviselői helyet biztosító választási rendszerek, vagy az olyan, ideológiai töltettel terhelt alkotmányok, amelyek a lakosság nagy része számára elfogadhatatlanná válnak, mégis bonyolult őket megváltoztatni. Egy olyan demokrácia, ahol a többséggel megválasztott vezető kinyilvánítja, hogy ő az egész népet képviseli, ezért „demokratikus” legitimációja folytán rá nem vonatkoznak az alkotmányos fékek, nem tekinthető többé jogállamnak. (LINZ-STEPAN, 1996a) A jogállam, vagyis a jogszabályoknak alávetett állami hatalom ugyanis a kontinentális Európa nagy fegyverténye volt, és már jóval a demokrácia kialakulása előtt, a 19. századi liberalizmussal elterjedt. (LINZ-STEPAN 1996a:19–20)

A konszolidált demokrácia negyedik feltétele egy használható, jól működő bürokrácia és államapparátus léte, amelynek segítségével az állam képes hatékonyan gyakorolni a legitim erőszak monopóliumát a területén. Hasonlóképp visszavethet egy demokráciát, ha az állami apparátus képtelen hatékonyan behajtani az adókat vagy megvédeni az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét. (LINZ-STEPAN 1996a)

Az ötödik feltétel gazdasági természetű. Linz és Stepan nézetei szerint sem tervgazdaság, sem anarchikus piacgazdaság alatt nem képzelhető el konszolidálódott demokrácia. A tervgazdaság alatt a magántulajdon és a piaci autonómia hiánya lehetetlenné teszi a politikai függetlenséget, így a politikától független civil társadalom soha nem jöhet létre. A szélsőséges piacosított modellből pedig (amely alatt az állami beavatkozás teljes hiányát értik) hiányzik a közös normáknak, szabályoknak és a szabályozásnak az a minimuma, ami a piacokat stabilizálni tudja. Nem véletlen, hogy egyik fejlett, nyugati demokrácia sem él a tökéletesen piaci alapú kapitalizmussal. (LINZ-STEPAN 1996a) A gazdasági szféra (economic society) szerepe a politika és a gazdaság közötti hatékony közvetítés. A piacoknak szüksége van jogilag kikényszeríthető szerződésjogra, a pénzkibocsátásra, a méretek és minőségi standardok egységesítésére és szabványokra, valamint a magántulajdon hatékony védelmére ahhoz, hogy fennmaradjanak. A politikának pedig szüksége van egy jól működő gazdaságra

ahhoz, hogy az egyéb kitűzött társadalmi célkitűzéseikhez forrásokat szerezzen.²⁶³ (LINZ-STEPAN 1996a)

A konszolidáció két dimenziója a normák és a viselkedés, írja Larry Diamond. Ezt három szinten lehet vizsgálni: az ország elitje (legfelső döntéshozók, szervezetek vezetői, politikai aktivisták, valamint a kormány, a gazdaság és a társadalom véleményformálói), a pártok, szervezetek és mozgalmak, illetve a tömeg szintjén. (DIAMOND 1999:20 ill. 64–78)

A politikai elitek szintje a legfontosabb szint, mert az elitnek aránytalanul nagy befolyása van a demokrácia alakulására, a stabilizálódásra illetve a konszolidációra. Nem csak a viselkedésüknek, de a személyes meggyőződésüknek is – érvel Robert Dahl. (DIAMOND 1997:37) A középszinten, a pártok és mozgalmak szintjén a kollektív cselekvés eredménye szintén hatással van a demokráciára. A szervezeti szintű dekonszolidáció és a demokráciától való elfordulás az első két szinten figyelhető meg először. A demokráciától való elfordulásra példák: az explicit diszlojalitás, a demokrácia intézményei legitimációjának, a nemzetállam határainak kétségbe vonása, az alkotmányos szabadságjogok és az ellenzék jogainak semmibe vétele (DIAMOND 1997:xix), továbbá ha a hatalom megszerzéséhez nem demokratikus eszközökhöz folyamodnak, például katonai támogatást kérnek. A sérülékenységre további jele a hatalmon lévők hajlandósága, hogy a demokráciához nem lojális erővel szövetséget kössenek, azokat bátorítsák, tolerálják. (DIAMOND 1999:67)

²⁶³ Szó sincs a reguláció teljes hiányáról, mutat rá Linz és Stepan. Az államnak meg kell védenie az országot külső támadásoktól a hadsereg, a polgárokat egymástól a jogszolgáltatás apparátusával, valamint létrehozni olyan közjavakat, amelyek szerint soha nem állnának egyik egyén érdekében sem, de még kisebb csoportokban sem, úgy mint közoktatás vagy közmunkák. Ezen felül, mivel a demokrácia a közjavak felett való rendelkezés mikéntjéről, kormányzati szakpolitikákról és prioritásokról szóló folyamatos vita, nem tartható fenn a minimális közjavak (közlekedés, oktatás, egészségügy) és egy minimális biztonsági védőháló fenntartása nélkül, amely a súlyos gazdasági egyenlőtlenségeket hivatott megszüntetni. Még a privatizáció is hatékonyabban megy végbe egy erős állam irányítása alatt. (LINZ-STEPAN 1996b:12)

A demokrácia tehát csak akkor konszolidálható, ha a középső szinten semmilyen releváns kollektív aktor nem intéz kihívást a demokratikus rezsim legitimációja ellen, vagy sérti meg rendszerezen az alkotmányos normákat, eljárásokat és a jogrendet. Minden ilyen törekvésnek valóban marginálisnak kell maradnia. A politikai támogatottságnak vannak mérhető elemei, mint az adott szélsőséges csoport szavazóinak száma, és kevésbé számszerűsíthető elemei, mint a tagok aktivizmusa és a támogatás intenzitása, valamint a szervezet vagy párt stratégiai jellegű pozíciója, mint például nagyobb beágyazottság a hadsereg, a fegyveres erők, közalkalmazottak vagy a vallási vezetők körében. Egy csoport szignifikanciája nagyjából úgy definiálható, hogy a csoport képes a demokratikus rendszer karakterének és funkciójának befolyásolására. Egy rezsim alapvetően konszolidált maradhat, hogy ha a demokrácia-ellenes csoportok elég kicsik vagy elég izoláltak ahhoz, hogy ne befolyásolják illetve ne kerüljenek kapcsolatba a kormány támogatóival, így ne támadhassák a demokratikus konszenzust. (DIAMOND 1999:67)

A politikai elitek a legfontosabb szint, és a középső szinttel együtt könnyen vizsgálható. A tömegek szintje már kevésbé megfogható. A választói tömegek szintjén azt tekintjük konszolidációnak, hogy ha a meggyőződés terjedt el, hogy a demokrácia a lehető legjobb kormányforma, amelynél minden alternatíva rosszabb. Ez Diamond becslése szerint legalább kétharmados tömegtámogatást jelent, de 70–75% meggyőzőbb, míg a demokráciát elutasítók aránya nem haladhatja meg a 15%-ot, de inkább 10% alatt marad. A konszolidáció ezen a szinten ezen túl még az erőszak, a csalás, a szervezett garázdaság (thugger) és törvényenkívüliség elutasítását is jelenti. Az alacsony választói részvétel nem akadály a konszolidációnak, ellenben a versengő politikai pártok egymással szembeni erőszakos cselekményei majdnem biztosan kizárják a konszolidáció lehetőségét. (DIAMOND 1999:68–70)

Linz és Stepan két lehetséges, ám leküzdhető problémát nevez meg a demokrácia konszolidációja során. Az egyik a politikai átalakulással egy időben végrehajtott, fájdalmas gazdasági reformok, a másik pedig a többnemzetiségű államok etnikai konfliktusaiból fakad.

Nemzetiségi kérdés és konszolidáció

Felmerül a kérdés, hogy vajon a társadalom homogenitása meghatározza-e egy politikai rendszer és egy demokrácia stabilitását. Ezzel kapcsolatban két álláspont is létezik. Az egyik arra hívja fel a figyelmet, hogy többnemzetiségű országokban az asszimiláció hagyománya híján a politikusok hamar az etnikai mobilizáció eszközéhez nyúlnak szavazatszerzésért. A politika a materiális javak elosztásának módjáért folyó küzdelem, ahol alkuknak és megegyezéseknek helye van. De felmerül a kérdés, hogy hol lehet helye vallási vagy etnikai csoportok között kompromisszumnak? A tapasztalat azt mutatja, az etnikai vagy vallási alapon szerveződött politikai csoportok inkább megpróbálják egymást kizárni a hatalom gyakorlásából. Az etnikai konfliktus a demokrácia egyik legveszélyesebb ellenele. (LINZ-STEPAN 1996b:31–33)

Fareed Zakaria azonban a másik álláspont mellett érvel. Úgy véli, hogy a társadalom pluralitása és az állam centralizációjának hiánya a politikai pluralitás kialakulása mellett hat. Elég az Egyesült Államok, vagy India példáját megfigyelni, ahol a társadalom belső megosztottsága segített a túlzott hatalomcentralizáció kialakulása ellen. Szemben például a spanyol vagy a porosz politikai rendszerekkel, ahol a homogén társadalom nem tudta kivédeni a politikai hatalomkoncentrációt. Zakaria szerint a túl homogén társadalom tehát hajlamossá válik a központosításra és azon keresztül a fent említett illiberális diktatúrára. Zakaria szerint India félig-meddig liberális demokráciája éppen a sokfélesége miatt maradhatott fenn, nem annak ellenére. (ZAKARIA 1997) Más országokban, ahol nem látszanak ezek a társadalmi törésvonalak, a tárgyalásos megoldások, az egyeztetés és a kompromisszum a gyengeség jelének számít és különösen krízishelyzetekben megengedhetetlen luxusként vetül el.

A nemzetállami (állam-nemzeti) gondolkodásmód nem azonos a demokrácia logikájával. A nemzetállami logika növelni akarja a kulturális homogenitást (hivatalos nyelv a többségi dialektus, államvallás vagy privilegizált nemzeti jelképek használata és hivatalos-

sá tétele) és arra törekszik, hogy az egységes elektorátus létrehozásán keresztül az állam a nemzet mesterséges létrehozásáért dolgozzon. Ezzel szemben a demokrácia logikája azt diktálja, hogy az állampolgári részvételen keresztül vonja be a kisebbségeket és a többségi csoport tagjaiéval azonos egyéni jogok és a törvény előtti egyenlőség biztosításával oldják meg a problémát. Nagy számú és sokféle kisebbségeket összeolvasztó Egyesült Államok és Svájc példák erre a fajta állampolgári típusú logikára. Ebben a két esetben a többrétegű identitás (tagállam, kanton, szövetségi szint) és egy konszenzusos politikai logika (szemben a többségi gondolkodásmóddal) oldotta meg ezeket a potenciális problémákat (LINZ-STEPAN 1996a:23–25) Csupán a lényegében egynemzetiségű államokban, ahol a polis és a demos egybeesik, lehetséges nemzetállami politikát folytatni demokratizálással egy időben. Azokban az országokban a demokráciára stabilizálóan hat a nemzeti egységesség. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden államnak nemzetállammá kellene válni, illetve hogy minden nemzetnek önálló államra kellene törekednie. (LINZ-STEPAN 1996a:23)

A jelentős etnikai kisebbségekkel rendelkező országokban a politikai pártképződésben is szerepet kap majd a nemzeti kisebbségek kérdése, mivel ez a legegyszerűbb csoportképző tényező, amit a politikai elit a megválasztásához ki tud használni. Így a demokratikus versengés helyett a különböző nemzeti kisebbségek népességszámán, önidentifikációján és választási hajlandóságán fog múlni a kormányzás, ami pedig ahhoz vezet, hogy a kisebbségi vezetők a többségtől való félelem és a nemzetiségi tudat folyamatos ébrentartásával próbálnak politikai befolyáshoz jutni. Ez pedig a demokrácia versengéses, kompromisszumokra törekvő, valódi alternatívák létén nyugvó definíciójával nem összeegyeztethető.

További feszültségeket gerjeszthet, hogy míg eredetileg a gazdag országokban a bevándorlással létrejött kisebbségek „kompetitív asszimilációra” rendezkedtek be, ez a trend megfordulni látszik és a beilleszkedésre törekvést a másságot szélsőségesen támogató politikák hatására egyre inkább a kollektív jogokra való jogosultság érzése váltotta fel. (LINZ-STEPAN 1996a:27–28)

A gazdasági növekedés és a demokrácia

A politikai átalakulással egy időben végbe menő gazdasági reformok nagy terhet rónak a lakosságra és semmi nem indokolja, hogy a két átalakulásnak valóban szimultán kellene végbemenni – érvel Linz és Stepan. Az éppen csak összeomlott tervgazdaságok helyére egy még gyenge és kiforratlan demokratikus struktúra nem tud úgy egy működő piacgazdaságot teremteni, hogy közben még a lakosság anyagi gyarapodásra vonatkozó igényeit is kielégítse. Ilyenkor ugyan a demokratikus átalakulás optimizmusa kitart egy darabig és a megkérdőjelezettek hajlamosak saját, egyedi gazdasági nehézségeiket elszigetelt esetnek tartani és az ország helyzetét alapvetően pozitívnak látni, még olyankor is, amikor az adott ország valójában gazdasági zsugorodást él át. A politikai rendszer legitimitása ennek ellenére erős maradhat. De minél inkább hagyják a politikai szereplők, hogy a politikai szabadságok helyett a nagyobb jóléttel azonosítsák a demokráciát, annál valószínűbb a csalódás, amikor ez nem következik be. (LINZ-STEPAN 1996a)

Ahogy Linz és Stepan megfigyelte, a poszt-totalitárius rendszerekből (mint amilyen Magyarország is) való átalakulás bizonyos értelemben sokkal sérülékenyebb demokráciákhoz vezet, mivel már a régi elit sem valamiféle utópikus ideológiára, hanem (elsősorban gazdasági) teljesítményére alapozza legitimitációját. Az így kialakult új demokrácia sokkal nagyobb elvárásokkal szembesül gazdasági tekintetben, pedig a gazdasági átalakulás mindenképpen fájdalmas folyamat. (LINZ-STEPAN 1996b:295) Kelet-Európa arra példa, hogy a későbbi megtérülés ígérete tolerálhatóvá teszi a gazdasági nehézségeket, így azok nem veszélyeztették a politikai rendszer legitimitását az átmenet ideje alatt. Przeworski azonban rámutat, amennyiben a reformok hosszú távú hasznossága erősen bizonytalan, a lakosság kevésbé lesz hajlamos elfogadni a rövid távú nehézségeket.²⁶⁴ (PRZEWORSKI 1991:163–165)

²⁶⁴ Más országokban azonban, ahol olyan ambivalens érzések, mint a birodalom elvesztése (Oroszország), vagy az államiság kérdésének tisztázatlansága is közrejátszottak, a lakosság sokkal kevésbé tolerálta a gazdasági nehézségeket.

„Kevés olyan összefüggés létezik a társadalomtudományok terén, amely nagyobb korrelációt mutat, mint a gazdasági fejlettség szintje és a demokratikus politika léte.” (HUNTINGTON 1991:21) Ugyanakkor a demokrácia nem függ egyértelműen a gazdaságtól, a gazdaság gyengesége nem jelenti egyúttal a demokrácia esélytelenségét is. Lipset is óvva int a leegyszerűsítő determinizmustól. A vagyonsodás (középosztályosodás és oktatás fejlődése) alapfeltétele ugyan a demokráciának, de nem hozza azt feltétlenül létre. (LIPSET 1959) „...a két legfontosabb tényező, amely befolyással van a demokratikus konszolidációra és a demokrácia terjedésére, a gazdasági fejlődés és a politikai vezetés lesz majd... A gazdasági fejlődés teszi lehetővé a demokráciát, de a politikai vezetés hozza létre azt.” (HUNTINGTON 1991:24) Megint mások mellett érvelnek, hogy nem a gazdaság egy bizonyos szintje hozza létre a demokratikus intézmények iránti igényt, hanem inkább a gazdasági növekedés ténye. A választók pedig nem annyira a szegénységért büntetik a kormányt, hanem a stagnálásért, a növekedés hiányáért. (Benjamin Friedman, idézi FERGUSON 2001:364)

Ha viszont a gazdaság és a demokrácia között ilyen szoros az összefüggés, felmerül a kérdés, hogy vajon egy demokratikus, vagy egy autoriter rendszer kedvez jobban az ország gazdasági fejlődésének?²⁶⁵ A pesszimista megközelítés szerint a demokráciák redistribúcióra való hajlama visszafogja a gazdasági növekedést. Szintén negatív irányban hat az érdekcsoportok állami járadékvadászata (rent-seeking), illetve rövid távú megtérülést, vagy pusztán a megtérülés látszatát kereső, választási ciklusokhoz köthető gazdasági aktivizmus (time-inconsistency problem).

A demokrácia gazdasági hatékonysága mellett szólnak a nagyobb fokú átláthatóság, a transzparencia és elszámoltathatóság, amelyek

²⁶⁵ Mancur Olson és Amartya Sen mellett érveltek, hogy a demokráciák jó hatással vannak a gazdasági fejlődésre és a társadalmi jólét szintjére, legalábbis az őket megelőző monarchiákhoz képest. De legalábbis jobb eséllyel elkerülhetik a gazdasági katasztrófákat a beépített visszajelzési mechanizmusok révén. (FERGUSON 2001:348–349)

viszont épp a fenti jelenségeket tarthatják kordában. (FIDRMUC 2003) A tulajdonhoz való jog biztonsága szintén pozitívan hat a gazdasági fejlődésre. Przeworski ugyanakkor rámutat, hogy a piacok és a választók máshol húzzák meg a redistribúció optimális mértékét, így a többségi demokrácia alkalmas lehet arra, hogy az állam hatalmán keresztül a tulajdonnal nem rendelkezők elérhetik mások tulajdonjogának korlátozását. (PRZEWORSKI 1991:34; Ferguson 2001:352) Ezen felül a demokráciák előnye, hogy jobban tükrözik a választók kockázat-averzióját. (QUINN-WOOLLEY 2001)

Valószínűleg mindkét oldalon van megfontolandó érv és az eredmények helyi sajátosságoktól is függnék. Robert Barro történész megállapítja, hogy a demokratizálódás (politikai jogok terjedése) és a gazdasági növekedés mértéke között nem lineáris az összefüggés: míg a politikai jogok alacsony szintjénél azok minden kiterjesztése a gazdasági növekedés élénkülésével jár, egy bizonyos szint fölött az összefüggés visszafordul és a szerzett jogok tovább bővülő köre már a növekedés ellen hat.²⁶⁶ (BARRO 1996:70–71)

Egy demokratikus politikai rendszerben a megválasztott politikus kétirányú nyomás alatt találja magát. Ki kell elégítenie mind a választók redistribúció iránti igényét, mind a gazdasági szereplőknek kedvezményekre illetve a piaci verseny korlátozására való igényét. Eközben a demokratikus elit el tudja kerülni a felelősségre vonást a hibás gazdaságpolitikai lépések miatt, így végül minden veszteség és kockázat közös, míg a felelősség nem kérhető számon.

Fundamentális érdekkülönbség van tehát a gazdasági szereplők és a választók között abban a tekintetben, vajon mi számít jó gazdaságpolitikának. A gazdasági szereplők szempontjából a demokrácia hasznos, amennyiben stabil gazdasági környezetet teremt. Vagyis

²⁶⁶ A politikai jogok alacsony szintjén ugyanis még a növekedés mellett hat az iskoláztatás kiterjesztése, a várható élettartam növekedése és a termékenységi ráta visszaesése, valamint az állami kiadások csökkenése, a kereskedelmi szabályok átláthatósága és univerzalitása és a jogállami normák betartása. Mindez általában az infláció csökkenését eredményezi.

nem egy bizonyos gazdaságpolitikai irányvonal vagy bizonyos irányú gazdasági aktivizmus, hanem a politikai stabilitás kedvez a gazdasági növekedésnek – írja Huntington. (HUNTINGTON 1991b:59–60) A stabilitás azonban nem feltétlenül a demokráciák sajátja, hiszen egy kiszámítható diktatúra is képes lehet azt biztosítani. Ugyanakkor a periodikusan bekövetkező politikai instabilitás a demokráciák elkerülhetetlen velejárója, így annak kezelésében is jobbak, míg az instabilitás legkisebb jele is egy diktatúra végét jelentheti. (PRZEWORSKI dátum nélkül:18) Ráadásul egy autoriter rendszer akkor is megbukhat, ha sikerül teljesítenie a gazdasági célkitűzéseit, nem csak akkor, ha elbukik. (HUNTINGTON 1991b:59)

A demokráciában a választók – leegyszerűsítve – a jóléti szolgáltatások minőségén mérik a gazdasági sikert.²⁶⁷ Ennek megfelelően

²⁶⁷ A jóléti állam csak a huszadik század második felében alakult ki, jelenlegi formája nem volt még hosszú életű. A fenntarthatóságával kapcsolatban már ennyi idő alatt is kérdések merültek fel. A jóléti transzferekre ugyanis két tendencia jellemző: a kedvezményezettek körének kiterjedése (rászorultsági alapú kifizetés helyett egyre több esetben járó alanyi jog), illetve a szolgáltatások körének folyamatos bővülése.

A jóléti állam első alapkövét nem humanitárius okokból tették le és még csak nem is a szociális mozgalmak idején. Az öregségi nyugdíj első bevezetése a világon Bismarck nevéhez fűződik, aki 1880-ban nagyon is reálpolitikai megfontolásokból tette meg ezt a lépését. Érvelése szerint az az ember, aki öregkorában egy biztos nyugdíjnak néz elébe, könnyebben kezelhető és politikailag kiszámíthatóbban viselkedik, mert a tulajdon konzervatívabb gondolkodásmódhoz vezet. Elismerte ugyan, hogy az állami nyugdíj egy „államszocialista gondolat”, de ez nem akadályozta meg abban, hogy felállítsa a világ első állami nyugdíjrendszerét, amely még öregségi és szegénységi, azaz rászorultsági alapon fizetett nyugdíjat és azt is különlegesen idős kort megért dolgozók esetén. (FERGUSON 2008: 202) Mindez még az univerzális választójog kiterjesztése előtt történt meg, azzal a céllal, hogy a társadalmi elégedetlenségnek elejét vegye. Ahogy a választójoggal rendelkezők köre bővült, a huszadik században úgy terjedtek a kormányok által bevezetett jóléti intézkedések is.

Ahogy azonban a piaci szereplők esetében, úgy a jóléti transzferek kedvezményezettjei esetében sem voltak elkerülhetők a perverz ösztönzők. Azokban az országokban, ahol nem állt rendelkezésre valamely kivételes természeti erőforrás, (mint a svédek esetében az olaj) vagy azokat kevésbé előrelátó módon kezelték (mint például az Egyesült Királyságban), ezek a folyamatok

a választók büntetik a kormányt a gazdasági volatilitás időszakaiban és még a nagyobb gazdasági növekedés érdekében sem feltétlenül tolerálják a gazdasági ciklusokat (QUINN-WOOLLEY 2001:641). Ha a növekedés és a demokrácia pozitív korrelációja nem is bizonyított, a demokráciák gazdasági növekedése legalább kiegyensúlyozottabb, érvel Quinn és Woolley, volatilitásuk alacsony. Ha tehát a gazdasági növekedést és a gazdasági volatilitást egyaránt számításba vesszük, a demokráciák a kétezres évek elejéig legalábbis sokkal választóbarátabb környezetet jelentettek. (QUINN-WOOLLEY 2001)

Gazdasági értelemben a vállalatok a szabadságot (és a stabil szabályozási környezetet), míg a választók a biztonságot (és a redistributív politikai aktivizmust) preferálják.²⁶⁸ Ferguson megfogalmazásában konfliktus áll fenn a demokrácia és a gazdasági fejlődés között abban a tekintetben, hogy a gazdasági fejlődésnek inkább szabadságok kedveznek, míg a demokrácia inkább az egyenlőség értékeit helyezi előtérbe. (FERGUSON 2001:353) A demokrácia és a gazdaság egymáshoz való ambivalens viszonya tehát szinte megelőlegezi a ciklikusságot.

Mások szerint a demokrácia és a gazdasági fejlődés között nincs trade-off statisztikai értelemben, vagyis az egyik nem a másik rovására valósul meg. Ahogy Przeworski írja, a demokrácia kevésbé képes ugyan gazdasági csodákat produkálni, de a gazdasági tragé-

a kétezres évekre hatalmasra duzzadt szuverén adóssághegyeket hoztak létre. A finanszírozatlan jóléti transzferek és a szerzett jogok csapdájával a demokráciák mindenhol szembesülnek valamilyen formában. A megoldás azonban még várat magára, bár felmerültek olyan gondolatok, mint a fiskális alkotmányozás (EUSEPI – GIURIATO 2008), vagy az adócenzus valamilyen formájának gondolata. És bár a gyakorlati megvalósítások eltérőek és az alkotmányokban rögzített adósságplafon legalább annyi ellenérvet vonz, mint ahány érv szól mellette.

²⁶⁸ Ha egy gazdasági szereplő fojtogatónak érzi a gazdaságpolitikát, két választása van. Az egyik, hogy beszünteti tevékenységét (vagy áthelyezi egy másik országba), a másik pedig egy, a nyugati világban régen működő trend, hogy a legnagyobb piaci szereplők megpróbálnak kedvezményeket szerezni a kormányoktól. A hivatkozási alap mindig a munkahelyek megvédése és a gazdasági növekedés látszatának megőrzése. A gazdasági szereplők tehát észrevétlenül át tudnak kerülni a bevételi oldalról az államháztartás kiadási oldalára.

diák elkerülésében és kezelésében járatosabb és összességében a jólét stabil emelkedését hozza magával. A demokrácia és a jóléti egyenlőtlenségek alakulásának kérdése is vitatott ugyan, de az biztos, hogy a politikai beleszóláson keresztül a demokráciák jobban képesek artikulálni és kezelni a legelesettebbek problémáit. (DIAMOND 1999:7)

A demokrácia bizonyos értelemben egy luxus és sokáig csak a fejlett, nyugati országokban gyakorolható államformának tartották (PLATTNER 1998). A demokratikus hatalomgyakorláshoz szükséges társadalmi béke és konszenzus akkor áll fenn, ha a lakosság elégedett a kormány teljesítményével. A nyugati világban a teljesítmény-legitimáció szempontjából kevésbé a külső támadás elleni védelem, mint inkább a belső, gazdasági legitimáció jöhet szóba. A kormány teljesítménye nehezen mérhető kategória. A polgárok külső és belső veszélyekkel szemben való védelmén túl (háború vagy polgárháború idején, illetve a közbiztonságot illetően), a kormányok teljesítményét a gazdasági sikereik határozzák meg. A gazdasági növekedés ugyan nem hoz automatikusan elégedettséget, de általa elkerülhető az elégedetlenség. A növekedés tehát mindenképp stabilizál egy demokráciát. (PRZEWORSKI) Kérdés azonban, mi a helyzet fordított esetben.

Az alternatívák: „új autoritarizmus”

A demokrácia, akárhogyan is definiáljuk, nem tökéletes politikai rendszer. A többségi elv nem garantálja sem a kisebbségek, sem az egyének jogait, sem pedig azt, hogy a legrátermettebb személy kerül vezető pozícióba. A permanens közvélemény-kutatások rövid távú gondolkodásra kényszerítik a politikusokat, míg a választási kampányok költségei korrupcióra adnak lehetőséget.

Mégis vannak, akik optimisták „A huszonegyedik század kormányzással kapcsolatos vitái már a demokráciákon belül fognak zajlani”, nem pedig arról, hogy maradjon-e fenn a demokrácia, jósolja Zakaria. (ZAKARIA 1997) Ennek ellenére fennáll a veszélye, hogy az illiberális demokráciák jelensége diszkreditálja a valódi demokráciákat is. Utoljára a két háború között söpört végig Európán egy hason-

ló kiábrándulás hulláma. Így például az Egyesült Államok nem tehet jobbat, mint hogy igyekszik konszolidálni a már meglévő demokráciákat, megerősíteni az alkotmányos liberalizmust ahelyett, hogy új demokráciákat hoz létre. Liberalizmus nélkül ugyanis minden demokratikus kísérlet veszélyes és a szabadságok erőzójához vezet, a politikai elit visszaél a hatalmával és kiújulnak a lehetséges etnikai konfliktusok.

„A történelem dialektikus logika mentén alakul” – vélekedik Huntington. (HUNTINGTON 1996:5) Az egyik irányba tett jelentős elmozdulást ellenirányú kilengés követi. Minden vívmány veszít lendületéből egy idő után, ezt pedig egy ellentétes agenda megvalósításához fogják felhasználni az ellenzők. Ezért egyet ért abban, hogy az elsődleges hangsúlyt a már meglévő demokráciák konszolidációjára kell helyezni.

Huntington szerint a poszt-szovjet térségben két fő konkurens alakult ki a demokráciának. (HUNTINGTON 1996:10–11) Az egyik az iszlám állam, a másik pedig az ázsiai típusú autoriter berendezkedés. Utóbbi az úgynevezett „új autoritarizmus” doktrínája köré szerveződik, amelyet a nyolcvanas évek végén találtak ki Kínában, a régi, marxista-leninista ideológia helyére. Ez a doktrína elsősorban a kelet-ázsiai gazdasági sikerek miatt tűnhet vonzósnak. Lee Kuan Yew, nemrégiben lemondott szingapúri vezető a szingapúri kulturális offenzíva jegyében úgy fogalmazott: az országa azért áll ellen az emberi jogok és a demokratikus értékrend terjedésének, mert ez egyben a nyugati értékrendet is magával hozná, amely szerinte individualista szabadságot és a tekintélytisztelt hiányát eredményezi és hosszú távon a társadalom széttörléséhez vezet. Helyette meg kell őrizni az ázsiai közösségi szellemet, ahol az egyén a társadalom szolgálatában áll, minden körülmények között fegyelmezett és tiszteli a tekintélyt. Szerinte az emberek nem demokratikus kormányt akarnak, hanem jó kormányt, amely képes biztosítani a gazdasági jólétet, politikai stabilitást és társadalmi rendet, mégpedig egy hatékony és tisztességes kormányzat révén. Ez a megközelítés tehát – szemben az amerikaival – optimista az emberi jellemet illetően, legalábbis ami a hatalom gyakorlóját illeti.

A világon a nem demokratikus országok közül egyedül Szingapúr rendelkezik magas egy főre eső GDP-vel, amely nem olajexporton

alapul. (HUNTINGTON 1991:23) Egyedülálló mivolta ellenére Szingapúr példája mégis minden tekintélyelvű rendszer számára irányításként szolgál.

Az autoriter berendezkedésnek ugyanakkor van néhány elkerülhetetlen hátulütője. Nem csupán az emberi természet sematikus megítélésén nyugszik (a vezetők erényességével kapcsolatban optimista, míg a lakosság tekintetében kiábrándult), de hiányoznak a visszacsatolási mechanizmusok, valamint a rendszer evolúciójához elengedhetetlen rugalmasság. Érdekes összevetni ezt Francis Fukuyama nézeteivel, aki szerint az autoriter kínai modell elsőbbsége például Indiával szemben azon alapul, hogy az elit hihetetlenül központosította a vezetést (és képes mindenkinél gyorsabban végrehajtani hatalmas beruházásokat, különösen az infrastruktúra területén), miközben – intézményes vélemény-nyilvánítási csatorna híján – az elitek megpróbálják maguktól eltalálni a tömegek igényeit és elkerülni a feszültségek kumulálódását.²⁶⁹ A véleménynyilvánítás lehetőségének hiánya azonban már önmagában feszültségforrássá válhat egy folyamatosan emancipálódó társadalomban. A gazdasági növekedéssel és a lakosság egyre nagyobb részének bevonásával a gazdaságba el lehet ugyan odáznai a politikai jogok körének bővítését, de ez még akkor sem stabil állapot, ha a politikai elitnek mindig sikerül eltalálnia a tömegigényt.

Az önkorrekciónak a demokráciák egyik nélkülözhetetlen képessége, vagyis az a képesség, hogy a mindenkor szabályozás mentén, konszenzussal átalakítsák önmagukat. A stabilitás védelmében azonban egyre több területen kötjük meg a kormányok kezét független ellenőrző intézmények, úgymint a jegybank, vagy trösztellenes szabályozó szervek hathatós segítségével, amelyek olyan területeken jöttek létre, amelyeket a jogalkotók nem tartottak szerencsésnek sem a politikusokra, sem nyilvánosság általi megvitatásra bízni. A pártpolitika és a politikai döntések kivonása egy sor területről azonban a demokráciák tehetetlenségéhez vezet, amely aláássa a demokráciák tekintélyét, vélekedik Philippe Schmitter. (SCHMITTER 2010:10) Különösen

sok ellenérzést szül, ha ezek a felügyeleti szervek az országhatárokon is túlnyúlnak és nemzetközi irányelvekkel kötik gúzsba a kormányokat. A többszintű kormányzás ugyanis mindennél alkalmasabb arra, hogy semminek ne legyen felelőse, miközben a kormányok nem tudnak elég gyorsan reagálni a felmerülő kihívásokra.

Ahogy Winston Churchill megjegyezte, a demokrácia messze nem tökéletes kormányforma, csupán az összes többi alternatívánál jobb. A nyugati demokráciákban is jellemző, hogy a lakosság egyre jobban elidegenedik a politikától, kiábrándul a politikai elitből és a demokratikus procedúrából, nem utolsósorban épp a fenti sérülékenység miatt.²⁷⁰ Mit remélhetnek tehát a harmadik hullám országai? A demokrácia sérülékeny a gazdaság, a nemzetközi viszonyok változásával, az elitek és a lakosság meggyőződésének változásaival szemben is. Ha hihetünk Nick Hornby megfigyelésének, a demokrácia valóban elérhetővé teszi a politikát mindenki számára, de közben vigyázni kell, hogy ne értékelje le azt.

Bibliográfia

- BARRO, Robert J. (1996): Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study. NBER Working Paper No. 5698, 1996. augusztus Letölthető: <http://www.nber.org/papers/w5698>
- DI PALMA, Giuseppe (1990): To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions. Berkeley: University of California Press 1990
- DIAMOND, Larry – Plattner, Marc F. – Chu, Yun-han – Tien, Hung-mao (ed. 1997): Consolidating the third wave democracies – Re-

²⁷⁰ Ennek tünetei az alacsony választási részvétel, a politikai pártokkal és szakszervezetekkel való azonosulás hiánya, valamint a tisztségviselőkbe vetett bizalom hiánya. Ehhez jön még a megválasztás költségeinek csillagászati mértékű növekedése, amely rosszallást vált ki. (SCHMITTER 2010:9) Schmitter olvasatában egy magasabb szintű átpolitizálódás, nagyobb választási részvétel és párttagság formájában segítene túllendülni a demokráciák ezen kiábrándultsági kríziséen, bár ez továbbra sem garantálná, hogy a választó talál olyan pártot, amellyel azonosulni tudna.

²⁶⁹ Francis Fukuyama: US democracy has little to teach China, Financial Times 2011. január 17.

- gional Challenges (The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997)
- DIAMOND, Larry (1999). Developing democracy toward consolidation. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999
- DIAMOND, Larry (ed. 1997): Consolidating the third wave democracies: Themes and Perspectives The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997
- DIAMOND, Larry (1991): An American Foreign Policy for Democracy. A Democratic Leadership Council honlapja, 1991. július. Letölthető: www.dlc.org/documents/democracy.pdf
- EUSEPI, Giuseppe – GIURIATO, Luisa (2008): Democracy, debt and disorder. Towards the end of political „generosity” http://findarticles.com/p/articles/mi_qa5334/is_2_8/ai_n29447186/ (Letöltés: 2010. október)
- FERGUSON, Niall (2001): The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700–2000 (New York, Basic Books, 2001)
- FERGUSON, Niall (2008): The Ascent of Money – A Financial History of the World, The Penguin Press, New York, 2008
- FIDRMUC, Jan (2003): Economic reform, democracy and growth during post-communist transition In: European Journal of Political Economy Vol. 19 (2003) PP 583–604
- HUDEBZ Gergely (2007): Demokrácia és demokratizálódás In: Kül-Világ, 2007/2. PP 19–34
- HUNTINGTON, Samuel P. (1991) Democracy's Third Wave In: Journal of Democracy, Volume 2, Number 2, Spring 1991, pp. 12–34
- HUNTINGTON, Samuel P. (1991b): The third wave: democratization in the late twentieth century. University of Oklahoma Press, 1991
- HUNTINGTON, Samuel P. (1996): Democracy For The Long Haul In: Journal of Democracy, Volume 7, Number 2 1996, pp. 3–13
- LINZ, Juan – STEPAN, Alfred (1996a): Toward Consolidated Democracies In: Journal of Democracy Volume 7 Number 2 PP 14–33
- LINZ, Juan – STEPAN, Alfred (1996b): Problems of democratic transition and consolidation – Southern Europe, South America and post-communist Europe The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1996

- LIPSET, Seymour Martin (1959): Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy In: The American Political Science Review, Vol. 53, No. 1 (Mar. 1959), 69–105.
- MILL, John Stuart (1859): On Liberty. Batoche Books, Kitchener, Ontario, Canada, 2001
- PRZEWORSKI, Adam (1991): Democracy and the Market – Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge University Press 1991
- PRZEWORSKI, Adam (dátum nélkül): Democracy and Economic Development. Research Paper. Letölthető: <http://as.nyu.edu/docs/IO/2800/sisson.pdf>
- QUINN, Dennis P. – WOOLLEY, John T. (2001): Democracy and National Economic Performance In: American Journal of Political Science, Vol. 45, No. 3 (July 2001) PP 634–657
- SCHEDLER, Andreas (1998): What is Democratic Consolidation? In: Journal of Democracy 9.2 PP 91–107
- SCHMITTER, Philippe C. (2010): The Future of 'Real-Existing' Democracy (kutatási szeminárium) Honlap: http://iis-db.stanford.edu/evnts/5844/SchmitterFUTURE_OF_Democracy3.pdf (Letöltés ideje: 2011. február)
- SCHMITTER, Philippe C. – SANTISO, Javier (1998): Three Temporal Dimensions to the Consolidation of Democracy. In: International Political Science Review, Volume 19. No. 1, pp. 69–92
- WANG, Shaoguang (2002): State Effectiveness and Democracy. Working Paper, The Chinese University of Hong Kong, 2002. július 12.
- WHITE, Stephen (1986): Economic performance and communist legitimacy. In: World Politics, 38 (3).PP 462–482.
- ZAKARIA, Fareed (1997): The Rise of Illiberal Democracy In: Foreign Affairs, November/December 1997 Vol. 76, No. 6 PP 22–43.

Szilágyi Ákos – A demokrácia konszolidálhatatlansága

„Királyságot csak a szabályok betartásával lehet vezetni;
csatát csak a szabályok megtörésével lehet nyerni...”

(Tao Te King 57, 1–2)

A latin eredetű „consolidálni” szó jelentését az 1865-ös Közhasznú Magyarázó Szótár így adja meg: *állósítani; megállapítani; megszilárdítani, összeforrasztani*²⁷¹. A latin *solido* ige jelentése: *sűrít, szilárdít, megerősít*; a *solidum*: szilárd, kemény alap v. rész; a *solide* pedig: *biztosan, alaposan*. Az olyan magyar jelzős szerkezetekben, mint a *szolid ember* vagy *szolid vállalkozás*, a „szolid” jelző arra utal, hogy az illető szilárd jellemű, állhatatos, összeszedett, lehet a szavára adni, lehet rá építeni, támaszkodni, számítani, illetve hogy ez vagy az a cég megbízható, pénzügyileg megalapozott, stabil, ígéreteit, szerződéses kötelezettségeit betartja, termékeinek minősége és szolgáltatásainak színvonala nem változik, garantáltan kiváló. Mivel a *consolidatio* szóösszetételben szereplő *con* előtag jelentése: *együtt, össze*; a *solidus* jelentése pedig *tömött, szilárd*, a szó értelmét legpontosabban talán így lehetne visszaadni: valamilyen állapot *összetömöritése, eggyé ötvözése* és ezáltal *megszilárdítása*. Átvitt értelemben a *solidus* szó minden jelentése valamilyen dolog, minőség, állapot *szilárdságára, stabilitására, megalapozottságára, megbízhatóságára* utal. Nem hiába lett a koraközépkor „legkeményebb” birodalmi valutájának – a bizánci fizetőeszköznek – *solidus* a neve: szilárd volt, megingathatatlan, valódi, igazi (nem talmi), tartós, lévén *színarany* (a *solidus* átvitt jelentése egyebek mellett: tiszta, valódi, tömör, merő, szín-).

²⁷¹ Lásd: Babos Kálmán: *Közhasznú Magyarázó Szótár*. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, MDCCCLXV. 86.l.

Konszolidálni tehát annyit tesz, mint valami *bizonytalant* biztosá, kiszámíthatóvá, valami *átmenetít* véglegessé, valami *rendezetlent, kaotikusan kavargót* rendezetté, rendszerszerűen – tehát átláthatóan, megbízhatóan, kiszámíthatóan – működővé tenni; valami *megalapozatlant* megalapozni; valamilyen születőben levő, még *képlékeny, kocsonyás halmazállapotú* rendszert megszilárdítani, tartósítani; valamilyen bizonytalan kifutású *átmenetet* lezárni, visszafordíthatatlanná tenni; valamilyen ideiglenes állapotot *véglegesíteni*.

A politikai konszolidáció fogalma

A „konszolidáció” szót eredetileg – és a nyugati társadalmakban jellemző módon mindmáig – sokkal inkább a gazdasági rendszer, semmint a politikai rendszer minősítésére használták, illetve használják. A „konszolidáció” szó hallatán a politikáról véleményt formáló nyugati polgárnak előbb fog eszébe jutni a gazdaság, mint a politika, már ha ez utóbbival kapcsolatban egyáltalán felmerül benne a konszolidáció fogalma, mivel tapasztalati világából eleve hiányoznak azok a politikai rendszerek és azok a korszakos politikai tapasztalatok, amelyek Magyarországon – a bevett szóhasználatot követve – a „konszolidáció” címszava alatt kerültek be a történeti emlékezetbe, a közbeszédbe és a tudományos igényű feldolgozásokba is, jóllehet a konszolidáció napi politikától és legitimációs ideológiáktól átítatott fogalmával szemben a politikatudomány sem Magyarországon, sem másutt nem dolgozott ki semmiféle koherens, a történeti használati módokon túlmutató politikaelméleti konszolidáció-fogalmat.

Nyugaton a politikai közbeszédben a konszolidáció inkább közgazdasági kategória: összehasonlíthatatlanul gyakrabban esik szó a „gazdaság konszolidálásáról”, „pénzügyi konszolidációról”, „konszolidált költségvetésről”, „bankkonszolidációról”, „konszolidációs államkötvényekről”, „az euro-övezet konszolidálásáról”, „konszolidált adósságról”, mint a „demokrácia konszolidálásáról” vagy a parlamenti választást követően felállt kormányzat konszolidált működéséről, és végképp nem merül fel a konszolidáció politikai fogalma (még történeti értelemben sem) valamilyen – a hatalmat puccsal,

ellenforradalommal vagy akár választással elbitorló – hunta, populista párt autokratikus politikai rendszerének tartós berendezkedettségével, stabilizálódásával kapcsolatban. Sőt, még a *konszolidáció*val gyakran rokon értelemben használt *stabilizáció* szó is inkább gazdasági, semmint politikai összefüggésben merül fel a nyugati politikai közbeszédben. Mindez persze nem azt jelenti, mintha a politikai állam és a politikai intézmények évszázadokon átívelő fejlődésfolyamataiban kifomálódott és mindmáig formálódó nyugati politikai rendszer – a *poliarchikus* vagy *liberális demokrácia* – tökéletesen stabil, egyszer s mindenkorra megalapozott, kőkemény szilárdságú, töréseket és szakadásokat, válságokat és összeomlásokat nem ismerő rendszer volna. Mindez azt jelenti csupán, hogy a nyugati típusú poliarchikus demokrácia dinamikusan változó, elvileg és gyakorlatilag is nyitott rendszer, amely képes az egyensúlytanság állapotából új egyensúlyi állapotot létrehozni, képes – éppen aktuális intézményi és szervezeti kereteit meghaladva – a demokratikus joggyakorlás újabb és újabb társadalmi csoportokra való kiterjesztésével, e jogok bővítésével a rendszert feszegető új társadalmi ellentmondásokat politikailag integrálni, és az új társadalmi szereplők bevonásával a rendszert folyamatosan átalakítani. Ebben az értelemben pedig nemcsak konszolidálhatatlan, de nem is konszolidálandó.

A konszolidáció *politikai fogalma* – akár különféle *nem-demokráciáknak* demokráciákba való visszafordíthatatlan átalakulását jelölik vele, akár ilyen-olyan demokratikus forradalmak leverését követő tekintélyuralmi rendszerek megszilárdítását valamilyen „hatalom” és „társadalom” közötti informális alku, kiegyezés, „negatív konszenzus” jegyében – a *nem-demokratikus rezsimek problematikájához kapcsolódik*. A politikai konszolidáció fogalma – akár egy rendszer hivatalos vagy félhivatalos ideológiai apologetikájában jelenik meg, akár a politikatudományban legújabban használt *kritériumként*, mely a „demokratikus átmenetek” visszafordíthatatlanságát, a demokratikus átalakulás sikeres lezárulását jelöli – a rendszerszerűen működő, társadalmilag meggyökeresedett, a politikai közösség identitásának részévé vált, *stabil demokrácia hiányára* utal: akár abban az értelemben, hogy a demokratikus átmenet *még* nem zárult le; akár abban, hogy a demokratikus fordulat elbukott és a demokratikus átalakulás

végére valamilyen parancsuralmi rezsim tett pontot. A nem felülről bevezetett, a modern politikai közösség születési aktusával együtt keletkezett, mély társadalmi gyökereket eresztő, történetileg folytonos, évszázadok alatt mind jobban kiteljesülő nyugati demokráciák nyitott rendszerével kapcsolatban a konszolidáció *politikai fogalma* semmitmondó vagy értelmetlen. A poliarchikus demokrácia *mint dinamikusan nyitott, magát újraszabályozó és folytonosan megújító rendszer* – természetéből fakadóan – konszolidálhatatlan. Csak valamilyen kívülről jövő diktatórikus fordulat zárhatná le, keményíthetné meg: a szabadság rendjeként koncipiált és megvalósuló demokrácia azonban belülről lezárhatatlan és megszilárdíthatatlan. A „megvalósult” demokrácia éppen a pluralizmusból, a hatalmi ágak elválasztásából, a versengésre épülő politikai pártrendszerből, a sajtó- és gyülekezési szabadságból következőleg nem biztosíthatja a konszolidált nem-demokratikus rezsimek „békebeli békéjét”, zavartalan csendjét, látszólagos konfliktus-nélküliségét, elhülyült boldogságát, amelynek horizontjáról nézve a szabadsággal együtt járó individuális felelősség, a versengéssel együtt járó kockázat maga a pokol.

Ezért válik a demokratikus átmenetek döntő kérdésévé, hogy a demokrácia *átmeneti* rendszerből, politikai vágyképből és „akaródzásból”, jogi-intézményi vázból működőképes rendszerre tudott-e válni, amelyet nem fenyeget többé a politikai visszarendeződés veszélye, mert a társadalom túlnyomó többsége a demokráciát saját rendszerének, identitása meghatározó elemének tekinti és a demokratikus vita és politikai részvétel formáiban azonosul a rendszerrel. Innen nézve a „demokratikus konszolidáció” vagy a „demokrácia konszolidálása” újkeletű – nem épp ellentmondásmentes és vitatott²⁷² – fogalmának – e sorok írója szerint – egyetlen értelme az lehet, hogy a demokratikus átmenet során a poliarchikus demokrácia in-

²⁷² Lásd erről különösen: Andreas Schedler: *What is Democratic Consolidation?* In: *Journal of Democracy*, 1998. 9. szám, 91–107. l.; Juan José Linz – Alfred C. Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. JHU Press, 1996. Lásd minderről behatóbban jelen kötetben Nova Eszter tanulmányát: *A demokratikus konszolidáció fogalmi és dilemmái*.

tézményes berendezkedése (jogállam, parlamentarizmus) eljutott-e a társadalmi megalapozottságnak – a dinamikus stabilitásnak, az intézményesültségnek, a rutinizálódásnak, a társadalmi elfogadottságnak – arra a szintjére, amelyen a szabadság rendjének nyitottsága, képlékenysége-formálhatósága, a versengés és szüntelen konfrontálódás nem úgy jelenik meg többé a társadalmi tapasztalatban mint a rend hiánya – bizonytalanság, instabilitás, káosz –, vagyis a rendszer mindenféle konszolidációja okafogyottá válik, megkísérlése pedig merényletté a demokrácia ellen, amely masszív társadalmi ellenállásába ütközik. Ebben az értelemben a „demokrácia konszolidálása” mint a demokratikus átmenet lezárása – paradox módon – abban áll, hogy létrejön a konszolidálhatatlan (konszolidációra nem szoruló) demokrácia dinamikus nyitott rendszere.

A „demokrácia konszolidálása”

A „demokratikus konszolidációnak,” illetve a „demokrácia konszolidálásának” fogalma a múlt század utolsó harmadában jelent meg a politikaelméletben, a Samuel Huntington könyve²⁷³ nyomán a „demokratizálás harmadik hullámának” nevezett – Dél-Európában, majd Dél-Amerikában, végül pedig Kelet-Európában mintegy hatvan országban lezajlott – politikai rendszerváltásokkal, „demokratikus átmenetekkel”, különféle úton-módon keletkezett, különféle típusú, rövidebb-hosszabb ideig tartó diktatúrákból a demokráciába való többé-kevésbé irányított átkelésekkel (*democratic transitions*) összefüggésben. A demokratikus konszolidáció fogalma az „új demokráciák,” minőségének, illetve tartósságának értékelésére szolgált: egyszerre volt a demokratizálási folyamat célja és visszafordíthatatlanságának, vagyis a demokráciában való végleges berendezkedésnek a kritériuma. A „demokratikus konszolidáció,” elmélete a *tranzitológia* (az autoritárius rendszerből a demokratikusba való átmenetek problematikájával foglalkozó politikatudományi

²⁷³ Samuel Huntington: *The Third Wave Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press, 1991.

szakdiszciplína) általános problematikáján belül a demokratikus átmenet sikerességének, az átmenet eredményeként létrejött demokratikus rendszer minőségének kérdésével foglalkozó szubdiszciplína lett, amely az utóbbi húsz évben az önállóság olyan fokára jutott, hogy már saját neve is van: „konszolidológia,” vagyis konszolidáció-tan vagy *konszolidációtudomány*. A demokrácia konszolidációján vagy konszolidáltságán a nyugati kutatók a ’90-es évek végéig az autoritárius berendezkedésű, gyakran katonai vagy félkatonai diktatúrákból, később pedig az államszocialista pártállami rendszerekből demokratikus rendszerbe való átmenet döntő etapját, az átalakulási folyamat lezárását, a lejátszódott demokratikus átalakulás „visszafordíthatatlanságát,” a demokrácia „stabilitását,” a demokratikus intézményrendszer kiépülését és működését, a demokratizálási folyamat „elmélyülését,” a demokrácia „megfelelő színvonalát,” vagy „minőségét” értették. Mindenesetre elég sok mindent értettek rajta ahhoz, hogy Andreas Schedler, osztrák politológus, az összehasonlító politikatudomány művelője gyakran hivatkozott *What is Democratic Consolidation?* című, a „konszolidáció-tudományt” áttekintő tanulmányában²⁷⁴ a „demokratikus konszolidáció,” fogalmát ízekre szedve, a fogalmat többértelműnek, zavarosnak, homályosnak, tudományos használatra már-már alkalmatlannak nyilvánítsa, és a deskripciót a normativitással keverő fogalomhasználatot bírálva azzal forduljon a szakma művelőihez, hogy bármilyen jelentésben használják is eztán a fogalmat, tegyék jelentését explicitté, egyértelművé, megfoghatóvá.

A „demokratikus konszolidáció” jelzős szerkezet *nem a demokrácia konszolidációjának módjára* utal, mintha a demokráciának volna

²⁷⁴ Andreas Schedler: *What is Democratic Consolidation?* In: *Journal of Democracy*, 9 (April 1998), 91–107. 1. The John Hopkins University Press and National Endowment for Democracy. Lásd még: Guillermo O’Donnell: *Illusions About Consolidation*. In: *Journal of Democracy* 7 (April 1996); Richard Guenter, P. Nikiforos Diamandouros, Hans-Joergen Puhle: *O’Donnell’s „Illusions”: A Rejoinder*. In: *Journal of Democracy* 7 (October 1996); Lásd még: Andreas Schedler: *Expected Regime Stability: Rethinking Democratic Consolidation*. In: Centro de Investigación y Docencia Económicas, Department of Political Science, 1998, Working Paper 81.

egy nem-demokratikus konszolidálási módja is, hanem magának a *demokráciának* a konszolidációjára, amely e – Schedler által kritizált – fogalomhasználat szerint a demokratikus átalakulás visszafordíthatatlanságának, a demokratikus berendezkedés társadalmi támogatatlanságának, a „demokrácia minőségének” vagy „mélységének” a fokmérője. A demokrácia konszolidációja nem a demokratikus rendszerre irányuló valamilyen politikai célkitűzés, feladat-megjelölés és végrehajtandó vagy végrehajtott program, hanem a demokrácia társadalmi meggyökereződésének, támogatottságának, elfogadottságának eredménye a demokratikus átalakulásnak egy előre meg nem határozható, de visszatekintve megállapítható pontján.

A demokratikus konszolidáció elmélete – mint fentebb már utaltam rá – elválaszthatatlan volt a *tranzitológia* megszületésétől. A tranzitológia a kelet-európai pártállami diktatúrákból, illetve redistributív államszocialista hiánygazdaságokból a plurális demokráciába, a kapitalista versenyzgazdaságba és fogyasztói társadalomba való átmenetet (tehát egy teljes politikai-gazdasági rendszer, nem pedig pusztán egy politikai rezsim átalakulását!) az átmenet egyes szakaszait (a korábbi rendszer lebontásának lépéseit, e lépések sikerre vezető vagy kudarccal fenyegető jó vagy rossz sorrendjét, a lebonyolítás lehetőleg békés, konszenzusos útját és módját) tanulmányozta, elemezte, prognosztizálta, gyakrabban a tervező, a tanácsadó, a kritikus, mint a szenvtelen elemző, a kutató szerepkörében. Buzdított, óvott, aggódott, figyelmeztetett; felkészítette az átmenetet irányító szereplőket a veszélyekre és nehézségekre; óvta őket ettől vagy attól a lépéstől, az átmenet egyes szakaszainak átugrásától vagy felcserélésétől, különféle forgatókönyvek készítésével orientálta az átalakulásokat. Jellemző, hogy az alkalmazott politikatudománynak ez az új diszciplínája a szóban forgó rendszerek teljes átalakulásának leírására nem az *átváltozás* (metamorfózis) némiképp elkerülhetetlenül csodás, mesei vagy vallási-mitologikus képzetét²⁷⁵, hanem az

²⁷⁵ Megjegyzem, Oroszországban, ha nem is egy új politikatudományi diszciplína nevéként, de a végbement rendszerváltozás értelmezési keretként felmerült a „metamorfózis” szó, méghozzá nem antik, mondjuk, ovidiusi értelemben, hanem az evangéliumi Színeváltozás (Metamorphosisz, Transfiguratio,

átmenet (tranzit) fogalmát²⁷⁶ használta. Az „átmenet” (tranzit) szó az átalakulás folyamatosságára, *nem-erőszakos, nem-forradalmi, nem-katasztrofális, nem ugrásszerű* jellegére utalt, a demokráciába való gyors és könnyű átmenet egyik feltételét is a *politikai robbanás*, az erőszakos megrázkódtatások elkerülésében jelölve meg.

A rendszerváltás leírására használt „átmenet” szó olyan folyamatot feltételez, amelyben a demokratikus átalakulás békés és irányított jellegű, lépésről-lépésre halad előre és nem lép ki abból a politikai mederből, melyet az átmenetet előkészítő és lebonyolító ellentétes érdekű régi és új elitcsoportok között létrejövő szerződéses alku ír körül és szavatol. A kelet-európai országok döntő többségéről elmondható, hogy a rendszerváltás során a folyamatot irányító, befolyásra és hatalomszerzésre törekvő elitcsoportok mindegyike *ugyanazt a játékot* játszotta. Ez a játék, amelyben mindenki veszített és nyert, adott és kapott is, amely a kölcsönös érdekbeszámításon és annak belátásán alapult, hogy csak tárgyalások és megegyezések útján kerülhető el a polgárháborús káosz, nos, ez a demokratikus já-

Preobrazsenyje) keresztény jelentése szerint. Az 1991-es puccskísérlet bukása és a Szovjetunió – e rettentő kiterjedésű superhatalom – egyik napról a másikra történő, mindenféle háborús csinnadratta és polgárháborús vérfürdő nélküli kimutatkozása a világból, valóban csodának hatott a kortársak szemében. Se szeri, se száma azoknak a korabeli politikusi beszédeknek és publicisztikáknak, amelyekben a változást Oroszország Színeváltozásaként (Preobrazsenyje), vagyis Oroszország igazi arca, igazi valója szerinti megmutatkozásaként ünneplik. Ezzel természetesen a politikai változásokat a vallási hagyomány keretébe illesztik, az ésszel felfoghatatlan Oroszország („umom Rossziju nye ponyaty”) éppoly felfoghatatlan újjászületésének egyszerre csodás és kegyelmi jellegét emelve ki. A keresztény hagyománynak e politikai aktualizálásában – az esemény résztvevőinek hirtelen támadt ortodox hevületén kívül – szerepet játszhatott az a körülmény is, hogy az 1991 augusztusában lezajlott orosz rendszerváltás (a Szovjetunió összeomlása) ténylegesen a Színeváltozás egyházi ünnepnapjára esett a régi egyházi naptár szerint.

²⁷⁶ Természetesen az „átmenet” fogalmának is megvan a maga mágikus-rituális megfelelője az úgynevezett primitív népeknél, elég talán ezzel kapcsolatban Arnold van Gennep klasszikus néprajztudományi művére utalni: *Átmeneti rítusok*. MTA Néprajztudományi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2007.

ték nagyjából akkor ért véget, amikor eredményeként az ellenérdekű felek elfogadták a jogállamiság és a poliarchikus demokrácia „közös játékának” alapszabályait. A rendszerváltás azzal kezdődött, hogy az államszocialista világrendszer akut krízise (gazdasági válság, áruhiány, tömegelégedetlenség, politikai legitimációvesztés) politikailag helyzetbe hozta és aktivizálta a pártállami csúcs-elitben és a vele szemben ellenséges szakértelmiségi elitcsoportokban azokat az erőket, amelyek egyetértettek a rendszerváltás elkerülhetetlenségében és tárgyalásos lebonyolítási módjában, s amelyek ezen az úton haladva – országoként változó, hol erősebb, hol gyöngébb, hol passzív, hol aktív tömegtámogatással – vitték véghez a kései államszocializmus pártállamának, a „bársonyos diktatúrának” a lebontását, a régi rendszernek a parlamentáris demokrácia és a jogállam pályáira való átállítását. (A hidegháborús szembenállásnak és a jaltai békerendszernek véget vető szuperhatalmak egyébként kívülről, a forradalmi megrázkódtatásoktól ódzkodó helyi társadalmak pedig belülről is egy ilyen békés, konszenzusos rendszerváltás felé terelték-nyomták az 1980-as évek végén a szembenálló pártállami és értelmiségi elitcsoportokat.)

A konszolidáció-elmélet a „jelző nélküli,” (without adjective) nyugati demokráciákat a „jelzős demokráciáktól,” (with adjective)²⁷⁷ egyebek mellett azzal különbözteti meg, hogy a konszolidáció fogalmának használatát kizárólag az utóbbiakkal kapcsolatban tekinti helyénvalónak²⁷⁸. Mivel a „demokratikus konszolidáció” fogalma ép-

²⁷⁷ Lásd David Collier, Steven Levitsky: *Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research*. In *World Politics*, 49 (Ápril 1997), 430–51.

²⁷⁸ A demokrácia „negatív konszolidációja” azt jelenti, hogy *nem* fenyeget az autokratikus visszarendeződés veszélye, a „pozitív konszolidáció” pedig azt, hogy a demokrácia mind a társadalom legszélesebb rétegei, mind az elitek szintjén elfogadottá válik, legitimitása megkérdőjelezhetetlen. Lásd ehhez: Geoffrey Pridham: *The International Context of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*. In *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*. (Szerk.: Richard Guenther, P. Nikiforos Diamandouros and Hans-Joergen Puhle), Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996.; Juan José Linz – Alfred C. Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. JHU Press, 1996.

pen az autoritárius visszarendeződés veszélyének elhárulását kifejező pozitív fogalom, eleve csak az új demokráciákkal kapcsolatban merülhet fel. A demokratikus konszolidáció elmélete egyáltalán nem foglalkozik a „jelző nélküli” demokráciákkal, amelyekben mindenki ugyanazt a játékot játssza (*the only game in town*). Az ilyen demokráciák nemcsak a politikai játszmák kimenetele szempontjából alkotnak nyitott rendszert (nem lehet előre tudni, melyik párt, melyik politikus győz a választásokon, ellentétben az úgynevezett „versengő demokráciákkal”²⁷⁹), hanem abban az értelemben is, hogy – mint azt a nyugati demokráciák kétszáz éves fejlődéstörténete mutatja²⁸⁰ – a rendszer folyamatosan megújítja önmagát: vívmányait fokozatosan a politikai közösség minden tagjára kiterjeszti és új vívmányokkal tetézi meg, e jogkiterjesztő és szabadsággyarapító gyakorlat alapján pedig kész bővíttve újradefiniálni a demokrácia lényegét²⁸¹. Ezért aztán ennek a rendszernek olyan lezáró akkordra, olyan „visszarendeződéseknek” elejét vevő stabilitásra, hirtelen változásokat kiküszöbölő biztosítékokra sincs szüksége, amelyet a konszolidáció politikai fogalma tehetne értelmessé. A demokrácia csak sok-sok, előre nem meghatározható, eltérő vagy egymással ellentétes érdekű szereplő *közös játékaként* valósulhat meg, olyan játékként, amelyben a hatalom labdája – hogy ebből az alkalomból e divatos hasonlattal éljek – egyetlen játékosnak sincs a lábához szögezve, bárki megsze-

²⁷⁹ Lásd ehhez: Steven Levitsky – Lucan A. Way: *Elections Without Democracy – The Rise a Competitive Authoritarianism*. In *Journal of Democracy*, 13. kötet, 2002. 2. szám, 51–65.l.; Andreas Schedler: *The Logic of Electoral Authoritarianism*. In: *Electoral Authoritarianism. The Dinamic of Unfree Competition* (ed. Andreas Schedler), Lynne Rienner Publishers, Boulder London, 2006. 1–23. l.

²⁸⁰ Hol van már a szegényeket kirekesztő vagyoni cenzus, hol van a nők szavazati jogáért küzdő szüffrazsett-mozgalom, nem beszélve a többségi elvet mindenek fölé helyező demokrácia-felfogás visszaszorulásáról a kisebbségek jogait a többséggel szemben is védelmező 20. század végi demokrácia-felfogásokkal szemben?

²⁸¹ Lásd például Ronald Dworkin *Mi a demokrácia?* címmel 2011. februárjában a CEU-n megtartott előadását a *többségi demokrácia* alternatívájaként bemutatott *partnerségi demokráciáról*. In: <http://szuveren.hu/vendeglap/ronald-dworkin/mi-a-demokracia>

rezheti és mindenki csak szabályosan szerezheti meg, különben így vagy úgy távoznia kell a játékból. Nincs igazi demokrácia ott, ahol ez a közös játék nem jön létre, ahol a szóban forgó labda elvehetetlen valamelyik csapattól vagy ahol a játékszabályok megszegése nem von maga után büntetősankciót, nem lehet politikai (esetleg jogi) következménye, mert a szabályokat a hatalom leválthatatlan urai belátásuk és érdekeik szerint változtathatják meg. A hatalom labdájának „lestoppolása”; a törekvés e labda végleges megszerzésére és örökös megtartására – a játék látszatának megőrzése kedvéért pályára engedett és pályán tartott, de legfeljebb mandínerezésre használt, a labda után mindhiába futkosó ellenféllel – a zsarnokság játékához vezet, melyben egyedül a zsarnok lőhet gólt és minden gólt, amit az ellenfél kapus nélkül maradt kapujába diadalmasan belőnek, a csodacsatár zsarnoknak tulajdonítják, akinek lábáról – futballnyelven szólva – egyébként is csak örökölni lehet a labdát.

A demokratikus konszolidáció elmélete szerint: amennyiben az *átmeneti demokráciákból* nem képződik *konszolidált demokrácia*, vagyis a demokratikus berendezkedés nem tud *megszilárdulni*, és nem hárul el a demokratikus átalakulás „visszacsinálhatóságának” – a visszarendeződésnek – a lehetősége; amennyiben a demokratikus berendezkedés megreked az átmenetiség és ideiglenesség kocsonyás állapotában, annyiban elkerülhetetlen a demokratikus intézmények eróziója – hitelvesztése és leépülése –, aminek következtében előbb-utóbb kezdetét veszi az autoritárius visszarendeződés. A visszarendeződés azt jelenti, hogy ilyen-olyan régi vagy újonnan színre lépő *ellenerők* formálisan is lebontják (esetleg erőszakkal megdöntik) a demokratikus rendszert és visszaállítják a régi autoritárius rendszert; vagy pedig a demokratikus rendszer homlokzatának (mindenekelőtt a szabad választások látszatának) megőrzésével mintegy belülről vájják és üresítik ki a demokratikus intézményeket, kidobálják a rendszerből a végrehajtó hatalmat korlátozó és fékező demokratikus ellensúlyokat és ellenőrző mechanizmusokat, végső soron *autokratikus módon* rendezkednek be a felszínen változatlanul demokratikus, ténylegesen azonban már populista-korporativista típusú államban, és ez a berendezkedés a nemzetközi jogi, pénzügyi és politikai instanciák nyomásgyakorló erejének és a helyi társada-

lom demokratikus ellenállásának megtörése esetén eljuthat akár egy a zsarnoki típusú hatalomgyakorlásig is, mivel ez esetben ennek már csak egyetlen komoly akadálya lehetne: maga a hatalmat saját kezében összpontosító személy, az ő emberi karaktere, személyes politikai belátása, illetve önkontrollja.

Épp ezért „konszolidált demokráciáról” csak olyan országok esetében lehet beszélni, amelyekben a visszarendeződésnek *ez a kettős veszélye* (a régi autokratikus rendszer részleges vagy teljes restaurációja vagy a demokrácia populista fölfogásán alapuló új autokratikus rendszer önkényes bevezetése) véglegesen elhárult; amelyekben sem megtévesztéssel, sem erőszakkal nem lehet „elvenni” vagy „visszavenni” a demokratikus szuverenitást a politikai közösségtől – a néptől; nem lehet – hazug módon – az állam, a nemzet, a nép biztonságára, lelki vagy fizikai üdvére, a közjóra, a jövőre, esetleg magára a szabadságra hivatkozva elvenni az egyénektől, társadalmi csoportoktól, szakmai testületektől, érdekvédelmi szervezetektől (stb. stb.) az általuk addig élvezett, elnyert-megszerzett-kivívott jogokat, autonómiákat, szabadságvívmányokat. A konszolidáció ebben az értelemben a demokrácia megszilárdulásának mintegy akaratlan, egyszersmind legszebb gyümölcse. De a demokráciát nem ilyen-olyan hatalomra került pártok, elitek, erők konszolidálják felülről, hanem a rendszer kiépülésének és társadalmi beágyazódásának egy szintjén magától „konszolidálódik”, vagyis egyszerűen bejáratottá, általánosan elfogadottá, működésében kiismerhetővé válik, az egész politikai közösség identitásának alapjává szilárdul.

Amennyiben a demokrácia nem valamilyen forradalomra megy vissza, hanem békésen, mintegy „felülről” ereszkedik alá egy társadalomra egy diktatórikus rendszer fellazulásának, felőrlődésének, politikai agóniájának végpontján, akkor konszolidációja nem állhat másban, mint a demokratikus játékszabályok és habitusok, a demokratikus készségek és gondolkodásmód ösztársadalmi elsajátításában, abban tehát, hogy a rendszerváltás feltételeit és céljait meghatározó nyilvános alkufolyamat eredményeként létrejött demokratikus politikai berendezkedés, jellegzetes jogi és politikai intézményeivel, sajátos működései elveivel *az átalakulásban érdekelt és/vagy a demokratikus értékeknek elkötelezett elitcsoportok alkotásából fokozatosan a társada-*

lom saját alkotásává válik. De nem teljesen automatikusan válik azzá, hanem a demokratikus rendszer fennmaradásának ezt az előfeltételét fölismerő, a „felülről jött”, „kialkudott” jogállam és parlamentáris demokrácia sorsáért felelősséget érző új politikai osztály pártjai és a legtagabb értelemben felfogott civil társadalom (szakszervezetek, egyházak, polgárjogi mozgalmak, önkormányzatok) erőfeszítéseinek eredményeként, mert az elitárius rendszerváltás logikájából következően egyedül ők biztosíthatják és gyorsíthatják meg a demokráciához való „társadalmi hozzáférést”, a rendszer társadalmi elsajátítását és a vele való társadalmi azonosulást. Ha ez nem történik meg, ha a demokratikus rendszer intézményi-jogi berendezkedését megteremtő politikai osztály meghasonlik, ha a demokratikus politizálás helyére a „zsákmányszerzés”, az állami források körül zajló permanens politikai háború lép, akkor a társadalom végül nemcsak az elitől vonja meg bizalmát, hanem az elitárius demokrácia egész rendszeréből is kiábrándul, sorsa hidegen hagyja: elidegenül tőle; nem látja át időben, hogy a demokrácia korlátozása vagy felgöngyöltése hogyan üt majd vissza rá; vagyis képtelenné válik a demokrácia megvédelmezésére, a hathatós demokratikus cselekvésre. Ez esetben a társadalom által „be nem lakott”, ezért rendkívül törekeny demokrácia összeomlása és a politikai háború zűrzavarából előgomolygó rendszerellenes indulatokat meglovagoló és továbbkorbácsoló gátlástalan populista rendszerrongálók és rendszerdöntők színrelépése csak idő kérdése.

Illiberális demokrácia vagy versengő autoritarizmus

A demokratikus konszolidáció elméletének egymással szembenálló koncepcióiban az útként, haladásfolyamatként elképzelt demokratikus átmenetek kissé mindig úgy jelennek meg, mint az épületes példabeszédekben a bot, amelynek tudvalévőleg két vége van, avagy inkább két „kimenete”, két ellentétes irányú végződése. Az egyik: a demokrácia, a másik a nem-demokrácia (nondemocracie). Közlelebbről: az egyik kimenet a liberális vagy poliarchikus demokrácia, a másik pedig az autoritarizmus, vagyis a tekintélyelvű uralom. Ami e kettő között van, ami nem felel meg sem a demokrácia – demok-

ráciaelméletéről demokráciaelméletre változó – „minimál feltételeinek”²⁸², sem az autoritarizmus ismert kritériumait nem meríti ki, azt – attól függően, hogy az átmenetiségben való ideiglenes vagy tartós megrekedésnek, megtorpanásnak, „múló rosszullétnek” tekintik-e, vagy pedig az átmenet egyfajta lezárulásának, végeredményének, kész politikai rendszernek – a nevezetes bot két vége felől nézve hol fél-demokráciaként (semi democracy), virtuális demokráciaként (virtual democracy), illiberális demokráciaként²⁸³ (illiberal democracy), elektorális demokráciaként²⁸⁴ (vannak ugyan választások, de korláto-

²⁸² Lásd a legtöbbet hivatkozott alapművek közül: Joseph Schumpeter: *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Harper and Row, New York, 1947; Robert Dahl: *Polyarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press, New Haven, 1971; David Held: *Models of Democracy*. Polity Press, Cambridge, 1996.; Juan J. Linz: *Totalitarian and authoritarian Regimes*. Lynne Rienner Publishers. 2000.

²⁸³ Az „illiberális” az angolszász politikaelméleti irodalomban a „szűkös, korlátozott, nem-teljes demokrácia” jelzője. Az „illiberális demokrácia” fogalmának elméletileg is megalapozott használata Fareed Zakaria munkásságához kapcsolódik (Lásd például: Fareed Zakaria: *The Rise of Illiberal Democracy*. In: Foreign Affairs, 1997. Nov-Dec. 22–43. l.) E sorok írója maga is ebben a – latinul elsődleges – jelentésében használta az elmúlt években az „illiberális” jelzőt a magyar demokratikus átmenetben formálódó új rendszer értelmezésére (Szilágyi Ákos: *Az illiberális demokrácia küszöbén*. In Népszabadság, 2008. február 10. Hétféle, 5.l., illetve: <http://nol.hu/archivum/archiv-480731>): korlátozottan liberális demokrácia, szűkösen liberális vagy egyszerűen: nem-liberális demokrácia. Az illiberális demokrácia ennyiben csakugyan nem autoritarizmust, különösképpen nem diktatúrát jelent, hanem *beszűkített demokráciát*, a szabadság-nélküliség rendjét, nem-liberális, legtöbbször populista típusú *hatalomgyakorlási módot*, amely a „renderemtő” etatizmus korporatív, erősen ideokratikus (nacionalista és/vagy vallási-fundamentalista) és autoritárius stílusú egyeduralomra épülő rendszerének felel meg. Van az „illiberális” szónak még egy – politikaelméleti szempontból kevésbé mérvadó, morális szempontból viszont annál fontosabb – jelentése latinul: *illiberális* eszerint annyi, mint *szabad emberhez nem méltó*. Az illiberális demokrácia mint korlátozottan liberális demokrácia, mint az államtól kapott-engedélyezett, állam által adagolt (és igencsak szűkösen-célzottan adagolt) szabadság *szabad emberhez nem méltó*.

²⁸⁴ Lásd: *Electoral Authoritarianism. The Dynamic of Unfree Competition* (ed. Andreas Schedler), Lynne Rienner Publishers, Boulder London, 2006.

zottan érvényesülnek a szabadságjogok és a jogállamiság); hol pedig fél-autoritarizmusként (semi-authoritarianism), puha autoritarizmusként (soft authoritarianism), választásos autoritarizmusaként (electoral authoritarianism) írják le és nevezik meg²⁸⁵.

Legújabbban egyes elemzők a „hibrid rendszerek” bizonyos – a demokrácia szabályait formálisan megőrző, de a hatalom megszerzése/megtartása szempontjából döntő fontosságú játszmákat informálisan manipuláló, a politikai versengés formálisan egyenlő feltételeit informálisan megváltoztató – típusait versengő autoritarizmusként (*competitive authoritarianism*) különböztetik meg a többi „jelzős demokráciától” (illiberális, korlátozott, irányított, szuverén demokrácia) illetve a *gyám-ság alá helyezett demokráciáktól* (tutelary democracy). A „competitive authoritarianism” versengő autoritarizmusként való fordítása első hallásra kissé homályosnak tűnhet és félrevezethető lehet. Nem az autoritárius rendszerek közötti versengésről, hanem egy olyan autoritárius modellről van ugyanis szó, amely formálisan megőrzi a demokráciákra jellemző versengő jelleget, látszólag egyenlő feltételek között működő, látszólag egyenlő esélyekkel induló és a hatalomtól látszólag független pártok látszólag szabad versengésére épül és ez a demokratikus látszat legitimálja a hatalmat autokratikusan gyakorló, ténylegesen leválthatatlan pártnak és pártvezérnek a formálisan demokratikus, informálisan antidemokratikus versenyben aratott újabb és újabb választási győzelmeit, ezzel együtt pedig magát az autokratikus rezsimet is.

Steven Levitsky és Lucan A. Way 2002-ben írt tanulmányukban²⁸⁶ rámutatnak arra, hogy ezeket a „határeseteket”, ezeket a „kevert” rend-

²⁸⁵ Lásd ehhez többek között: Marina Ottaway: *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism*. Carnegie Endowment for International Peace, 2003. A könyv szerzője Egyiptom, Azerbajdzsán, Venezuela, Horvátország és Szenegál példáján mutatja be ezt a köztes modellt. Lásd továbbá az Andreas Schedler által szerkesztett tanulmánykötetet: *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Lynne Rienner Pub, 2006.) és: Juan Linz – Stepan Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore – London, 1996.

²⁸⁶ Steven Levitsky – Lucan A. Way: *Elections Without Democracy – The Rise of a Competitive Authoritarianism*. In *Journal of Democracy*, 13. kötet, 2002. 2. szám, 51–65.l.

szereket tévesen sorolják be a demokrácia „részleges” vagy „redukált”, „korlátozott” fajtái közé, mert míg a „jelzők” a demokráciában megvalósuló politikai szabadság kisebb-nagyobb megszorítására, korlátozására, beszűkítésére utalnak, egyszersmind azt is jelzik, hogy a demokráciát nem váltotta fel más rendszer, a demokratikus átalakulás folyamata esetleg csak megtorpant vagy stagnál, de később folytatódhat. Ettől eltérően a versengő autoritarizmus olyan önálló, többé-kevésbé stabil vagy konszolidált új rendszert alkot, amelyben a demokratizálási folyamat kifulladás, a demokrácia pedig véget ér. A versengő autoritarizmus sem nem demokrácia, sem nem autokrácia, hanem valami harmadik: „Amennyire a versengő autoritarizmus innen van a demokrácián, annyira nem jut el a tiszta autoritarizmusig sem. Jóllehet a formális demokratikus szabályok manipulálása a versengő autoritarizmusban mindennapos gyakorlat, nincs szó ezek felszámolásáról, sem pedig arról, hogy a rendszer pusztá homlokzatául szolgálnának.”²⁸⁷

Ami tehát a demokratikus átmenet „botjának” egyik vége felől – a demokrácia perspektívája felől – nézve jelzős demokráciaként – irányított, illiberális, redukált, konszolidálatlan stb. demokráciaként – értelmeződik az átmenet még lezáratlan folyamatában, az a másik vége felől – a tekintélyuralmi „kimenet” felől nézve – versengő (vagy választásos) autokráciaként az átmenet nem-demokratikus, de a helyi viszonyokkal, kulturális módokkal és kódokkal összhangban levő lezárásaként, stabil, esetenként sikeresen konszolidált rendszerként.

Vagyis a versengő autoritarizmus nem tekinthető pszeudodemokráciának, virtuális vagy kirakat-demokráciának. A demokratikus játékszabályokat formálisan betartja, informálisan viszont – szükség szerint – megkerüli a hatalom; gyakran a formális jogi procedúrák messzemenő betartásával vesznek el vagy szűkítenek be szabadságjogokat, helyeznek független hatalmi ágakat, intézményeket a végrehajtó hatalom tényleges irányítása és ellenőrzése alá. Az autokratikus hatalom ily módon a demokrácia formális gyakorlásával, mindenekelőtt a szabályosan megtartott – de informálisan a hatalom javára eltoló erőviszonyoknak köszönhetően mindig a hatalom győzelmével végződő – választásokkal legitimálja magát²⁸⁸. Ebben a tekintetben

²⁸⁷ I.m. 53. l.

eltér a demokratikus és autoritárius vonásokat elegyítő olyan hibrid rendszerektől, mint az erős demokratikus intézményekre, de megnyírbált polgári szabadságjogokra épülő „kizárólagos köztársaságok” (exclusive republics), főként pedig a különféle nem-demokratikus (pontosabban a demokratikus politikai rendszeren kívüli) szereplők (pl. hadsereg vagy egyházak) vétőzási hatalmára épülő *gyámság alá helyezett demokráciák* (tutary democracy) vagy *irányított demokráciák* (guided democracy). Innen nézve a mai Oroszország már nem annyira az irányított (vagy akár túlírányított) demokrácia²⁸⁹, mint

²⁸⁸ Hadd idézzem itt a Levitsky–Wax szerzőpáros gondolatmenetét kitűnően összefoglaló és a magyar viszonyokra alkalmazó Fleck Zoltán írását, aki ugyancsak elutasítja a húsz éve tartó, de konszolidációig soha el nem jutó magyar demokratikus átmenetet „forradalmi” módon lezárni látszó „Nemzeti Együttműködés Rendszerének” illiberális vagy irányított demokráciaként való értelmezését: „A demokráciát a szabad és fair választások, a szabadságjogok széleskörű védelme, a politikai játéktér kiegyenlítettége különbözteti meg a versengő autoritarianizmustól. Demokráciában a fair választások azt is jelentik, hogy nem éri az ellenzék megtorlás, szabadon és egyenlően férnek hozzá a médiához. A versengő autoriter rezsimben tipikusan súlyosan egyenlőtlenek a gazdasági feltételek és a média használata, de nincsenek vagy ritkák a nyílt csalások és az erőszak alkalmazása. A szabadságjogok formálisan biztosítottak, és általában tiszteletben is tartják őket. A nyílt erőszak alkalmazása a tisztán autoriter rendszer felé tereli az államot. A szabadságjogok megsértésének finomabb formái azonban léteznek: a jogi represszió, az állami eszközök (adó, méltóságvédelem, a szólásszabadság korlátaival való visszaélés) politikai használata gyakori. A rendszer a félelem és öncenzúra mechanizmusaira épít, hasonlóan a klasszikus diktatúrák mindennapjaihoz. Ezek a beavatkozások nem számolják fel az ellenzékét, sőt, még csak nem is kényszerítik a rendszerből való kivonulásra, de túlmennek a demokráciával összeegyeztethetőség határain, korlátozzák az ellenzék képességét a kormányzat elleni fellépés megszervezésére. Egyenlőtlen politikai terepet teremtenek. Az állami forrásokhoz való hozzáférés, a médiaszabályozás és a jogi eszközök használata az a három kitüntetett eszközrendszer, amely egyenlőtlennek alakítja a politikai mezőt.” (Fleck Zoltán: *Lejtős pálya – a versengő autoriter rendszerekről – I–II. rész* In http://www.galamus.hu/index.php?Option=com_content&view=article&id=9013:lejtos-palya-a-versengo-autoriter-rendszerekrl&catid=37:csfleckzolta&Itemid=62.)

²⁸⁹ Lásd erről bővebben: Szilágyi Ákos: *Túlírányított demokrácia. – Orosz lecke.* Kalligram, 2011.

inkább a versengő autoritarizmus mintapéldája. A jelek szerint – mint arra a későbbiekben még visszatérek – a végrehajtó hatalom kontrolljának, ellensúlyainak és fékeinek felszámolásával, az állam autoritásának minden jogállamban tisztelt határon túli kiterjesztésével, az alkotmánybíróság politikai kasztrálásával, a jogállamiságot garantáló alkotmányt felváltó „nemzeti hitvallással”, a sajtószabadságot *ténylegesen* állami-kormányzati ellenőrzés alá helyező médiatörvénnyel, a tömegmédiák kormányzati kisajátításával, a választási körzeteket a hatalom javára átrajzoló új választási törvénnyel, a parlamenti ellenzék jogainak csorbításával és az új munkatörvénykönyvvel – Magyarország is a demokratikus átmenet efféle „szuverén” lezárása: a *versengő autoritarizmus* felé menetel 2010 áprilisa óta, ha ugyan időközben már meg nem érkezett ide.²⁹⁰

Kelet-Európában és a kelet-európai modellhez közelebb álló közép-európai és balkáni országokban a „létező szocializmus” helyére a „létező” (vagy „megvalósult”) demokrácia” lépett. Létező, tehát az, ami van: érvényességét a pusztán fennállás tényszerűsége és a társadalom szempontjából kedvező változások lehetőségébe ve-

²⁹⁰ Lásd ehhez a versengő autoritarianizmusról írt tanulmányuk kapcsán (*Elections Without Democracy – The Rise a Competitive Authoritarianism*. In *Journal of Democracy*, 13. kötet, 2002. 2. szám, 51–65.l.) már említett szerzőpáros Steven Levitsky és Lucan A. Way új könyvét: *Competitive Authoritarianism – Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge University Press, 2010. „A szerzők – írja fentebb idézett ismertetésében Fleck Zoltán – megemlítenek néhány jelenséget, amely a versengő autoriter rezsim sajátossága: az állami pénzek nagyarányú pártpolitikai folyósítása; az állami apparátus (erőszak-szervezetek, titkosszolgálat) politikai célokra való felhasználása; a vállalkozások fenyegetése, ha az ellenzékhez köthető tevékenységeket, szervezeteket támogatnak; a közszolgálati média elfoglalása, a magánmédia működésének akadályozása; a független ellenőrző, közhatalmi és jogalkalmazó intézmények pártpolitikai feltöltése, az ellenzék prominens szereplőinek büntetőjogi fenyegetése. Magyarország ma, ezek alapján, aligha tartozik a demokratikus rendszerek körébe. Bizonytalan, hogy az autoriter rezsim valamilyen formája szilárdul-e meg, vagy az ország visszatérhet a demokratizálódás útjára. Az ellenzék erőtlensége, a regionális és nemzeti hagyományok az előbbi, a nemzetközi elkötelezettség, a demokratikus államok közösségéhez fűződő kapcsolatok az utóbbi mellett szólnak.” (l.m.)

tett hit elszívargása adta: „ez a mi demokráciánk – kicsi, savanyú, de magyar!”. Ha a „létező demokráciát” a demokrácia mint perspektíva és normatív eszmény felől mutatják be, akkor a *konszolidáció* fogalma a demokrácia minőségére vonatkozik: a tekintélyuralomba való visszacsúszás – a „visszarendeződés” – veszélyének vagy populista társadalmi kísértésének megszűnését jelzi. De leírható a „létező demokrácia” a tekintélyuralom nem éppen eszményi perspektívája felől is: ez esetben nem a múlt valamilyen tekintélyuralmi alakzatába való visszarendeződés, hanem egy újfajta tekintélyuralmi „összarendeződés” eufemisztikus megnevezése lesz. A „létező demokrácia” autokratikus rendszerében nem szűnnek meg a demokratikus politikai és jogintézmények, a demokratikus procedúrák, „csupán” egy ténylegesen leválthatatlan, minden kontrolltól és alkotmányos korláttól megszabadult hatalom autoritásának ellenőrzése, irányítása, korlátozó jogalkotása alá kerülnek.

A demokrácia konszolidációjának elmaradása Magyarországon 1989 és 2011 között

Az 1989-es magyar rendszerváltás – a demokratikus átmenet – eredményeként létrejött parlamentáris demokrácia és a jogállam a magyar társadalom túlnyomó többsége számára egy távoli, titokzatos, átláthatatlan világban rekedt, ahol állandó harc folyik a hatalom konca körül, ahol ígéreteiket be nem tartó, elszámoltathatatlan kormányok követik egymást; ahol mindent áthat a korrupció; ahonnan a nép mindent várhat, csak jót nem. Mivel a demokrácia nem vált a politikai közösség legsajátabb ügyévé és legsajátabb gyakorlatává, a demokratikus hatalommal szemben is megmaradt egyfajta alapvetően *alattvalói* (vagy legjobb esetben *fogyasztói*) attitűd: az új játékszabályok fásult vagy színlelt elfogadása mellett általános maradt a szabályok lehetőség szerinti kijátszása, a lezajlott rendszerváltás társadalmi következményeibe való beletörődés időszakait pedig a dühödés és értelmetlen lázadások időszakai váltogatták. A demokrácia társadalmi elsajátításának hiánya eredményezte aztán e történetileg úgyszólván öröklött alattvalói attitűd megcson-

tosodását, ami a fél-autokratikus fordulat táptalaja lett. Márpedig *innen nézve* az egyéni és csoportos biztonságvesztés, a szüntelen egzisztencia-fenyegetések, a permanens politikai háborúskodás, a politikai korrupció, a közrend rogyadozása legfőbb okaként nem a demokratikus berendezkedésnek a társadalomtól való elszakadása és állandó távolodása, nem a demokrácia elitárius kisajátítása és egyben kiüresítése, hanem maga a demokrácia jelent meg. Ezért történhetett meg, hogy a társadalmi elkeseredés mélypontján az állampolgárok kritikus többsége azokra a populista erőkre bízta az ország kormányzását, amelyek a társadalmi és gazdasági bajokat nem a demokráciát a néptől elválasztó válaszfalak, hanem maga a demokrácia lebontásával kívánták és kívánják orvosolni, saját hatalmuk leválthatatlanságának és korszakos megörökítésének feltett szándékával.

Az új politikai osztály egyetemleges, a demokratikus baloldal pedig különös politikai felelősséggel tartozik azért, hogy húsz éven át szinte semmit nem tett a demokrácia „társadalmasításáért”, a demokrácia intézményes praxisának társadalmi elsajátításáért, és a társadalom demokratikus politikai aktivitása jószerével a négyévenkénti parlamenti választásokra korlátozódott. Sőt, a politikai osztálynak a rendszerváltásban kulcsszerepet játszó csoportjai – kezdeti helyzeti előnyüket kihasználva, erőfölényükkel visszaélve – mindinkább saját hitbizományukként, megélhetésük és gyarapodásuk eszközeként fogták fel és aknázták ki az új rendszert, végzetesen megrontva és a lejárta ezzel a demokráciát és visszatartva a politikában való tényleges részvételtől a társadalom józan, cselekvőképes, demokratikus érzületű, *ám a hatalmi politizálást átítató gyűlölködéstől és korrupciótól viszolygó* csoportjait. Ennek eredménye nemcsak a demokratikus rendszer társadalmi bázisának rohamos és következményeit tekintve végzetes összeszűkülése lett 2006–2010 között, hanem a politikai elit mind erősebb kontraszelekciója is, amely ma ott tart, hogy mind a pártpolitika, mind a parlament, mind az államapparátus még annál is rosszabb szakmai felkészültségű, erkölcsi színvonalú és politikai képességű emberek gyűjtőhelyévé vált (tisztet az egyre apadó kivételnek), mint volt a 20. század rosszemlékű és rendkívül kontraszelektív magyar tekintélyuralmi rezsimeiben.

Ha a magyar társadalom politikailag aktív többsége *sajátjának* érezte (és érezhette), megtapasztalta (és megtapasztalhatta) volna a demokráciát, használhatta és kihasználhatta volna a demokrácia biztosította önszerveződési és érdekvédelmi lehetőségeket, akkor alighanem vehemensebb választ adott volna a demokráciát ért kihívásra – mikor az egyik parlamenti párt nagyarányú választási győzelmét „forradalomként” értelmezve, nekilátott e „forradalmi önfelhatalmazás” alapján a jogállamon alapuló poliarchikus demokrácia *tényleges* felszámolásának – mint az a válasz volt, amelyet két évvel korábban adott a 300 forintos vizitdíj bevezetésére. Ha a magyar társadalom többsége nem apátiába fulladó közönnyel, hanem tömeges és kemény ellenállással válaszolt volna a liberális demokráciának mint afféle „ancien régime”-nek felülről kezdeményezett és rövid úton véghez is vitt „forradalmi” lebontására, és egy helyette közelebből nem részletezett „új rendszer” (a „Nemzeti Együttműködés Rendszere”) hatalmi diktátummal történő bevezetésére, akkor lehetett volna arról beszélni, hogy Magyarországon az átmenet végetért, a rendszer konszolidáltan működik, a demokráciával nem lehet bármit megtenni.

Amikor az összes választásra jogosult nagyjából egyharmada (a *tényleges* szavazók több mint fele) a Rend Pártjára és e párt fülbe-mászó ígéreteire adta voksát 2010 áprilisában, akkor nyilvánvalóan a rendre, a stabilitásra, a biztonságra is szavazott. Bizonyára szép számmal akadtt közöttük olyan is – az egyharmadnak talán a fele –, aki a demokratikus rendszerből eredeztetett minden társadalmi nyavalyát, korrupciót, zűrzavart, ezért kifejezetten a szabadság ellen, az alkotmányos demokrácia két évtized alatt kialakult és – minden túlbonyolítottság, tudatos játékrontás, politikai partizánháború, hideg polgárháború ellenére – működő rendszere ellen szavazott. Csakhogy már a rendpárti szavazótábor fennmaradó másik része sem a szabadság-nélküliség rendjeként, populistá voluntarizmusként képzelte el az új rendszert. Nem a médiaszabadság, a szólásszabadság, a sztrájkjog, a gyülekezési jog *tényleges* megnyirbálására, nem az Alkotmánybíróság, a Számvevőszék, a köztársasági elnök, a Nemzeti Bank végrehajtó hatalom alá terelésére, nem a visszamenő (tehát politikai célú) igazságszolgáltatásra és jogalkalmazásra, nem a gazdaságot az újabb államcsőd szélére sodró „unortodox” gazdaságpolitikára szavazott. És

biztosan nem is arra szavazott, hogy a munkavállalókat, az állampolgárokat, a véleményformáló értelmiséget, az újságírókat államfüggő alattvalókká változtassák; hogy az államot a „nemzet nevében” lefoglaló politikai párt vezére a lehető legjobb szándékkal, a lehető legszebb célok érdekében betolakodjon magánéletükbe, nevelje, irányítsa őket, dicséretben és jutalomban részesítse a jókat (az állam által felállított normákat teljesítőket), kárhoztassa és megbüntesse, vagy ilyen-olyan megvonásokkal térítse jobb belátásra a rosszakat (rosszul teljesítőket vagy a teljesítéstől vonakodókat). És akkor még nem beszélünk azokról a választókról, akik – akár elmentek szavazni, akár a nyolc éven át kormányzó baloldalból, akár általában a pártpolitikából való kiábrándultságuk miatt, akár pedig hiteles politikai alternatíva híján – el sem mentek a szavazóurnákig, jóllehet kifejezetten a szabadság rendetlen rendje mellett álltak és állnak ma is, még ha szétforgácsoltságuk, a társadalmi kohézió általános hiánya, a demokratikus tapasztalatok szegényessége miatt megvédelmezní nem voltak és egyhamar nem is lesznek képesek.

Az, ami történt világosan mutatja, hogy – rendszerváltás ide, demokratikus átmenet oda – Magyarországon az eltelt húsz év nem volt elegendő a demokrácia konszolidálására. Természetesen egy konszolidált demokráciában semmiféle hideg polgárháborúval nem lehetett volna kettészakítani és ellenségesen szembeállítani egymással a politikai közösség részeit vagy oldalait, és aligha érhetett volna a liberális demokrácia rövid története dicstelen véget a nemzeti populizmus (radikális és mérsékelt nemzeti populizmus) közös nevezőjén – részben érzelmileg, részben érdekei szerint – egyesített egzisztenciálisan lecsúszó, széles középosztályi rétegek demokrácia-ellenes lázadásával, jogállamellenes ellenforradalmával.

Különösen szemléletesen ragadta meg az antidemokratikus végzetének ezt az általános társadalmi komponensét Schein Gábor, amikor a *demokrácia mentális alapjainak* – részben öröklött, részben a rendszerváltás lebonyolítási módjából következő – *hiányában* jelölte meg a liberális jogállam és a parlamentáris demokrácia romlásának, kiüresedésének, végül pedig bukásának legfőbb okát: „*mégoly hibás döntések sem tudták volna bajba sodorni a köztársaságot, ha megszilárdultak volna a demokratikus közösségi létformák alapjai.*”

Hogy e mentális alapok mennyire gyengék, vagy mennyire legyengültek 2010-re, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy a Fidesz hatalomra kerülése után a demokrácia jogi tartalma is néhány hónap alatt kiüríthető volt. (...) A rendszerváltással kapott esély elsősorban azért siklott ki a kezünk közül, mert nem sikerült a magyar állam mentális alapjait kiemelni a szocializmus által megerősített feudális hagyományokból, ehelyett megint a szemérmetlen romlottság nyert teret. (...) A magyar lakosság túlnyomó része nem vett részt a rendszerváltásban, és ilyen viszonyok közepette később sem élhette át egyetlen pillanatra sem a demokrácia élményét. Nem érezhetett semmi különbséget a helyi és a központi hatalom viselkedésében a Kádár-rendszerhez képest. (...) A rendszerváltás mentális értelemben akkor hozhatott volna szilárd eredményeket, ha kitartó munkával elkezdtünk volna szembenézni saját erkölcsi történetünkkel, azokkal a családi szinten sokszorosan megerősített mentális mintákkal, életstratégiákkal, amelyek – sajnos a trianoni traumával sem kielégítően magyarázható módon – végrehajthatóvá tették a holokausztot úgy, ahogyan megtörtént, és támaszul szolgáltak az 1956 utáni úgynevezett konszolidációhoz. A Kádár-rendszer olyan rossz minőségű társadalmat hagyott maga után, amely kollektivista indíttatásának dacára a felelőtlenséget és a másik sorsa iránti feneketlen közönyt díjazta. Így a rendszerváltással kialakuló új uralkodó osztály – az Antall Józsefhez és az SZDSZ néhány képviselőjéhez hasonló kérlelhetetlen és feddhetetlen naivok asszisztálása mellett – ugyanazzal a mentalitással esett neki az állami vagyon hasznosítható részének, majd az állami megrendeléseken, uniós részfinanszírozással indított pályázatokon nyerhető summáknak, amilyen mentalitással 1944-ben a keresztény középosztály tagjai magával az állammal és a németekkel versengve hónapok alatt szétarabolták az elhurcolt zsidók vagyonát. A szépen sarjadó demokráciát gyorsan felzabálta a korrupció, az »aki kapja, marja« cinizmusa. A jól jövedelmező álláshelyek is ugyanolyan alkuk és egyezkedések során keltek el, ahogyan a feudális hagyományú Magyarország viszonyai közepette mindig.²⁹¹

²⁹¹ Schein Gábor: *Van másik? A Fidesz utáni jövőről*. In: Magyar Narancs, 2011. szeptember 22. 50. l. (Kiemelés – Sz. Á.)

Az idézett szenvedélyes közírói elemzés alaptételével lényegében megegyező értelemben magyar politikakutatók²⁹² – az 1867-es Kiegyezés után létrejövő gazdasági-társadalmi rendszert „színlelt kapitalizmusként” leíró Leopold Lajostól véve kölcsön a jelzőt – az 1989 utáni magyar politikai rendszert mint „színlelt demokráciát” állították szembe a „konszolidált demokráciával”, jóval azelőtt, hogy sor került volna e „színlelt demokrácia” egyáltalán nem színlelt lebontására a Fideszt kétharmados parlamenti képviselőhöz juttató 2010-es választási győzelem után kibontakozó jogállamellenes és demokráciaellenes populista „forradalom” során. Az idézett tanulmány szerzői a „színlelt” – vagy „szimulált” – demokráciát is demokráciának tekintik ugyan, csak minőségére nézve gyöngébb, felszíni vagy „híg” demokráciának²⁹³. Mintha csak azt mondanák – természetesen a politikatudomány szigorúan terminológiai nyelvén –, hogy a „elit-demokráciának” – az elitek szintjén megrekedt, a társadalom által kevésbé vagy épp egyáltalán meg nem tapasztalt, társadalmi valósággá nem vált demokráciának – híg a leve. Az 1989-ben az Ellenzéki Kerekasztal körül ülők által lényegében konszenzussal elfogadott demokratikus politikai átmenet forgatókönyve, „jogállami forradalom” – mint ismeretes – nem a többségi, hanem konszenzuális demokrácia modelljét célozta meg, csak hogy a valóságban ez a rendszer igen

²⁹² Ilonszky Gabriella–Lengyel György: *Válaszúton: Konszolidált vagy színlelt demokrácia?* In: Politikatudományi Szemle, 2009. I. szám, 7–25. l.

²⁹³ „Nem pusztán a »jelzős demokráciák« számát kívánjuk növelni ezzel a fogalommal. Úgy érvelünk, hogy az elit és a társadalom viselkedésmintáinak sajátossága, ezen belül is különösen a normaszegés indokolhatja a kategória bevezetését. A színlelt demokrácia feltételei közt az elit és a társadalom jelentős csoportjai csak imitálják a szabályok elfogadását. A normaszegő magatartás rövid távon nem szükségképpen rombolja le a demokratikus intézményeket, az intézmények nem válnak pusztá díszletekké, homlokzatokká és a szabadságjogok fennmaradnak. Azonban az elit és jelentős társadalmi csoportok normaszegő magatartásmintái ineffektívvé teszik ezeknek az intézményeknek a működését. A színlelt demokrácia is demokrácia tehát, de minőségét tekintve jelentősen elmarad a konszolidált demokráciától, miközben a pártok közötti versengésen alapuló demokratikus elitizmus intézménye nincs veszélyben, annak minősége s a hétköznapi ember biztonságérzete komoly veszélyben van.” (I. m. 9. l.)

hamar a többségi demokrácia felé mozdult el, amelyben nemcsak a pártrendszer befagyására, majd tényleges kétpárt-rendszerré válására került sor, de lehetővé vált a többség zsarnoksága és az ennek megfelelő egypárti hegemonia is, amikor a hideg polgárháborúban gyors ütemben felörlődött²⁹⁴ sajátos „kétpártállam” helyére – „forradalmi népakaratként” ünnevelt választásos államcsínnyel – az „egypártállam” uralma lépett. A *konszolidálatlan* liberális demokrácia rendszerét újabb rendszerváltás zilálta szét, újabb forradalmi átmenet kezdődött, újabb *dekonszolidáció*, a vezérelvű populista demokrácia (az „elektorális demokrácia” vagy „versengő autokrácia”) konszolidálásának perspektívájával és a konszolidálhatatlan zsarnokság kísértő veszedelmével.

A demokratikus rendszer törékenységének és instabilitásának, illiberális beszűkíthetőségének és ellenállás nélküli felszámolhatóságának oka azonban nem annyira „a demokratikus játékszabályokat illető elitkonszenzus hiányában”²⁹⁵ keresendő, mint inkább abban, hogy e konszenzus megmaradt az elitcsoportok belügyének, vagyis a társadalom – a „poszt-államszocialista” társadalom – meghatározó rétegei, nagy csoportjai vagy osztályai kimaradtak a „konszenzusereséből” és „konszenzuskötésből”. Ennek a következménye lett az, hogy a demokrácia rövid úton a zsákmányszerző, állami forrásokért marakodó pártok háborújának a terepévé és politikai eszközzévé vált. Ezekben a mindinkább élet-halál-harc jelleget öltő, dörgelemes ideológiai szölamokkal, mesés ígéretekkel, lejárató kampányokkal, egymásra szórt fantáziadús rágalomokkal igazolt zsákmányszerző hatalmi játszmákban az ideologikusan kettészakított, *de a közügyek intézéséből, a politizálás folyamatából ténylegesen kimaradt* (kirekesztett, kiszorított, avagy – ami ugyanaz – populista módon manipulált tömegként bevont) társadalom csak a szavazatmaximálás (a hatalomszerzés-hatalommegtartás) szempontjából

²⁹⁴ Ezt az örlődési folyamatot behatóan elemeztem *A kékek és a zöldek – Hideg polgárháború Magyarországon* című könyvem *Kis magyar hisztéria és Két középosztály közt egy hazáért* című harmadik és negyedik fejezetében (Palatinus Kiadó, 2010. 197–419. l.)

²⁹⁵ Ilonszky Gabriella–Lengyel György, i. m. 9. l.

volt tényező. A keresztül-kasul korrumpálódott, egyre önzőbben, egyre mohóbban, egyre felelőtlenebbül viselkedő politikai osztály az állami források saját körben való újraelosztásával, a szavazók külső hitelekkel megfinanszírozott megvesztegetésével – fokozatosan magához rontotta-korrumpálta a társadalmat is. Ez lett a magyar demokrácia végzete: a politikai osztály általános korrumpáltságát a politikai osztályból teátrálisan kivonuló populista „megvesztegethetetlenek”, „tiszták” úgy jeleníthették meg a társadalom előtt, mint a rendszer – a liberális demokrácia – romlottságát, amivel szemben – mintha csak ők maguk nem e korrumpálódott politikai osztályhoz tartoztak volna – a populista áforradalmárok nyitnak majd új, tiszta lapot a demokrácia történetében: móresre tanítják a „korrumpálódott demokráciát”, az autokrácia gatyájába rázzák végre az elkanászodott jogállamot.

A magyar demokrácia ebben az össztársadalmi értelemben vált az elmúlt húsz év alatt mindinkább színleltté (egyszersmind színlelessé), vagyis üressé, protokoll-demokráciává, olyan politikai vázzá, amelyet nem nőtt be, nem vett körül az eleven társadalom „politikai húsa”. Ezért vált lehetségessé, hogy a – saját képére és hasonlatosságára megalkotott, de önálló életre kelt *radikális populista párthoz, a Jobbikhoz képest* – mérsékeltlen nemzeti populista párt – a Fidesz – pusztán egy nagyarányú választási győzelemre hivatkozva minden komolyabb társadalmi ellenállás nélkül alig egy év leforgása alatt lebontsa a demokrácia *társadalmilag lakatlan* jogi-politikai keretét. Az egyelőre *permanens* és a gazdasági talajvesztés következtében *felgyorsuló* „fülkeforradalom” nagy dilemmája, képes lesz-e a közeljövőben „megállni”, és az „ellen-elit” saját rendszerének – az egypárti hegemoniára, a végrehajtó hatalom mindenre kiterjedő ellenőrzésére épülő „versengő” vagy „választásos autokráciának” – a konszolidációjára. Ha ugyanis erre képtelennek bizonyul, akkor az elhatalmasodó gazdasági káosz közepette az „üveggolyóként” megígért konszolidáció helyett az új rendszer bevezetői könnyen eljuthatnak a gazdasági, sőt, politikai szükségállapot bevezetéséig, a szuverén demokrácia önkényétől a szuverén uralkodó önkényéig, amely a zsarnoki típusú uralom természetéből fakadóan lényegileg konszolidálhatatlan. Amennyiben a 2010-ben hatalomra került, új rendszerváltást ígérő

és végrehajtó mérsékelt nemzeti populista erők etatista-korporativista, kaszárnyakapitalista „új rendszerének” konszolidációja megghiúsulna, miközben a jogállam és a liberális demokrácia alapintézményeinek helyreállításához szükséges – jelenleg igencsak szétforgácsolt – demokratikus társadalmi erők összefogása és hatásos fellépése elmaradna (ami igencsak valószínű), akkor a magyar társadalom már csak két katasztrofális végkifejlet – a mérsékelt populizmus szuverén demokráciájából kinövő szuverén zsarnokság és a folyamatosan erősödő radikális nemzeti populizmus nyílt diktatúrája – között „választhatna”, azaz egyáltalán nem választhatna többé.

Mindenesetre a demokráciát egyelőre részlegesen lebontó, a jogállamot kiüresítő és beszűkítő, a parlamentarizmust kiüresítő, a szabadságjogokat visszametsző, de mindenesetre nem teljesen felszámoló mérsékelt populista hatalomgyakorlást – minden imponáló erejű civil tüntetés, civilmozgalmi szervezkedés, szakszervezeti ellenállás, választói elpártolás ellenére – egyelőre nem a „demokrácia” felől éri a legsúlyosabb kihívás, hanem a fasizmussal határos radikális nemzeti populizmus felől, azok felől a politikai erők és szélesedő társadalmi bázisuk felől, amelyek keveslik a parancsuralmi erélyt, következetlennek vagy felemásnak tartják a demokrácia felszámolását, elégtelennek a nyugati demokráciáktól való elszeparálódás mértékét, akik végig akarnak menni azon az úton, amelyre a Fidesz rálépett ugyan, de eredetileg talán nem is azért, hogy végigmenjen rajta, hanem azért, hogy kiszélesítse, majd pedig megőrizze e széles választói bázisát. Nagy kérdés, hogy a társadalom által be nem lakott demokratikus rendszerben, amelynek még jogi-politikai vázát is lebontogatja most a hatalomra került mérsékelt populizmus, a gazdasági világváltság, az Európai Unió belső – pénzügyiből mindinkább társadalmiba átnövő – válsága, valamint a globális erőviszonyok általános átrendeződése közepette a mérsékelt és radikális nemzeti populizmus között folyó élesedő versengésben nem fog-e a Fidesz populizmusa szükségképpen tovább radikalizálódni, esetleg egészen a radikális nemzeti populizmussal való – akárcsak kényszerű – koalíciókötésig, vagy – a radikális nemzeti populizmus előrenyomulását, esetleges választási győzelmét megakadályozandó – a demokrácia további szűkítéséig. Csak egyvalami biztos: Magyarországra a közeljövőben

semmiféle konszolidáció nem vár: sem az, amelyet helyesebb lenne a demokratikus rendszer társadalmi elsajátításának nevezni, és amely a demokrácia stabilizálódásának felel meg; sem pedig az, amelyet – a történeti múlt ismert mintáit felelevenítő – autokratikus konszolidációnak nevezhetnénk és amely a „fülkeforradalomból” született „új rendszert”, a választásos autokráciát stabilizálhatná.

Autokratikus konszolidáció versus konszolidálhatatlan zsarnokság

Az új demokráciák – a már többször idézett konszolidációtan szerint – abban az esetben minősülnek konszolidátnak, ha elhárul a demokratikus átmenetre leselkedő legnagyobb veszély: az autoritárius visszarendeződés veszélye. Ez pedig akkor hárul el, ha létrejöttek azok a – demokratikus átmenetet irányító elitcsoportok által elfogadott – egységes játékszabályok, azok az intézményes garanciák, amelyek az autoritárius visszarendeződést, a régi erők hatalomba való visszatérését sikeresen blokkolják. Ennek legfőbb feltétele, hogy – miként a bejáratott, stabil, társadalmilag megalapozott nyugati demokráciákban – minden politikai szereplő ugyanazt a játékot játssza („the only game in town”). Az új, átmeneti, még konszolidálatlan demokráciákban ezzel szemben a régi vagy új politikai szereplők egyre-másra megtörik a játékszabályokat. Egyik-másik szereplő odáig megy, hogy az aktuális választási játszma számára kedvezőtlen kimenetelét érvénytelennek, a felálló új kormányt illegitimnek nyilvánítja, esetleg egészen másfajta játékba kezd, amelynek szabályait kizárólag ő határozza meg, és amelyben e – szükség szerint tovább változtatható – szabályok szerint ő lesz az örök „biztos befutó”: egyedül ő kerülhet ki győztesen a választási küzdelemből. A játék egységének megtörése, a játékból való sértett kivonulás és a játékkal való szembehelyezkedés, végül pedig új, saját játék (új rendszer) létrehozása oda vezet, hogy az amúgy is gyöngye, társadalmilag jószerével gyökértelen demokratikus intézmények teljesítménye tovább romlik, működésük akadozóvá válik, amúgy sem túl magas presztízsük rohamosan csökken, a parlamentarizmus kiüresedik, a jogállam erodálódik, a pártok korrumpálódnak, és így, a populista ígéretekkel

hatalomra kerülő „játékrontók” különösebb ellenállás nélkül bevezethetik saját rendszerüket, rákényszeríthetik saját szabályukat a politikából – egyszersmind a zűrzavar és korrupció legfőbb forrásaként megjelenített liberális demokráciából – is kiábrándult, megosztott és szétesett társadalomra. Nem marad hathatós politikai és társadalmi erő, amely a demokratikus rendszert megvédené, vagy legalábbis képes lenne megakadályozni az antidemokratikus fordulat sikeres végigvitelét. A játékszabályok felrúgása, a rendszert felbomlasztó „két játék”, amely esetenként a hideg vagy forró polgárháborúig is elmeget, rendszerint azzal ér kevéssé boldog véget, hogy az új játékszabályok kikényszerítői saját nem-demokratikus játékaikba kebelezik be a demokratikus intézményeket és szervezőket, lebontják a jogállamiságot, végső soron pedig a hatalomgyakorlás korlátlanágához és az uralmi elit leválthatatlanságához igazítják hozzá a demokráciát, valahogy úgy, ahogyan a mitológiai Prokrusztész igazította hozzá csonttörő kalapácsával vendégei testméretét nevezetes ágyához: ami kilógott belőle, azt lenyisszantotta, ami pedig rövidebbnek bizonyult, azt kinyújtotta. A végrehajtó hatalom karmesteri irányítása, fegyelmező pálcája, korlátozatlan ellenőrzése alá került törvényhozás, alkotmánybíróság, ügyészség, szakszervezetek, civil társadalom, média azonban sok mindennek nevezhető, csak – a fékek és egyensúlyok elvén, a pluralizmuson, a politikai váltogázáson, a pártok versengésén, a hatalmi ágak elválasztásán, a bíróságok függetlenségén, a média szabadságán, a szakszervezetek jogain alapuló – poliarchikus demokráciának nem.

A „demokratikus konszolidáció” elmélete azon mérte az „új demokráciák” szilárdságát, a végbement demokratikus átmenet visszafordíthatatlanságát, hogy létrejöttek-e azok az intézményes garanciák, megépültek-e azok a társadalmi védőgátak, amelyek elejét vehetnék a demokrácia „korrodálásának” és az ebből következő autoritárius visszarendeződésnek. Mind Andreas Schedler, mind pedig az általa hivatkozott szerzők kizárólag a *demokrácia* konszolidálásának kérdésével foglalkoznak, a demokratikus átmenetek *saját talaján* kifejlődő autokratikus rezsimek konszolidációjának – az autokratikus konszolidációnak – a kérdését fel sem vetik. Pedig a 20. századi diktatórikus rezsimek váltásai során létrejött tekintélyuralmi – nyíltan diktatórikus vagy félpármentáris – rezsimek számára is lét-

fontosságú volt a konszolidáció, csak ez – éppen megfordítva – a demokratikus „visszarendeződés” elhárulásával, az autokratikus rezsimek teljes megszilárdulásával és kieroszakolt társadalmi elfogadásával volt egyenlő. Természetesen a demokratikus visszarendeződés²⁹⁶ az ellenforradalommal, katonai puccsal, palotaforradalommal, intervenciós erők segédletével hatalomra került diktátorok és diktatórikus csoportok propagandájában úgy jelenik meg mint „nemzeti katasztrófa”; „visszazuhanás a káoszba, a politikai és gazdasági zűrzavarba, a korrupcióba” stb. stb. A diktatórikus rezsimek konszolidálása végső soron mindig ennek a demokratikus visszarendeződésnek a sikeres blokkolását jelenti.

Az autokratikus konszolidáció többnyire a hatalom átvételét követő megtorlások átmeneti fokozása után megrettent, sarokba szorított társadalomnak a „békés együttélés” jegyében (valójában a diktatórikus hatalomgyakorlás stabilizálása érdekében) föl kínált „konszolidációs ajánlattal” kezdődik (a diktatórikus hatalom „amnesztiát”, a „politikai bűnök” elengedését ígéri a társadalomnak a politikai ellenállás beszüntetése fejében; megfogadja, hogy a kialakult hatalmi status quo elfogadásáért cserébe senkivel szemben nem fogja használni ökleit, mindaddig amíg valaki át nem lépi a „konszolidációs szerződés” határait); majd a társadalom politikai elnémulásával,

²⁹⁶ Felmerülhet a kérdés, van-e egyáltalán példa efféle demokratikus visszarendeződésekre? Ez a kérdés különösen a mai magyar helyzet – a javában épülő, bár még korántsem konszolidált autokratikus rendszer – szempontjából érdemel különös figyelmet. Úgy vélem, vannak példák ilyen visszarendeződésekre is, még ha nem is túl gyakoriak és idáig – általában külső beavatkozás miatt – ritkán értek véget sikeresen, akár békés reformok, akár forradalmak útján zajlottak le. Feltétlenül ilyesféle demokratikus visszarendeződési folyamatnak tekinthető a magyar 1956, amely a személyi zsarnokság rémuralmának 1953-as bukását követően, a pártállami diktatúra elemeinek lebomlásával és lebontásával, majd pedig forradalmi lerombolásával az 1945–1948 közötti parlamentáris demokráciához és köztársasághoz kívánt visszatérni – persze szovjet katonai megszállás nélkül; hasonlóképpen demokratikus visszarendeződési folyamatként írható le az 1968-as „prágai tavasz”, csak ott a két világháború közötti és 1948-ig folytonos csehszlovák parlamentáris demokráciába kezdett „visszarendeződni” a gyors ütemben lebomló diktatórikus államszocialista rezsimek.

a magánszféra örömeibe való visszavonulásával, az uralom passzív elfogadásával folytatódik és valamilyen tartós, korszakképző uralmi rendszer megteremtésével ér véget. Amennyiben azonban az autokratikus rendszer konszolidációja – a társadalom ellenállása, a nemzetközi elismerés hiánya, gazdasági válság, a politikai vezér zsarnoki hajlamai miatt – sikertelen marad, netán a hatalom „konszolidációs ajánlatára” eleve sor sem kerül, marad vagy folytatódik a kényszerrel és megfélemlítéssel való kormányzás, amely a rendőrállami terrorig és valamilyen totalitárius jellegű rendszer kiépítéséig is fajulhat. De bármilyen durva az erőszak, és hatásos a megfélemlítés, az ilyen rendszerek ingatagok maradnak és ritkán hosszú életűek. Ahány konkrét politikai játszma és történelmi dráma – a magyar 1956-tól a csehszlovák 1968-ig, a görög „fekete századosoktól” a Pinochet vezette chile-i katonai huntán át az argentin katonai puccsokig –, annyiféle diktatórikus uralom és annyiféle konszolidációs kísérlet vagy annyiféle konszolidálhatatlan zsarnokság.

Ha egy „új demokrácia” akkor konszolidált, ha megszűnik az autokratikus visszarendeződés veszélye, akkor felmerül a kérdés: fennállt-e az 1989-es „jogállami forradalmat” és teljes rendszerváltást követően Magyarországon efféle „visszarendeződés”, valamilyen államszocialista restauráció, kommunista revans, katonai vagy belügyes puccs (például „munkásör-puccs”) veszélye legalább olyan mértékben, amilyen mértékben ez a veszély például Oroszországban 1991-ig, sőt, 1993-ig fennállt, amit csak megerősített, hogy a posztszovjet számos új szuverén államban – a kezdeti felemás demokratizálási hullám után – be is következett.²⁹⁷

²⁹⁷ A szóban forgó veszély sajátos módon éppen Oroszországban volt a leggyengébb: a demokratikus elitnek és a fővárosban összpontosuló középosztálynak két ízben is – 1991 augusztusában és 1993 októberében – sikerült egy puccsszerű, szovjet típusú visszarendeződés veszélyét elhárítania, a demokratikus rendszer alapvető vívmányait megvédelmeznie, még ha a poliarchikus demokrácia konszolidálására nem került is sor: Oroszország 1993 után csak oligarchikus ellenőrzés alatt álló és teljességgel konszolidálatlan „választásos autokráciáig”, 2000 után pedig az állam, közelebbről a végrehajtó hatalom által ellenőrzött-irányított demokrácia konszolidációjáig jutott el. Az orosz irányított demokrácia kialakulásának folyamatáról, egyes fázisairól, természetéről, illetve

Tény, hogy a szociáldemokrácia politikai színét sikeresen lefoglaló utódpart (MSZP) 1990-es kudarcát követő 1994-es nagy arányú választási győzelmét semmiféle pártállami, autokratikus visszarendeződés nem követte; a jogállam és a parlamentáris demokrácia írott, sőt íratlan játékszabályait sem írta felül a parlamentben akkor kétharmados többséggel rendelkező szocialista-liberális kormánykoalíció; nem törekedett leválthatatlan hatalomra, nem indított politikai háborút ellenfelei ellen; nem centralizálta intézményesen a hatalmat, nem rendelt minden hatalmi ágat a végrehajtó hatalom tényleges fennhatósága alá; nem követett el mindent azért, hogy az ellenzékét parlamentben és parlamenten kívül megfossza anyagi és adminisztratív forrásaitól, nem korlátozta a média szabadságát. A *parlamentáris* rendszert nemcsak nem üresítette ki, de – összhangban az 1989-ben elképzelt *konszenzusos demokrácia* alapelveivel – önkorlátozó politikai gesztusaival valamelyest még erősítette is²⁹⁸.

A szocialista-liberális koalíció a modernizáció és a gazdasági liberalizálás motorja lett és bármennyi hibát követett is el, bármennyire ott maradtak a Szocialista Párt politikai arcán az *utódpartiság* nem kifejezetten megnyerő vonásai (nómenklátúra-habitus és észjárás; a privatizációs nyertesek pártja; a pártállami múltból felködlő arcok dominanciája), ugyanakkor átütöttek ezen a levethetetlennek bizonyult politikai arcon a múltbéli örökség olyan pozitív jegyei is, mint a tárgyalási- és alku-készség, a kooperációs hajlandóság, a szakpolitikai tudás és rutin, a politikai pragmatizmus, a reform-készség, a külpolitikai „nyugatoság”, és – 2006-ig legalábbis –

a 2010-es „fülkeforradalommal” legitimált magyar illiberális demokráciával való látszólagos és tényleges hasonlóságokról és párhuzamokról lásd bővebben: Szilágyi Ákos: *Túlirányított demokrácia – Orosz lecke*, Kalligram, 2011.

²⁹⁸ Elég talán itt felidézni az alkotmányozás példáját: a kétharmados többség lehetővé tette ugyan egy új alkotmány elfogadását, mivel azonban a bal-liberális koalíció egy pusztán többségi erővel, de konszenzus nélkül kikényszerített „saját” alkotmányt ingatagnak és törekenynek ítélt, mivel mind saját politikai, mind pedig az egész ország szempontjából veszélyesnek gondolta az ellenzéki pártok és az általuk képviselt társadalmi csoportok kirekesztését az egész politikai közösség *kánonját* képező alkotmány megalkotásának folyamatából, ezért az új alkotmány elfogadását négyötödös parlamenti többséghez kötötte.

a szociális érzékenység. A politikai habitusnak és észjárásnak ezek az államszocialista Kelet-Európában *atipikus* vonásai a magyar utódpartot 1994-ben, és ezt követően még két ízben, ha nem is a legszeretettebb, de a legelviselhetőbb párttá tették a magyar társadalom többségének szemében. (Más kérdés, miért, mikor és mivel játszotta el ezt a politikai bizalmi tőkéjét az MSZP és mennyire volt ez elkerülhetetlen vagy elkerülhető.)

Akárhogy legyen is, a létező baloldal hatalomra kerülése 1994-ben (és koalíciós partnerével, az SZDSZ-szel alkotott kétharmados parlamenti többsége) nem jelentett fenyegetést a parlamentáris váltogazdaságra, a hatalmi ágak elválasztására, a bírói függetlenségre és a sajtó szabadságára, nem fenyegette és nem sújtotta visszaállamosításokkal, különadókkal a piacgazdaság szereplőit, visszamenőleges törvényalkotással az állampolgárok tömegeit (minden formális és informális befolyásszerző, nyomásgyakorló politikai törekvése lényegét tekintve belül maradt a rendszeren: mindent inkább óhajtott, mint új rendszerváltást vagy – pláne! – visszarendeződést, vagyis visszatérést a régi állampárti diktatúra rendszeréhez, amely eleve csak addig és azért állhatott fenn, mert a Szovjetunió katonai jelenléte szavatolta létét). Persze, ilyen típusú visszarendeződés – még ha történelmileg vagy politikailag lehetséges lett volna is, mint ahogy nem volt az – az utódpartnak és a hozzá kötődő társadalmi csoportoknak a legsajátabb egzisztenciális érdekeivel sem állt volna összhangban. De talán még ennél is nagyobb súllyal esett a latba az, hogy az MSZP minden óvatlan, kétértelmű, a demokrácia elveivel ellentétes lépésével – éppen „utódpartisága” miatt – a „visszarendeződés” vádját vonta volna fejére, politikai indulatokat gerjesztett volna a magyar társadalomban, általános elítélést váltott volna ki az ország szövetségeseiből, aminek politikai és gazdasági elszigetelődés lett volna a következménye. A Magyar Szocialista Párt olyannyira tartott az utódpartiság rávetülő árnyékától, hogy a politikai és gazdasági liberalizmus oltárán kész volt még saját – az államszocialista diktatúra és különösen az 1956 utáni megtorlások miatt – rossz hírbe került baloldali identitását is feláldozni: nyugatosabbnak mutatkozott a nyugatosoknál, liberálisabbnak a liberálisoknál (alighanem ezért – a demokratikus hitelesség kedvéért – lépett koalícióra a magyar liberális párttal és áldozta

föl a kedvezőbb külső megítélés kedvéért szociális céljai egy részét is, amit persze gyors népszerűségvesztés követett).

A politikai baloldal lehetett gyöngye vagy gyámoltalan a politikai harcban; nem eléggé hatékony a kormányzásban; felelőtlen az ígérgetésben, a költségvetési hiány fedezésére és a lakossági fogyasztás bővítésére fordított, az országot adócsapdába juttató hitelfelvételben; és lehetett mohó a privatizációs zsákmányszerzésben, az állami források lenyúlásában, vétkes a saját klientúra korrupciós összefonódásainak eltűrésében, de a háromszor is kormányra jutó szocialistákban az föl sem merült (és nem is igen merülhetett), hogy az elszegényedő, a demokráciából kiábránduló alsó középosztályi csoportokat a liberális demokráciával szemben mozgósítsák és megnyerjék egy baloldali populista rendszerváltásnak. A demokratikus jogállami forradalom vívmányait nem a balliberális koalíció, hanem az antiliberális nemzeti populista pártszövetség kezdte felszámolni, mint a *jogállami ellenforradalom* útjában álló gátakat és akadályokat, mint a „megdöntött” liberális „ancient régime” híveinek, a liberális „reakció”, az antipopulista „ellenforradalmárok” utolsó kapaszkodóit, mint a demokratikus rendszer ellenállásának potenciálisan veszélyes hídfőállásait, mozgósítható tartalékait. A 2002-től politikai háborúvá fajult hatalmi küzdelemben – ha rosszul, ügyetlenül, gyámoltalanul is – a balliberális koalíció inkább védte a demokratikus vívmányokat, semmint rombolta őket, jóllehet e vívmányok „saját kezéből” való kiengedése, az elitárius alapon létrejött konszenzusos demokrácia társadalmi alapra helyezése – mint a *demokratikus konszolidáció legfőbb előfeltétele* – teljességgel idegen volt és maradt is tőle: hatalomtechnológiai szempontból túlságosan költséges és kockázatos; társadalompolitikai szempontból értelmetlen, mert felesleges, ha ugyan nem egyenesen megvalósíthatatlan utópia vagy populista handabandázás. A baloldal nem csupán demokratikus érték-elkötelezettsége okán vagy a politikai szereposztás logikájából következőleg védelmezte – mindinkább egy lankadó végvári harcos kétségbeesésével – az 1989–91-ben létrejött konszenzusos demokráciát és a jogállamot, hanem azért is, mert a demokrácia és a jogállam is védelmet jelentett a számára. Csakhogy a társadalomtól is „megvédte”: mintha az új politikai rendszer csak arra lett volna jó,

hogyan az „izgága”, „okvetetlenkedő”, a legszükségesebb intézkedéseket és jogos célokat is „elszabotáló”, „ön- és közveszélyes” társadalmat új módon – új trükkökkel – küszöbölje ki a közügyek intézésének folyamatából; mintha a baloldal folyvást azt üzenté volna, „addig van a demokrácia jó kezében, ameddig a mi kezünkben van”. Ez persze végzetes öncsalás volt: egyrészt, mert a társadalmat fokozatosan elidegenítette a demokráciától; másrészt pedig, mert a társadalom *valóságos* részvétele nélkül a konszenzusos demokrácia mellett elkötelezett politikai elitcsoport *klientizálódott*, a hatalomgyakorlás „korrupciós összetevője” pedig mérhetetlenül megnőtt, ami most már nemcsak a hatalmon levőket járatta le, de velük összenőtt, magát belülről megvédeni képtelen demokráciát is rossz hírbe hozta.

Mindenesetre a demokrácia konszolidációját megakadályozó visszarendeződés Magyarországon az elmúlt húsz évben *egyszer sem a diktatorikus államszocializmus restaurációjának veszélyét vagy e rendszer valamilyen újsütetű kiadását jelentette*, hanem a két világháború közötti félpármentáris, rendies-kasztus, autokratikus félpármentáris rendszerhez való visszatérés két kísérletét: az első az úri nacionalizmus és az Antall József halála után erőre kapó szélső-jobboldali populizmus jegyében, amely – lévén a politikai erőviszonyok még kiegyensúlyozottak, a rendszer konszenzusos, a jogállamiság sem a parlamentből, sem az utcáról ki nem kezdhet – viszonylag gyorsan megbukott; a második pedig a mérsékelt és radikális nemzeti populizmus összetartása, a nemzeti kaszárnyakapitalizmus és a korporativista, tekintélyuralmi állam jegyében, amelynek kiépülése 2010 áprilisa óta szinte akadálytalanul, egyfolytában zajlik.

Visszarendeződés vagy új rendszer

Magyarországon 2010-ben, a demokrácia konszolidációjáért folyó csata eldőlt: a demokrácia konszolidációja helyett forradalmi gyorsaságú lebontása következett be. A populista narratívában²⁹⁹ a parlamentáris

²⁹⁹ Ezt a narratívát e sorok írója behatóan elemezte *A populista* című könyvében (Szilágyi Ákos: *A populista. A politikai mese morfológiája*. Élet és Irodalom kiadása, 2010.)

demokrácia úgy jelent meg, mint a nemzetet végpusztulással fenyegető, szuverén érdekérvényesítésében és önvédelmében (!) meggátló nyűgök és béklyók kívülről – külső és belső ellenségek, árulók, harácsoló gonoszok által – népre és nemzetre kényszerített rendszere; mint a nemzeti erőforrások globálkapitalista kiszivattyúzását a legrafináltabb módon legitimáló ideológia; mint a káosz, a bizonytalanság, a totális korrupció eredendően konszolidálhatatlan rendszere, amit le kell bontani vagy legalábbis határozottan be kell szűkíteni, a választásokra kell korlátozni ahhoz, hogy konszolidálható rendszer jöjjön létre, szilárd rendszer, melyben semmiféle „másik hatalmi ág”, alkotmánybíróság, szakmai szervezet, érdekképviselő, helyi autonómia, főként pedig semmiféle nemzetközi pénzügyi és politikai instancia, európai uniós bizottság, nyugati nagykövetségek, kormányok, miniszterek, külföldi sajtó nem korlátozhatja, hátráltathatja, béníthatja meg a szuverenitását teljes körűen helyreállító nemzetállamot, közelebből a végrehajtóhatalmat (még közelebből a végrehajtó hatalom egyszemélyi birtokosát) a radikális, nemzetmentő cselekvésben és egy olyan rendszer létrehozásában, amely „csak” abban különbözik a liberális demokrácia rendszertől, hogy benne *leválthatatlanul* a nemzet van hatalmon.

Nagy kérdés persze, lehet-e egyáltalán visszarendeződésről beszélni ebben az esetben? Értelmezhető-e ez az autokratikus fordulat egy korábbi állapothoz való visszatérésként, főként akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy ezt a korábbi rendszert nemcsak több mint fél évszázados távolság választja el jelenünktől, hanem hogy e fél évszázad alatt a magyar társadalom – történelmi kataklizmák, világháború, népiirtás, kitelepítés, kivándorlás, forradalmak és ellenforradalmak, újabb és újabb etatista modernizációs hullámok következtében – mind szociológiai szerkezetét, mind mentalitását tekintve minden szegmensében mélyrehatóan megváltozott, nem beszélve azokról a merőben új kihívásokról, amelyekkel itt és most – a jelenben – találja szembe magát. A visszamenő igazságtétel³⁰⁰; a visszamenőle-

³⁰⁰ Lásd ehhez Bencze György régi, de mindmáig alapvető dilemmákat megfogalmazó előadását: Bencze György: *Az igazságtételről Burke és Lassale nyomán* (In: Bencze György: *Politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. L'Harmattan, 2007. 159–171.l.)

ges törvénykezés szélesedő gyakorlata a visszamenőleges szankcionálással együtt; törvény szerint járó és évekkel korábban megkapott juttatások visszafizettetése utóbb meghozott törvények és rendeletek alapján; sok évvel vagy évtizeddel korábban (olykor még csak nem is a régi rendszerben) elnyert és viselt hivatalos címek és rangok, megkapott állami díjak nyilvános kipellengérezéssel egybekötött visszavonása azon az alapon, hogy az illető író, művész, tudós, közszereplő valamilyen tetteivel vagy kijelentésével – a végrehajtó hatalom szuverén *politikai* értelmezése és megfellebbezhetetlen *politikai* ítélete szerint – méltatlanná vált rá; közterek nevének és építészeti képének visszamenőleges helyreállítása (azaz utcanév-, emléktábla- és köztéri szobor-cserék) – mindez együttvéve valamiféle *szimbolikus restaurációra* utal, de nem annyira valóságos, mint inkább *színtelt restaurációra*, amelyben a magát korszakosnak álmódó hatalom új identitást építő önreprezentációja mellett a politikai megfélemlítés és féken tartó zsarolás szándéka is jól kitapintható („ha sokat ugrálsz, elvesszük a Kossuth-díjad” vagy nem fizetjük ki a „nemzet színésze”, a „filmművészet mestere” címmel együtt járó havi apanázst). Ez a szimbolikus restauráció azonban csak elfedi az új hatalom cseppet sem *konzervatív-reakciós*, hanem egyértelműen *pszeudoforradalmi-populista* természetét: az épülő új rendszer természetét, amelynek vajmi kevés köze van az úri Magyarország ellenforradalmi úton restaurált és beszűkített parlamentáris tekintélyuralmi rendszeréhez, annál több politikai és ideológiai szállal kötődik viszont a Gömbös Gyula megálmodta, de halála miatt megghiúsult „korporatív munkaállam” eszméjéhez, illetve azokhoz a nemzeti populista rezsimekhez, amelyek az 1930-as évek Dél-Európájában valósultak meg – Olaszországban a fasiszta Mussolini, Portugáliában a „békés forradalom” vezére, Salazar, Spanyolországban pedig a véres polgárháborúból győztesen kikerülő falangista Franco tábornok vezetésével.

De bármily sok és meggyőző történelmi párhuzamot vagy analógiát találunk is a magyar demokráciát (és vele a jogállamot, a köztársaságot) leváltó (vagy legalábbis az autokratikus hatalomgyakorlás zárójelei közé helyező) jelenlegi rendszer és a hasonló körülmények között ugyancsak demokráciákat leváltó más európai rendszerek

között, van közöttük egy lényeges és a magyar demokrácia jövőjére nézve némi reménnyel kecsegtető különbség. Az, ami 2002, de különösen 2010 óta történt és történik Magyarországon, nem a demokratikus rendszeren kívüli erők műve, hanem a demokratikus rendszert létrehozó, e rendszerben megerősödött és hatalomra jutott pártoké, bizonyos értelemben tehát *a demokrácia felszámolása* nem véletlen baleset, nem külső erők ármánya vagy belső erők morális elvetemültségének a műve, hanem *a demokratikus rendszer legsajátabb, legbensőbb fejleménye*: a demokratikus átalakulás politikai végkifejlete, amelynek okai is végsőleg magának ennek az átalakulásnak a menetében és tényleges lefolyási módjában keresendők.

A bomlási tünetek és a reakciók hasonlósága (immár nemcsak Magyarországon, hanem szinte egész Európában) abból ered, hogy az 1929-es nagy gazdasági világválság következményei és kísértései rendkívül hasonlóak ahhoz, amelyek a 2008-ban kirobbant és azóta csak mélyülő globális gazdasági válságot kísérik. Ezt az általános válságot Magyarországon csak megtetézi és kielezi a demokrácia helyi politikai válsága és a rá adott populista válasz. Rossz válasz, de nem a semmiből született és nem vezethető le a populista párt vagy pártvezér fanatikus hatalomakarárásából sem, jöllehet az autoritárius rendszerek természetéből fakadóan a politikai vezető személyes karaktervonásai közvetlenül az egész politikai rendszer arculatát meghatározhatják. Oda kívánok kilyukadni, hogy a jórészt a dél-amerikai és dél-európai diktatúrák (általában katonai diktatúrák) demokratikus átalakulásának menetére alkalmazott konszolidáció-fogalom (konszolidált az a demokrácia, amelyben nem lehetséges antidemokratikus visszarendeződés) nem alkalmas annak a nem-demokratikus rendszernek a leírására, amely tíz évvel ezelőtt Oroszországban jött létre a végrehajtó hatalom „kiagyazódása” és autokratikus gyakorlása jegyében, a demokratikus homlokzat érintetlenül hagyásával, és amely ma van létrejövőben – még hozzá rohamléptekkel – Magyarországon.

Általában a liberális demokrácia rossz kormányzásából, a gazdasági válságra adott inadekvát válaszaiból, szétzilálódásából, delegitimizálódásából kinövő populista nemzeti rezsimeket – még ha a populista erők a demokratikus játékszabályok állandó megsértésével

nagy mértékben hozzá is járulnak a demokratikus rendszer eróziójához és lejáratódásához – nem lehet a visszarendeződés interpretációs sémájával leírni. A nemzeti populista rendszerek nem a demokráciát (a demokratikus átmenetet, a demokrácia kísérletét) megelőző régi (vagy még a réginél is régibb) autokratikus rendszer restaurálását jelentik, hanem új rendszert képeznek. Az első világháborút követően általában vesztes országokban kialakult gyöngye, törékeny, válságról-válságra botladozó polgári demokráciák romlásának és bomlásának végső hozadéka – mondhatnánk: *demokratikus bomlástermék* – volt a radikális nemzeti populizmus, a demokráciát felszámoló totális állam és totalitárius társadalom.

A demokratikus konszolidáció koncepcusa mint a Magyarországon lezajló demokrácia-szűkítő, jogállam-szűkítő államvezérelt nemzeti populista pszeudoforradalom értelmezésének kerete, teljességgel használhatatlan. Ez esetben ugyanis sincs szó visszarendeződésről: a társadalmilag megalapozatlan, elitisztikus, az egész társadalmat érintő döntésekhez szükséges elitkonszenzust és a társadalmi konszenzust egyaránt nélkülöző, ezért az érdeellentétek kezelésére mindinkább képtelen, a néptől és az elit nagy részétől elhagyott vagy elárult, a korrupció, a kormányzati tehetetlenkedés, az országot az államcsőd közelébe sodró globális pénzügyi válság következtében nagy mértékben lejáratódott liberális demokrácia delegitimizálódásából, akut válságából táplálkozó rendszerellenes populista „forradalmat” a demokratikus rendszer érlelte meg, hordta ki mintegy „politikai méhében”. Az álforradalmi populista demokrácia („szuverén demokrácia”, „irányított demokrácia”, „versengő autokrácia”) a *poliarchiát* mint „bűnös, liberális anarchiát” a *demokratikus akaratképzés és hatalomgyakorlás minden szintjén megtörte és felszámolásán dolgozik*; a konszenzus-kényszert már a politikai osztály szintjén sem ismeri (sőt, ennek hiányát elitellenességgént, a „bűnös elit”, az „új arisztokrácia” kiszorításaként viszi színre); a demokratikus hatalommegosztás intézményeit, a demokratikus procedúrákat, az emberi, politikai, szociális jogokat, a demokratikus alapértékeket az új „államforradalom” eredményeként létrejött parlamentáris egy-pártrendszer *legitimációs csomagolópapírjává* silányítja, amelyben az új, nemzeti populista rendszert megpróbálják országnak és világnak

kifogástalan (vagy épp csak egy-egy jogszabályi rendelkezés szintjén kifogásolható) európai demokráciaként eladni.

A dél-amerikai és dél-európai demokratikus átmenetekre kidolgozott konszolidáció-elmélet egyáltalán nem foglalkozik a demokráciák diktatúrába való átmenetének lehetőségével, a demokráciák „önfelszámolásának” vagy „öngyilkosságának” – az úgynevezett „weimarizálódásnak” – a példáival, amelyek nem írhatók le visszarendeződésként. Már pusztán azért sem, mert a demokratikus rendszer elleni puccs ezekben az esetekben gyakran nem megelőzi, hanem követi a választásokat, amikor is a választásokon győztes populista párt győzelmét – teljesen önkényesen, a parlamentáris demokrácia alapelvét semmibe véve – úgy értelmezi, mint felhatalmazást a demokrácia részleges vagy teljes felszámolására. (Részleges felszámolására, *amíg* a szuverén önkénynek legalább külső korlátai vannak, például *amíg* az ország, amelyben a populista párt hatalomra jutott, egy demokratikus államszövetség tagja). A liberális demokrácia korlátozására vagy likvidálására természetesen a választók többsége a válsággal küszködő, erodálódó demokráciákban sem adott semmiféle felhatalmazást senkinek, csak hogy ezt ilyenkor már nem lehet számon kérni: a szavazatokat nem lehet visszavonni, a választás forradalomként való értelmezését pedig nem ajánlatos megkérdőjelezni. Az ilyen úton hatalomra került populista párt radikalizmusának fokától vagy fokozódásától függően vagy megmaradnak a parlamentáris demokrácia összes vagy egyes procedurális külsőségei, vagy nem maradnak meg; vagy tartanak választásokat, vagy nem tartanak, de ha tartanak, akkor azok irányított választások lesznek, amelyek csak arra valók, hogy megerősítsék a választásokat irányító, ténylegesen – erőszak vagy káosz nélkül – leválthatatlanná vált hatalmat³⁰¹.

³⁰¹ A két világháború közötti radikális és mérsékelt nemzeti populista rezsimektől eltérően a magukat olykor „szuverén demokráciaként” ünneplő újfajta populista rezsimekben (melyekben persze a szóban forgó szuverenitás a politikai vezér szuverenitásával azonos és a hübriszel határos), nem számolják föl teljesen a demokráciát, „csak” addig a pontig, *ameddig a szabadság rendje kockázatot jelent a hatalom megtartására nézve*. Ezért is nevezik őket olykor „redukált” vagy „csökevényes” demokráciáknak” (diminished subtype of democracy). Andreas Schedler – a versengő autoritarizmus elméletéhez

A „weimarizálódás” azonban folyamat, nem egyszeri aktus; nem feltétlenül azon a ponton, azzal a párttal és azzal a rendszerrel fejeződik be, amellyel kezdetét vette a liberális (poliarchikus) demokráciának – a demokratikus látszat fenntartása mellett történő – felszámolása. Ha az új, mérsékelt populista rendszer képtelen azoknak a gazdasági, szociális konfliktusoknak a kezelésére, amelyek már a liberális demokráciát is aláásták, lejáratták, felbomlasztották; ha az új rendszert sem lehet konszolidálni, akkor a társadalom többségének fokozódó passzivitása – politika-ellenessége, politikából való kiábrándulása és kivonulása –, illetve az új rendszer elitjének elszigetelődése mellett a politikailag aktív, elitellenes, demokrácia-ellenes radikális kisebbség is kerülhet olyan helyzetbe, hogy a hatalmat egy politikailag kedvező pillanatban (például a világhatalmi erőviszonyok drámai gyorsaságú eltolódása, világraszóló pénzügyi összeomlás, helyi államcsőd, államszövetségek meglazulása vagy széthullása idején) megszerezheti, hogy aztán már a maga módján vigye végig a demokrácia-ellenes populista forradalmat, a „féldemokráciából”, a „színelte demokráciából” valóságos – *társadalomtipológiai értelemben* – fasiszta típusú államkapitalista diktatúrát csinálva.

Ennek a politikai végkifejlésnek a lehetősége a mai felemás és teljességgel konszolidálatlan magyar populista rendszerben is ott lappang, és ha megvalósulása korántsem elkerülhetetlen fátum, va-

közelálló értelemben, csak fordított előjellel – „elektorális demokráciának” nevezi az ilyen rendszereket, hiszen a diktatúráktól eltérően szabályos időközönként – annak alkotmányos rendje és módja szerint – választásokat tartanak bennük, csak éppen – az adminisztratív és anyagi erőforrások, a médiahatalom egyenlőtlen elosztásával – úgy alakítva a választások menetét, hogy mindig azok kerüljenek ki belőlük győztesen, akik ezt a rendszer fölépítették és uralják. Nem a pártok szerzik meg itt a hatalmat, hanem a hatalom szerez magának pártokat, amelyek mint a hatalom ujjaira húzott bábok engedelmesen megszavaznak és még engedelmesebben szavazásra előterjesztenek bármit, amire a hatalom parancsot ad nekik. Az ellenzéknek ebben a bábjátékban csak az a szerepe, hogy pusztán léteével bizonyítsa a hatalmi rendszer demokratikus és parlamentáris jellegét, egyben tanúsítsa a leválthatatlannul erős, népszerű hatalommal való szembeszegülés reménytelenségét, mindenféle ellenzékiesség erőtlenségét, gyámoltalanságát, felkészületlenségét a hatalom átvételére.

lószerűsége ma összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint valamilyen liberális „visszarendeződés”, a demokrácia és a jogállam *társadalmi visszavétele* útján. Ez utóbbihoz a mára minden korábbinál nagyobb apátiába süllyedt, politikai pártokból kiábrándult, egzisztenciálisan immár nemcsak gazdaságilag, de politikailag is fenyegetett, magánvilágokba visszahúzódó társadalmi többség csodás politikai ébredésére, hathatós megszerveződésére, rendkívül intenzív demokratikus aktivitására volna szükség. Magán a hegemonisztikus uralomra berendezkedő, egyelőre mérsékelt populista párton kívül ugyanis más erő *ez idő szerint* nincs egy radikális populista végkifejlet elhárítására. Persze, az sem kizárt, hogy minél komolyabbá válik a *radikális rivális* kihívása a mérsékelt populista hatalom számára, annál messzebb megy el a radikális populizmus retorikájának, ötleteinek átvételében, annál elmosódottabb lesz a határ a kétféle populizmus között, annál több gesztust és engedményt tesz – ugyanazon a politikai mezőn fellépő – radikális ellenfelének, hogy így tartsa vissza saját választói bázisának átvándorlását (vagy így vonzza magához a radikális populista bázis egy részét), olyannyira, hogy a végén már saját szülőanyjuk – a magyar demokrácia – sem tudja majd őket megkülönböztetni egymástól.

Gombár Csaba – Mi tartja egyben a magyar társadalmat?

„There is no such thing as society” – Margaret Thatcher

A konszolidáció kérdéséhez

„Kibázták velünk, mágyárokkal, de mindegy, urám, én elmennék magával biciklizni!” – jegyezte fel Bartos Tibor Kassák Lajos szavait egy beszélgetésük alkalmával. Nem lenne könnyű eldönteni – ha kellene egyáltalán –, hogy Kassák a „magyarokon” nemzetet, társadalmat, vagy állampolgárokat értett-e. A konszolidáció kérdésén gondolkodva azonban úgy találom, hogy ennek tisztázásáért érdemes feltételezni – netán belátni! – azt, hogy a társadalmat az állam teremti és tartja fenn. Ez elsőre nem nyilvánvaló, főleg nem, ha a nemzet fogalmát összekeverjük a társadalom fogalmával. Ezért az alábbiakban azzal a céllal írok, hogy világosabbá váljon a társadalom és a nemzet fogalma közötti különbség.

Ha a társadalom fogalmán egy jellegzetesen, politika által keretezett és rendezett embercsoportot értünk – lévén a politika a társadalom konstitutív eleme; továbbá, ha a magyar társadalomról, mint sajátos jel- és szokásrendszere, történelmileg alakult öntudata és önelnevezése következtében megkülönböztethető embercsoportról beszélünk; valamint, ha a szolid szót nem keverjük össze a szelíddel, hanem megszilárdításként, megszilárdulásként, megerősödésként, integráltsággként, stb. értjük – akkor a magyarországi konszolidáció szempontjából nem közömbös az a kérdés, melyek a magyar népesség összetartó elemei, mi tartja egyben a magyar társadalmat.

Továbbá, ha valaki kormányon, vagy kormányhatalom elnyerésének reményében, konszolidációról beszél, akkor az elveivel és cél-

Gombár Csaba – Mi tartja egyben a magyar társadalmat?

jaival összhangban lévő, általa uralt, vagy uralni remélt politikai tér népességét összetartó elemek megszilárdításáról beszél. Megtehető ez szemlélődő jelleggel is, de csak annak észben tartásával, hogy konszolidálni csak az erő pozíciójából lehet.

A konszolidációról folytatott Korridor-vitáinkon arra lyukadtunk ki, hogy a konszolidáció szó nem egy csiszolt lapokkal villogó gyémántfogalom. A társadalom viszont – épp ellenkezőleg, mint a konszolidáció fogalma – felettébb sokoldalú és összetett jelentésű. Meggyegettünk tehát, hogy mindenki a vállalt résztémájában mélyed el, s eszünk ágában sincs a konszolidáció szóból tudományos fogalmat faragni, valamiféle konszolidáció elméletet kikeverni. Ehhez tartom magam.

Társadalom és politika

Vetnék ezért egy pillantást arra, aminek a konszolidációjáról szerzőtársaim szólnak, bármekkora óvatlanságnak tetszik is ez. Hiszen a társadalom maga – magyar jelző nélkül is – a némileg túlhajtott erőfeszítések következtében a „társadalomkutatás alkalmatlan tárgyává lett”. Oly sok, nem csupán ellentmondó, de egymást kizáró, egymást kioltó teória épült bele a társadalom fogalmába, hogy ha lehetne, jobb volna ezeket valahol az útszélen hagyni. Így van ez persze a nemzet, a nép, az állam, stb. fogalmak esetében is. De ha magyarázatokkal túlterhelt fogalom is a társadalom fogalma, nem lehetünk meg nélküle, mert a nagy, a politika által konstituált embercsoportokra nincs más megnevezésünk. A fogalmilag nagyjából – de csak nagyjából – egyterjedelmű társadalom és állam szavak pedig se nem szinonimák, de nem is harmonizáló eszmék és praxisok foglaltai. Egy társadalomhoz való tartozás persze állampolgárságot is jelent, hisz az eszmékből és a napi gyakorlatot rendező intézményekből összetevődő állam csak polgárai, az államatagok által az ami. Ebbe azonban az a paradox jelenség is beletartozik, hogy – különféle érdekek által indítva és konfliktusos értékektől vezérelve – állampolgári jogon, de akár illegálisan is, szembeszegülhetünk ezen, általunk alkotott állammal. A társadalommá összeálló, együtt élő, összeforrt és vala-

miként együtt is működő embereknel ugyanis másról van szó, nem csupán a régifajta, vagy az újkori állam működése során kifejlődő intézményekről és működésmódokról. A társadalom mindig több, és mint fogalom többet fog át, mint a rendezettség és vezérlésre irányuló állami praxis és institúció, hisz a társadalom a konszenzusz-disszenzus síkján imbolygó, az intézményes állami gyakorlatot vitató, elvető, néha felfordító egyéneket és embercsoportokat is magában foglalja.

A hazai közbeszédben kevés olyan fogalom van, amit oly zavarosan és félrevezetően használnánk, mint politika szót, amely egyszerre jelöli érdekmegjelenítő erők küzdelmét is, a sajátos intézményi eljárásokat is, az államépítő és államromboló mozgalmakat is; legtöbbször viszont a mellébeszélés sima fedőfogalma, mert a megszólaló nem akar megnevezni senkit és semmit („a politika nem engedi” – halljuk számtalanszor). A politikum általános fogalma, illetve a politika, mint rendszer és intézményes gyakorlat (az újkorban megjelenő állampolitika, pártpolitika, még újabban pedig a közpolitika által jelezve) mindezen előbbi szózavar felett lebeg. A politikum az „ember közöttinek” az általános fogalma, történelmileg különféle együttlétet konstituáló elem, a politika pedig az előzőnek történelmileg konkrétan, ezer változatban való, az egymásnak ellentmondó, a mindig szinte megoldhatatlannak tetsző feladatok közti megjelenése az együttlét ilyen-olyan biztosítása végett. A politikum konkrét realitásaként a hétköznapi, éppen adott intézményi keretek közt bukdácsoló politika, azaz a teremtő és termékeny társadalmi zűrzavarban sziszifuszi erőfeszítésekkel rendet formáló állampolitika alakítja ki mindig – még ha történelmileg ideig-óráig is – azokat a kohéziós elemeket, amelynek eredményeként társadalomról és a társadalom konszolidációjáról egyáltalán szólhatni. A politikum és a politika szó közötti különbség elvont, filozofikus jelentőségű, de annak hangsúlyos figyelembevétele, hogy – tekintet nélkül valamely politikai entitás milyenségére, vagy méretére, formájára – nincs emberi együttlét ez az együttlétet biztosító valamiféle politikai keretezettség nélkül, amely összefogja – azt kell mondanunk: természetesen – a mindig konfliktusokban élő népeiséget. Kínlódva, vagy kevésbé kínlódva, de valamilyen for-

mában együtt élünk, és az hogy együtt élünk – hordában, birodalomban, vagy egy devolúciós és a nemzetközi integrációs hálózatba épülő úgynevezett modern államban –, az egyrészt a politikum terében történik, másrészt az akaratlagos, intézményesült, konkrét politika által történik. Egyszerűen szólva, emberként politikára vagyunk ítélve, s emberként a politikum teréből kilépni nem tudunk – noha alattvalóként, vagy állampolgárként lehetünk közömbösek, akár fűtyülhetünk is a konkrétan megnyilvánuló politikára, miközben annak intézői, retorziókkal terhelten, ránk is fűtyülhetnek a nemtörődömség, de a büntetés értelmében is – ha már egyszer fűtyörészünk ebben a sötétségben.

A társadalom tehát – állítjuk – a politikum terében képződött meg konkrét politikai folyamatok által. Nem is olyan régóta létezik, de amióta van, visszaható és viszonyító értelemben használjuk e szót „az idők kezdetéig”, akárcsak az állam szó esetében. Valahogy úgy – ha ez vitatható is –, hogy ami előzőleg volt, az részben a később előállónak még csak gyerekes, kialakulatlan formája. Úgy beszélünk törzsi társadalomról, meg római államról, mint valami természetes tudotról, mintha tényleg társadalomról, vagy államról lenne szó. Holott ezekben a régiségekben az emberek csoportja, halmaz, s a köztük lévő kapcsolat minőségileg egészen más volt, mint amit 3–400 év óta társadalmon, illetve államon értünk – amióta ezek a jelenség-együttesek és a rávonatkozó szavak egyáltalán léteznek. De érdemes-e vitába keveredni szóhasználati kérdéseken, ha I. István királyunkat államalapítónak nevezzük, aki pedig tűzzel, vassal és a „Krisztus testében egyesülő”, az akkori jövő megnyerhetőségére alapozott hittel nem állammá, hanem egy európai keresztény regnummá, azaz királysággá formálta az országot? Mivelhogy akkoriban államnak még híre-hamva se volt. Mondhatni, nem érdemes. És persze, ha már engedékenyen, a szimbolikus dátum, a vesztfáliai béke korától kialakult államot (gondolatát, valóságát, nevét) visszahatóan és viszonyítóan használjuk minden előzőleg volt politikai entitás hozzávetőleges jelöléseként, s azt legfeljebb régifajta államnak mondjuk, akkor elfogadható ez a társadalom szó esetében is. Csak-hogy ettől még megválaszolatlan marad a kérdés: mi tartja egyben társadalmunkat?

Nemzet és állam

Ha mármost valakinek nekiszegezzük a kérdést, hogy mi tartja egyben a magyar társadalmat (miként ezt játékosan kipróbáltam), elsősorban valami pesti viccre gyanakszik. De ha ragaszkodunk a válaszhhoz, akkor kapásból már sorjáznak is az ötletek, mégpedig mint: tehetetlenség, megszokás, röghöz kötöttség, veszély, viszály, lojalitás, erőszak, hatalom, közöny, stb. Megemlíttetett még a vezéregyéniségbe vetett hit, a paternalista etatizmus, de az egymás iránti kölcsönös utálat is, valamint a balsors. És persze – egy kicsit elkomolyodva – felsoroltatik a nyelv, a történelem és a kultúra, s volt, aki azt mondta, hogy – a kedvemért (?) – még szóba jöhet az állam is. Nagyjából ennyi.

A közös érdek, a közös intézményekbe fektetett bizalom, netán együttérzés, stb. a válaszokban nem került elő. Persze, nem is vette senki igazán komolyan ezt a kérdést, mert egyáltalán, hogy merülhet ez fel? A szétesés, szétesettség szó, mint az egyben-levés ellentéte, ugyan fel-felmerül a társadalom kapcsán, de nem úgy, mint a francia vagy az ukrán társadalom szétesése, hanem szűkebb értelemben: francia vagy az ukrán társadalom valamilyen formációja, rezsimje szokott csak szétesni. A kérdés tehát a legtöbb ember számára értelmetlen, érthetetlen és felesleges, hiszen a magyar társadalom nem akart és most sem akar szétszédni, világgá menni.

A válaszra kényszerülteket a kérdés nem készíteti arra, hogy különbséget tegyenek társadalom, nemzet, nép, vagy állam között. S az ország fogalmát még meg sem említettük. Az országról csak azt tartjuk, hogy egy topográfiai jelölés, hisz az újkori államok politikai térszerkezete során ilyen képzetünk alakult. Noha például a magyarok „uruszága” sem eredetében, sem pedig múltjában és beláthatatlan jövőjében nem egyszerűen egy fixált területi elnevezés, hanem inkább rugalmas politikai képződmény különféle népekkel, s változó politikai határokkal. Ugyanakkor makacs képződmény, s ha nem nyílik meg alatta a föld, az ország – akárcsak a társadalom – sérülten, torzan (ellenkező esetben kikerekedve és virágozva) ugyan, de nagyjából ott van, ahol szokott lenni. Engedjük meg – ez legalább is különös. Különös még akkor is, ha vannak is olyan kivételek, mint Poroszország, amely a poroszokkal együtt már csak történelem.

Bevallhatjuk, hogy nem azon szoktunk meditatálni, hogy mi tart össze egy társadalmat, annál inkább azon, hogy mi osztja meg, mitől válik ketté, intézményei mitől omlanak össze. E nehézségek, illetve veszélyek azonban csak, mint a kohézió romlásának fokozatai jelennek meg, s nem úgy, mint az adott társadalom feloldódása valami másban, vagy elpárolgása a levegőégbe. Sok szó esik a szétesésről, összeroppanásról, ezernyi veszélyről, ami megbontja a társadalom egységét. De vitáink e vonatkozású önkéntelen, meggondolatlan, mérlegeletlen premisszája, hogy a társadalom, ha nem piszkálják, ha nem üti fel fejét pártütés, és azt kívülről nem szítják (mi a társadalom külseje?), akkor a társadalom magától, a maga természete szerint már eleve egyben van. Mintha a társadalom – kereken, egyben – csak úgy megvolna magától. Legalábbis a közbeszédben, a politizálásban ez az, ami minduntalan tetten érhető.

Más a helyzet a közfigyelem érdeklődésének közepéből mára kiesett szociológia tudományában. Már tudománytörténetileg legalábbis. A szociológia, vagyis a társadalom tudományának XIX. századi alapítóit még igencsak érdekelt, hogy mi az a társadalom, s mi tart egybe e címke alatt különböző méretű embercsoportokat. A francia August Comte, vagy az angol Herbert Spencer pozitíve törekedett leírni és értelmezni, hogy mi a társadalom. Hasonlóképpen Emil Durkheim, aki a társadalmi integrációt, az egyben tartó mechanizmust vizsgálta, ami ezt a társadalomnak nevezett valamit összetartja.

Amikor Somlai Péter barátomnak is feltettem a kérdést, hogy ugyanis mi tartja egyben a társadalmat, nem egy szóval válaszolt, hanem leszögezte, majd kifejtette, hogy a társadalom, mint olyan, mára a társadalomtudományi kutatás alkalmatlan tárgyává lett – s okulásomra elküldte Durkheim elméletének sorsáról írt tanulmányát. Emlékeztet arra, hogy Durkheim bízott abban, hogy egy társadalom egyúttal közösség is lehet; mint a társadalom kutatója azonban nem hunyhatta be szemét a gazdasági válságok, az osztályharc, stb. centrifugális tényezői előtt, s az ilyesmiket az anómia (a társadalmat egyben tartó normák hiánya) névvel illette.

Ebből lett a baj – vélem én – mivel az anómia szó képzeletmozdító, s eleve érdekesebb, mint a bajhiányos tökély. S mivel baj egyéb-

ként is mindig bőven van, ki is követeli magának a magyarázatokat. Így aztán a XX. század szociológiája – miközben tipródott ugyan a közérdek, az integráció, a bizalom, a szolidaritás fogalmai körül is – jóval nagyobb figyelmet szentelt az anómiáknak, a devianciáknak, a társadalmi patológiák leírásának és magyarázatának.

S mi sem indokolta ezt jobban, mint a forradalmakkal és világháborúkkal terhelt XX. század – noha a század viharos individualizációja ellenére együtt maradt társadalmi magyarázatért kiáltanak. De hiába! Hályogkovácsnak kell annak lenni, aki a társadalom mibenlétére, e szó jelentésére kérdez. A szociológia ugyanis invenciózusan „fedezte fel” a társadalom különféle szerkezeteit és azok működését, valamint differenciált és autonómiára törő alrendszeit – egyre nagyobb hangsúllyal mindezek betegségeire –, hogy aztán a tudomány fényével egyre jobban kivehető belső tagolódások és elkülönülések az egyben-levés, az egész kérdésének felvetését már értelmetlenné tegyék. A Durkheim szemében még az integráció, az egyben-levés ígéretét hordozó munkamegosztás, specializálódás mára már nem csak a tudománysszakok egymással való szóértését teszi igen nehézze – olykor kilátástalanná –, hanem az egészre való kérdezést hozták olyan helyzetbe, hogy annak már merő megfogalmazása is bugyutaság.

A szociológia és a Kalasnyikov

A kifinomult társadalomtudományi kérdéses oly pontosan céloz, oly összezsírozott elemzőkategóriákkal és standardizált metódusokkal operál, hogy szinte olyan, mint a nevezetes M16-os amerikai gépkarabély, amelyet az amerikai katonák használnak a vietnami háború óta. Ennek a sokat szerepeltetett automata kézifegyvernek igen jó a találati pontossága és kicsi a súlya – de tüzeléskor sokszor besül alkatrészeinek finomra kalibrált illesztései miatt. Legalábbis Vietnamban még így volt. Mindez főként az ellenfél által használt, s mára fegyvergyártási világsikerré, s politikai szimbólummá lett Kalasnyikovval való összehasonlításban derült ki, ami a hideget, meleget, nedvességet, port, piszkot, a karbantartás hiányát alig szen-

vedte meg részeinek durva, hozzávetőleges illesztése okán. E hasonlattal persze – esetlenségén, s csak egy fokig tűrhető morbidtságán túl – az a baj, hogy, sajna, nincs társadalomtudományi Kalasnyikovunk, amelynek segítségével legyőzhetnénk ismeretzavarainkat. De e hasonlat talán mégis segít megvilágítani azt, hogy elemző fogalmainak nem feltétlenül matematikai eleganciára és egzaktyságra kell törekedni, hanem ezeket a hétköznapi kesze-kuszaság befoghatóságára kell méretezni. Talán nem véletlen, hogy a közgazdász Amartya Sen a „racionális döntés” elméletet, ezt a közgazdaságtanban, politikai elemzésben, szociológiában oly divatos lett, az összefüggések pontos tettenérését ígérő, a társadalmi folyamatokat magyarázó teóriát, amely a következtetéseit a költség-haszon elemzésére alkalmazható képletekre alapozza, „*rational foolness*”-nek, racionális butaságnak nevezi. Ugyanis önmagában hiába megejtő a költség-haszon elemzések látszólagos gyakorlatiassága, ha az elegáns, s akár matematikailag is formulázható egyszerűség végett nem számszerűsíthető összetevőket és komplexitásokat redukál, húz ki a számításból indokolatlanul és végül elfogadhatatlanul. Mert mintha erről lenne itt szó – mármint a társadalom differenciálódására vetett szociológiai tekintetnél.

Állam és társadalom

Évtizedekkel ezelőtt, az államilag hivatalossá tett marxista felfogás idején sok szó esett a társadalomról – annál kevesebb az államról. Tanultuk, hogy az ember nem más, mint a társadalmi viszonyok összessége, a társadalmi viszonyok pedig osztályjellegűek, amelyek a termelőerők és termelési viszonyok alapzatán képződnek. A vehemens politikai hatású marxista gondolatiságon belül a felépítmény, azaz merőben következmény jellegű politikum felfogása igencsak vérszegény volt, s benne az államjelenség is a vulgarizáló brosúrák hatásaként többnyire csak mint a kizsákmányolás eszköze jelent meg. Az emberiség egész történetére kiterjesztett társadalom-állam viszony marxista pertraktálásának voltak ugyanakkor gazdag vonatkozásai is, mint az úgynevezett „polgári társadalom” és „politikai állam” viszonyának különbsége Európa nyugati és keleti felében. Ez

nagyjából arra utalt, hogy minél keletebbre megyünk, az állam annál inkább vasmarkában tartja a társadalmat, s hiába felépítmény jellegű az állam, képes foglyul ejteni a termelő erőket és viszonyokat. A marxizmus ugyan dialektikus volt, de a kelethez képest államtanodott nyugat-európai társadalom leírásában a maga társadalmasodottnak mondott államával jobbra csak rabulisztikával helyettesítette a politikum megértését, s ez nem véletlenül torkollott a deklaratív államelhatalás tézisébe. Ez pedig elméletileg nagy hiba. Így a politikum konstituáló és a konkrét politika társadalmat konstruáló feltevéséből kiindulva nincs mit kezdeni a nem csupán a gazdaságra koncentráló, hanem a gazdasági viszonyokat elsődleges mozgatónak, univerzális determinánsnak tartó megközelítéssel.

A marxizmus tehát, mint a kizsákmányolás eszközét, teoretikusan félretolja az államot, s ebbéli minőségében – de társadalomkonstruáló hatásában is – eliminálhatónak tekinti. Ezzel szemben a marxizmussal és a liberalizmussal hadakozó konzervatív társadalom-felfogások nagyvonalúan figyelembe se veszik az államot, mert amin társadalmat értenek, az a konzervatív percepció szerint valójában vallás, nemzet vagy etnikum, illetve ezek hagyomány-szentelte együttese. A társadalomra vetett liberális tekintet pedig, a demokrácia ígézetében, az államot jobbra csak mint a szabad vállalkozás akadályozóját, s az emberi szabadság érdekében korlátozandót fogadja be látókörébe. Mindeme történelmileg alapozott látásmódokban ugyanakkor számos igazság rejlik. És helyes! Az államot nem kell szeretni. Nehéz is lenne. E nagy és nemes eszmeáramlatok emberi képviselői azonban, amikor és amennyiben állampolitikai pozícióba kerülnek, nemes nézeteiket mindig állampolitikai eszközökkel hirdetik, s a proletariátusra, a mindenható jóistenre, a nemzet üdvére, vagy a demokrácia értékeire való hivatkozással államilag érvényesítik is – vagyis államhatalommal és államintézményi eszközökkel törekednek saját képükre formálni a társadalmat.

Helyesen szól tehát Szilágyi Ákos, amikor e sorok íróját „államistának” mondja. Annyiban mindenképpen, hogy úgy véljük, nem tekinthetünk el a politika társadalom konstituáló és társadalom fenntartó hatásától, azoktól a keretektől – legkifejtettebb formájában az államtól –, amelyek az emberi együttlétet egyáltalán lehetővé teszik.

Úgy ahogy. Persze. De Bakunyinnal, Kropotkinnal, vagy az 1968-as kontesztáló diákokkal csak addig érthetünk egyet, amíg a cári autokratizmus, a rendi elnyomás, bármiféle diktatúra, a szabadság és egyenlőség nélküli állam ellen léptek fel, de attól a ponttól nem, amikortól államtalanított társadalmat hirdettek. Meglehet, saját logikám foglya vagyok, de úgy találom, állam nélkül nincs társadalom. De magyarázom tovább.

Magyarul a társadalom szót a XVIII. század vége óta használjuk. Aligha véletlenül. Az abszolutizmus, az adminisztratív állam és felvilágosodás nyomán ekkora ugyanis Európa nyugati országaiban a latin *socius* társ, pajtás, cimbora jelentésű szóból eredően az emberek sajátos rendezettségben élő együttesét nevezték számos nyugati nyelven már társadalomnak (l. *society*, akárcsak német formában a *der Gesell*, társ, cimbora szóból a *Gesellschaft*). Ennek magyarítása a mi társadalom szavunk. A sajátos, minden addiginál átfogóbb, újfajta hétköznapi rendezettséget természetesen az újkori állam jelentette, ahogyan az a középkorból örökölt emberi szövődéseket – országról országra – új formára szabta. Ahogy tudta – s igencsak tudta. S amilyen volt ez az állam, olyan volt ez a rendezettség is. Nyugaton általában mélyebben rendezett, keleten kevésbé. Az emberek sajátos együttesekben éltek persze e fogalom használata előtt is, csak éppen a rendezettség dolgában voltak merőben mások. A regnumok és rendek rendezettsége aprólékos és mereven rétegzett volt ugyan az élet felszínén, de a rendezettség újkori, az instrumentális racionalitás által vezérelt nyilvántartás és ellenőrzés intenzitásához képest csak kezdetlegesnek volt mondható. Az Európában kibontakozó újkori, úgynevezett vesztzfáliai állam előtti vallási világállapotban a római egyház intézményei biztosították az emberi együttélés nagy kereteit. A vallási és világi viszonylagosságában még az Egyház volt leginkább az Állam, mint emberi együtteseket összetartó intézmény, miként a kérdés klasszikus taglalója, John Figgis ezt még az előző századfordulón fejtegette Cambridge-i előadásában. (A keresztény Európát behálózó, hierarchikus egyházi szervezet, egyházi adó, hiteles helyek, kánonjog, exkommunikáció, etc.) Az egyház által jóváhagyott, megszentelt keresztény regnumok, az úgynevezett világi országszervezetek erre az egyházi rendezettségre épültek a középkor hosszú századaiban,

s majd csak a reformáció forradalmaiban sajátították ki, tették magukévá azokat – véres küzdelmek során, különféle szuverén államokká darabolva a keresztény Európát. És persze nemcsak az ilyen, az állam által társadalommá tett, nyakon csípett népesség, valamint a vesztfáliai béke nyomán kibontakozó állam és a szuverenitás, mint jelenség volt új, hanem maguk az ezt jelölő szavak is. Előtte nem volt szükség rájuk, de amint kialakultak, meg kellett jelölni őket. Ami időben előttük volt, azaz az ország, benne a sokféle népeivel a király; s mindezeket – legalábbis a pogányok lakta, egyre szűkülő térségekig – az egyház fogta össze rendezett nyájja. Visszatekintve, visszahatóan, és a megteremtődőthöz viszonyítva használva a szót, ez is társadalom volt persze, de csak a politikum általános értelmében keretezve és konstituálva, mint absztraktnan minden emberi lét visszafelé a történelemben. További igazolásra, bizonygatásra ugyanis nem szorulón véve mindezt – ismételjük – nincs értelme politikum nélküli társadalomról szólni, értelmetlen politika előtti emberi létről beszélni.

Mindezt kénytelenek vagyunk előre bocsátani, mielőtt tovább fantáziálnánk a magyar társadalomról, amelynek nyelvén tehát a XVIII. század végére megjelent a társadalom szó, hogy aztán lassan terjedve – az álladalomhoz, vagyis az államhoz hasonlóan – a XIX. században a lateinerek egyre gyakrabban hozzák szóba. De hiába ismételtették, s szerepelt később, a XX. század propagádaiban is majd minden mondatban, a hétköznapi emberek hétköznapi beszédében ma is alig használatos. Helyette inkább mondják azt, hogy emberek, nép, vagy népek. A társadalom az értelmiség és a politikusok szava. (Ugyan miért?)

Állam és világtársadalom (?)

Abból indultunk ki, hogy a társadalom politikailag keretezett s rendezett, és ma természetesnek vett nagy egysége a glóbuszt benépesítő emberiségnek. Ez utóbbit nem csak emberiségnek, hanem világtársadalomnak is szoktuk nevezni. A világtársadalom persze épp olyan megjelölés, mint a világirodalom – a miénkhez, mint nagyjából behatárolthoz képest jelöli mindazt, ami kívüle van, semmi többet. Amíg

a mi társadalmunknak (irodalmunknak) szerkezete, egyedi sajátossága, története van – addig a világtársadalomnak semmi ilyenje nincs azon viszonyításon kívül, hogy valami, ami nem mi vagyunk. Szóval a világtársadalom szó csak az emberiség szinonimája, s bár a globalitás intézményei már némileg behálózák, de entitásként mégse vethetjük egybe a Vénusz, vagy a Mars lakóival – ugyanis így nem létezik. Másrészt, ha a grúz, portugál, vagy svéd társadalomként jelzett fogalmakkal vetjük egybe az úgynevezett világtársadalmat, az csak jelentésnélküli és üres, mivel az emberiség, mint egész, politikailag keretezetlen és szervezetlen, egészében konstituátlan – mivelhogy „államnélküli”. Csak az országokba, állami keretekbe tartozó, oda szoruló, kényszerített – egyre megy! – populáció ment át azon a strukturáló, mélységet, súlyt, múltat adó változássorozaton, amit érthetően szeretünk, vagy szeretnénk fejlődésnek tudni, s ami a társadalmat adja. (A társadalomról társadalomra terjedő civilizációs folyamat (fejlődés?), persze nyilvánvalóan entrópia csökkenéssel jár, vagyis a strukturált rendezettség és az információbővülésből következő prediktibilitás növekedését jelenti – s jaj, a káosz hírvőknél! – De ez egy másik mese, részben a jövő misztériuma – noha fél lábbal már benne vagyunk.) Az iskolázott, s hasonlatokban bővelkedő közbeszédben mondunk aztán mindenfélét: orvostársadalmat, nomád társadalmat, beszélünk rovertársadalomról, falusi társadalomról, akárcsak a világtársadalomról, stb., hiszen a hozzájuk képest ziláltabb csoportosulásokhoz viszonyítva, messze távolról ezek tömörebb valaminek tetszenek.

Közel hajolva a társadalom fogalmához, minden másképpen van, minden elhomályosul. Ez azonban, úgy sejtem, nem a társadalom valóságának és fogalmának intenzív differenciálódása, belső tagolódás miatt van így, s nem is az államok feletti integrációs és globalizációs kapcsolatok homályosítják el a társadalmak különlevését, teszik felettébb nehezzé felfogásukat, hanem jóval inkább a nemzet fogalmának betüremkedése a társadalom fogalmába, és annak a társadalommal való azonosítása; továbbá az államtudat rovására a társadalom nemzetként való értelmezése, és a nemzetállami politikák egymás sérelmére terjengő territoriális igénydumája, amellyel egymás elől szeretnék elenni a történelmet.

S ezzel el is érkeztünk a magyar társadalom kérdéséhez.

*Állam és magyar társadalom.
Vagy inkább magyarországi társadalom?*

Magyar társadalom van. Bár vannak és lesznek majd, akik ezt vitatják, miként minden más társadalom létét, és gondolhatnak arra a kijelentésre, amely Margaret Thatchernek huzamosabb emlékezetet ígér, mint miniszterelnöksége, hogy ugyanis „there is no such thing as society – csak individuumok vannak”.

Abból, a pusztá feltevésnél több megállapításból kiindulva pedig, hogy magyar társadalom létezik, az is megkérdendő, hogy mióta van magyar társadalom, valamint az is, hogy térben meddig tart a magyar társadalom, azaz hol vannak a határai.

A magyar társadalom megléte tapasztalati valóság, és tartózkodási helye is fellelhető Európa térképén, ahol meglehetősen huzamos idő óta él és létezik. Hogy persze egy olyan embercsoport, amelyet magyarként lehet megjelölni, időben mióta létezik, arra felelni nem könnyű. Feltehető, hogy a magyarnak nevezettek már a kazár törzsszövetségből is azért válhattak ki a magyarként (s nem, mint pusztán csak szecessziós kazárok), mert mint népnek (ethnosznak) a közös szokásrendszerük, mi-tudatuk és tartós önelnevezésük volt. Ezek alapvető kritériumok, amelyeket aztán az olyan elemek, mint közös leszármazás tudata, valamint a közös politikai szervezet és vallás csak tovább alakít és erősít – mint ezt Róna-Tas András az újabb kutatások alapján összefoglalta. A népvándorlás során a magyar népre ráaggatott nevek a bolyongás során különfélék voltak, de amikor e nép a Duna-Tisza tájára érkezvén, a „nomád birodalom szellős sátrához” hasonló politikai szerkezetét – ahogy Szűcs Jenő mondta – keresztény regnummá modernizálta, nos, azóta a magyar társadalomnak rögzített helye van az európai politikai térszerkezetben. Ez a hely pedig – legalábbis hozzávetőlegesen – megegyezik a régi regnum gypűivel, majd az újkori állam politikai határaival.

A modernitás előtti történelmi régiségben persze senki nem beszélt magyar társadalomról. Vitát, konfliktust pedig csak Szent István birodalmának mozgó határai keltettek – de nem, mint magyar, és nem, mint társadalom, hanem mint birtok, azaz hódított, hódoló, vagy meghódítandó minőségében adózó, megadóztatandó

népesség által elfoglalt tér. A magyarság reflektálatlan tény ebben a hosszú-hosszú korszakban (a „merániaiak”, vagyis az általában nem magyarok képtelenek majd csak Katona Józsefnek, a nemzetállam építésének korában, illetve abból visszatekintve okoznak gondot). Az etnikailag magyar népelem társadalomként nagyjából akkor válik érdekessé, de kétséges is, és vitatottan fontossá is, amikor nemzetként képzeltek el. Akkortájt tehát, amikor a társadalom szó is megjelenik nyelvünkben, a XVIII. század második felében. Ez időben azonban, a koráramlatoktól, s helyzetétől befolyásoltan a magyar királyság népeinek rendi és szellemi elitje – a Habsburg Birodalom keretében, noha nem jelentéktelen önállósággal, de politikailag szuverenitás nélkül létezve – egyre inkább független nemzetként képzelte el jövőjét, s kevésbé egy felvilágosult, modern állam keretezte társadalomként. Ez érthető, mondhatni természetes – ha nem is üdvözlendő öröklött maximaként. A birodalmi alávetettség végének imaginációjához ugyanis a nemzeti érzelmek felpercenése nagyon jó és fontos, de a cél (a független és modern állam) elérése során átértékelések és kudarcok a legkevésbé sem szolgálták az államtudatosságot. Szemben az Európa nyugati térségeiben tapasztaltakkal, ahol a már meglévő független államképződmények a nemzet politikai divatja, s ennek felhajtóereje által, mint állam erősödtek és tudatosodtak, térségünkben a hűvös állameszélyesség helyett a függetlenség tartós hiánya miatt inkább a forró nemzeti érzelmek hatottak. A franciáknál, angoloknál és jó ideig a poroszoknál folyamatosan erősödött az államtudatosságot teremtő parlamentarizmus, és/vagy a rendezettséget növelő adminisztratív állam, és/vagy a nagy biztonságot nyújtó, Rechtsstaat jellegű jogállam, míg Európa boldogtalanabb részein inkább álmódta nemzetben, mint államintézményekben. S ha már nemzet, akkor nyelv, mert a nemzet állítólag nyelvében él.

Magyar állam, magyar nemzet, magyar nyelv

A nyelv természetesen önmagában is egy társadalmat összekapcsoló, összetartó erő. Valóban figyelmet érdemlő és magyarázatot igénylő, hogy míg számos nép nyelvet váltott, addig a magát magyarnak ne-

vező, s mások által is megkülönböztető névvel jelölt nép nem olvadt be, nem váltott nyelvet és önálló politikai szervezetet, saját királyságot formált magának. De amennyire összekötő elem a nyelv egy népen-társadalmon belül, annyira el is választhatja az őt körülvevő más népektől. Ez a magyar társadalom esetében már csak a nyelv sajátosságai miatt is így van. Az azonban, hogy a magyar nyelv nem sorolható az indoeurópai nyelvek sorába, az kevés és indokolatlan alap az olyan, egyébként elterjedt, a nyelv és nemzet (tehát a nemzet, s nem az ethnosz értelmében vett nép) autochton kapcsolatát feltételező, olykor politikailag felfűtött, majd túlfűtött révedezésekhez, képzelgésekhez, amelyekből valamiféle különleges egyediségre lehetne következtetni. Épp ellenkezőleg: a nemzeti ideológia és a nemzetpolitikák belső, homogenizáló gyakorlata (egy ország, egy nemzet, egy nyelv) az újkori Európát, a régebbi tarkasághoz képest igen hasonló nemzeti társadalmak együttesévé tette. A képzelet persze fontos, s inkább képzelődünk 2–300 éve nemzetről, mint államról, mivel az államintézményeink birodalomirányítottak voltak, vagyis nem a miénk, szemben az elidegeníthetetlennek tetsző, és annak is bizonyult magyar nyelvvel. Sokakat foglalkoztat nyelvünk származása, például a sumér-magyar rokonság víziója, a magyar nyelv grammatikájából eredő állítólagos lenyűgöző intelligencia, a minden más nyelvhez, s így valójában más nemzethez képest vallott előbbvalóságunk hóbortja. No, igen, hétköznapi defektusainkat valahogy kompenzálni kell. Ártatlan dolgok ezek hobbiszinten, ha nem válnak a nyelv és nemzet feltételezett lényegi összefüggése alapján nemzetpolitikai fűtőanyaggá.

A tanult, nyelveket is tudó értelmiségiek talán nem mindig gondolnak bele, hogy mekkora rabság, röghöz kötöttség a nyelv. A magyar nyelv is – ha csak azon tudunk megszólalni. Színéről persze a társadalmat összetartó erő, s az általa hordozott kultúrát – okkal – dicsérhetjük. Fonákjáról a tehetetlenség erejével ragaszt össze bennünket. Idegen nyelvek tudása nélkül, elesettségünkben belemenekülünk az önfelmentően hazafiságnak nevezett nacionalizmusba. Nem vagyunk egyedül, úszunk az árral.

*

Ezekkel a – s belátom, felettébb egyszerű, utalásos – megjegyzésekkel továbbra is csak az Európát felező, s a kelet-nyugati megosztottságát magyarázni áhító államnemzet-nemzetállam taposómalmában folytatom én is a helyben járást. „Mi az a régi hagyatéktól, amelytől nem fogunk szabadulhatni? Államnemzet – kultúrnemzet, stb. ...” – írta Szekfű Gyula kilencven éve egy levelében. S szinte egy tapodtat se jutottunk előre e kérdésben – legalábbis a politikai beszédnek tápot adó közfelfogás terén. E közfelfogás úgy tarja, hogy nyugaton az állam teremtette a nemzetet, az adott történelmi kereteket a politikai aktivitás töltötte és tölti meg nemzettel, míg tájainkon a nemzetből, a nemzeti kultúrából sarjadt ki az állam. Ez utóbbi nézet, a nemzet államalkotó képességéről, nem vet számot azzal, hogy a nemzeti programként független államért fellépő és azt megképző erők ugyanúgy politikai erők, azaz hétköznapi politikai természetűek Európa minden táján, mint az állam erői. Különbségek persze nagyon is vannak, és pedig az intézményi fejlettség lajtorjáján, de az alacsonyabb grádícson levést öncsalás és hiábavalóság szellemi kulturális egyediségnek, vagy többletnek beállítani.

A nyelv tehát a kultúra része, a kultúra meg a nemzetfogalom egyik fő összetevője – egy politikai alkotófolyamat során, ahogy a nemzet képzelt közösségének imaginációját követve a nemzetállamok megépültek. Az utóbbi századokban így, ilyen tartalmakkal színeződött át Európa térképe, s így vesszük természetesnek – még ha nem is valami autochton állapot ez –, hogy Olaszországban nagyjából olaszul beszélnek, Finnországban pedig finnül, és így tovább. Az itáliai, vagy finnországi társadalmak azonban nem azonosak a politikai államként működő, országnevet kölcsönző nemzettel. Többek is, mások is. S ezeket a társadalmakat, nem a nemzet, nem az uralkodó többségű etnikum államnyelvét tett anyanyelve köti csak össze – mert persze ezek is összekötik –, hanem legnagyobb mértékben és hatásokkal az állami intézmények. –

A nemzet, a nyelv, a kultúra, valamint a társadalom és a demokrácia összefüggő kérdéseire – a konszolidáció ügyét is szem előtt tartva – csak akkor találhatunk reális és praktikus válaszokat, ha tudomásul vesszük, hogy egy-egy társadalom határai szinte teljesen egybeesnek az állam politikai hatáiraival. Ez a megállapítás egyúttal maga után

vonja a kritikai szembenállást bármiféle hazai „kárpátmedencéz” kormánypolitikával, amely az államhatárokon túlnyúlva, belpolitikai célok végett nemzeti retorikájával országon belül és kívül nem konszolidál, hanem feszültségeket kelt.

Helyére kerül a kizökkent idő?

Gyakran halljuk manapság, hogy legfőbb megoldatlan ügyünk a magyar politikában a nemzet ügye. Azt is, hogy a nemzet ügye a szocialista és liberális állampolitikában háttérbe szorult, elhanyagolódott. E kérdésfelvetésnek széles spektruma van, harsány szélsőségekkel, a nemzet kulturális értékeinek negligálásától az etnikai nemzetfelfogás politikailag kirekesztő „magyarságvédelméig”. Ebből, szemmel láthatóan, kilábalni nem tudunk. Itt ennek taglalása nem is célunk. De az igen, hogy rávilágítsunk, a nemzeti értékek, ha keltenek is tiszteletre méltó érzelmeket, a társadalom életében egyúttal konfliktusgerjesztők is. A nemzeti érzés hathatós csiriz a társadalom nagy részének összetartásában, de nem a társadalom egészének összefűzésében. Hisz’ még az olyan határozottan homogén társadalomban is, mint a magyarországi, legalább a népesség-lakosság tíz százaléka kultúráját, történelmét tekintve, nyelvileg, etnikailag nem magyar. (S hagyjuk az ilyenkor beugró és magyarázgató politikai nemzet fogalmát, amely a rendies viszonyok közt deskriptíve érvényes, de modern állampolgári viszonyok között csak szofisztika!) A nemzeti értékek és érzelmek ugyanakkor éppen nem intézmények. Márpedig azt, hogy a társadalom – a hétköznapokban, de rendkívüli állapotban is – viszonylag békés és szerencsés esetben gyarapodó képességű legyen, csak intézményekkel lehet biztosítani. Intézményei pedig nem a nemzetnek, csak az államnak vannak, amelyekkel persze – ha úri kedve úgy tartja – az állam hathatósan kovácsol nemzetet is.

Ilyen intézmény például az állampolgárság. Évek óta tapasztalhatjuk, hogy a közvélekedés terein miként teszi ragacsossá az állampolgárság fogalmát a mindig a nemzeti többség nevében érvelő nacionalizmus. „A magyar állampolgárság a magyar kulturális identitás maradéktalan elsajátítását feltételezi” – írja Bíró Béla. Ahol, és ami-

kor alkalmatlan a kulturális nacionalizmus érvrendszere, elő kerül a kabátujjból az állampolgári nacionalizmus, amely az államalkotta társadalomnak a többségitől különböző, nemzetinek, nemzetiséginek mondott, de jobbára inkább csak etnikainak tartott kisebbségeit a maga nemzeti dimenziójába kényszeríti.

A nemzetnek, mint szempontnak a társadalom orvoslása végett való elő-elővezetése sokszor és sokakban meleg érzelmeket ébreszt, de nem megoldás a széleskörű társadalmi problémáinkra; a nemzet – amelyet mára szinte egyértelműen etnikaként fogunk fel és akként is hat – javarészt maga a problémák okozója. A nacionalizmusnak, a nemzet kérdését mindenek elé görbesztő hatásával szemben, tudjuk, hogy az alkotmányos patriotizmus hűvös és jogállami elvontsága távol áll az állampolgári népességünkétől. Kritikusai a se nem nacionalista, se nem kozmopolita, de egy posztnationalista konstelláció területiális állami közössége iránti lojalitást jelentő alkotmányos hazafiságot univerzalista szobatudósok ványadt leleményének mondják, mert nem bír a felfűtött nemzeti érzés keltette indulatok és szenvedélyek hőfokával – noha azért nem érzelemmentes. Hogy mennyire nem érzelemmentes, azt az Egyesült Államok kétszáz éves története is példázza.

A bennünk rejlő, ősi (talán eredetileg evolúciós alapú) identifikációs szemfülesség hat mindennapjainkban is, s így vélt vagy valós jelek alapján megjegyezzük mások ugyancsak vélt vagy valós etnikai hovatartozását. Hogy aztán a civilizációs állapotoktól és politikai szituációktól függően mire megyünk vele, az már más kérdés – hisz e képességünk, vagy inkább általános emberi, automatikus reflexünk a közösségkreálás, de e közösségből való kizárás félelmetes potenciálja is. Ez nyilvánul meg a mindig politikai élő nemzeti kérdés felvetésében, ami végső soron egy etnikai adottságra borítja a morál teljességgel alaptalan jutalmazó vagy büntető következményeit. „Oh, buzogj vér, csak buzogj!” Ezen érzelmek különböző hőfokúak, de nem meglétük, hőfokuk, vagy hiányuk a politikai vízvázlasztó, hanem annak civilizációs féken tartása, intellektuális értelmezése, politikai eszközrendűsége alkalmazhatóságának megítélése. A tehát minden-
kiben fellelhető, primordiális érzékenység alapul szolgál annak a már nagyon is vitatható és vitandó identitáspolitikának, amely erre

a békalábmozgásos reflexre épít társadalomszemléletet és politikai plánumokat. Ez az identitáspolitika az, amely a multikulturalizmus eredendően a mások megismerésére nyitott, a különféle kultúrák türelmes együttlétezhetőségének eszméjéből is a zárt kényszerközösségek önazonosságömbölyítő ideológiáját hozta létre, s ez az identitáspolitika az, ami a sokat hangoztatott nemzetpolitikákban is munkál. Társadalomlélektanilag, politikatörténetileg, pártszociológiailag, ha nem is közismert, de nyilvánvaló dolgokról van szó. Felelőseik szinte falra hányt borsó.

A XIX. századi kiegyezés óta Magyarországon a természetesen államirányított, hűvös, intézményes modernizáció mindig szemben állt a nemzeti sérelmeket fájlaló, meleg ellenzéki érzelmekkel. Ebben a folyamatban az 1989-es rendszerváltozást követő két évtized csak rendhagyó kivételnek tetszik, s most kerül helyére látszólag a kizökkent idő. Sok más egyéb mellett ez is magyarázza 2010-től a Fidesz-párt nagy szavazói támogatottságát, hiszen a magánéletek nehézségeit, s nagymértékű ellehetetlenülését és kilátástalanságát (mint a nagy történelmi fordulók után rendre bekövetkező pocsolyás apályidők velejáróját) igencsak kompenzálni képes érzelmileg egy olyan nacionalizmus fűtötte közösségi meleg, amely a rossz állapot okát a nemzet Bécs, Moszkva, avagy Brüsszel általi elnyomásában lelte és leli meg most is. S noha a nemzeti érzés averziót kelt az idegennel szemben – s nincs az a személy, emberi megnyilvánulás, intézményi gyakorlat, amely politikailag ne lenne idegennek minősíthető –, ugyanakkor a nemzeti érzést ápoló politikai retorika a közösségi együttlét otthonosságát képes éreztetni az örökön az egyéni felelősségre, versenyre apelláló és ösztönző liberalizmussal szemben. Főként persze a csak gazdasági szempontokra szegényedő liberalizmussal szemben, hisz ilyenné sorvadt nálunk a rendszerváltás liberalizmusa is, már jóval előbb mintsem politikai pártként megszűnt volna létezni.

Hogyan is fogalmaz egy önkritikus, számos vélekedést jellemző, s egyúttal az előző baloldali és liberális kormányzatokat kritizáló olvasói levél az *Élet és Irodalom* egyik számában? „A szenvedélyes jogvédő demokrata álláspontot színezhette volna egy kis érzelmekre ható, a kulturálisan egybetartozó magyarságnak címzett retorika és ennek megfelelő cselekedetek. Nem demokratának, hanem magyar

demokratának kell lenni”. Értjük – ha csak félig is. Valahogy a régi vicc mintájára: több mézes nemzeti retorikát az emberek madzagjára. De hát mitől magyar egy demokrata? Mi egy demokrata magyarságának mértéke? Ez az, ami a nemzeti öncélúság veszélyét hívja elő. Erről írt 1934-ben Fülep Lajos is zengővárkonyi magányában, s talán indokolt újra idézni. „A nemzeti mint mérték, *right or wrong, my country* elve érvényesülhet a külpolitikában, irányt szabhat diplomáciai tárgyalásoknak, a kötelesség erkölcsi imperatívuszát öltheti magára (nyitva a kérdés, valóban üdvös-e) – de nem lehet érvényes egy nemzet belső életében s kultúrájában; akinek a *wrong is right*, csak azért mert az ő nemzetében találja, eleve lemond arról, hogy a jót megkülönböztesse a rossztól, s hogy minden dolgot önmagában, a saját mértéke szerint mérjen, és ítéljen.” S ha a nemzeti nem jó mérték egy nemzet életében, mért lenne jó egy társadalom életében? – kérdezhetjük, noha felesleges.

A nemzet ügye tehát, évszázadosan kérdés a magyarországi politikában, s ettől – tapasztalhatjuk – nem szabadulhatni. Különösen nem egy olyan megrendülést okozó világválság után, mint amilyen ez a 2008-tól kibontakozó globális recesszió, amelynek nyomán újra, s immár szélesebb körben megkérdőjeleződött a demokrácia és piacgazdaság együvé tartozása. Jürgen Habermas már az 1980-as évek elején azt írta erről az összefüggésről. „A kapitalizmus és a demokrácia között feloldhatatlan feszültség van, ez esetben ugyanis a társadalmi integráció két egymással ellentétes elve verseng az elsőbbségért.” Igen eredményesen lehet ugyanis piaci módon gazdálkodni fél-demokratikus, vagy diktatúra körülmények között is, s a liberális szabadságelvek érvényesülésének hiányát hatásosan lehet nemzeti érzéssel kompenzálni. S ezt teszik is mindenütt az „ázsiai értékek”, vagy nemzeti mineműségek felelőseivel Szingapúrban, Kínában, Oroszországban, szerte a világon. Most Magyarországon is. Egyediségünkől eltelve úszunk az árral.

Az identitáspolitikaként folytatott nemzetpolitika, amely merőben különbözik a XIX. századi befogadó, liberális, azaz szabadelvű nemzetállam-építéstől, s még pórusaiból is az etnikai kirekesztés árad, nem tűnik alkalmasnak a magyar, azaz a magyarországi társadalom egyben tartására. A kérdés mindennek nyomán pedig már nem az,

hogyan konszolidálható-e a magyar társadalom tartósan egy nemzetpolitika segítségével – nézetünk szerint ugyanis nem –, hanem az a kérdés, hogy milyen az a státus ráció, mi az az állameszélység, ami a minduntalan öncélúságba torkolló nemzeti politika és retorika nélkül is konszolidálni képes a társadalmat.

Államokosság

Lássunk azonban egy példát az állam társadalomteremtő, társadalom-fenntartó, „társadalombiztosító” képességére, arra a bizonyos állameszélységre, amit, mint államrezont Babits Mihály államokosságnak fordított magyarra.

A neves naplóíró Samuel Pepysnek kortársa, ismerőse volt a nála kevésbé ismert, de történetileg nem kisebb hatású William Petty. Az utóbbi katonaorvosként vetődött Írországra Cromwell hódító, konfiskáló, telepítő seregével, de ennek során nem csak saját irdatlan vagyonát alapozta meg sok tízezer holdas birtokokkal, hanem az angol koronának nyújtott tudományos segédletével az újkori állam társadalom-fenntartó és társadalomrendező képességét növelte hathatósan. Kettejük kapcsolata egy dupla-fenekű, mai szóval katamarán típusú hajóépítéssel kapcsolatos. (Helyesebb persze modern katamaránról szólni, mivel a tamil nyelvű szóval jelölt hajótípust időtlen idők óta használják a Koromandel-partok mentén és Polinéziában.) A Szobotka Tibor, Ruttkay Kálmán, Sükösd Mihály közreműködésével megjelent 1961-es magyar Pepys-válogatásból ugyan kimaradt, de az angol eredetiben több helyen említődik ez a technikatörténeti különösség. 1664. január 22-én jegyzi fel Samuel Pepys, a tengerészeti hivatal főtisztviselője, hogy látogatást tett a William Petty tervezte és próbaútján Írországból a Temzére érkezett katamaránon. A kisebb vízellenállású, jobb szélkihasználású és kevesebb legénységet igénylő hajótípus ugyan abszurdumnak tűnt fel a király és hajóépítő szakértői előtt is, de ígért előnyei a haditengerészet szempontjából mégis figyelemfelkeltőek voltak. Ezért aztán 1664. december 22-én a király jelenlétében bocsátották vízre az egyik londoni sólyán egy újabb katamarán példányt. 1665. feb-

ruár 13-án Pepys is a fedélzetére lépett, s naplóbejegyzése szerint „tágas vízi járműnek és bátor vállalkozásnak” találta a hajót – amely azonban Portugáliából visszatérőben, nagy viharba kerülve, legénységével együtt elsüllyedt. Ezzel a modern katamarán – mint ez oly sokszor előfordul a technikatörténetében – hosszú időre az amnézia áldozatává lett. De nem úgy William Petty egy másik, az államfejlődést elősegítő, úttörő leleménye.

A későbbi Sir William a Royal Society alapítói közé tartozott, s fordultatos ifjúságában Thomas Hobbes titkáráként is tevékenkedett, minek következtében nem csak kora tudományosságához, hanem a középkorhoz képest új állam felfogásához is volt köze és érzelme. Ő volt az, aki, mint politikai aritmetikus Írországról először készített kataszteri felmérést és ilyen jellegű méretarányos térképeket. Azzal, hogy a vérontással és hódítással megkaparintott birtokokat felmérte, művelési ágak szerint minősítette, valamint értéktermelését és adózóképességét megbecsülte, s ezt térképabroszokon ábrázolta – nos, mindezzel hatványozottan megnövelte az állam újabb, társadalmi mélységeig lehatoló rendezőképességét. Thomas Hobbes felfogásának értelmében – az újkori állam megteremtődésénél vagyunk! – a halandó istennek, vagyis az uralkodónak az államon belül a polgárbéke és a gyarapodás megteremtése a feladata, s ez a karddal való rendteremtés után okszerű és célszerű kormányázást igényel. A felmérés úgy történt az 1600 évek közepe táján, hogy Írországra Cromwell katonái – ahogy ma fogalmaznánk: fordista módon, iskolázottságot nem igénylő, apró részekre bontott feladatokat ellátva – ellepték az ír vidékeket, s beszolgáltatták William Pettynek az értékbecslésre alkalmas nyers adatokat. A cél a birtokok, parcellák értékének megbecslése volt, mert ennek alapján, a földterületekkel fizették vissza a hadjárathoz pénzt kölcsönző londoni hadibefektetőket, s fizették meg zsold gyanánt magukat a katonákat is. Mellékesen – noha épp ez a lényeg! – mindez a státus rációt, az állameszélységet szolgálta. De – s ezért e kitérő, hogy kérdezhessük – mi történt ekkortájt Magyarországon? Már ha megvolt az ország. De nem volt meg egészen.

Nos, emlékeztetve történelmünkre, nem csak a magyar államra kellett még jó ideig várni, hanem William Petty munkálkodását te-

kintve egy bő évszázadot késve még arra is, hogy II. József idején a kataszteri felmérés és térképészet a Habsburg birodalom kereteiben kezdetét vegye – s halálával, nem utolsósorban a magyar nemesség ellenállása miatt, abba is maradjon. Nálunk majd csak a XIX. század közepétől kezdődik újra a kataszteri térképek rajzolása – s ez, hasonlóan több tucat állam-ilyesmihez, láthatóan példázza a legalább kétszáz éves ütemleamaradásunkat az államászatban. Mind az elméletben, mind a hétköznapi gyakorlatban.

A katasztrális hold szóösszetétel a magyarban mára elavult. A kataszteri felmérés és nyilvántartás az 1970-es évek óta Magyarországon is áttért a metrikus rendszerre. Előtte azonban a mindennapi beszédben nagyon is megkülönböztették egy századon át a csak 1200 négyszögöl körüli magyar holdat a modernizálódásunkat jelző 1600 négyszögölt tartalmazó kataszteri, vagy katasztrális holdtól. Tárgyunk szempontjából azonban itt csak az érdekes, hogy a XIX. század második felében a dualista állam által lefolytatott nagyszabású geodéziai munka tette lehetővé a jobbágyfelszabadítás deklarálása után a birtokrendezés és a földadórendszer modernizálását. Apró példa ez az állam önérdekű, de a társadalmi változásokat transzformáló, egyúttal a társadalmat összefűző statisztikai szolgáltatás egészéhez.

De hát a statisztikai szolgáltatás egésze is csak egy részösszetevő az állam társadalmat összetartó hálózataiban a közegészség és közbiztonság ügyét elősegítő intézmények, a közlekedési út és vízhálózat, a katonai kerületek rendszere, az államosított anyakönyvezés szisztémája, a mértékek, valamint az időben fokozottan más egyebek központi szabványosításának intézményei mellett. A jogrendszer, adórendszer, iskolarendszer, vagy éppen a társadalombiztosítás mindig inkább előtérben lévő problémái miatt ritkán gondolunk a többi állami intézményre. Arra, hogy a több tucatnyi, de a társadalmat egyaránt átfogó intézményi hálózat együttesen eredményezi azt, hogy a társadalmat korántsem a nemzeti érzés, a nyelv, a kultúra, avagy az ilyen-olyan öntevékenység, s főleg nem az önkorlátozás, hanem elsődlegesen az állam politikai hatása, mert politikailag kialakított és vezérelt igazgatási intézményei tartják egyben.

Utóirat

A fentiekben amellett érveltem hosszan, hogy a magyarországi társadalmat, ha nem is kizárólag, de alapvetően az állam intézményei szövik át, és tartják egyben. Úgy, ahogy. Nem kétséges, hogy ennek erősebb kohéziója boldogulásunkat szolgálhatná, és ily módon a társadalmat konszolidálná. De hogyan teremthető és mi erősítené a társadalom kohézióját?

Az interneten böngészve, rábukkantam egy az angliai városok helyzetével foglalkozó elemzésre, amely a 2001-es városi zavargások idején íródott. A brit kormány irányításával folytatólagosan készülnek „fehérkönyv” jellegű elemző jelentések State of the English Cities címen. Eltekintve mármint az angol városok konkrét ügyeitől, a társadalmi kohézió állapotának öt szempontú mérlegelése, avagy a társadalmi kohézió öt dimenziója jelentésben a következőképpen hangzik.

Először is a társadalmi kohézióhoz, azaz a társadalmi kötelékek megalapozásához nélkülözhetetlen az alapszükségletek materiális, azaz anyagi kielégítése (munka, lakhatás, alapjövedelem, elemi egészségügyi ellátás és az oktatás biztosítása), mint a szenvedésektől és az önbecsülés hiányától való mentesítés. Másodszor a kohézió összetevője a társadalmi rend viszonylagos stabilitása és a tolerancia, mint „passzív” viszonylat. Harmadszor az egyéneket és közösségeket összekötő és éltető kapcsolatok, mint „aktív” viszonylat a kölcsönös informálódás és segítség megnyilvánulásaként. Negyedszer készség és képesség a befogadásra (inklúzió) és integrációra a civil társadalom intézményei által a valahová tartozás érzésének kialakulása végett. Ötödször pedig az egyenlőség jegyében a jövőben megnyíló lehetőségekhez való hozzájutás esélyeinek kiegyenlítése.

Ennek a passzusnak az elolvasása után mindenki egy nagyot sóhajthat. Hiszen az első pillantásra kitetszik, hogy ha e dimenziókat követelményként fogjuk fel, akkor Magyarországon bizonyára nem túl erős a társadalmi kohézió. Tudjuk. Ha azonban a társadalmi kohéziót problémajelző fogalomként értjük, akkor szükség van ilyen összetevők méricskélésére a helyzet leírása és a politikai akarat megformálása érdekében.

Egyébként az angol városok társadalmi kohéziójának problémamegközelítése dimenzióival, mutatóival együtt a Moody's hitelműnősítő érdeklődését is felkeltette, amely cég, versenytársaival együtt, szorgosan munkálkodik a „szuverén adósságok”, az ország-minősítések terén. S mivel adósságaink nekünk is nehezek és nagyok – így az adósságkonszolidáció financiális minősítésén túl mintha most már az egész társadalom konszolidációjának mértékét is számon kérnék rajtunk e cégek. Mármost a magyar államon. És joggal, hiszen – bár a gazdasági aktorok az államnál majd mindent szebben, gyorsabban, hatékonyabban és olcsóbban képesek előállítani – a konszolidált állapotokat, a társadalmi kohézió alapuló politikai rendezettséget, stabilitást ők is a társadalom egyben tartásáért felelős államon, közvetlenül pedig kormányán kérik számon. Ez már így van.

Névmutató

Ahmad, Ilyas 42	Brzezinski, Zbigniew 138, 166
Antall József 29, 199, 200, 208, 286, 298	Comte, August 311
Babits Mihály 9, 75, 82, 119, 326	Cs. Szabó László 59
Babos Kálmán 264	Cukor György 143
Bakunynin, Mihail Alekszandrovics 315	Dahrendorf, Ralf 197, 244
Balogh Margit 67	Davies, Norman 85
Bánffy Miklós 89	Di Palma, Giuseppe 243, 261
Baráth Magdolna 143, 172	Diamond, Larry 86, 224, 225, 226, 229, 230, 239, 244, 249, 250, 258, 261, 262
Barro, Robert J. 255, 261	Donáth Ferenc 45, 62, 142, 180
Bartos Tibor 306	Durkheim, Emil 311, 312,
Bauer Tamás 195, 197	Dworkin, Ronald 212, 273
Bencze György 299	Eörsi István 157, 159, 181
Benedek Elek 76–83, 108, 119, 120	Eötvös József 88
Benedek Marcell 76–78, 80, 81, 108, 119	Eötvös Károly 120
Berend T. Iván 112, 144	Eusepi, Giuseppe 257, 262
Bethell, Nicholas 176	Fehér Ferenc 176,
Bethlen István 7, 76, 78, 84, 85, 89–122, 158, 185	Fejtő Ferenc 88, 126
Bibó István 10, 52, 66, 67, 70, 118, 149, 151, 212	Ferguson, Niall 254, 255, 257, 262
Bihari Mihály 149, 156, 159	Fidrmuc, Jan 262
Bíró Béla 322	Figgis, John 315
Bódy Zsombor 51, 60	Fleck Zoltán 280, 281
Bródy András 131	Fodor András 121, 129, 130
	Fukuyama, Francis 24, 42, 225, 260
	Fülep Lajos 121, 130, 325

Giuriato, Luisa 257, 262
 Gombár Csaba 3, 4, 6, 192, 201, 221, 306–329
 Gyáni Gábor 97, 100,
 Gyurgyák János 55
 Habermas, Jürgen 325
 Hack Péter 29
 Haffner, Sebastian 183
 Hajdu Tibor 110
 Hankiss Elemér 3, 5, 9–44, 122,
 Hayek, Friedrich A. 19, 42
 Hegedűs Imre János 120
 Held, David 277
 Heller Ágnes 43
 Heller, Mihail 171, 177
 Hobbes, Thomas 327
 Hobsbawm, Eric 9, 43,
 Hudecz Gergely 262
 Huntington, Samuel P. 87, 224, 225, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 254, 256, 259, 260, 262, 268
 Huszár Tibor 89, 131, 141, 142, 144, 147, 148, 150, 170
 Ilonszky Gabriella 287, 288,
 Janos, Andrew C. 87, 88, 96, 109, 110,
 Jászi Oszkár 88, 118, 212
 Judt, Tony 48, 82
 Kádár János 7, 85, 99, 122–124, 128, 129–131, 134, 137, 140, 142–152, 154–161, 165–171, 173, 174, 176–181, 182, 186, 188, 207
 Károlyi Mihály 77, 79, 88, 89, 104, 110, 113, 118
 Kassák Lajos 158, 306
 Kemény István 179, 180
 Kende Péter 3, 6, 184–222
 Kenez, Peter 55
 Keynes, John Maynard 24
 Kittrie, Nicholas N. 21, 43
 Kolm, Serge-Christophe 21, 43
 Kornai János 194
 Kornfeld Móric 104, 117
 Kövér György 97
 Kozma Miklós 100, 107
 Kropotkin, Pjotr Alekszejevics 315
 Krugman, Paul 19, 43
 Ladányi Sándor 68
 Lakner Zoltán 214
 Lengyel Dénes 79, 153
 Lengyel György 287, 288
 Lengyel József 124, 125
 Levitsky, Steven 224, 272, 273, 278, 280, 281
 Linz, Juan J. 86, 102, 225, 227, 234–236, 243, 244, 246–253, 262, 267, 272, 277, 278
 Lipset, Seymour Martin 225, 226, 245, 246, 254, 263
 Litván György 53, 118, 123, 124, 160
 Locke, John 13, 14, 16, 43, 44, 229
 Ludassy Mária 43, 45
 MacDonald, Paul K. 24, 44, 113
 Macneil, Ian R. 21, 43
 Márai Sándor 64, 69, 121
 Markó Béla 80
 McCormick, Peter J. 21, 43

Medina, Vicente 43
 Mill, John Stuart 229, 231
 Molnár János 50
 Moór Gyula 69, 70
 Nagy Ágnes 51, 52, 54, 57
 Nemes Nagy Ágnes 83, 84
 Németh László 69, 75, 129, 151, 183
 Nove, Alec 134
 Nussbaum, Martha 43
 Nyekrics, Alekszandr 171, 177
 Offe, Klaus 197
 Ormos Mária 99, 100
 Ottaway, Marina 278
 Packer, George 24, 44
 Palasik Mária 56, 59
 Parent, Joseph M. 24, 44
 Penner, Rudolph G. 21, 44
 Pepys, Samuel 326, 327
 Péter László 54
 Petty, William 326, 327
 Pittaway, Mark 73
 Polányi Károly 24
 Popper, Karl R. 19, 44
 Pridham, Geoffrey 272
 Pritz Pál 91, 92, 108
 Przeworski, Adam 226, 253, 255, 256, 257, 258, 263
 Quinn, Dennis P. 255, 257, 263
 Rainer M. János 122, 123, 143, 152, 156, 211
 Ránki György 92, 111, 112
 Ravasz László 68
 Rawls, John 21, 26, 42, 44, 212
 Replogle, Ron 21, 44
 Révai József 73
 Riley, Patrick 21, 44
 Rogge, Jan-Gerd 21, 44
 Román Zoltán 143
 Romsics Ignác 75, 90, 95, 103, 104, 106, 109, 110, 113, 114, 130, 132, 187, 211
 Róna-Tas András 318
 Rotschild, Joseph 85, 149
 Rousseau, Jean-Jacques 13, 14, 16, 44
 Rudas Klára 52
 Ruttkay Kálmán 326
 Santiso, Javier 237, 238, 263
 Sawhill, Isabel V. 44
 Schedler, Andreas 227, 243, 263, 267, 269, 270, 273, 277, 278, 292, 303
 Schein Gábor 285, 286
 Schmitt, Carl 86
 Schmitter, Philippe C. 225, 237, 238, 260, 261, 263
 Schumpeter, Joseph 224, 225, 277
 Scitovsky Tibor 105, 106, 115, 118
 Sen, Amartya 254, 313
 Shvoy Kálmán 100, 116
 Sólyom László 20, 29, 199
 Somlai Péter 311
 Spencer, Herbert 311
 Stark Tamás 61
 Stepan, Alfred 248, 262
 Sükösd Mihály 326
 Szabó Ervin 53
 Szabó Miklós 66, 86, 104, 169
 Szabó Zoltán 47, 53, 54

Szekfű Gyula 45, 63, 65, 67, 69, 105, 321	Vajda Mihály 66, 176
Szilágyi Ákos 122, 264–305	Vásárhelyi Mária 204, 215, 218, 219
Szobotka Tibor 326	Völgyesi Zoltán 61
Tamási Áron 119, 120, 130	Vonyó József 96, 97,
Taylor, Timothy 44	Wang, Shaoguang 263
Thatcher, Margaret 17, 306, 318	Way, Lucan A. 273, 278, 281
Tőkés Rudolf 137	White, Stephen 263
Tölgyessy Péter 29	Winkler, Heinrich-August 111
Tolnay Gábor 56	Woolley, John T. 255, 257, 263
Torańska, Teresa 165	Zakaria, Fareed 227, 228, 229,
Ugron Gábor 76, 78, 79	230, 231, 232, 233, 251, 258, 263, 277
Ungváry Rudolf 203	

X172795

A kötetben közölt hét írás a konszolidáció értelméről, feltételeiről, megvalósult példáiról és kudarcai-
ról folytatott hosszú viták nyomán készült. A hazai
közbeszédben a konszolidáció elé ragasztott olyan
személynév, mint amilyen Bethlen Istváné vagy Ká-
dár Jánosé, történetileg meghatározó jelentőségű, és
a társadalom egészére vonatkozóan utal bizonyos
megszilárduló rendezettségre. Ettől eltérő a konszo-
lidáció azon felfogása, amikor ez közvetlenül csak
a demokráciára, mint egy politikai szisztéma kon-
szolidációjára vonatkozik, miként 1989-et követő-
en vált közkeletűvé. Ez utóbbi csak közvetve jelent-
heti a társadalom egészének kiegyezéssel kiegyensú-
lyozottságát. Formális társadalmi szerződéssel, vagy
anélkül, a társadalmat összetartó kötőelemek éppoly
fontosak, mint a készség és képesség a rugalmas vál-
tozásra. A haza üdvé végett – persze. A kötet írásai
ezeket a kérdéseket mérlegelik, s hasonlóan a Korri-
dor kutatócsoport eddig megjelent munkáihoz, az
egymással is vitatkozó szerzők nem a lárma növelé-
sét, hanem a jobb megértést szeretnék szolgálni.

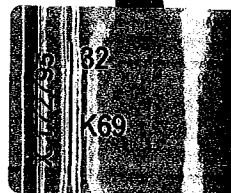
2900 Ft

ISBN 978-80-8101-591-5

9 788081 015915 >
WWW.KALLIGRAM.COM

A konszolidáció

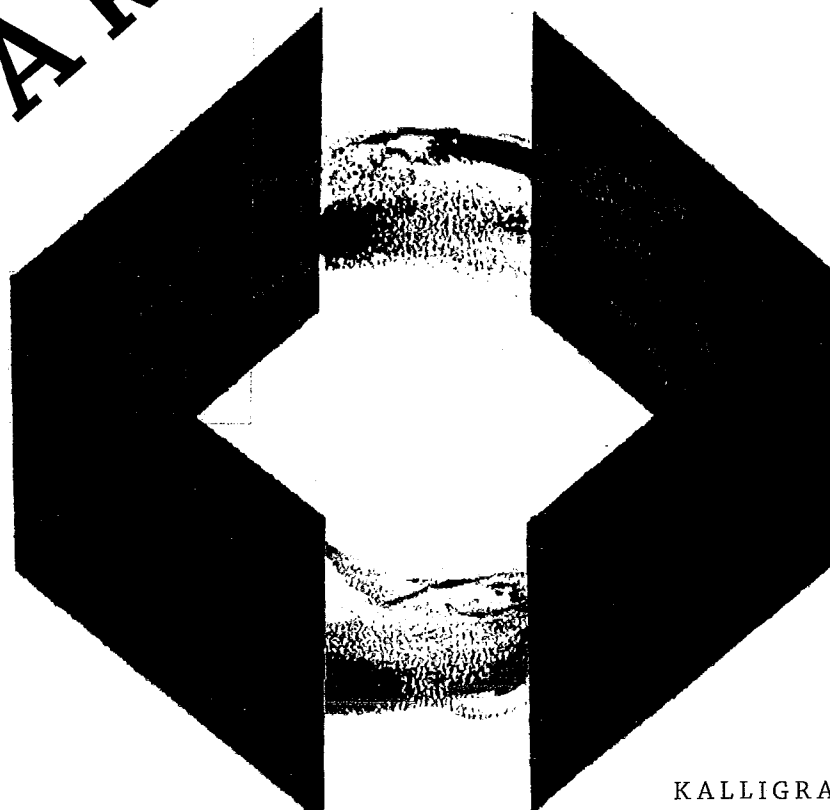

Elméleti
és történeti elemzések

GOMBÁR CSABA
HANKISS ELEMÉR
KENDE PÉTER
LENGYEL LÁSZLÓ
NOVA ESZTER
STANDEISKY ÉVA
SZILÁGYI ÁKOS

A konszolidációról

Elméleti
és történeti elemzések

KALLIGRAM

KALLIGRAM